

ISBN: 978-83-65912-17-6 (Województwo Mazowieckie)
978-83-951556-0-4 (Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK)

Egzemplarz bezpłatny

KANON KRAJOZNAWCZY WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

KANON KRAJOZNAWCZY

WOJEWÓDZTWA
MAZOWIECKIEGO

Mazowsze.
serce Polski

WOJEWÓDZTWO MAZOWIECKIE

WOJEWÓDZTWO MAZOWIECKIE

Park narodowy i parki krajobrazowe

KANON KRAJOZNAWCZY
WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

KANON KRAJOZNAWCZY **WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO**

pod redakcją

Szymona Bijaka i Natalii Wojtry

© Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK
i Samorząd Województwa Mazowieckiego

Warszawa 2018

Autorzy tekstów	Paweł Ajdacki, Szymon Bijak, Andrzej Dybek, Stanisław Hofman, Andrzej Kowalski, Ewa Kutyla, Remigiusz Kutyla, Zbigniew Lewandowski, Stanisław Łuć, Anna Mieczysińska-Jerominek, Radosław Potrac, Katarzyna Prędoła, <u>Monika Pszczółkowska</u> , Elżbieta Rydel-Piskorska, Irena Wiernicka, Dorota Zajęc, Mieczysław Żochowski
Charakterystyka powiatów	Karolina Linek, Kamil Linek
Autorzy zdjęć	Paweł Ajdacki, Szymon Bijak, Krzysztof Furmanek, Stanisław Hofman, Sławomir Kordaczuk, Andrzej Kowalski, Ewa i Remigiusz Kutyla, Zbigniew Lewandowski, Stanisław Łuć, Mirosław Mazur, Anna Mieczysińska-Jerominek, Bernard Milewski, Iwona Nabzdyk, <u>Elżbieta Ołędzka</u> , Katarzyna Prędoła, <u>Monika Pszczółkowska</u> , Anna i Włodzimierz Rudziński, Martyna Serafin, Tadeusz Stańczuk, Marcin Tysler, Dorota Zajęc, Paweł Zań, Mieczysław Żochowski
Opracowanie map	Natalia Baryga-Stachowiak, Piotr Stachowiak
Grafiki	Jacek Mrówczyński
Korekta merytoryczna	Szymon Bijak, Andrzej Dybek, Krzysztof Furmanek, Zbigniew Lewandowski, Remigiusz Matyjas, Mirosław Mazur, Bernard Milewski, Jan Natkowski, Włodzimierz Rudziński, Eugeniusz Skorupka, Mirosława Wojciechowska
Redakcja językowa	Joanna Lipińska
Korekta	Joanna Lipińska, Szymon Bijak, Małgorzata Kuśnierz
Projekt graficzny, skład i przygotowanie do druku	Euro Pilot Sp. z o.o. ul. Konarskiego 3, 01-355 Warszawa Ewa Chmielewska
ISBN	978-83-65912-17-6 (Województwo Mazowieckie) 978-83-951556-0-4 (Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK)
Wydawca	Samorząd Województwa Mazowieckiego ul. Jagiellońska 26, 03-719 Warszawa www.mazovia.pl e-mail: urząd_marszalkowski@mazovia.pl tel. + 48 22 59 79 100 fax: + 48 22 59 79 290 elektroniczna skrzynka podawcza: esp.mazovia.pl Mazowieckie Forum Oddziałów Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego Senatorska 11, 00-075 Warszawa http://mfo.pttk.pl

Publikacja sfinansowana ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

Wszelkie prawa zastrzeżone. Publikacja, ani żadna jej część, nie może być publikowana i rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie i w jakikolwiek sposób bez pisemnej zgody Wydawcy.

Spis treści

Słowo od marszałka	13
Wprowadzenie	15
0 województwie mazowieckim (Andrzej Dybek, Radosław Potrac)	17
Polozenie i granice	17
Struktury administracyjne	17
Środowisko naturalne	18
Ochrona przyrody	18
Turystyka i dziedzictwo kulturowe	19
Historia	20
powiat białobrzegi (Dorota Zajęc, Stanisław Hofman)	24
BUKÓWNO	25
PRZYBYSZEW	26
STARA BŁOTNICA	26
SUCHA	27
WYŚMIERZYCE	27
powiat ciechanowski (Anna Mieczysińska-Jerominek)	28
CIECHANÓW	29
GOŁOTCZYNA	31
OPINOGÓRA	31
powiat garwoliński (Paweł Ajdacki)	32
GARWOLIN	33
GÓRKI	34
GÓRZNO	34
KOZŁÓW	34
ŁUCZNICA	35
MACIEJOWICE	35
MARIAŃSKIE PORZECZE	36
MIASTKÓW KOŚCIELNY	37
PODZAMCZE	37
REZERWAT KOPIEC KOŚCIUSZKI	38
TROJANÓW	38
ŻELECHÓW	39
powiat gostyniński (Stanisław Łuć)	40
GOSTYNIN	41
LUCIEŃ	42
LUSZYN	42

SANNIKI	43
SZCZAWIN KOŚCIELNY	43
powiat grodziski (Monika Pszczółkowska)	44
ADAMOWIZNA	45
IZDEBNO KOŚCIELNE	46
OJRZANÓW	46
PODKOWA LEŚNA	47
SKUŁY	47
ŻABIA WOLA	48
ŻELECHÓW	49
powiat grójecki (Dorota Zając, Stanisław Hofman)	50
BELSK DUŻY	51
CHYNÓW	52
GRÓJEC	52
JASIENIEC	53
LEWICZYN	53
ŁĘCZESZYCE	54
MAŁA WIEŚ	54
MOGIELNICA	55
NOWE MIASTO NAD PILICĄ	55
ŚWIDNO	56
WARKA	56
WILKÓW	57
powiat kozienicki (Dorota Zając, Stanisław Hofman)	58
KOZIENICE	59
MNISZEW	60
OPACTWO	61
STUZIANKI PANCERNE	62
WYSOKIE KOŁO	62
powiat legionowski (Szymon Bijak)	64
JABŁONNA	65
JADWISIN	66
LEGIONOWO	66
NIEPORĘT	67
SEROCK	67
powiat lipski (Dorota Zając, Stanisław Hofman)	68
LIPSKO	69
REZERWAT SADKOWICE	70
SIENNO	70
SOLEC NAD WISŁĄ	71

powiat łosicki (Elżbieta Rydel-Piskorska)	72
CHŁOPKÓW	73
ŁOSICE	74
NIEMOJKI	74
RUSKÓW	74
SARNAKI	75
powiat makowski (Mieczysław Żochowski)	76
KARNIEWO	77
KRASNOSIELC	78
MAKÓW MAZOWIECKI	78
WĘGRZYNOWO	79
powiat miński (Paweł Ajdacki)	80
CEGLÓW	81
JERUZAL	82
MIŃSK MAZOWIECKI	82
MROZY	83
REZERWAT WÓLCZAŃSKA GÓRA	84
SIENNICA	84
SULEJÓWEK	85
WIELGOLAS	85
powiat mławski (Szymon Bijak)	86
GRZEBSK	87
MŁAWA	88
RATOWO	88
SZREŃSK	89
UNISZKI ZAWADZKIE	89
powiat nowodworski (Szymon Bijak)	90
CIEKSYN	91
NOWY DWÓR MAZOWIECKI	92
NOWY SECYMIN	93
PALMIRY	93
REZERWAT DOLINA WKRY	94
ZAKROCZYM	94
powiat ostrołęcki (Mieczysław Żochowski)	96
BRZEŻNO	97
CZERWIN	98
DĄBRÓWKA	98
KADZIDŁO	99
KLECZKOWO	99
ŁYSE	100

MYSZYNIC.....	100
REZERWAT CZARNIA.....	101
SZCZAWIN.....	101
powiat ostrowski (Mieczysław Żochowski).....	102
ANDRZEJEWO.....	103
BROK.....	104
GRĄDY.....	104
KOMOROWO.....	105
NAGOSZEWO.....	105
OSTRÓW MAZOWIECKA.....	105
ZARĘBY KOŚCIELNE.....	106
ZUZELA.....	107
powiat otwocki (Paweł Ajdacki).....	108
BAGNO CAŁOWANIE.....	109
KARCZEW.....	110
OTWOCK.....	111
OTWOCK WIELKI.....	111
RADACHÓWKA.....	112
REZERWAT ŚWIDER.....	113
WIĄZOWNA.....	113
powiat piaseczyński (Dorota Zając, Stanisław Hofman).....	114
BRZEŚCE.....	115
CZERSK.....	116
GÓRA KALWARIA.....	116
KONSTANCIN-JEZIORNA.....	117
PIASECZNO.....	118
SŁOMCZYN.....	118
TARCZYN.....	119
powiat płocki (Stanisław Łuć).....	120
DROBIN.....	121
KUCHARY.....	122
ŁĄCK.....	122
PROBOSZCZEWICE.....	123
ROKICIE.....	124
WYSZOGRÓD.....	124
powiat płoński (Szymon Bijak).....	126
CZERWIŃSK NAD WISŁĄ.....	127
NOWE MIASTO.....	128
RACIĄŻ.....	128
SARBIEWO.....	129

SOCHOCIN.....	129
powiat pruszkowski (Monika Pszczółkowska).....	130
FALENTY.....	131
MŁOCHÓW.....	132
NADARZYN.....	132
OTRĘBUSY.....	133
PĘCICE.....	134
PRUSZKÓW.....	134
RASZYN.....	135
powiat przasnyski (Anna Mieczysława-Jerominek).....	136
KRASNE.....	137
PRZASNYSZ.....	138
ROSTKOWO.....	139
ZARĘBY.....	139
powiat przysuski (Irena Wiernicka).....	140
BIELINY.....	141
BORKOWICE.....	142
GIELNIÓW.....	142
ŁĘGONICE MAŁE.....	143
ODRZYWÓŁ.....	143
PRZYSUCHA.....	144
RUSKI BRÓD.....	145
SKRZYNNO.....	145
SKRZYŃSKO.....	146
WIENIAWA.....	146
powiat pułtuski (Mieczysław Żochowski).....	148
GAŚSIOROWO.....	149
OBRYTE.....	150
PNIEWO.....	150
PUŁTUSK.....	151
SOKOŁOWO WŁOŚCIAŃSKIE.....	154
WINNICA.....	154
ZATORY.....	155
powiat radomski (Ewa Kutyla, Remigiusz Kutyla).....	156
AUGUSTÓW.....	157
BARDZICE.....	158
IŁŻA.....	158
JEDLNIA.....	159
JEDLIŃSK.....	160
ODECHÓW.....	160

PAKOSŁAW	161
PIONKI	161
PRZYTYK.....	161
SKARYSZEW.....	162
TACZÓW.....	163
WSOLA	163
powiat siedlecki (Elżbieta Rydel-Piskorska)	164
CHLEWISKA	166
DĄBROWA.....	166
KORCZEW	166
KOTUŃ.....	167
MOKOBODY	168
NOWE IGANIE	168
PRZESMYKI.....	169
powiat sierpecki (Stanisław Łuć)	170
MOCHOWO	171
ROŚCISZEWO	172
SIERPC.....	172
SZCZUTOWO	173
powiat sochaczewski (Monika Pszczółkowska, Szymon Bijak).....	174
BROCHÓW	175
GIŻYCE.....	176
KURDWANÓW.....	177
NIEPOKALANÓW.....	177
SOCHACZEW.....	178
ŻELAZOWA WOLA.....	179
powiat sokołowski (Elżbieta Rydel-Piskorska)	180
GRÓDEK.....	181
JABŁONNA LACKA	182
PATRYKOZY.....	182
SKRZESZEW.....	182
SOKOŁÓW PODLASKI	183
STERDYŃ.....	184
TREBLINKA – MUZEUM	185
WIRÓW.....	185
powiat szydłowiecki (Irena Wiernicka)	186
ALTANA	187
CHLEWISKA	188
JASTRZĄB.....	188
OROŃSKO	189

SZYDŁOWIEC.....	190
powiat warszawski zachodni (Szymon Bijak).....	192
BŁONIE	193
GRANICA	194
KAMPINOS.....	194
LIPKÓW.....	195
PILASZKÓW.....	195
ROKITNO	195
powiat węgrowski (Elżbieta Rydel-Piskorska).....	196
JARNICE	197
LIW	198
NOWA SUCHA.....	199
PAPLIN.....	199
REZERWAT JEGIEL	199
STARAWIEŚ	200
WĘGRÓW	200
WYSZKÓW.....	201
powiat wołomiński (Mieczysław Żochowski)	202
CHRZĘSNE.....	203
KOBYŁKA	204
KULIGÓW	204
MARKI.....	205
OSSÓW.....	205
RADZYMIN.....	206
TŁUSZCZ.....	206
WOŁOMIN	207
powiat wyszkowski (Mieczysław Żochowski)	208
BARCICE	209
BRĄSZCZYK	210
DŁUGOSIODŁO.....	210
GŁUCHY	211
KAMIEŃCZYK.....	211
NOWY LUBIEL.....	212
POPOWO KOŚCIELNE.....	212
PORĘBA	213
PORZĄDZIE.....	213
WYSZKÓW.....	214
powiat zwoleński (Dorota Zajęc, Stanisław Hofman)	216
CZARNOLAS.....	217
GRÓDEK	218

POLICZNA	218
ZWOLEŃ	219
powiat żuromiński (Stanisław Łuć)	220
BIEŻUŃ	221
LUBOWIDZ	222
ŻUROMIN	223
powiat żyrardowski (Monika Pszczółkowska)	224
GUZÓW	225
LUTKÓWKA	226
KUKLÓWKA ZARZECZNA	226
MIEDNIEWICE	227
OSUCHÓW	227
RADZIEJOWICE	228
ŻYRARDÓW	228
powiat grodzki Ostrołęka (Mieczysław Żochowski)	230
powiat grodzki Płock (Stanisław Łuć)	234
powiat grodzki Radom (Ewa Kutyla, Remigiusz Kutyla)	240
powiat grodzki Siedlce (Elżbieta Rydel-Piskorska)	246
Miasto Stołeczne Warszawa (Andrzej Kowalski)	250
Charakterystyka parku narodowego i parków krajobrazowych (Katarzyna Prędoła)	264
Mazowieckie odznaki krajoznawcze (Zbigniew Lewandowski)	276
Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK (Natalia Wojtyra)	312
Informacja o autorach	314

Szanowni Państwo,

z wielką przyjemnością przekazuję w Państwa ręce *Kanon krajoznawczy województwa mazowieckiego*. Publikacja przenosi nas w malowniczą podróż po najpiękniejszych zakątkach Mazowsza. Bogata tradycja, historia, kultura i piękno otaczającej przyrody to nasze najmocniejsze strony.

Nasz region może poszczycić się bogactwem kulturowym. Największa liczba zabytków, różnorodna oferta instytucji kultury, a także zamki, kościoły, przyrodne kapliczki. Mazowsze zachwyca wielobarwnymi strojami, twórczością zespołów ludowych czy wspaniałą kuchnią. Nasz folklor rozpoznawalny jest na całym świecie. To wyjątkowe miejsce łączące ze sobą tradycję i nowoczesność. Z jednej strony największa metropolia, z drugiej zaś typowo wiejski, tradycyjny charakter.

Cały dorobek naszej kultury to także niezwykła historia. Owiane tajemnicą legendy, miejsca historycznych bitew czy też wiekowe zamki. Na wschodzie chociażby Zamek w Liwie, na północy zamek w Ciechanowie, w którym mieści się Muzeum Szlachty Mazowieckiej, a na południu zamek w Szydłowcu, w którym swoją siedzibę ma Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych. Region kryje w sobie zróżnicowaną architekturę – drewniane domy i kościoły, urokliwe dworki i olenderski, unikatowy charakter budownictwa. W taką podróż do przeszłości zabierze nas Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, Muzeum Wsi Radomskiej, Muzeum Kultury Kurpiowskiej czy Muzeum Osadnictwa Nadwiślańskiego w Wiączeminiu. Ich malownicze tereny oraz ludowe wnętrza chat to klimat dawnej wsi mazowieckiej. Te miejsca ukazują, że czerpiemy inspiracje ze swej bogatej historii i dziedzictwa kulturowego. Mazowsze zaskakuje! Region zachwyca wdziękiem, naturalnością i różnorodnością oraz tradycją ukrytą w przepięknym krajobrazie i pielęgnowanych z troską zwyczajach regionu.

Wszystko to zobaczyć można w niezwykłej publikacji, którą właśnie trzymacie Państwo w rękach. Zachęcam wszystkich do podróży po naszym niezwykłym regionie, w którym bije serce Polski. Jestem przekonany, że *Kanon krajoznawczy województwa mazowieckiego* zachęci nie tylko mieszkańców, ale także turystów do bliższego poznania naszego regionu.

Zapraszam do odkrywania Mazowsza!

Marszałek Województwa Mazowieckiego

Szanowny Czytelniku,

Kanon krajoznawczy województwa mazowieckiego jest kolejną pozycją w cyklu publikacji prezentujących najciekawsze krajoznawczo miejsca w poszczególnych województwach. Idea kanonów krajoznawczych powstała w Polskim Towarzystwie Turystyczno-Krajoznawczym przed V Kongresem Krajoznawstwa Polskiego, jaki odbył się w 2000 r. w Gnieźnie. Ukazał się wówczas *Kanon krajoznawczy Polski*. Niezwykła popularność tego wydawnictwa, a także niedosyt, jaki pozostawiło umieszczenie w nim „tylko” blisko 600 obiektów z całej Polski, doprowadziły do pomysłu, by przygotować i wydać podobne, odrębne publikacje, ale poświęcone poszczególnym regionom naszego kraju. Realizacja tego przedsięwzięcia rozpoczęła się na VI Kongresie Krajoznawstwa Polskiego, który zorganizowano w 2010 r. w Olsztynie. Do rąk krajoznawców trafiły wtedy kanony województw wielkopolskiego i warmińsko-mazurskiego. Kolejne opracowano dla łódzkiego, zachodniopomorskiego, podlaskiego, pomorskiego, podkarpackiego i kujawsko-pomorskiego. Niniejszą publikacją do tego grona dołącza województwo mazowieckie.

Kanon krajoznawczy województwa mazowieckiego zachowuje wypracowany przy poprzednich wydawnictwach charakter leksykonu prezentującego w zwięzły sposób miejsca i obiekty o znaczących w skali województwa walorach kulturowych lub przyrodniczych. Opisane atrakcje krajoznawcze przedstawiono w układzie powiatów, najpierw ziemskich, a potem grodzkich, zachowując w obrębie każdego z nich alfabetyczną kolejność prezentowanych miejsc. Oddzielne rozdziały poświęcono obszarowym formom ochrony przyrody, czyli Kampinoskiemu Parkowi Narodowemu i parkom krajobrazowym, oraz odznakom turystyczno-krajoznawczym, ustanowionym przez oddziały PTTK z terenu województwa, które można zbierać, odwiedzając m.in. miejsca opisane w tej publikacji. Opis każdego powiatu poprzedza grafika ukazująca jedną z atrakcji regionu. Prezentowane są też herb oraz schematyczna mapka z rozmieszczeniem przedstawianych miejsc. Charakterystyka powiatu obejmuje informacje o jego powierzchni i ludności, położeniu, zagadnieniach komunikacyjnych, gospodarczych i przyrodniczych. Dane statystyczne według stanu na 31 grudnia 2016 r. zaczerpnięto z udostępnianego przez Urząd Statystyczny w Warszawie Statystycznego Vademecum Samorządowca. Informacje na temat ochrony przyrody pobrano z Centralnego Rejestru Form Ochrony Przyrody, prowadzonego przez Generalną Dyрекcję Ochrony Środowiska. Opis poszczególnych miejsc to przede wszystkim ich historia, najciekawsze zabytki oraz prezentacja szczególnego, najwartościowszego zdaniem autorów kanonu, waloru krajoznawczego, który warto odwiedzić. Tak autorzy poszczególnych haseł, jak i redakcja dołożyli starań, by przekazywane informacje były możliwie najbardziej aktualne. Jednakże życie pędzi do przodu i od momentu napisania tekstu do jego lektury mogło się wiele zmienić, co należy uwzględnić przy korzystaniu z *Kanonu*.

Wybór prezentowanych miejsc i obiektów nie był oczywiście łatwy. Staraliśmy się przedstawić najważniejsze i najciekawsze walory krajoznawcze województwa mazowieckiego, przemycając czasem coś nieszablonowego. Lista opisanych miejsc jest subiektywna i będzie pewnie przedmiotem komentarzy. To też był nasz cel – rozbudzić i zainicjować dyskusję, wymianę opinii o walorach krajoznawczych naszego regionu, konieczności ich propagowania i ochrony.

Twórcami *Kanonu krajoznawczego województwa mazowieckiego* są krajoznawcy zrzeszeni w mazowieckich oddziałach Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, pasjonaci regionu, miłośnicy jego dziejów, kultury i przyrody. Zespół autorski jest zróżnicowany – są w nim głównie krajoznawcy o znacznym dorobku i sporym doświadczeniu, ale też osoby, które krajoznawczego bakcyła połąkły niedawno. Co należy szczególnie podkreślić, wszyscy autorzy swoją pracę – opracowanie tekstów i zrobienie zdjęć – wykonali całkowicie społecznie. Serdecznie dziękujemy tym wszystkim wspaniałym ludziom, bez których zaangażowania, a czasami i poświęcenia niniejsza publikacja by nie powstała.

Drogi Czytelniku, życzymy Ci niezapomnianej podróży po tej niezwyklej krainie zwanej od dwudziestu lat województwem mazowieckim. Podróży, oczywiście, z *Kanonem krajoznawczym województwa mazowieckiego*.

Szymon Bijak i Natalia Wojtyra

O województwie mazowieckim

Utworzone 1 stycznia 1999 r. województwo mazowieckie jest obszarem bardzo różnorodnym pod względem geograficznym, historycznym, etnograficznym, społecznym i gospodarczym. Na jego obszarze znaleźć możemy i równinne niziny, poprzecinane dolinami największych polskich rzek (Wisły, Bugu, Narwi, Pilicy), i morenowe pagóry sąsiadujące z misami polodowcowych jezior, a także urozmaicone wzgórza wyżyn i szczyty należące już do Gór Świętokrzyskich. W skład województwa, poza rdzennym Mazowszem, wchodzi także takie tereny odrębne historycznie i kulturowo jak: zachodnia część Podlasia, Kurpie czy ziemia radomska. Stolicą województwa, a zarazem całego państwa, jest Warszawa. W jej pobliżu znajduje się park narodowy, a także miejscowość posiadająca status uzdrowiska.

Położenie i granice

Województwo mazowieckie leży w centralnej i wschodniej części Polski. Najbardziej na północ wysunięty kraniec województwa (53° 28' 55" N) znajduje się w pobliżu wsi Antonia w gminie Łyse w powiecie ostrołęckim, z kolei najbardziej na południe (51° 00' 47" N) położone są okolice wsi Aleksandrów Mały w gminie Sienno w powiecie lipskim. Zachodni kraniec województwa (19° 15' 33" E) znajduje się koło wsi Gulewo w gminie Gostynin w powiecie gostynińskim, natomiast najbardziej na wschód (23° 07' 42" E) wysunięte jest zakole Bugu w pobliżu wsi Borsuki w gminie Sarnaki w powiecie łosickim. Województwo mazowieckie graniczy z sześcioma województwami: od wschodu z podlaskim (358 km) i lubelskim (372 km), od południa ze

świętokrzyskim (203 km), od zachodu z łódzkim (323 km) i kujawsko-pomorskim (195 km), a od północy z warmińsko-mazurskim (218 km).

Struktury administracyjne

Województwo mazowieckie jest największym województwem w kraju pod względem powierzchni i liczby ludności. Zajmuje 35 558 km², co stanowi 11,4% powierzchni Polski, i jest zamieszkiwane przez 5 365 898 osób (14% ludności kraju). Gęstość zaludnienia wynosi 151 os./km². W miastach mieszka 3 449 513 (64,3%), natomiast na obszarach wiejskich – 1 916 385 osób. Liczba mieszkańców co roku zwiększa się, głównie w wyniku napływu ludności spoza województwa.

Administracyjnie województwo dzieli się na 42 powiaty (37 ziemskich i 5 grodzkich), w skład których wchodzi 314 gmin (35 miejskich, 51 miejsko-wiejskich i 228 wiejskich). Pod względem obszaru największy jest powiat ziemski ostrołęcki (2098,4 km²), natomiast najmniejszy – powiat grodzki Ostrołęka (28,6 km²). Najbardziej zaludnionym powiatem jest miasto stołeczne Warszawa (1754,0 tys. miesz.), najmniej zaś – powiat łosicki (31,5 tys. miesz.). W województwie jest 86 miast i ponad 9000 wsi. Największe miasta to: Warszawa – 1754,0 tys. mieszkańców (32,7% ludności całego województwa), Radom – 215,0 tys., Płock – 121,3 tys., Siedlce – 77,0 tys., Pruszków – 60,1 tys., Legonowo – 54,2 tys., Ostrołęka – 52,3 tys., Piaseczno – 47,4 tys., Otwock – 45,0 tys. oraz Ciechanów – 44,4 tys. Z kolei najmniejszym miastem (pod względem liczby ludności) są Wyśmierzyce (0,9 tys. miesz.).

Kampinoski Park Narodowy, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

Środowisko naturalne

Województwo mazowieckie położone jest na terenie Niżu Środkowopolskiego, w Krajinie Wielkich Dolin. Północno-zachodnia część regionu leży na obszarze Pojezierza Chełmińskiego-Dobrzyńskiego i Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, część północna – na Nizinie Północnomazowieckiej, zachodnia i centralna – na Nizinie Środkomazowieckiej, a wschodnia zaś – na Nizinie Południowopodlaskiej. Południowe rejony województwa znajdują się na Wzniesieniach Południowomazowieckich oraz w obrębie Garbu Gielniowskiego i Przedgórze Łżeckiego, będących częścią Wyżyny Kieleckiej.

Najwyżej położonym miejscem w województwie jest góra Altana (408 m n.p.m.), szczyt należący do Gór Świętokrzyskich, natomiast najniższe położone jest Radziwie (54 m n.p.m.) – dzielnica Płocka na zachodnim brzegu Wisły.

Teren województwa przecinany jest dolinami rzek. Te największe to Wisła, Bug, Narew, Pilica oraz ich dopływy: Wkra, Bzura, Wilga, Jeziora, Świder, Skrwa Lewa i Prawa, Omulew, Orzyc, Liwiec, Rządza. Na wartość przyrodniczo-krajobrazową województwa składają się ponadto tereny, na których swój ślad pozostawił lodowiec w postaci różnej wysokości i kształtu moren oraz

licznych jezior w rejonie Łącka i Gostynina. Największe z nich, jezioro Zadworskie (352,5 ha), leży w powiecie płockim. Z kolei największym sztucznym zbiornikiem wodnym jest Jezioro Zegrzyńskie (3030 ha).

Klimat Mazowsza ma charakter przejściowy pomiędzy klimatem morskim a kontynentalnym. Ku wschodowi coraz bardziej widoczny jest wpływ klimatu kontynentalnego i związane z tym chłodniejsze zimy i upalne lata, większa roczna amplituda temperatury, a także krótszy okres wegetacyjny. Latem średnia miesięczna temperatura sięga +18°C, zimą spada zaś do -2°C. Przeciętna suma opadów atmosferycznych jest dość niska i waha się od 450 mm w zachodniej części województwa do 600 mm na południu.

Powierzchnia lasów wynosi 828 400 ha, co stanowi 23,3% powierzchni województwa (druga najniższa lesistość w kraju). Główne kompleksy leśne to puszcze: Kampinoska, Kozienicka, Bolimowska, Jaktorowska, Stromecka, Kamieniecka, Łochowska, Pilicka, Kurpiowska (Zielona) i Biała. W składzie gatunkowym dominuje sosna (70,9% powierzchni). Znaczący udział mają także brzoza (8,3%), dąb (7,8%) oraz olśza (7,1%). Ponad połowa drzewostanów jest w wieku 41–80 lat.

Ochrona przyrody

Różnymi formami ochrony przyrody objęte jest 1 056 439 ha, co stanowi 29,7% powierzchni województwa. Walory przyrodnicze podlegają ochronie w: Kampinoskim Parku Narodowym, 5 parkach krajobrazowych wchodzących w skład Mazowieckiego Zespołu Parków Krajobrazowych (Brudzeński, Chojnowski, Kozienicki, Mazowiecki, Nadbużański), 4 parkach tylko częściowo położonych na terenie województwa (Bolimowski, Gostynińsko-Włocławski, Górznięsko-Lidzbarski, Podlaski Przełom Bugu), 191 rezerwach przyrody różnego typu, 43 obszarów chronionego krajobrazu i 80 obszarów Natura 2000 oraz w postaci 6 stanowisk dokumentacyjnych, 901 użytków ekologicznych i 35 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Ponadto na terenie województwa ustanowiono 3520 pomników przyrody.

Kampinoski Park Narodowy, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

Turystyka i dziedzictwo kulturowe

Dzięki dobrze rozwiniętej sieci drogowej i kolejowej teren województwa jest łatwo dostępny dla turystów, a poziom usług hotelowych i gastronomicznych – wysoki. Region sprzyja rodzinnym wypadom pieszym i rowerowym oraz turystyce kajakowej i żeglarskiej. Bogata sieć

Żyrardów – osada fabryczna, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

znakowanych szlaków turystycznych oraz kulturowych i historycznych (np. Chopinowski, Bitwy 1920 r., Wielkiego Gościńca Litewskiego i Książąt Mazowieckich) ułatwia dotarcie do poszczególnych atrakcji i poznanie walorów krajoznawczych województwa.

Przez Mazowsze można wędrować śladem wydarzeń historycznych, sławnych osób, zabytków architektury lub też dziedzictwa kulturowego. Najliczniej odwiedzanym przez turystów miastem w województwie, zarówno ze względu na atrakcje turystyczne, jak i pełnione funkcje administracyjne, jest miasto stołeczne Warszawa. Z kolei historyczną stolicą Mazowsza jest Płock. Żyrardów stanowi natomiast przykład dziedzictwa kultury przemysłowej Mazowsza. Zachowany został tam w całości zespół urbanistyczno-architektoniczny miasta przemysłowego z przełomu XIX i XX w.

Województwo mazowieckie to ziemia rodzinna wielu wybitnych Polaków, m.in. Fryderyka Chopina (Żelazowa Wola), Jana Kochanowskiego (Sycyna), Kazimierza Pułaskiego (Warszawa), Jacka Malczewskiego (Radom), Władysława Broniewskiego (Płock), Marii Skłodowskiej-Curie (Warszawa), Zofii Nałkowskiej (Warszawa), Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego (Warszawa), Adolfa Dymy (Warszawa) i Janusza Korczaka (Warszawa).

Osoby zainteresowane folklorem i etnografią mogą ją poznać np. w Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu czy Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce. Na terenie województwa znajdują się także takie placówki jak Muzeum Kolei Wąskotorowej w Sochaczewie, Muzeum Motoryzacji w Otrębusach, Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego w Warce, Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu, Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie, Muzeum Jana Kochanowskiego w Czarnolesie, Muzeum Witolda Gombrowicza we Wsoli, Muzeum Pożarnictwa w Kotuniu czy jedyne w Polsce Muzeum Secesji, które ma siedzibę w Płocku.

Pamiętki przeszłości obejmują liczne zamki, dworki i pałace, takie jak warownie w Ciechanowie, Czersku, Iłży, Liwie, Pułtusku i Szydłowcu czy rezydencje w Jabłonce, Opinogórze,

Czarnolas, fot. Paweł Zań

Sterdynie, Chlewiskach, Jadwisinie, Orońsku, Żelazowej Woli, Sucheju i Stawisku.

Kultura Mazowsza tworzyła się dzięki przenikaniu wielu tradycji. Wielkim dziedzictwem województwa są zwyczaje i tradycje kurpiowskie. Do dziś odbywają się imprezy obrzędowe: wesele kurpiowskie w Kadzidle, miodobranie w Myszyncu czy wielkanocny konkurs na palmę kurpiowską w Łysych. W czasie tych wydarzeń ludowi twórcy prezentują tradycyjne rzemiosło: bursztyniarstwo, wycinankarstwo, tkactwo, rzeźbiarstwo, plecionkarstwo z korzeni, garncarstwo, haft i koronkarstwo. Dzisiejsza oferta kulturalna Mazowsza to obcowanie zarówno z bogatym dziedzictwem przeszłości, jak i z kulturą współczesną. Wśród ważniejszych przedsięwzięć kulturalnych odbywających się cyklicznie warto wymienić warsztaty etnograficzne „Ginące Zawody” w Kadzidle, Europejskie Nadbużańskie Spotkania Folklorystyczne w Sokołowie Podlaskim, Międzynarodowe Spotkania Folklorystyczne „Kupalnocka” w Ciechanowie, Łochowie, Serocku, Festiwal Obrzędów Weselnych w Węgrowie, Międzynarodowy Festiwal Folklorystyczny „Kasztelania” w Sierpcu, wystawy „Boże Narodzenie na Mazowszu” w Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu. W Warszawie odbywa się wiele koncertów w ramach Festiwalu Mozartowskiego, Warszawskiej Jesieni Muzycznej, Jazz Jamboree czy Wielkanocnego Festiwalu Ludwiga van Beethovena. Od 2004 r. organizowany jest festiwal kultury żydowskiej Warszawa Singera.

Historia

Na początku X w. na Mazowszu istniało kilkadziesiąt warowni, które tworzyły węzłowe punkty militarne i komunikacyjne oraz ośrodki wspólnot lokalnych. Nasilone osadnictwo sugeruje, że mogło na tym terenie istnieć niezależne państwo obejmujące włości Bużan i Łędzian. Na jego czele stał Wodzisław. Brak było jednak grodu naczelnego, a wszystkie powstające ośrodki miały podobne funkcje i znaczenie. Pod koniec tego stulecia pojawiają się najwcześniejsze źródła pisane zawierające wzmianki o Mazowszu, czyli relacja Ibrahima ibn Jakuba oraz zapis *Dagome iudex*.

Od przełomu X i XI w. na Mazowszu zaszły dynamiczne zmiany. Powstały nowe grody, ożywił się handel, a przy grodach koncentrowała się działalność rzemieślnicza. W północnej części Mazowsza powstały w tym czasie grody w Płocku, Brudzeniu Dużym, Raciążu, Sypniewie koło Różana, Woli Szydłowskiej koło Stupska i w Łomży. Wiele nazw miejscowości dowodzi toczonych w tym okresie wojen oraz przesiedleń ludności (np. Pieczolęgi koło Zakroczyimia jako pozostałość po przesiedleniu Pieczyngów). Upodobnienie i ujednoczenie Mazowsza z innymi ziemiami państwa polskiego ułatwiał wspólny język. Wojowie mazowieccy integrowali się z rycerstwem pozostałych ziem w trakcie zmagania militarnych.

Po przyjęciu chrztu przez Mieszka I Mazowsze znajdowało się na peryferiach akcji chrystianizacyjnej, ale bez wątpliwości tu docierali misjonarze z Ewangelią. Nie można wykluczyć, że na

Wzgórze Tumskie w Płocku, fot. Stanisław Łuć

Mazowszu, przed wyruszeniem do Prus w 997 r., pojawił się św. Wojciech. Jeszcze bardziej prawdopodobna jest obecność na tym terenie św. Brunona z Kwerfurtu, który zginął śmiercią męczeńską w 1009 r. na pograniczu Prus i Jaćwieży. Pierwsze kościoły zbudowano w Płocku, Zakroczyminiu i Pułtusku. Niejasna jest w tym czasie przynależność diecezjalna Mazowsza. Przypuszczalnie do ok. 1040 r. zostało włączone do archidiecezji gnieźnieńskiej. Po pierwszych akcjach misyjnych reakcja Słowian oraz mieszkańców Mazowsza doprowadziła do upadku organizacji kościelnej na tym terenie. Dopiero Kazimierz Odnowiciel po 1049 r. odbudował kościoły i poczynił nowe fundacje. Za jego panowania i późniejszych władców powstały opactwa w Łęczycy, Płocku, Sochaczewie i Czerwińsku nad Wisłą.

W 1041 r. doszło do buntu Miecława, dawnego cześnika Mieszka II, który przejął na krótko władzę nad Mazowszem. Pod jego rządami region szybko się rozwijał gospodarczo, przyjęto wielu możliwych zbiegów z innych terenów, organizowano wyprawy wojenne na Ruś i utrzymywano ścisłe związki z poganami na Pomorzu, Litwie i Jaćwieży. Kres rządów Miecława przyniósł Kazimierz Odnowiciel. Po jego śmierci Mazowszem władali Władysław Herman, który na swoją siedzibę obrał Płock. Jego rządy doprowadziły do stabilizacji i jeszcze większej integracji z monarchią polską. Pod rządami jego syna, Bolesława Krzywoustego, Mazowsze zyskało pełną stabilność polityczną i gospodarczą. Rozwijana była sieć kościelna. Książę zmarł w 1138 r. i został

przypuszczalnie pochowany w Płocku. Po jego śmierci Mazowsze, jak i cała Polska, weszło w dobę rozbitcia dzielnicowego.

Ważnym wydarzeniem w dziejach Mazowsza, a także Polski, było sprowadzenie przez Konrada I do ziemi chełmińskiej Krzyżaków (1225 r.). Zakonnicy mieli wspierać władcę w walkach z Jaćwingami i Litwinami, tymczasem dość szybko zaczęli dążyć do ustanowienia odrębnego państwa zakonnego. Konrad I połączył ziemie mazowiecką, kujawską i łęczycką. Za jego panowania pojawiły się na Mazowszu klasztory dominikańskie. Pierwszy, pod wezwaniem św. Dominika, ufundowany został w Płocku, a drugi, pod wezwaniem św. Mikołaja, otrzymali dominikanie w Sochaczewie ok. 1254 r. W 1258 r. Mazowsze spustoszyły wojska litewskie pod dowództwem Trojnata. Złupiony został nawet Czerwińsk. Następny najazd litewski miał miejsce w 1262 r.

Na początku XIV w. Mazowsze znalazło się w nowej sytuacji politycznej. Z jednej strony w 1320 r. przywrócone zostało zjednoczone Królestwo Polskie, a z drugiej uformowało się państwo krzyżackie ze stolicą w Malborku. Na przełomie XIV i XV w. region pogrążył się w konfliktach wewnętrznych, a jego władcy intensywnie brali udział w walce o koronę polską.

Najwybitniejszym księciem mazowieckim niewątpliwie był Janusz I Starszy (1346–1429), któremu Mazowsze zawdzięcza budowę sieci zamków książęcych, liczne fundacje kościelne i miejskie, a także stabilizację polityczną i przede wszystkim rozwój gospodarczy.

W 1462 r. rozpoczął się powolny upadek Mazowsza. Do początku XVI w. ziemia po ziemi, księstwo po księstwie niezależne władztwo mazowieckie zostało włączone do Korony. Ostatecznie w 1529 r. król Zygmunt Stary w statucie piotrkowskim definitywnie zlikwidował odrębności państwowo-ustrojowe Mazowsza. Na jego obszarze utworzono trzy województwa: rawskie, płockie i mazowieckie, a szlachta mazowiecka zrównana została w prawach ze szlachtą koronną.

Po przyjeździe królowej Bony do Jazdowa rozkwitło życie w Warszawie. Młody król Zygmunt II przebudował wkrótce zamek warszawski i zapoczątkował budowę pierwszego mostu warszawskiego, który oddano do użytku w 1573 r. Po czterdziestu zaledwie latach od inkorporacji otworzyły się przed Warszawą nowe możliwości związane z nieoczekiwanym awansem na ośrodek życia politycznego jednego z największych wówczas państw europejskich.

Na sejmie lubelskim w 1569 r. ustanowiono regularne organizowanie sejmów w Warszawie, centralnie położonej w stosunku do obydwu zjednoczonych państw: Korony i Litwy. Z tych samych względów Warszawę wybrano na miejsce pierwszej i następnych elekcji. Stefan Batory, podobnie jak przedtem Bona, faworyzował Mazowszan, a w Warszawie przebywał częściej niż w Krakowie, biorąc udział w czterech sejmach, które się tu za jego rządów odbyły. W czasie jednego z nich, w 1578 r., Warszawa była widownią przyjęcia przez króla hołdu lennego złożonego przez margrabię pruskiego Jerzego Fryderyka. Decyzję o przeniesieniu rezydencji królewskiej do Warszawy podjął ostatecznie w 1596 r., po pożarze zamku wawelskiego, Zygmunt III Waza. Na stałe osiadł wraz z dworem w uprzednio przebudowanym zamku warszawskim dopiero w 1611 r.

Kolejny okres w historii Mazowsza to wojna ze Szwedami. Potop szwedzki oraz rajd wojsk siedmiogrodzkich Jerzego Rakoczego zniszczyły region dotkliwiej niż inne. Jednym z ważniejszych epizodów tych walk była zwycięska bitwa wojsk Stefana Czarnieckiego pod Warką (7 kwietnia 1656 r.).

Kolejne lata wojen przeplatane okresami

względnej spokoju, nowymi elekcjami i śmierciami królów (Jan III Sobieski, Stanisław Leszczyński) przyniosły Mazowszu wiele strat, ale też wiele szans rozwoju. Wielokulturowość i zaradność mieszkańców dużych ośrodków miejskich, ustanowienie stolicy w Warszawie spowodowały rozkwit Mazowsza. Wiek XVIII był okresem stabilizacji i rozwoju ziemi mazowieckiej. Został on przerwany rozbiorami. W obronie upadającej Rzeczypospolitej wybuchła insurekcja kościuszkowska. Jednym z ostatnich jej akcentów była bitwa pod Maciejowicami, która rozegrała się 10 października 1794 r.

Nowy okres w dziejach ziem polskich i Mazowsza rozpoczął się pod koniec 1806 r. Przełom przyniosły zdecydowane zwycięstwa wojsk napoleońskich. W trakcie tych walk prawobrzeżne Mazowsze doznało wielu zniszczeń. W tym czasie w Pułtusku i Warszawie przebywał sam Napoleon. Całe Mazowsze znalazło się w granicach Księstwa Warszawskiego, jednak nie stanowiło zwartych jednostek administracyjnych. Teren Mazowsza podzielony był pomiędzy cztery departamenty: płocki, warszawski, łomżyński i siedlecki. Mazowsze w okresie Księstwa Warszawskiego znajdowało się w ciężkim położeniu. Tereny jego uległy zniszczeniom wojennym w stopniu najpoważniejszym w Księstwie. Stało się to głównie wskutek postępowania wojsk francuskich. Stałe zagrożenie stanem wojennym nie sprzyjało rozwojowi ekonomicznemu. W 1808 r. rozpoczęły się na Mazowszu masowe migracje. Chłopi porzucali gospodarstwa zniszczone przez wojnę oraz majątki, gdzie szczególnie źle ich traktowano. W zimie 1811–1812 r. zagrożiła Mazowszu klęska głodu, spowodowana zarówno nieurodzajem, jak i spekulacją zbożem. Po upadku Księstwa Warszawskiego, na początku 1813 r., i po przejściowym okresie okupacji rosyjskiej trwającej do czerwca 1815 r. Mazowsze znalazło się w obrębie zależnego od carskiej Rosji Królestwa Polskiego.

W XIX w. ziemię mazowieckie były świadkiem kolejnych prób odzyskania przez Polaków niepodległości. Powstania listopadowe i styczniowe przyniosły dużą liczbę ofiar, zmiany w strukturze osadniczej (utrata praw miejskich przez

Rynek Starego Miasta w Warszawie, fot. Andrzej Kowalski

wiele miejscowości w latach 1869–1870), zmiany w architekturze miasta (budowa Cytadeli Warszawskiej i innych twierdz). Życie Mazowszan zmieniało się także w wyniku rewolucji przemysłowej. Zaczęły rozwijać się takie ośrodki przemysłowe jak Żyrardów czy położone dziś w województwie Chlewiska.

Okres I wojny światowej to długotrwałe i ciężkie walki na zachodzie Mazowsza (bitwa pod Bolimowem). W sierpniu 1920 r. na przedpolu Warszawy, w okolicach Radzymina, rozegrała się bitwa uznawana za jedną z najważniejszych w historii świata, w której oddziały polskie pod dowództwem m.in. Józefa Piłsudskiego zatrzymały wojska bolszewickie. Walki te określono mianem „Cudu nad Wisłą”.

Na terenie Mazowsza, nad Bzurą rozegrała się jedna z największych bitew kampanii wrześniowej w 1939 r. Prawie do końca wojny obronnej broniła się załoga Twierdzy Modlin. W okresie okupacji większość ziem dzisiejszego województwa mazowieckiego znalazła się w obrębie Generalnego Gubernatorstwa (dystrykty: warszawski, radomski i lubelski), a część została włączona bezpośrednio do Rzeszy (tak zwana rejencja ciechanowska). Niewielka część znalazła się na obszarze okupacji sowieckiej, która objęła terytorium na wschód od Małkini do Ostrołęki i Ostrowi Mazowieckiej. Silnie rozwinął się ruch oporu. Najważniejszymi jego przejawami były powstanie w getcie warszawskim (1943 r.) i powstanie warszawskie (1944 r.). Okres II wojny światowej to

także eksterminacja ludności żydowskiej, którą wywożono m.in. do obozu zagłady w Treblince. Na przełomie roku 1944 i 1945, w wyniku operacji na przyczółku warecko-magnuszewskim, Mazowsze wraz z Warszawą zajęły wojska polskie i radzieckie.

W czasach powojennych polityka rozwoju Mazowsza nie wyróżniała tego regionu wśród innych. Jednakże odbudowa Warszawy była priorytetem i odbywała się w ramach akcji „Cały Naród buduje swoją stolicę”. Okres gierkowski przyniósł znaczący rozwój wielu miast, m.in. tych, które w 1975 r., po likwidacji dużego województwa warszawskiego, stały się stolicami nowych województw (Ostrołęka, Płock, Radom, Siedlce, Ciechanów). Aglomeracja warszawska znalazła się wówczas w całości w granicach wykrojonego z Mazowsza województwa stołecznego warszawskiego. Kolejna, i jak dotychczas ostatnia, zmiana administracyjna dokonana została 1 stycznia 1999 r.

powiat białobrzegi

powierzchnia:	639 km ²
ludność:	33 523 osoby
gęstość zaludnienia:	52 os./km ²

Położony w południowo-zachodniej części województwa, na terenie Doliny Białobrzegiej, w zachodniej części Równiny Kozienickiej i na północno-zachodnim krańcu Równiny Radomskiej. Od północy i zachodu graniczy z powiatem grójcekim, od wschodu – z kozienickim, a od południa – z przysuskim i radomskim. Składa się z dwóch gmin miejsko-wiejskich oraz czterech wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się dwa miasta (Białobrzegi i Wyśmierzyce). Ośią hydrograficzną regionu jest Pilica. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 7 (S7/E77) Gdańsk – Chyżne oraz nr 48 Tomaszów Mazowiecki – Kock, wojewódzkie nr 731 Białobrzegi – Potycz i nr 732 Stary Gózd – Przytyk, a także linia kolejowa nr 8 Warszawa – Kraków (stacja w Dobieszynie). Powiat ma charakter rolniczo-sadowniczy, brak ośrodków przemysłowych. We wschodniej części fragmenty Puszczy Stromieckiej. Cenne walory przyrodniczo-krajobrazowe chronione są jako: obszar chronionego krajobrazu Dolina Pilicy i Drzewiczki, obszary Natura 2000 Dolina Dolnej Pilicy i Dolina Pilicy, rezerваты Majdan, Starodrzew Dobieszyski i Sokół oraz 57 pomników przyrody.

BIAŁOBRZEGI

Miasto powiatowe w Dolinie Białobrzegiej na pograniczu Równiny Radomskiej, na prawym brzegu rzeki Pilicy; 7 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK7 (obwodnica), DK48 i DW731.

Wieś Brzegi powstała na pocz. XVI w. i należała do Anny Falenckiej. Prawa miejskie w 1540 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1958 r. Obecna

nazwa z czasów Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Kolejnymi właścicielami były różne rody szlacheckie. Rozwijało się jako ośrodek rolniczo-handlowy. Zniszczone poważnie w wyniku pożaru w 1910 r. W 1936 r. oddano do użytku żelbetonowy most na rz. Pilicy – największy (250 m) most tego typu wybudowany w międzywojennej Polsce. W czasie II wojny światowej eksterminacja 4 tys. okolicznych Żydów. W dzielnicy Borki działa do dziś na rz. Pierzchni drewniany młyn wodny z końca XIX w. Miejscowy modrzewiowy kościół z XVIII w. został przeniesiony do Bardzic k. Radomia

Kościół Świętej Trójcy – neorenesansowy, zbudowany w latach 1932–1958 wg projektu Stefana Szyllera. Ciekawostką jest boczna dwupoziomowa kaplica oraz identyczna zakrystia z drugiej strony. Z wyposażenia dawnego kościoła zachowały się obraz Matki Boskiej Łaskawej oraz kilka innych płócien z XVII w. Barokowa kamienna chrzcielnica, pochodząca najprawdopodobniej z wcześniejszego kościoła. Przed świątynią XIX-wieczna rzeźba Matki Bożej. Obok drewniana dzwonnica i dawna plebania – obie także z XIX w.

BUKÓWNO

Wieś na Równinie Radomskiej, ok. 20 km na pld. zach. od Białobrzegów.

Wzmiankowana w poł. XIII w. Parafia erygowana w 1403 r. Na miejscowym cmentarzu symboliczna mogiła płk. Dionizego Czachowskiego, naczelnika wojennego województwa sandomierskiego

w powstaniu styczniowym, którego szczątki przeniesiono w 1938 r. do Mauzoleum w Radomiu.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny – drewniany, trójnawowy, konstrukcji zrębowej z 1. poł. XVII w. Remontowany i rozbudowywany w 1818 r., 1900 r. oraz 1972 r. Prezbiterium mniejsze od nawy, zamknięte prostokątnie z zakręstią na osi i dwiema kaplicami po bokach. Kruchta dobudowana od frontu nawy w 1900 r. Wnętrze podzielone na trzy części dwoma rzędami po trzy słupy. Stropy płaskie w nawie i kolebkowe w prezbiterium, gdzie znajduje się polichromia Zygmunta Wyszyńskiego i Jana Boguckiego z 1933 r. Ołtarz główny z 1900 r. Barokowa ambona, miedziana barokowa kropielnica i neogotycka chrzcielnica.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

PRZYBYSZEW

Wieś w Dolinie Białobrzskiej, nad rz. Pilicą, 10 km na zach. od Białobrzegów.

Parafia założona jeszcze w XII w. W 1338 r. przekazana przez księcia Trojdena I benedyktynom płockim. Prawa miejskie w 1396 r., utracone w 1870 r. Na przełomie XIV i XV w. benedyktyni wprowadzili uprawę warzyw. Słynne ogórki „przybyszewskie”, kiszzone w dębowych beczkach i przechowywane w nurtach rzeki, były przysmakiem na stołach Warszawy i Radomia. W XV i XVI w. port i binduga, na której budowano tratwy spławiane do Gdańska. Powolny upadek wskutek wojen i pożarów w XVII w. Podczas insurekcji 1794 r. Tadeusz Kościuszko podpisał tu Ordonans przybyszewski. Od 1802 r. część dóbr dzierżawił gen. Antoni Madaliński. W okresie międzywojennym powstała tu filia żeńskiej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego hrabiny Cecylii Plater-Zyberkówny. Dawny układ urbanistyczny z prostokątnym rynkiem, zabytkowa

karczma z XIX w. oraz pomnik gen. Antoniego Madalińskiego.

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła – trójnawowy, neogotycki z dwiema wieżami, wybudowany w latach 1894–1898 prawdopodobnie wg projektu Konstantego Wojciechowskiego w miejsce pierwotnego, który sponął w 1892 r. Konsekrowany w 1901 r. Ołtarz główny z kamienia szdłowieckiego i pińczowskiego przedstawia grupę rzeźbiarską Koronacja Najświętszej Marii Panny, a po bokach figury św. Wojciecha i św. Stanisława oraz apostołów św. św. Piotra i Pawła. W ołtarzach bocznych obrazy: św. Józefa z Dzieciątkiem z 1. poł. XVIII w., św. Rodziny z 1905 r. autorstwa Feliksa Wygrzywalskiego oraz św. Stanisława i Serca Jezusa z 1924 r. pędzla Stanisława Zawadzkiego. W nawie bocznej figurka Matki Boskiej ocalona z pożaru wcześniejszej świątyni. W podziemiach pochowany gen. Antoni Madaliński (1739–1804), jeden z dowódców insurekcji kościuszkowskiej.

Kościół św. Apostołów Piotra i Pawła, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

STARA BŁOTNICA

Wieś gminna na Równinie Radomskiej. Położona przy DW732, 15 km na poł. od Białobrzegów.

Pierwsze wzmianki z 1237 r. Własność Błotnickich, a potem – Przerębskich.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny – neobarokowa świątynia z fasadą dwuwieżową, wzniesiona etapami w latach 1759–1913 wg

projektu Józefa Krępskiego, a potem Antoniego Kaspra Wąsowskiego. W neoklasycystycznym ołtarzu głównym z 1868 r. cudowny obraz Matki Bożej Pocieszenia, zwanej Madonną Błotnicką, prawdopodobnie z ok. XV w. We wnętrzu polichromia Kazimierza Alchimowicza z lat 1908–1910, przedstawiająca sceny z życia Chrystusa i Matki Boskiej. W wieży północnej dzwony z 1545 r., 1596 r. oraz 1840 r. Od 1963 r. sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia, którym opiekują się paulini z pobliskiego klasztoru.

Obraz Matki Bożej Pocieszenia, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

SUCHA

Wieś na Równinie Radomskiej, 3 km na poł. od Białobrzegów.

Pierwsze informacje z końca XIV w. Do 1568 r. własność Bylinów, następnie do 1702 r. Szamowskich. Do 1766 r. w rękach Świdzińskich, a do 1944 r. – Wodzińskich.

Zespół pałacowo-parkowy – kompleks dwóch pałaców i parków założony przez rodzinę Zofię z Wodzińskich i Zygmunta Glinkę. Stary pałac wybudowany w latach 1875–1883 w miejscu dworu spalonego w czasie powstania styczniowego. Murowany, w kształcie litery T, pokryty czterospadowym blaszanym dachem. Fasada frontowa spięta dwiema wieżami z renesansowymi hełmami. Całość powstała w stylu renesansu francuskiego. Nowy pałac

wzniesiono w duchu klasycyzującego modernizmu w latach 1932–1934 wg projektu Karola Wilhelma Henneberga. Między dwoma skrajnymi, znacznie wysuniętymi ryzalitami czterokolumnowy portyk zwieńczony trójkątnym szczytem. Park z XVIII w., przekomponowany w poł. XIX w. Bogaty starodrzew gatunków rodzimych, wzbogacony ostatnio gatunkami rzadkimi i egzotycznymi. Walorem parku jest bogaty układ wodny – dwa duże stawy zasilane przepływającymi strumieniami. Stróżówka i XIX-wieczny spichlerz. Obecnie w rękach prywatnych, odgrywa rolę ośrodka konferencyjno-rekreacyjnego.

WYŚMIERZYCE

Miasto gminne w Dolinie Białobrzskiej, na prawym brzegu rzeki Pilicy. Położone przy DK48, 11 km na zach. od Białobrzegów. Najmniejsze miasto województwa (0,9 tys. mieszk.).

Według legendy nazwa pochodzi od imienia księcia Wyszomira. Początkowo należało do książąt czerskich. Przekazane benedyktynom płockim przez księcia Trojdena. Prawa miejskie w 1338 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1922 r. Parafie erygowano pod koniec XIV w. Zniszczone doszczętnie przez najazd wojsk Jerzego II Rakoczegego. Zachowany układ urbanistyczny z kwadratowym rynkiem. W dalszym ciągu przeważa zabudowa drewniana. Do 2018 r. najmniejsze miasto w Polsce. Miejsce urodzin bł. Franciszka Rosłańca (1889–1942) – patrona miasta.

Kościół św. Teresy z Ávila – ufundowany w 1856 r. przez Zenona Korwin-Krasowskiego. Rozbudowywany w latach 1868–1879 dzięki funduszom Teresy z Brochowskich Witkowskiej oraz w 1920 r., kiedy dobudowano fronton. Wystrój wnętrza głównie barokowy. Obok kościoła drewniana dzwonnica i murowana organistówka z XIX w.

Kościół św. Teresy z Ávila, fot. Iwona Nabzdzyk

powiat ciechanowski

powierzchnia: 1060 km²
 ludność: 90 264 osoby
 gęstość zaludnienia: 85 os./km²

CIECHANÓW

Położony w północnej części województwa obejmuje zachodnią część Wysoczyzny Ciechanowskiej, wschodni kraniec Równiny Raciąskiej oraz południowy kraniec Wzniesień Mławskich. Od północy graniczy z powiatami mławskim i przasnyskim, od wschodu z makowskim, od południa zaś z powiatami płońskim i pułtuskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej oraz siedmiu wiejskich. W granicach powiatu znajdują się dwa miasta (Ciechanów i Głinojeck). Teren równinny urozmaicony gdzieś ostającami wzgórz morenowych i kemów. Głównymi rzekami powiatu są Łydynia i Sona, spływające ku południowemu zachodowi do Wkry. W Ciechanowie swój początek bierze droga krajowa nr 50 zwana „ciężarową obwodnicą Warszawy” oraz drogi wojewódzkie nr 615 do Mławy, nr 616 do Rembielina i nr 617 do Przasnysza. Przez powiat przebiegają również drogi krajowe nr 60 Łęczycza – Ostrów Mazowiecka oraz nr 7 (fragment trasy E77) Gdańsk – Chyżne, a także linia kolejowa nr 9, łącząca Gdańsk z Warszawą. Lesistość jest niska (16,7%), w krajobrazie dominują tereny rolnicze. Dobrze rozwija się przemysł rolno-spożywczy (np. największa w Europie Środkowo-Wschodniej cukrownia w Głinojecku czy browar regionalny w Ciechanowie). Najcenniejsze przyrodniczo tereny chronione są w postaci rezerwatów Lekowo oraz Modła, 3 obszarów chronionego krajobrazu, 9 użytków ekologicznych i 1 zespołu przyrodniczo-krajobrazowego. Znajdują się tu również 104 pomniki przyrody.

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Łydynią; ok. 45 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK50, DK60, DW615, DW616 i DW617.

Gród istniał tu już w VII w. Pierwsza wzmianka w tzw. falsyfikacie mogileńskim. Od poł. XIII w. siedziba kasztelanii, w latach 1349–1520 stolica księstwa. Prawa miejskie ok. 1350 r. Miasto królewskie Korony Królestwa Polskiego. Od XVII w. powolny upadek miasta. Po trzecim rozbiore prowincjonalne miasto w powiecie przasnyskim. Od 1864 r. regionalny browar (obecnie Ciechan), od 1882 r. cukrownia (zamknięta w 2003 r.), od 1877 r. stacja Kolei Nadwiślańskiej. W czasie okupacji hitlerowskiej wcielony do Rzeszy, miejsce eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej (3 obozy pracy). W latach 1975–1998 stolica województwa. Obecnie niewielki ośrodek przemysłu przetwórczego i precyzyjnego. Prężny ośrodek kulturalny pielęgnujący regionalne tradycje. Zachowany układ urbanistyczny typowy dla miast lokowanych na prawie chełmińskim. Na rynku neogotycki ratusz projektu Henryka Marconiego. Na wzgórzu kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny (dawny farny) wybudowany w stylu mazowieckiego gotyku w poł. XVI w., wielokrotnie remontowany (m.in. przez Stefana Szyllera) z zachowanym renesansowym nagrobkiem rycerza Stanisława Szczurzyńskiego z 1556 r. i polichromią Władysława Drapiewskiego z okresu

Zamek Książąt Mazowieckich, fot. Martyna Serafin

międzywojennego. Obok późnogotyckiej kościoła poaugustiański Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny z barokowym wyposażeniem i okazałą neogotycką dzwonnica bramną. Za kościołem zabudowania dawnego klasztoru z XVII w. Na Farskiej Górze (miejsce pierwszego grodu) neogotycka dzwonnica, a u podnóża wzniesienia pomnik Ciechana – legendarnego założyciela miasta. W budynku banku mieszczańsko-rolniczego z 1924 r. główny budynek wystawienniczy Muzeum Szlachty Mazowieckiej. Interującym obiektem jest obecnie nieużytkowany wieżowy zbiornik wyrównawczy z 1972 r. (tzw. wieża ciśnienia) o kształcie torusa osadzonego na hiperboloidzie jednopowłokowej. Do atrakcji turystycznych zalicza się także możliwość zwiedzania linii produkcyjnej w miejscowym browarze Ciechan.

Zamek Książąt Mazowieckich – wzniesiony w pocz. XV w. przez muratora Niklosa z fundacji księcia Janusza I Starszego jako jedna z głównych rezydencji książęcych i część systemu obronnego Mazowsza. Prostokątna (48 × 57 m) budowla ceglana posadowiona na granitowych głazach narzutowych ze względu na podmokłość terenu. W narożnikach płd.-wsch. i płd.-zach. dwie cylindryczne wieże, odpowiednio więzienie i arsenał. Otoczony fosą szerokości ok. 18 m. Do zamku prowadził przez mokradła długi most na palach, który nad fosą zmieniał się w zwodzony. Po śmierci ostatnich książąt mazowieckich (1524) i inkorporacji Mazowsza do Korony rezydencja starostów. W latach 1547–1556 część

tzw. oprawy wdowiej królowej Bony. Zniszczony i zdewastowany przez Szwedów w okresie tzw. potopu w 1657 r. i wojny północnej w 1708 r. Po rozbiorach częściowa rozbiórka z inicjatywy pruskiego zarządcy Neumanna. Od pocz. XX w. odbudowywany, m.in. staraniem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (Stefan Szylter, Kazimierz Skórewicz). Już w XXI w. w miejscu domu małego wystawiono przeszklony pawilon wystawienniczy. Obecnie jeden z oddziałów Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie.

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Dolina Rzeki Łydyni – jeden z rzadkich w Polsce przykładów znajdującego się w centrum miasta obszaru chronionego związanego z rzeką. Powierzchnia 57,3 ha, obejmuje dolinę rzeki, łąki i niewielkie zagajniki oraz liczne stawy. Zasiadlany przez 62 gatunki ptaków charakterystycznych raczej dla terenów zalesionych i położonych z dala od ludzkich osiedli (m.in. błotniak stawowy, myszołów, derkacz, kos, sowa, bażant), a także ssaki wodne (bobry, wydry).

GOŁOTCZYNA

Wieś na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Soną, 12 km na płd. wsch. od Ciechanowa.

Nazwa prawdopodobnie od słowa „gołota”, którym określano ubogą szlachtę. Własność prywatna, m.in. Ostaszewskich. W 1880 r. zakupiona przez Aleksandrę z Sędzimirów Bąkowską. Do II wojny światowej funkcjonowały tu

żeńską szkoła gospodarstwa wiejskiego założona w 1909 r. przez Bąkowską i męska szkoła rolnicza powstała w 1912 r. z fundacji Bąkowskiej i Aleksandra Świętochowskiego.

Muzeum Pozytywizmu – placówka założona w 1973 r., obecnie oddział Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie. W skład muzeum wchodzi: dom Aleksandra Świętochowskiego, pozytywistycznego pisarza i społecznika; tzw. Krzewnia, dworek Aleksandry Bąkowskiej oraz dworek drobnoszlachecki przeniesiony z Mężenina-Węglowic. Ekspozycje prezentują wystrój i wyposażenie siedzib drobnej szlachty mazowieckiej z końca XIX i początków XX w. W domu pisarza eksponaty poświęcone jego twórczości literackiej oraz działalności społecznej. W parku pomniki Bąkowskiej i Świętochowskiego.

Muzeum Pozytywizmu, fot. Anna Mieczysława-Jerominek

OPINOGÓRA

Wieś gminna na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, 8 km na ptn. wsch. od Ciechanowa.

Od XIII w. własność książąt mazowieckich, którzy postawili tu zameczek myśliwski (miejsce śmierci księcia Bolesława IV w 1454 r.). Od 1659 r. w rękach rodu Krasieńskich. W 1. poł. XIX w. gen. Wincenty Krasieński, ojciec poety

Zygmunta Krasieńskiego, stworzył tu ordynację, która pozostała w rękach jego potomków do II wojny światowej.

Muzeum Romantyzmu – powstało w 1961 r., poświęcone epoce romantyzmu i rodzinie Krasieńskich. Obejmuje znajdujące się na terenie 21-hektarowego parku urządzonego w stylu angielskim przez Franciszka Szaniora wg projektu Walerego Kronenberga: zameczek (główna ekspozycja), dwór wybudowany na pocz. XXI w. wg oryginalnych XIX-wiecznych projektów, neogotycka oficyna, folwark i oranżerię oraz kościół parafialny. Pałacyk w stylu neogotyckim był prezentem ślubnym gen. Wincentego Krasieńskiego dla syna Zygmunta i Elżbiety Branickiej. Neoklasycystyczny kościół parafialny z 2. poł. XIX w. projektu Wincentego Rakiewicza. W podziemiach świątyni kaplica rodowa Krasieńskich (groby Zygmunta, jego ojca i synów), natomiast we wnętrzu klasycystyczny nagrobek matki poety, Marii z Radziwiłłów, z 1841 r. autorstwa Luigiego Pampalionię oraz nagrobna płyta Amelii Załuskiej, pierwszej miłości poety, wykonana w 1899 r. przez Konstantego Laszczkę. W parku „ławeczka miłości” ufundowana przez Amelię Załuską, krzyż upamiętniający śmierć księcia Bolesława IV oraz pomnik Zygmunta Krasieńskiego.

Muzeum Romantyzmu, fot. Szymon Bijak

powiat garwoliński

powierzchnia: 1285 km²
 ludność: 108 843 osoby
 gęstość zaludnienia: 85 os./km²

Położony w południowo-wschodniej części województwa obejmuje południowy fragment Równiny Garwolińskiej, zachodnią część Wysoczyzny Żelechowskiej oraz odcinek Doliny Środkowej Wisły. Od północy graniczy z powiatami mińskim i otwockim, od zachodu – z kozienickim i grójeczkim, a od wschodu i południa – z powiatami rycym i łukowskim z województwa lubelskiego. Składa się z 2 gmin miejskich, 2 miejsko-wiejskich oraz 9 wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się cztery miasta (Garwolin, Pilawa, Łaskarzew i Żelechów). Sieć hydrograficzną stanowią spływające ku zachodowi dopływy Wisły: Wilga, Promnik i Okrzejka. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 17 (E372) Warszawa-Zakręt – Hrebenne i nr 76 Wilga – Łuków oraz wojewódzkie nr 801 Warszawa – Puławy, nr 805 Warszawice – Wilchta i nr 807 Maciejowice – Łuków. Na stacji Pilawa krzyżują się linie kolejowe nr 7 Warszawa – Dorohusk, nr 12 Skierniewice – Łuków oraz 13 Pilawa – Kruśze. Najbardziej wartościowe przyrodniczo tereny są chronione w ramach 5 rezerwatów przyrody, Nadwiślańskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, 4 obszarów Natura 2000, 88 pomników przyrody i 23 użytków ekologicznych.

GARWOLIN

Miasto powiatowe na Równinie Garwolińskiej, nad rz. Wilgą; 17,3 tys. mieszk. Węzeł dróg DK17 i DK76. Położone w pobliżu linii kolejowej nr 7.

Miejscowość założona prawdopodobnie w XII w. Wzmiankowana w 1386 r. W 1407 r. nabyta przez księcia mazowieckiego Janusza I Starszego. Parafia erygowana w 1418 r. Prawa miejskie w 1423 r. Od 1526 r. miasto królewskie, rozwijające się dzięki handlowi i rzemiosłu, i starostwo. W XVII w. starostwem zarządzali Ostrorogowie, a w XVIII w. – Bielińscy. Regres w wyniku wojen szwedzkich. Ponowny rozwój w XIX w. w związku z rozwojem produkcji kozuchów i uprząży oraz jednostkami wojskowymi. W okresie międzywojennym stacjonował tu 1. Pułk Strzelców Konnych, załóżek Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej stworzonej w 1939 r. Eksterminacja ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej. Po wojnie rozwój miasta związany z nowymi zakładami przemysłowymi. Obecnie ośrodek przemysłu spożywczego, odzieżowo-skórzanego i drzewnego. Fabryka kosmetyków firmy Avon. Klasycystyczny budynek urzędu miejskiego z 1910 r. Zespół dawnych koszar wzniesiony na przełomie XIX i XX w. Na cmentarzu wojennym spoczywa ok. 12 tys. żołnierzy poległych w czasie II wojny światowej na terenach dawnych powiatów garwolińskiego, kozienickiego i puławskiego, upamiętnienie w formie monumentu z białego i czerwonego piaskowca.

Kościół Przemienienia Pańskiego – neobarokowy, wybudowany w latach 1890–1909 wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego. Zniszczony w czasie II wojny światowej, odbudowany w zmienionym kształcie. Budowla trójramiowa, na planie krzyża, z trzema wieżami. W ołtarzu głównym obraz

Kościół Przemienienia Pańskiego, fot. Paweł Ajdacki

Przemienienie Pańskie Wincentego Łukasiewicza z 1894 r. i wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej. W jednej z kaplic fresk przedstawiający króla Jana Kazimierza nadającego przywileje miejscowemu cechowi kuśnierzy. Od 2011 r. kościół ma rangę kolegiaty.

GÓRKI

Wieś na Równinie Garwolińskiej. Położona przy linii kolejowej nr 7, 6 km na pld. zach. od Garwolina.

Sanktuarium Matki Boskiej Fatimskiej – utworzone w 1997 r., związane z kościołem Matki Boskiej Szkaplerznej wzniesionym w latach 1980–1983 z inicjatywy ks. Stanisława Pasionka w miejscu objawień Matki Boskiej miejscowej ludności. Sprowadzenie w 1987 r. poświęconej przez Jana Pawła II figury Matki Boskiej Fatimskiej dało początek regularnym nabożeństwom

Matki Boskiej Fatimskiej, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

fatimskim. Przy kościele źródło z wodą uznaną za leczniczą. Opiekę nad sanktuarium sprawują księża ze Zgromadzenia Świętego Michała Archaniola (michalicy).

GÓRZNO

Wieś gminna na Równinie Garwolińskiej, 11 km na pld. wsch. od Garwolina.

Parafię erygowano w 1485 r. staraniem Koźmierzowskich. W XVIII w. właścicielami byli Sułowscy. Do poł. XIX w. należała do Paliszewskich, potem do Wilkońskich. Barokowy kościół św. Jana Chrzciciela wzniesiony w 1787 r. z fundacji ks. Benedykta Strzałkowskiego, przebudowany w latach 1919–1920 wg projektu Kazimierza Bolesława Pleszczyńskiego. Dwór z przełomu XVII i XVIII w., przebudowany w latach 1959–1960, pierwotnie barokowy, obecnie pozbawiony cech stylowych i zrujnowany. Oficyna z ok. 1840 r. zbudowana dla Wilkońskich w stylu neogotyku romantycznego. Park dworski z XVIII w. z licznymi pomnikami przyrody.

Spichlerz – drewniany, konstrukcji zrębowej, dwukondygnacyjny, z podcieniami. Zbudowany w XVIII w., częściowo zrekonstruowany w 1959 r. Na narożach drewniane boniowanie. Wewnątrz belkowane stropy wsparte na słupach. Dach czterospadowy, kryty gontem.

Spichlerz, fot. Paweł Ajdacki

KOZŁÓW

Wieś na Równinie Garwolińskiej nad rz. Rydnią, 15 km na ptn. wsch. od Garwolina.

Wzmiankowana w 1440 r. Własność Oborskich. Prawa miejskie w 1526 r., utracone w 1576 r. Do 1648 r. należała do Parysów, a od 1660 r. własność Stanisława Linkhausa. Od 1749 r. w rękach marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego. Od Bielińskich wieś kupił Jan Maszkowski, a w 1823 r. Leopold Eysymont.

Grodzisko, fot. Paweł Ajdacki

Grodzisko – jedno z najlepiej zachowanych późnośredniowiecznych założeń obronnych z terenu Mazowsza. Wzniesienie o kształcie ściętego stożka, wysokości ok. 8 m, otoczone fosą szerokości 10–20 m. W XVI w. istniał tu zamek Oborskich lub Parysów, w którym w 1656 r. schroniła się królowa Maria Ludwika Gonzaga. Podania ludowe wiążą warownię z królową Boną, nazywając grodzisko Górą Bony.

ŁUCZNICA

Wieś na Równinie Garwolińskiej, 11 km na ptn. zach. od Garwolina.

Część dóbr osieckich na pocz. XIX w. podarowanych ks. Józefowi Poniatowskiemu, a po jego śmierci w rękach Potockich. W XVIII w. huta szkła oraz liczne smolarnie wypalające potaż. 18 marca 1863 r. przegrana potyczka pokonanych we wcześniejszej bitwie pod Zambrzykowem oddziałów Jankowskiego i Matlińskiego z Kozakami (pomnik ok. 1,5 km na ptd.-zach. od wsi).

Dwór myśliwski – zbudowany dla Potockich w 1840 r., przebudowany w latach 1950–1951. Od frontu ganek o czterech kolumnach tokańskich, od ogrodu zaś ganek czterofilarowy. Układ wnętrza dwutraktowy, z korytarzem na przetrzał.

Dwór myśliwski, fot. Paweł Ajdacki

Na osi sień z klatką schodową. Dwuspadowy dach kryty blachą. Po II wojnie światowej szkoła. W latach 1982–2002 własność resortu kultury. Obecnie prywatny ośrodek szkoleniowy dla animatorów kultury. Park krajobrazowy z poł. XIX w. m.in. z ok. 400-letnim pomnikowym dębem szypułkowym.

MACIEJOWICE

Wieś gminna w Dolinie Środkowej Wisły, nad rz. Okrzejką. Węzeł dróg D801 i DW807, 28 km na ptd. od Garwolina.

Osadnictwo już w okresie kultury łużyckiej. Założenie Maciejowic związane z sąsiednią wsią Kochów, należąca do kanoników regularnych z Czerwińska, którzy w końcu XV w. sprzedają Kacprowi Maciejewskiemu, stolnikowi sandomierskiemu, okolice wsi Ostrów, gdzie lokuje on miasto. Prawa miejskie w 1507 r., utracone w 1870 r. Kolejnymi właścicielami byli Oleśnicy, Zbąscy, Tarłowie i Potoccy. Od 1792 r. w rękach Zamoyskich. 10 października 1794 r. ostatnia bitwa insurekcji kościuszkowskiej, zakończona porażką wojsk polskich dowodzonych przez samego gen. Tadeusza Kościuszkę. W pocz. XIX w. ośrodek przemysłu włókienniczego. W czasie powstania styczniowego działalność partyzancka oddziałów Józefa Lenieckiego. Miejsce przepraw we wrześniu 1939 r. oddziałów polskich przez Wisłę. Obszerny brukowany rynek, przy którym w 1796 r. wzniesiono szpital z fundacji Konstancji Zamoyskiej. Dwa pomniki poświęcone Tadeuszowi Kościuszce – na rynku autorstwa Mieczysława Weltera z 1976 r. i przed szkołą, projektu Stanisława Strzyżyńskiego z 1984 r.

Muzeum im. Tadeusza Kościuszki – placówka powstała w 1988 r. z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Maciejowic, obecnie część Gminnego Ośrodka Kultury. Znajduje się na piętrze głównej części klasycystycznego ratusza wzniesionego na przełomie XVIII i XIX w. z inicjatywy Stanisława Kostki Zamoyskiego. Ekspozycja poświęcona życiu Naczelnika i bitwie pod Maciejowicami oraz prezentująca zabytki wydobyte na stanowisku kultury łużyckiej w Maciejowicach.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – wzniesiony w latach 1772–1780 dzięki fundacji Mikołaja i Aleksandra Potockich. Odbudowany po pożarze w stylu klasycystycznym w latach 1819–1824 staraniem Stanisława Kostki Zamoyskiego. W 1881 r. całkowicie przebudowany w stylu neogotyckim wg projektu Leandra Marconiego. W ołtarzu głównym obraz Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny Józefa Buchbindera z 1890 r. W kaplicy wizerunek Najświętszej Matki Bożej Nieustającej Pomocy wykonany na drzewie przez anonimowego malarza w Rzymie, ofiarowany w 1901 r. przez Celinę Zamoyską. Za kościołem granitowy grobowiec-mauzoleum rodziny Zamoyskich z 1908 r. zaprojektowany przez Ksawerego Makowskiego.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Paweł Ajdacki

MARIAŃSKIE PORZECZE

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły. Położona przy DW801, 22 km na zach. od Garwolina.

W 1699 r. cześnik łukowski Jan Lasocki erygował na gruntach wsi Goźlin kościół i klasztor dla zakonu Zgromadzenia Braci Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (marianie),

założonego przez św. Stanisława Papczyńskiego. Marianie zajmowali wieś do czasu kasacji zakonu w 1864 r. Powrócili tu w 1966 r. i w 1970 r. otworzyli nowy dom zakonny.

Kościół Matki Boskiej Bolesnej – barokowy, drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, z bazylikową fasadą z dwiema wieżami. Wzniesiony w latach 1770–1776, kilkakrotnie remontowany. Wnętrze trzynawowe z transeptem. Iluzjonistyczna barokowa polichromia z końca XVIII w. autorstwa brata Jana Niezabitowskiego. W prezbiterium sceny z życia Marii, na suficie Trójca Święta i dzieścioramienna gwiazda z wypisanymi na ramionach cnotami, które mają naśladować marianie. Dodatkowo postacie świętych, apostołów i ewangelistów oraz motywy architektoniczne i roślinne. W ołtarzu głównym wizerunek Matki Bożej przywieziony przez Stanisława Papczyńskiego z domu rodzinnego. Obraz uznawany za cudowny. Przed kościołem głaz narzutowy i tabliczka upamiętniająca prof. Władysława Aleksandra Jabłonowskiego (1829–1913).

Kościół Matki Boskiej Bolesnej, fot. Marcin Tysler

MIASKÓW KOŚCIELNY

Wieś gminna na Wysoczyźnie Żelechowskiej, nad rz. Wilgą, 20 km na wsch. od Garwolina.

Wzmiankowana w 1417 r. Własność Miastkowskich. Prawa miejskie w 1472 r., utracone przed 1576 r. W XV–XVI w. w posiadaniu Radziwińskich i Prażmowskich. Na pocz. XVIII w. własność Lasockich. W 1723 r. odstąpiona Janowi Przebendowskiemu, podskarbiemu wielkiemu koronnemu, a w latach 1730–1755 w posiadaniu Franciszka

Bielińskiego, marszałka wielkiego koronnego. Kolejni właściciele to Radziwiłłowie i Bnińscy. Od 1845 r. w rękach Gąssowskich, a od 1901 r. – Potockich. Zachowany dawny układ miejski. Na północny zachód od wsi neorenesansowy pałac Gąssowskich w formie nieregularnej willi włoskiej z czworoboczną trzykondygnacyjną wieżą. Niegdyś ośrodek sztuki ludowej Powiśla Otwocko-Garwolińskiego znany z wyrobów tkackich.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny i św. Leonarda – wzniesiony pod koniec XV w. z fundacji Prażmowskich. Restaurowany po pożarze na pocz. XVII w. przez Jana Lasockiego, kasztelana zakroczymskiego. Powiększony i przebudowany w duchu neogotyckim w latach 1901–1903 wg projektu Tadeusza Czerwińskiego. Z pierwotnego kościoła gotyckiego zachowane mury wsch. części nawy, prezbiterium z dwoma ostrołukowymi oknami oraz sklepienia krzyżowo kaplica. Oszkarpowany. Wyposażenie neogotyckie. Renesansowa płyta nagrobna Jana Prażmowskiego z końca XVI w. – jedyne na Mazowszu epitafium typu małopolskiego, czyli z kartuszem herbowym pośrodku. Zegar szafkowy z XVIII w. z mechanizmem wykonanym przez Johna Crucefixa, zegarmistrza z Londynu.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny i św. Leonarda, fot. Zbigniew Lewandowski

PODZAMCZE

Wieś na granicy Doliny Środkowej Wisły i Równiny Garwolińskiej, nad rz. Okrzejką. Położona przy DW807, 25 km na poł. od Garwolina.

W XVII w. Zbąscy zbudowali w tym miejscu pałac zniszczony w czasie bitwy maciejowickiej. W 1. poł. XIX ośrodek edukacji i badań rolniczych prowadzony przez Stanisława Kostkę Zamoyskiego, który na wielką skalę rozbudował hodowlę rasowego bydła i owiec. Ok. 1810 r. założono szkołę dla oficjalistów leśnych, która przekształciła się w szkołę gospodarstwa wiejskiego dla czeladzi dworskiej.

Zespół pałacowo-parkowy – wzniesiony na pocz. XIX w. z inicjatywy Stanisława Kostki Zamoyskiego wg projektu Fryderyka Alberta Lessla w miejscu starszej budowli zniszczonej podczas bitwy maciejowickiej. Przebudowany w 2. poł. XIX w. przez Ksawerego Dionizego Makowskiego. Piętrowy, przykryty dachem czterospadowym. Elewacja frontowa dziewięcioosiowa z trzysiową partią centralną z czterokolumnowym portykiem, dźwigającym balkon piętra, z żeliwną balustradką. Elewacja ogrodowa skomponowana niesymetrycznie, z balkonem wspartym na czterech filarach. Układ wnętrz dwutraktowy z sienią na osi. Całość w duchu dojrzałego klasycyzmu. Na froncie pałacu wmurowane kule armatnie, na balustradzie balkonu tablice z herbami: Jelita Zamoyskich i Pogoń Czarotoryskich. Obok pałacu kamień z napisem „Miejsce ostatniego boju naczelnika narodu polskiego Tadeusza Kościuszki 10 X 1794” i podobizną Naczelnika, postawiony w 200. rocznicę bitwy. Klasycystyczne: oficyna z poł. XIX w. oraz budynek administracji z ok. 1840 r. wzniesiony na

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Marcin Tysler

potrzeby szkoły rolniczej przez Stanisława Kostkę Zamoyskiego. Wybudowane w końcu XIX w. w stylu neogotyku romantycznego baszta i stajnie zwane Holendernią, obecnie zrujnowane. Murowana austeria z XIX w. Park krajobrazowy z pocz. XIX w. rozciągnięty nad rz. Okrzejką, liczne okazy starodrzewu: lipy, klony, modrzewie, świerki, platany.

REZERWAT KOPIEC KOŚCIUSZKI

Rezerwat leśny położony w pobliżu miejscowości Nowa Krępa, 22 km na płd. od Garwolina.

Utworzony w 1989 r. wokół kopca usypanego w 1861 r. z inicjatywy ks. Józefa Burzyńskiego w miejscu, gdzie gen. Tadeusz Kościuszko został raniony w potyczce z Kozakami i gdzie wzięto go do niewoli. Na szczycie drewniany krzyż na granitowym postumencie, z tablicą informującą o ustawieniu pomnika w 100. rocznicę śmierci Naczelnika (1917 r.). Kopiec prawdopodobnie w miejscu zbiorowej mogiły z czasów insurekcji, wokół której miejscowa ludność gromadziła się na patriotyczne uroczystości. Przedmiotem ochrony w rezerwacie są fragmenty łągów, grądów i boru mieszanego oraz stanowisko rzadkiego na niżu bodziszka żałobnego.

Rezerwat Kopiec Kościuszki, fot. Paweł Ajdacki

TROJANÓW

Wieś gminna na Wysoczyźnie Żelechowskiej, nad rz. Okrzejką. Położona przy DK17, 31 km na płd. od Garwolina.

Wzmiankowana w XIV w. jako własność Mikołaja Powały z Taczowa. Od XVI w. własność Trojanowskich, potem Chomentowskich i Mędrzeckich. Od 1846 r. w rękach Ordęgów. Na Okrzejce zespół stawów rybnych oraz dobrze zachowany drewniany młyn wodny z 1900 r. (obecnie nieużytkowany).

Dwór – neorenesansowy z 1868 r., zbudowany w formie willi włoskiej projektu Bolesława Pawła Podczaszyńskiego dla Alfonsa Ordęgi. Posadowiony na planie prostokąta, o nieregularnej bryle z dominującą czworoboczną wieżą. Na elewacji frontowej niesymetrycznie piętrowy ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem, a na tyłnej – otwarty taras. Zachowane oryginalna stolarka okienna i piec kaflowy. Po II wojnie światowej użytkowany przez różne instytucje publiczne. Od 2004 r. w rękach prywatnych. W latach 2013–2015 przekształcony na hotel i wellness spa. Dwór otacza park z 1. poł. XIX w. z 3 pomnikowymi lipami drobnolistnymi.

Dwór, fot. Aneta Lazurek, Wikimedia Commons

ŻELECHÓW

Miasto gminne na Wysoczyźnie Żelechowskiej, nad rz. Żelechówką, w pobliżu źródeł Wilgi; 4 tys. mieszk. Położone przy DW807, 24 km na płd. wsch. od Garwolina.

Wieś wzmiankowana w 1282 r., a parafia w 1326 r. Prawa miejskie w 1447 r. Własność Mikołaja i Jędrzeja Ciołków. W 1. poł. XVI w. właścicielem był Samuel Maciejowski, bp krakowski,

kanclerz wielki koronny. Rozwój miasta jako ośrodka rzemiosła rymarskiego, garbarskiego, kozuszniczego i szewskiego. Zniszczone w czasie potopu szwedzkiego i wojny północnej. Od pocz. XVIII w. częste zmiany właścicieli. W latach 1772–1784 nauczał tu słynny chasydzki rabin Lewi Icchaak z Berdyczowa. Od 1790 r. w rękach Ignacego Wyszogoty Zakrzewskiego, posła na Sejm Czteroletni, pierwszego prezydenta Warszawy (pochowany na miejscowym cmentarzu). W czasie powstania styczniowego w okolicy działały oddziały Walentego Lewandowskiego. Od 1867 r. miasto rządowe. Liczna społeczność żydowska. W końcu XIX w. powstają kolejne zakłady przemysłowe. Pierwotny układ miejski przeorganizowany przez Ignacego Wyszogotę Zakrzewskiego (m.in. jeden z największych rynków w Europie o długości boków 114 m). Klasykistyczny ratusz z sukienicami z przełomu XIX i XX w. Barokowy kościół filialny św. Stanisława Biskupa zbudowany w 1741 r. z fundacji Wacława Rzewuskiego. Na cmentarzu klasycystyczna kaplica Ordęgów z 1852 r. Kirkut z zachowanymi ok. 200 macewami.

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – wzniesiony w latach 1692–1728 ze środków pierwotnie Stanisława Linkhauza, potem Rzewuskich. Rozbudowany w stylu neobarokowym w latach 1889–1894 przez ks. Konstantego Bieńkowskiego. Wewnątrz polichromie autorstwa Czesława Czarnockiego z 1896 r., Stanisława Kottera z 1899 r. i Władysława Drapiewskiego z 1948 r. Ołtarz główny o charakterze klasycystycznym wykonany przez Stanisława Kiliszka w latach 1857–1858. Krzyż ołtarzowy z korpusem Chrystusa z kości słoniowej z ok. 1700 r. W ołtarzach bocznych obrazy

Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny i Święty **Antoni** pędzla Józefa Buchbindera z końca XIX w. Rokokowa chrzcielnica z końca XVIII w.

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, fot. Mieczysław Żochowski

Zespół pałacowo-parkowy – wzniesiony w latach 1762–1794 z inicjatywy Jerzego Lubomirskiego, a skończony przez Ignacego Wyszogotę Zakrzewskiego. Przekształcony w duchu klasycystycznym dla Ordęgów w 1. poł. XIX w. Uszkodzony w 1944 r. i odrestaurowany na szkołę i internat. Parterowy, trzynastoosiowy, z trzyosiową piętrową częścią środkową zwieńczoną trójkątnym szczytem, poprzedzoną czterokolumnowym portykiem tokańskim, przykryty dachem czterospadowym. W elewacji ogrodowej trzyosiowy ryzalit o silnie zaokrąglonych narożach poprzedzony otwartym tarasem i schodami prowadzącymi do parku. Układ wnętrz dwutraktowy z korytarzem pośrodku. Obecnie w rękach prywatnych funkcjonuje jako hotel i spa. Park krajobrazowy z 2. poł. XVIII w. o częściowo regularnym układzie, z licznymi okazami starodrzewu.

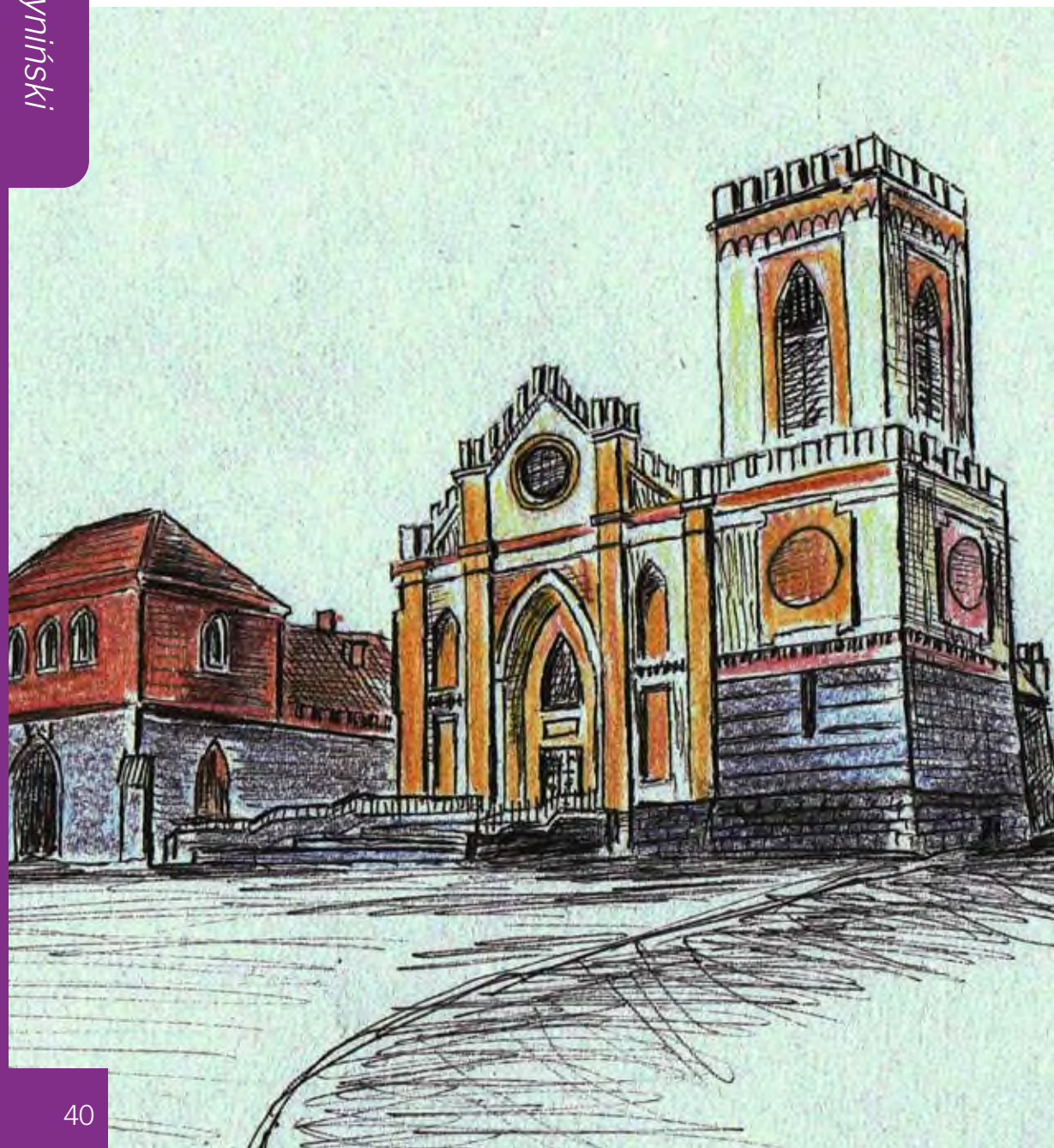

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Mieczysław Żochowski

powiat gostyński

powierzchnia: 615 km²
 ludność: 45 682 osoby
 gęstość zaludnienia: 74 os./km²

Najbardziej na zachód położony powiat województwa. Znajduje się w północnej części Równiny Kutnowskiej i na wschodnim krańcu Pojezierza Kujawskiego. Od północy sąsiaduje z powiatem płockim, od wschodu – sochaczewskim, od zachodu z powiatem włocławskim z województwa kujawsko-pomorskiego, od południa zaś z powiatami kutnowskim i łowickim z województwa łódzkiego. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej oraz trzech wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się dwa miasta (Gostynin i Sanniki). Urozmaicony krajobraz polodowcowy z ozami, jeziorami rynnowymi i wzgórzami morenowymi. W północnej części duże jeziora: Lucieńskie i Białe. Główną rzeką regionu jest Skrwa Lewa. Sieć komunikacyjną tworzą głównie droga krajowa nr 60 Łęczycza – Ostrów Mazowiecka oraz wojewódzka nr 573 Nowy Duninów – Żychlin, a także linia kolejowa nr 33 Kutno – Brodnica. Lesistość jest niska (22,5%), dominują tereny rolnicze. Walory krajobrazowe zostały objęte ochroną w ramach: Gostyńskiego-Włocławskiego Parku Krajobrazowego (północna część powiatu), 3 obszarów chronionego krajobrazu, 2 obszarów Natura 2000, 9 rezerwatów przyrody, 43 pomników przyrody, 54 użytków ekologicznych i 6 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Przez teren powiatu przebiegają dalekobieżne szlaki piesze Gostynin – Wyszogród oraz Marianów – Sierpc i międzynarodowy szlak rowerowy EuroVelo R2.

GOSTYNIN

Miasto powiatowe na pograniczu Kotliny Płockiej i Równiny Kutnowskiej, nad rz. Skrwą Lewą; 18,9 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK60, DW265, DW573 i DW581.

We wczesnym średniowieczu gród i osada. W XIII w. siedziba kasztelanii w Księstwie Mazowieckim. Pierwsza wzmianka z 1279 r. Prawa miejskie w 1382 r. Wcielone do Korony przez Kazimierza Jagiellończyka w 1462 r. Znaczne zniszczenia w czasie II wojny północnej. W 1. poł. XIX w. rozwój tkactwa i sukiennictwa. W czasie II wojny światowej eksterminacja ludności żydowskiej. Zachowany pierwotny układ urbanistyczny z obszernym rynkiem z zabudową XIX- i XX-wieczną. Klasycystyczny ratusz z czworoboczną wieżą zegarową projektu Hilarego Szpilowskiego z 1824 r. Na płd. od miasta rezerwat Dybanka chroniący fragment Ozu Gostyńskiego.

Zamek – wzniesiony z inicjatywy Siemowita IV w XIV w. jako jedna z siedzib książąt mazowieckich. Początkowo drewniany, od XV w. murowany. Powiększony przez Krzysztofa Szydłowieckiego. Zniszczony w czasie potopu szwedzkiego. Miejsce podpisania przez Kazimierza Jagiellończyka aktu inkorporacji ziemi gostyńskiej do Korony. W latach 1611–1612 przetrzymywano tu, po zwycięstwie pod Kłuszynem, cara Wasyla Szujskiego. Ok. 1600 r. na podzamczu

Zamek, fot. Bernard Milewski

wystawiono kaplicę, którą Hilary Szpilowski przebudował w latach 1824–1830 na świątynię ewangelicką. Po II wojnie światowej kościół katolicki. Od 2009 r. odbudowany w dość swobodnym nawiązaniu do pierwotnego stylu, obecnie funkcjonuje jako obiekt hotelowy.

LUCIEŃ

Wieś w Kotlinie Płockiej, nad rz. Skrwą Lewą. Położona przy DW573, ok. 7 km na płn. od Gostynina.

W poł. XIX w. własność hrabiów Lüttichau, po których właścicielem majątku był Kazimierz Łysakowski. Klasycystyczny pałac z końca XVIII w. przebudowany gruntownie w 1865 r. Zniszczony w pożarze w 1986 r., odbudowany na potrzeby szkoły podstawowej. Wokół pałacu park krajobrazowy z pomnikami dębami, bukami, lipami i świerkami.

Kościół Matki Boskiej Różańcowej – zbudowany w latach 1989–1992 wg projektu Janusza Łabuza nawiązuje swym kształtem do namiotu. Niesymetrycznie posadowiona wieża

Kościół Matki Boskiej Różańcowej, fot. Stanisław Łuc

o stożkowym kształcie, ozdobiona jest wysoko umieszczonym gankiem. We wnętrzu sprzęty z surowego drewna nawiązujące do leśnego otoczenia. Inspiracją była kaplica Notre Dame du Hant w Ronchamp we Francji projektu Le Corbusiera, jednego z najwybitniejszych teoretyków i twórców funkcjonalizmu i konstruktywizmu.

LUSZYN

Wieś na Równinie Kutnowskiej, 30 km na pld. wsch. od Gostynina.

Wzmiankowana w XIV w., była własnością m.in. Sierpskich, Modzelewskich, Grabskich i Godlewskich. Klasycystyczno-barokowy pałac przebudowany w 1909 r. przez Jana Heuricha dla Stanisława Godlewskiego. W tympanonie herby Gozdawa i Radwan, przy podjeździe figury sfinksów, wejście ozdobiono kamiennym barokowym portalem. We wnętrzu zachowały się elementy dawnego wystroju. W zaniedbanym parku krajobrazowym obelisk poświęcony żołnierzom poległym tu we wrześniu 1939 r.

Kościół św. Stanisława Biskupa – wzniesiony w 1595 r. z fundacji Jana Modzelewskiego w stylu gotycko-renesansowym. Składa się z prostokątnej nawy, zamkniętego pięciobocznie prezbiterium. Nad kruchtą wieża z dwoma dzwonami. Trzy ołtarze o manierystycznych i wczesnobarokowych formach. W ołtarzu bocznym XVII-wieczny obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem. Renesansowy piętrowy nagrobek fundatora i jego żony Katarzyny. Obok renesansowy portal prowadzący do zakrystii.

Kościół św. Stanisława Biskupa, fot. Bernard Milewski

Zespół pałacowo-parkowy w Sannikach, fot. Bernard Milewski

SANNIKI

Miasto gminne na Równinie Kutnowskiej; 2,1 tys. mieszk. Węzeł dróg: DW577, DW583 i DW584, 35 km na pld. wsch. od Gostynina.

Dawna osada służebna książąt płockich produkująca sanie. W 1441 r. erygowano tu parafię. W 1462 r. zmarł tutaj książę Siemowit VI. Lokalny ośrodek kultury ludowej regionu sannickiego. Kulturowane jest wytwarzanie tradycyjnych tkanin, wycinanek, tzw. kłapaków. Prawa miejskie od 2018 r. Neoklasycystyczny kościół Świętej Trójcy wybudowany z fundacji Natansonów wg projektu Franciszka Tournelle'a, rozbudowany w latach 1889–1892 przez Konstantego Wojciechowskiego. Wewnątrz barokowa rzeźba *Ukrzyżowanie* i owalny obraz św. Barbary z XVII w. oraz organy z 1910 r. ozdobione figurą króla Dawida z harfą.

Zespół pałacowo-parkowy – klasycystyczny pałac wzniesiony w 1793 r. dla Tomasza Tadeusza Prusaka, przebudowany przez Władysława Marconiego w 1910 r. na włoską willę wraz z parkiem krajobrazowym. Pałac był rezydencją właścicieli Sannik do II wojny światowej. Podczas wakacji w 1828 r. gościł w nim dla podreperowania zdrowia osiemnastoletni wówczas Fryderyk Chopin. Po 1945 r. siedziba PGR, przedszkole i sala kinowa. W wyniku zabiegów lokalnych działaczy i Towarzystwa im. F. Chopina stworzono ośrodek chopinowski, w którym koncertowało wielu wybitnych pianistów z całego świata. Od 2010 r. Europejskie Centrum Artystyczne im. F. Chopina. W pałacu dawne dekoracje malarskie oraz ekspozycje pamiątek po dawnych właścicielach i patronie placówki. W zrewitalizowanym parku (miejsce tradycyjnych imprez pn. Niedziele Sannickie) wśród pomnikowych drzew zobaczyć można dwa pomniki Chopina.

SZCZAWIN KOŚCIELNY

Wieś gminna na Równinie Kutnowskiej. Położona przy DW573, 14 km na pld. wsch. od Gostynina. Pierwsze wzmianki z XIII w. Własność Szczawińskich. Parafię erygowano dopiero w 1919 r.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny – wybudowany w 1661 r. z fundacji wojewody inowrocławskiego Jana Olbrachta Szczawińskiego i przebudowany w latach 1787–1789 wg projektu Hilarego Szpilowskiego ze środków Tomasza Szczawińskiego. Świątynia jednonawowa w stylu barokowo-klasycystycznym. Wewnątrz sklepienia kolebkowe, przy ścianach głębokie wnęki na sześć ołtarzy bocznych. W ołtarzu głównym, ozdobionym kolumnami i figurami świętych, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z XVII w. oraz w zasłonie *Nawiedzenie Najświętszej Marii Panny* z 1793 r., prawdopodobnie pędzla Franciszka Smuglewicza. Poza tym miedzioryt Johanna Gottfilda Krisnera z Lipszyc z 1718 r., przedstawiający mapę z rozmieszczeniem i spisem konwentów reformackich w ówczesnej Polsce. Obok świątyni zachowane wschodnie skrzydło dawnego klasztoru Reformatów z 1662 r.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, fot. Bernard Milewski

powiat grodziski

powierzchnia:	367 km ²
ludność:	91 647 osoby
gęstość zaludnienia:	250 os./km ²

Położony w środkowej części województwa na terenie Równiny Łowicko-Błońskiej. Od wschodu graniczny z powiatem przyski, od zachodu – zyrardowskim, od południa – grójcekim, od północy zaś – z warszawskim zachodnim i sochaczewskim. Składa się z dwóch gmin miejskich, jednej miejsko-wiejskiej oraz trzech wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się trzy miasta (Grodzisk Mazowiecki, Milanówek i Podkowa Leśna), Głównymi rzekami obszaru są Utrata, Mrowna, Pisia Tuczna oraz Pisia Gągolina. Sieć komunikacyjna obejmuje autostradę A2 Świecko – Kukuryki, drogę krajową nr 8 (E67) Kudowa-Zdrój – Budzisko oraz wojewódzkie nr 579 Kaziń Polski – Radziejowice, nr 719 Warszawa – Kamion i nr 720 Błonie – Nadarzyn, a także linię kolejową nr 1 Warszawa – Katowice, nr 4 Grodzisk Mazowiecki – Zawiercie (Centralna Magistrala Kolejowa) i nr 12 Skierniewice – Łuków oraz linię Warszawskiej Kolei Dojazdowej. Lesistość powiatu jest bardzo niska i wynosi zaledwie 12%. Największymi kompleksami leśnymi są Las Młochowski oraz Lasy Nadarzyńskie. Najcenniejsze walory chronione są w postaci 6 rezerwatów i fragmentów 3 obszarów chronionego krajobrazu. Utworzono także 1 użytek ekologiczny, 3 zespoły przyrodniczo-krajobrazowe oraz 205 pomników przyrody.

ADAMOWIZNA

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Mrowną, 5 km na pld. od Grodziska Mazowieckiego.

W latach 1899–1939 w rękach Chełmońskich. Dwa dworki zbudowane wg projektu Wiktora Pokrowskiego – należący do Mateusza Chełmońskiego z 1930 r. oraz postawiony dla Zofii i Gustawa Zahrtów (po 1938 r. przebywała w nim znana pisarka Zofia Nałkowska).

Dworek – wybudowany w poł. XIX w. jako rządówka w majątku Chełmońskich w Kukłowie, przeniesiony w 1900 r. przez Adama Chełmońskiego (brata malarza) na obecne miejsce. Drewniany, parterowy, konstrukcji ryglowej, stropy belkowo-deskowe, więźba płatwiowa z jętkami na ściankach stolcowych, w kształcie prostokąta, przykryty dachem kopertowym i dostawionym gankiem kolumnowym z głównym wejściem. Park krajobrazowy o historycznych założeniach, porośnięty bogatym starodrzewem mieszanym.

Dworek, fot. Monika Pszczółkowska

IZDEBNO KOŚCIELNE

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Pisią Tuczną. Położona tuż przy A2, 9 km na pń. zach. od Grodziska Mazowieckiego.

Wzmiankowana w XV w. W XVII w. właścicielami byli Izbieńscy, a od 2. poł. XVIII w. Szymanowscy. W XIX w. właścicielką została Dorota z Szymanowskich Galichet i jej mąż Piotr. Następnie była w rękach Łubieńskich, Kronenbergów, Plebańskich i Szczyglińskich. Klasycystyczny dwór wybudowany ok. 1800 r. dla Szymanowskich, otoczony pozostałościami parku krajobrazowego (obecnie Dom Pomocy Społecznej). Na miejscowym cmentarzu wyróżniają się zabytkowe nagrobki Anieli Szymanowskiej i Piotra Galicheta, majora wojsk francuskich. W Izdebnie Kościelnym urodził się bł. ks. Michał Oziębłowski (1900–1942).

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – zbudowany w latach 1772–1776 z fundacji Michała Szymanowskiego. Drewniany korpus dostawiono do murowanej kaplicy Matki Boskiej z 1621 r. Z kolei w 1822 r. dobudowano murowaną zakrystię. Konstrukcja zrębowa, oszalowana. Prezbiterium zamknięte trójbocznie, dach dwuspadowy. Wystrój wnętrza barokowy. Ołtarz główny i dwa boczne współczesne.

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Monika Pszczółkowska

Ambona i chrzcielnica z 2. poł. XVIII w. Obrazy Józefa Walla z końca XVIII w. Obok kościoła drewniana dzwonnica z XVIII w., konstrukcji słupowej, oszalowana, z dachem namiotowym krytym gontem.

OJRZANÓW

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej, 15 km na pld. od Grodziska Mazowieckiego.

Dawna siedziba Prus-Ojrzanowskich. W 1526 r. właścicielem był Jan Ojrzanowski, starosta warszawski. Następnie w rękach Piotra Goryńskiego, wojewody mazowieckiego, a potem własność Mińskich, Zarembów i Strażów. Od 1834 r. należała do Stadnickich, a w XX w. właścicielami majątku byli Dziewulscy.

Zespół pałacowo-parkowy – wybudowany w 1902 r. wg projektu Władysława Marconiego dla Stadnickich, w miejscu dworu Prus-Ojrzanowskich. Klasycystyczna, parterowa, jedynastoosiowa budowla z czterokolumnowym portykiem tokańskim pośrodku. Szczyt frontu zwieńczony oculusem. Zdewastowany w czasie II wojny światowej, odbudowany i przebudowany na hotel. Obecnie w rękach prywatnych. Otoczony rozległym zadbanym parkiem krajobrazowym.

PODKOWA LEŚNA

Miasto gminne na Równinie Łowicko-Błońskiej; 3,8 tys. mieszk. Położone przy DW719 i na trasie Warszawskiej Kolei Dojazdowej, 8 km na wsch. od Grodziska Mazowieckiego.

Założone w 1925 r. przez „Miasto Ogród Podkowa Leśna” Sp. z o.o. z inicjatywy Stanisława Wilhelma Lilpopa, który rozparcelował na ten cel część swojego majątku. Powstanie i rozwój związane z budową w latach 1925–1927 Elektrycznej Kolei Dojazdowej, łączącej Grodzisk Mazowiecki z Warszawą. W czasie II wojny światowej, szczególnie po powstaniu warszawskim, miejsce schronienia wielu walczących i uciekinierów ze stolicy. Z racji ukrywania znacznej części dowództwa Armii Krajowej zwana małym Londynem. Prawa miejskie w 1961 r. W miejscowym kościele św. Krzysztofa z 1933 r. w czasach PRL organizowano tzw. msze beatowe. Muzykę skomponowała Katarzyna Gärtner, teksty napisał Kazimierz Grześkowiak, a wykonywał lokalny zespół Trapiści.

Układ urbanistyczny – układ koncentrycznych ulic-alei biegnących w stronę dworca Warszawskiej Kolei Dojazdowej, połączonych półkolistymi ulicami w części północnej, z wydzielonym terenem leśnym, z pasami zieleni wzdłuż torów kolejki i strumieni oraz z szeroką aleją wiodącą w stronę lasu. Zaprojektowany w 1925 r. przez

Antoniego Aleksandra Jawornickiego. Uznawany za najpełniejszy w Polsce przykład realizacji idei miasta ogrodu Ebenezerza Howarda.

Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaskiewiczów – funkcjonująca od 1980 r. placówka z siedzibą w willi Stawisko, wybudowanej w latach 1924–1928 wg projektu Stanisława Gądzikiewicza, z fundacji Stanisława Wilhelma Lilpopa dla jego córki Anny i jej męża Jarosława Iwaskiewicza. Budowla piętrowa, nakryta dachem czterospadowym. W latach 30. XX w. ośrodek literacko-artystyczny odwiedzany m.in. przez Karola Szymanowskiego, Antoniego Słonimskiego, Jana Lechonia, Juliana Tuwima. Podczas II wojny światowej schronienie dla wielu polskich twórców. Muzeum prezentuje pamiątki po pisarzu i jego żonie, rękopisy i książki oraz wyposażenie zamożnego międzywojennego domu ze zbiorami XIX- i XX-wiecznego malarstwa i innych dzieł sztuki.

SKUŁY

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej, nad Pisią Tuczną, 14 km na pld. od Grodziska Mazowieckiego.

Wzmiankowana w 1. poł. XV w. jako własność wojewody czerskiego Piotra Pilikowicza. Później właścicielami stali się Skulscy. Zniszczona w czasie potopu szwedzkiego. Od 1676 r. częściowo, a w 1787 r. w całości przeszła w ręce księży

Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaskiewiczów, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła, fot. Dorota Zając i Stanisław Hofman

misjonarzy z kościoła Świętego Krzyża w Warszawie. W 1878 r. ówczesny właściciel, gen. Michaił Skobielew, sprowadził rosyjskich osadników, po których do dziś zachował się prawosławny cmentarz. W okolicy dwa rezerваты przyrody: Skulski

Las oraz Skulskie Dęby, które ustanowiono dla ochrony cennych zbiorowisk leśnych.

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Wzniesiony w 1678 r. z fundacji Seweryna Skulskiego oraz księży misjonarzy. Przebudowany i rozbudowany w latach 1774–1775, a potem m.in. w 1889, 1927 i 1996 r. Wewnątrz XVIII-wieczna, iluzjonistyczna polichromia na płótnie przedstawiająca sceny ze Starego i Nowego Testamentu (jedyna tego typu dekoracja na Mazowszu) oraz rokokowe ołtarze główne i boczne. Obok świątyni drewniana dzwonnica konstrukcji słupowej przykryta dachem namiotowym oraz XVIII-wieczny zegar słoneczny.

ŻABIA WOLA

Wieś gminna na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Mrowną. Położona przy DK8 (E67), 12 km na pld. od Grodziska Mazowieckiego.

Założona w 2. poł. XV w. w dobrach Ojrzanowskich. Do końca XVIII w. właścicielami byli Dzierzbiccy, w XIX w. Bontini, od których majątek odkupili Woyciechowscy.

(Mini)Muzeum Żaby – założone w 2007 r. z inicjatywy Andrzeja Jendrycha, gromadzi i prezentuje eksponaty związane z żabami, zarówno pod kątem przyrodniczym, jak

(Mini)Muzeum Żaby, fot. Monika Pszczółkowska

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, fot. Monika Pszczółkowska

i kulturowym i kolekcjonerskim. W zbiorach m.in. pierwsze polskie wydanie podręcznika o żabach z 1926 r. Muzeum znajduje się w wybudowanym na pocz. XIX w. klasycystycznym dworze, który dziś zajmuje Gminny Ośrodek Kultury.

ŻELECHÓW

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej, nad rz. Utratą, 13 km na pld. od Grodziska Mazowieckiego.

W XV w. wchodziła w skład dóbr Prus-Ojrzanowskich. Kolejnymi właścicielami byli Mińscy, Zarębowie i Stadniccy. Na miejscowym cmentarzu grób słynnego malarza Józefa Chełmońskiego (1849–1914), który mieszkał i tworzył w niedalekiej Kuklówce.

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – późnogotycki, wybudowany przed 1561 r. z fundacji Ojrzanowskich. W 1646 r. gruntownie odrestaurowany staraniem Stanisława Zaremby, bpa kijowskiego i opata sulejowskiego (herb w kruchcie). Potem kilkakrotnie przebudowywany i remontowany. Wewnątrz ostrołukowa tęcza oraz sklepienia kolebkowe z lunetami z siecią dekoracyjnych żeber o uproszczonym układzie gwiaździstym. Wystrój i wyposażenie (ambona, ławki) barokowe. Renesansowy kamienny nagrobek z lat 1570–1580, przedstawiający półleżącą postać rycerza, prawdopodobnie Kacpra Mińskiego. W kruchcie epitafia proboszczów i zasłużonych mieszkańców wsi.

powiat grójecki

powierzchnia:	1268 km ²
ludność:	98 559 osoby
gęstość zaludnienia:	78 os./km ²

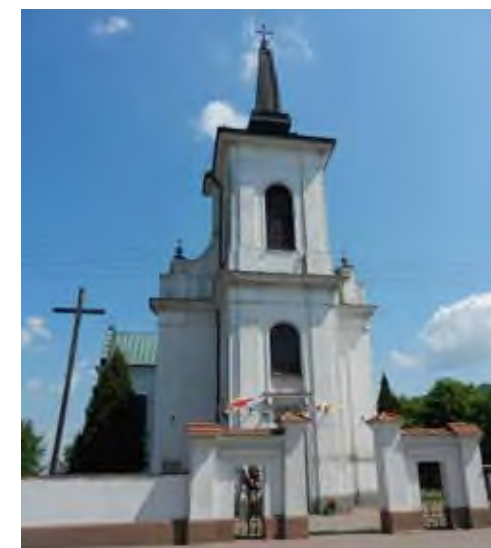

Położony w centralnej części województwa, na pograniczu Wysoczyzny Rawskiej i Równiny Warszawskiej oraz w Dolinie Białobrzesckiej. Od północy graniczy z powiatami żyrardowskim, grodziskim i piaseczyńskim, od wschodu – z otwockim i garwolińskim, od południa – z kozienickim, białobrzesckim i przysuskim, a od zachodu zaś z powiatami rawskim i tomaszowskim z województwa łódzkiego. Składa się z czterech gmin miejsko-wiejskich oraz sześciu wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się cztery miasta (Grójec, Mogielnica, Nowe Miasto nad Pilicą i Warka). Ukształtowanie terenu równinne, pofalowane, opadające ku dolinom Wisły i Pilicy. Głównymi rzekami są stanowiąca południową granicę powiatu Pilica, a także Jeziorka, Kraska i Czarna w części północnej oraz Mogielanka i Dylówka w części południowej. Bardzo dobrze rozwinięta sieć komunikacyjna obejmuje drogi krajowe S7 (E77) Gdańsk – Chyżne, nr 50, czyli „ciężarówką obwodnicę Warszawy” i nr 79 Warszawa – Bytom, a także drogi wojewódzkie nr 707 Skierniewice – Nowe Miasto nad Pilicą, nr 722 Grójec – Piaseczno, nr 725 Rawa Mazowiecka – Belsk Duży, nr 728 Grójec – Jędrzejów, nr 730 Skurów – Głowaczów i nr 731 Potycz – Białobrzegi oraz linię kolejową nr 8 Warszawa – Kraków. Powiat charakteryzuje największy w kraju zwarty kompleks sadowniczy (ok. 400 km²), dzięki czemu region nazywany jest Krainą Kwitnących Sadów (30%

krajowej produkcji jabłek). Lesistość jest jedną z najniższych w województwie, a lasy charakteryzuje duże rozdrobnienie. W celu ochrony walorów przyrodniczych utworzono: 6 rezerwatów przyrody, 5 obszarów chronionego krajobrazu, 3 obszary Natura 2000, a także 49 pomników przyrody i 1 zespół przyrodniczo-krajobrazowy. Węzłem szlaków turystycznych jest Warka.

BELSK DUŻY

Wieś gminna na Wysoczyźnie Rawskiej. Węzeł dróg: DW725 i DW728, 4 km na płd. zach. od Grójca.

Kościół św. Piotra i Pawła, fot. Marcin Tysler

Najstarsze wzmianki z 1451 r. Pierwotna duża wieś w końcu XV w. podzieliła się na Belsko Wielkie – obecnie Belsk Duży, Belsko Stare – Stara Wieś, i Belsko Małe – Mała Wieś. W 1779 r. erygowano parafię. Centralne Obserwatorium Geofizyczne PAN. Filia włoskiej fabryki słodczy Ferrero. Przy drodze do Grójca zbiorowa mogiła powstańców styczniowych poległych 16 lutego 1864 r.

Kościół św. św. Piotra i Pawła – ufundowany przez Bazylego Walickiego, wzniesiony w latach 1776–1779 wg projektu Hilarego Szpilowskiego. Przebudowany w 1936 r. przez Jana Koszyc-Witkiewicza. Jednonawowa klasycystyczna świątynia na planie krzyża łacińskiego. Wyposażenie z XVIII w. Na ścianach polichromia z ok. 1780 r. W podziemiach spoczywają szczątki płk. Jana Kozietulskiego – bohaterskiego dowódcy szwoleżerów spod Somosierry. Obok kościoła plebania z przełomu XVIII i XIX w. i kostnica z XIX w.

CHYNÓW

Wieś gminna na Równinie Warszawskiej, nad rz. Czarną. Położona przy DK50, 15 km na ptn. wsch. od Grójca.

Powstała prawdopodobnie już w XIV w. na trakcie handlowym z Grójca do Czerska. W 1434 r. właściciel wsi Piotr Pilik utworzył parafię. Później własność Skulskich, Bielskich i Chynowskich. W pobliskich Sułkowicach szkoła policyjnych psów służbowych.

Kościół Świętej Trójcy – wzniesiony na pocz. XVII w. z wykorzystaniem materiałów

Kościół Świętej Trójcy - płyta nagrobna kanonika Bartłomieja z Belska Starego, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

z poprzedniej świątyni z 1531 r., przez co uznawany za jeden z najstarszych na Mazowszu. Konstrukcji zrębowej, oszalowany, nieorientowany. Front zwieńczony trójkątnym szczytem. Do łóż kolatorskich prowadzą zewnętrzne schody – jedyne tego typu rozwiązanie na Mazowszu. We wnętrzu cenne barokowe wyposażenie: obraz *Ukrzyżowanie* z wizerunkami fundatorów (prawdopodobnie Chynowskich) oraz portret trumieniny na blasze, przedstawiający nieznaną kobietę zmarłą w 1667 r. W późnorennesansowym ołtarzu bocznym unikatowy barokowy obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, które zastania główką jej jedno oko. Ciekawostką jest XVII-wieczny, działający nadal w drzwiach bocznych zamek z kutego żelaza. Obok drewniana dzwonnica z 1867 r. Na cmentarzu XVI-wieczna płyta nagrobna kanonika Bartłomieja z Belska Starego (zm. 1527 r.)

GRÓJEC

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Rawskiej, nad rz. Molnicą; 16,6 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK7, DK50, DW722 i DW728.

Pierwsze ślady osadnictwa z VII w. p.n.e. Już w XI w. parafia grodowa. Grodzisko na nieistniejącym dziś wzgórzu otoczonym fosą. Do ok. 1250 r. siedziba kasztelanii i archidiaconatu, które przeniesiono do Czerska. Prawa miejskie w 1419 r. Dynamiczny rozwój w XV–XVI w. Europejską sławę zdobyły struny do lutni z baranich jelit. Początek sadownictwa związany z królową Boną. Do upadku przyczyniły się pożary i najazd szwedzki. Klasycystyczne: ratusz z 1821 r. projektu Hilarego Szpilowskiego, dawne koszary carskie – obecnie szkoła i szpital im. Piotra Skargi. W pobliżu rynku także: jatki, hale targowe, siedziba kahału oraz domy mieszkalne z XVIII i XIX w., a także poczta z oficynami. Miejsce urodzenia Piotra Skargi (1536–1612) – teologa, nadwornego kaznodziei Zygmunta III Wazy, pierwszego rektora Uniwersytetu Wileńskiego. Jabłko grójeckie jest znanym w Europie produktem regionalnym.

Kościół św. Mikołaja Biskupa – jednonawowy, pierwotnie gotycki, wzniesiony w latach 1520–1530, wielokrotnie przebudowywany. Neogotycka fasada z 1833 r. z cegły zen-drówki. Wewnątrz piaskowcowa chrzcielnica

z 1482 r. ze śladami ostrzenia broni. Na wewnętrznej ścianie prezbiterium drewniany krucyfiks z ok. 1520 r. – jedna z najwybitniejszych rzeźb późnogotyckich na Mazowszu. Współczesne ołtarze z XIX-wiecznymi obrazami. Renesansowa drewniana ambona z XVII w., prawdopodobnie z rozebranego w 1859 r. kościoła Dominikanów w Warce. Przed kościołem drewniana dzwonnica z 1889 r. oraz współczesny pomnik Piotra Skargi.

Ratusz w Grójcu, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

JASIEŃC

Wieś gminna na Równinie Warszawskiej, nad rz. Krasną. Położona przy DW730, 7 km na ptd. wsch. od Grójca.

Pierwsze wzmianki dotyczące kościoła z 1208 r. Własność Warpężów-Jasieńczyków. W latach 1868–1929 funkcjonowała tu cukrownia Czersk i dochodziła odnoga kolejki wąskotorowej Warszawa – Grójec – Nowe Miasto. Neorenesansowy pałac z poł. XIX w. ze zrujnowanym parkiem krajobrazowym, pozostałości cukrowni.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – trójnawowy, zbudowany w latach 1740–1747 z fundacji gen. Władysława Grzegorzewskiego wg projektu Jakuba Fontany. Ołtarz główny z czarnego marmuru ze stiukowym zwieńczeniem z obrazem Zesłania Ducha Świętego i figurami św. Stanisława Biskupa i św. Wojciecha. W nawach bocznych m.in. późnogotycki krucyfiks i XVII-wieczny wizerunek Matki Bożej Bolesnej. Obraz *Pokłon Trzech Króli* szkoły niderlandzkiej (prawdopodobnie z 1530 r.), obecnie w Muzeum

Narodowym w Warszawie. Portret fundatora z ok. 1735 r. i dwa konfesjonały z 1772 r. Przed kościołem posąg św. Rocha z 1737 r.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

LEWICZYN

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej, nad rz. Krasną, 8 km na ptd. od Grójca.

We wczesnym średniowieczu gród na szlaku bursztynowym. Wzmiankowana w 1310 r. Pod koniec XV w. własność Lewickich herbu Prawda. Na pocz. XVII w. należała do Piotra Odrzywolskiego i Prokopa Oborskiego.

Sanktuarium Matki Bożej Lewiczyńskiej Poczestycielki Strapionych – ośrodek kultu maryjnego związany z cudownym obrazem Matki Bożej Poczestycielki Strapionych, Pani

Sanktuarium Matki Bożej Lewiczyńskiej Poczestycielki Strapionych, fot. Zbigniew Lewandowski

Ziemi Grójeckiej, który sprowadzili na przełomie lat 1604–1605 Oborscy. W 1975 r. obraz koronowali prymas Stefan Wyszyński i kardynał Karol Wojtyła. Sanktuarium znajduje się w jednonawowym modrzewiowym kościele św. Wojciecha, który wzniesiono w latach 1606–1608, z fundacji podstołego czerskiego Prokopa Oborskiego. Świątynia przebudowana po zniszczeniach przez wicher w 1738 r. Wyposażenie głównie barokowe. W ołtarzu głównym z 1750 r. cudowny obraz z założonymi koronami papieskimi. Obok kościoła drewniana dzwonnica z przełomu XVII i XVIII w. Na cmentarzu przykościelnym XIX-wieczny marmurowy zegar słoneczny oraz nagrobki z XVIII i XIX w. Drewniana plebania z 1. poł. XIX w.

ŁĘCZESZYCE

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej. Położona przy DW728, 12 km na płd. zach. od Grójca.

W 1392 r. erygowano parafię św. Stanisława. W poł. XV w. wieś należała do Abrahama ze Zbąszyna.

Zespół klasztorny – wybudowany w 1654 r. z fundacji Mikołaja Boglewskiego dla sprowadzonych w 1639 r. z Jasnej Góry paulinów. Całkowicie zniszczony przez pożar w 1717 r. odbudowano w latach 1724–1765. W 1819 r. kasata zakonu. Do Łęczeszyc paulini powrócili dopiero w 1967 r. Barokowy jednonawowy kościół św. Jana Chrzciciela wystawiono ze środków Mikołaja Boglewskiego w 1640 r. Wewnątrz ciekawa polichromia iluzoryczna. W rokokowym ołtarzu głównym kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. Również

Zespół klasztorny, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

rokokowe ołtarze boczne, tabernakulum, ambona i chrzcielnica.

MAŁA WIEŚ

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej. Położona przy DW725, 6 km na płd. zach. od Grójca.

Pierwsze wzmianki z 1540 r. jako o własności Zawiszów. Potem należała do Zbierchowskich. W poł. XVIII w. nabył ją Bazyl Walicki, stronnik Stanisława Augusta Poniatowskiego. Później majątek należał do Zamoyskich, Lubomirskich oraz Morawskich. Obok wsi rezerwat Modrzewina – ponad 300-hektarowe stanowisko modrzewia polskiego.

Pałac – klasycystyczna rezydencja (gmach główny i cztery oficyny) z lat 1783–1786, zbudowana przez Hilarego Szpilowskiego na zlecenie Bazylego Walickiego. Przebudowana przez Franciszka Lessela w 1. poł. XIX w. W pałacu polichromie z końca XVIII w. oraz dekoracje plafonów i gzymsów pędzla Roberta Stankiewicza. Całość otoczona parkiem, pierwotnie sielankowym, przekształconym w XIX w. przez Antoniego Wagę w krajobrazowy. Na pocz. XIX w. w pałacu bywali płk. Jan Leon Kozieltulski, słynny żołnierz Napoleona, Maria Walewska, kochanka Napoleona, gen. Józef Zajęczek, namiestnik Królestwa Polskiego, oraz wielki książę Konstanty. Po II wojnie światowej został letnią rezydencją przedstawicieli Rady Ministrów. Podczas gruntownej renowacji w latach 2013–2016 zaadaptowany do celów usługowych. Zamiast starego pawilonu recepcyjnego – Nowa Oranżeria, nawiązująca architektonicznie do XVIII-wiecznego obiektu z Łazienek Królewskich.

Pałac, fot. Marcin Tysler

MOGIELNICA

Miasto gminne na Wysoczyźnie Rawskiej, nad rz. Mogielanką; 2,3 tys. mieszk. Położone przy DW728, 23 km na płd. zach. od Grójca.

Nazwa wywodzi się od wyglądu terenu – kopców, po staropolsku mogił. Najstarsze wzmianki z 1249 r., kiedy wieś stała się własnością cystersów sulejowskich. Prawa miejskie w 1317 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1919 r. W XV i XVI w. szybki rozwój rzemiosła – szczególnie tkactwa, garniarstwa i garbarstwa. Wojny szwedzkie i ucisk ówczesnego właściciela, wojewody rawskiego Bazylego Walickiego, doprowadziły do gospodarczego upadku. W XIX w. znany ośrodek chasydyzmu (cadyk Chaim Mejer Jechel). Prawie połowę mieszkańców stanowiła ludność żydowska, która została wymordowana przez hitlerowców w czasie II wojny światowej. Obecnie ośrodek przetwórstwa owocowo-warzywnego. Zachowany układ urbanistyczny z rynkiem, przy którym stoją domy podcieniowe z XVIII w. Neogotycki kościół św. Floriana z 1895 r. projektu Władysława Marconiego z polichromią pędzla Jana Zdziarskiego z 1931 r. Na cmentarzu późnobarokowy drewniany kościół Świętej Trójcy z XVII w.

Ratusz – klasycystyczny, wzniesiony w latach 1823–1827 wg projektu Hilarego Szpilowskiego, z fundacji Klementyny z Kozieltulskich Walickiej. Zniszczony w pożarze miasta w 1861 r., odbudowany w 1865 r., odrestaurowany w latach 1968–1969. Dwupiętrowy, na planie kwadratu, kryty dachem namiotowym z wieżyczką. Przykład typowej budowli municypalnej z okresu Królestwa Polskiego.

Ratusz, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

NOWE MIASTO nad PILICĄ

Miasto gminne w Dolinie Białobrzesckiej, na wysokiej lewobrzeżnej skarpie rz. Pilicy; 3,8 tys. mieszk. Węzeł dróg: DW707 i DW728, 36 km na płd. zach. od Grójca.

Założone w 1400 r. Prawa miejskie utracone w 1870 r., odzyskane w 1916 r. Rozwój dzięki położeniu na szlakach handlowych łączących Toruń ze Lwowem i Warszawą z Krakowem. Poważne zniszczenia w wyniku potopu szwedzkiego. W 1666 r. Jerzy Lubomirski, przywódca rokoszu, poddał się tu i ukorzył przed Janem Kazimierzem. Dalszy upadek był efektem wojny północnej i konfederacji barskiej. W 2. poł. XIX w. działały w mieście warsztaty sukiennicze i garbarnie. W 1873 r. powstał Zakład Przyrodolecznicy dr. Jana Bielińskiego, popularny wśród kuracjuszy z całego świata. W latach 20. XX w. połączenie wąskotorowe z Warszawą i Grójcem. W 1953 r. oddano do użytku lotnisko wojskowe (obecnie nieczynne). Kościół Opieki Matki Boskiej Bolesnej z poł. XIX w. z gotycką Pietą Gostomską w ołtarzu głównym. Późnobarokowy pałac Granowskich z XVIII w. otoczony zdewastowanym parkiem krajobrazowym.

Kościół i klasztor Kapucynów – barokowy kompleks ufundowany przez wojewodę rawskiego Kazimierza Granowskiego i wzniesiony w stylu baroku tokańskiego w latach 1762–1788. Kościół św. Kazimierza to trójnawowa bazylika o barokowym wystroju. W późnobarokowych ołtarzach

Kościół i klasztor kapucynów, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

obrazy Franciszka Smuglewicza i Szymona Czechowicza. Klasztor nowomiejski był jednym z wielu, których nie zlikwidowała kasata z 1864 r. W związku z tym przyjmował kapucynów z innych likwidowanych konwentów (Lubartowa, Zakroczymania). W latach 1892–1916 działał tu bł. o. Honorat Koźmiński. W klasztorze od 1986 r. działa poświęcone mu muzeum, a od 2001 r. funkcjonuje sanktuarium. Relikwie błogosławionego spoczywają w jednej z kaplic.

ŚWIDNO

Wieś w Dolinie Białobrzesckiej, nad rz. Pilicą, 26 km na płd. zach. od Grójca.

Powstała na obszarze dawnego osadnictwa kultury przeworskiej (ślady dwóch osad). Wzmianki już w 1399 r. Wieś szlachecka należąca do Świdzińskich. W 1. poł. XIX w. w rękach Stadnickich, a potem Bonieckich.

Pałac – barokowo-klasycystyczna budowla wzniesiona w poł. XVIII w. dla Stanisława Świdzińskiego. Wykorzystano skarpgę Pilicy, wznosząc dwa piętra od strony frontowej i trzy od rzeki. Elewacje dłuższe dziewięcio-, a boczne czteroosiowe. Układ wnętrz dwutraktowy. Sala balowa na planie zbliżonym do owalu. W końcu XIX w. osiadł tu i pracował Adam Boniecki, autor pomnikowego *Herbarza polskiego*. Zdeprawowany po II wojnie światowej, od lat 70. XX w. własność Instytutu Chemii Fizycznej PAN. Obecnie pałac wystawiony na sprzedaż. Obok pałacu znajdują się: spichlerz, stróżówka i trzy budynki mieszkalne z XIX w. Całość otacza park z pomnikowymi okazami drzew.

Pałac, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

WARKA

Miasto gminne na skraju Równiny Warszawskiej, na lewobrzeżnej skarpie rz. Pilicy; 11,9 tys. mieszk. Węzeł dróg: DW730, DW731 i DW736. Przez Warkę przebiega linia kolejowa nr 8. 25 km na płd. wsch. od Grójca.

Jedno z najstarszych miast na Mazowszu. Pierwsze wzmianki pochodzą z XIII w. Prawa miejskie przed 1321 r. Rozwijało się głównie dzięki handlowi i warzeniu piwa (od czego być może pochodzi nazwa). Powolny upadek związany najpierw z rokoszem Mikołaja Zebrazydowskiego, a następnie bitwą wojsk Stefana Czarnieckiego ze Szwedami (7 kwietnia 1656 r.) i kolejnymi pożarami. W latach 20. XIX w. stacjonowały tu oddziały raketników (pieszych i konnych). W powstaniu styczniowym w okolicy walczyła partia ppłk. Władysława Kononowicza, który został złapany i rozstrzelany na wareckich błoniach 4 czerwca 1863 r. (pamiątkowy kopiec). W sierpniu i wrześniu 1944 r. silne walki w ramach przyczółku warecko-magnuszewskiego. W tym czasie nad Warką swój pierwszy lot bojowy odbył pułk myśliwski „Warszawa”. Obecnie ośrodek przemysłu spożywczego. Funkcjonują: Browar Warka należący do Grupy Żywiec oraz producent win i koncentratów owocowych Warwin S.A. Przy rynku klasycystyczny ratusz z 1821 r. projektu Hilarego Szpilowskiego i kościół św. Mikołaja z pocz. XVI w. z późnorennesansowym ołtarzem z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem; XVII-wieczną kropielnicą z piaskowca oraz

Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

ołtarzami bocznymi. Franciszkański kościół Matki Boskiej Szkaplerznej z lat 1652–1746. W Warce urodzili się Adam Jarzębski (zm. 1649 r.) – muzyk i kompozytor królewski, autor pierwszego przewodnika po Warszawie, oraz pułk Piotr Wysocki (1797–1875) – przywódca Nocy Listopadowej 1831 r. (pochowany na miejscowym cmentarzu).

Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego – biograficzna placówka muzealna otwarta w 1961 r., poświęcona osobie bohatera konfederacji barskiej i walk o niepodległość Stanów Zjednoczonych, a także pamięci innych Polaków zasłużonych dla obu krajów (jak Tadeusz Kościuszko, Ignacy Jan Paderewski, Jan Kiepura). Muzeum znajduje się w pałacu na Winiarach, postawionym pod koniec XVIII w., a następnie wielokrotnie przebudowywanym. W poł. XVIII w. właścicielem obiektu został Józef Pułaski – ojciec Kazimierza. Po II wojnie światowej w pałacu mieściła się szkoła. W latach 50. XX w. staraniem miejscowego Oddziału PTTK utworzono tu muzeum regionalne. W latach 2011–2012 gruntowny remont i adaptacja do warunków współczesnych. Przed pałacem pomnik Kazimierza Pułaskiego.

WILKÓW

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej. Położona przy DW725, 18 km na płd. zach. od Grójca.

Pod koniec XIV w. własność książąt mazowieckich, później Wilkowskich. Na pocz. XIX w. w rękach Jakuba Kubickiego, architekta królewskiego. Neorenesansowy dwór z pocz. XX w.

Kościół św. Wawrzyńca – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Wzniesiony w 1618 r. z fundacji Krzysztofa Ciborowicza Wilskiego. Restaurowany w latach 1821–1824 przez Jakuba Kubickiego. W prezbiterium i nawie głównej sklepienie kolebkowe, w nawach bocznych stropy płaskie. Udekorowane polichromią z elementami orłów w herbach autorstwa Stanisława Konarskiego z 1950 r. Trójpodział wnętrza zaznaczony dwoma rzędami kolumn toskańskich. Na wyposażeniu późnoklasycystyczny ołtarz główny z ok. 1860 r., późnorennesansowy ołtarz boczny, barokowa chrzcielnica z przełomu XVII i XVIII w. o ciekawym kształcie (anioł wspierający misę) i granitowa kropielnica z XVIII w. Na cmentarzu klasycystyczny nagrobek Jakuba Kubickiego (zm. 1833 r.) w kształcie kolumny doryckiej z urną ozdobioną girlandą.

Kościół św. Wawrzyńca, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

powiat kozienicki

powierzchnia:	916 km ²
ludność:	61 045 osoby
gęstość zaludnienia:	67 os./km ²

Położony w środkowej części województwa, na obszarze Równiny Kozienickiej oraz południowej części Doliny Środkowej Wisły. Od północy graniczy z powiatami grójeckim i garwolińskim, od wschodu – z powiatami ryckim i puławskim z województwa lubelskiego, od południa – ze zwoleńskim, a od zachodu z radomskim i białobrzeskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz sześciu wiejskich. W granicach powiatu jest tylko jedno miasto (Kozienice). Na terenie powiatu znajdują się ujściowe do Wisły odcinki Pilicy, Radomki oraz Zagożdżanki. Przebiegają przez niego drogi krajowe nr 48 z Tomaszowa Mazowieckiego do Kocka oraz nr 79 z Warszawy do Bytomia, a także wojewódzkie nr 691 Pionki – Opactwo, nr 730 Skurów – Głowaczów, nr 736 Warka – Podlęż oraz nr 738 Słowiki Nowe – Góra Puławska, a także, w południowej części, linia kolejowa nr 26 Radom – Łuków. Z kolei linia nr 76 Bąkowiec – Świerże jest wykorzystywana praktycznie wyłącznie do transportu węgla. Głównym zakładem przemysłowym jest Elektrownia Kozienice w Świerżach Górnych – druga co do wielkości elektrownia w kraju. Obszar o dość dużej, jak na województwo, lesistości. Lasy, będące pozostałością dawnej Puszczy Radomskiej, tworzą obecnie puszcze Stromecką i Kozienicką. Najcenniejsze przyrodniczo tereny obejmują: Kozienicki Park Krajobrazowy, obszary chronionego krajobrazu Nadwiślański oraz Dolina rzeki Pilicy i Drzewiczki, a także 6 obszarów

Natura 2000. Utworzono tu 5 rezerwatów przyrody, 55 użytków ekologicznych oraz 98 pomników przyrody. Na terenie Puszczy Kozienickiej liczne piesze i rowerowe szlaki turystyczne.

KOZIENICE

Miasto powiatowe na Równinie Kozienickiej, na skraju Puszczy Kozienickiej, nad rz. Zagożdżanką; 17,8 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK48 i DK79.

Rodowód osady sięga X w., o czym świadczy zachowana w Starej Wsi (obecnie część miasta) zabudowa w kształcie półkola, charakterystyczna dla wsi słowiańskiej. Pierwsze wzmianki z 1206 r., kiedy wieś nadano norbertankom płockim. Władysław Jagiełło miał tu dwór myśliwski i ufundował kościół. Z pobliskich lasów pozyskano drewno na most łyżwowy, użyty w czasie przeprawy wojsk jagiellońskich pod Czerwińskiem. W 1467 r. urodził się tu Zygmunt I Stary. Prawa miejskie w 1549 r. Od pocz. XVII w. osadnictwo żydowskie (szkoła, synagoga, kirkut sprzed 1633 r.). Podczas potopu szwedzkiego, 6 kwietnia 1656 r., zwycięska bitwa Stefana Czarnieckiego. Zniszczenia miasta w wyniku najeźdu Jerzego II Rakoczegego (1657 r.), Szwedów (1704 r.) i pożaru (1782 r.). Pod koniec XVIII w. Stanisław August Poniatowski odbudowuje miasto i zakłada Królewską Manufakturę Broni Palnej – największy taki zakład w Polsce, w którym

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Iwona Nabzdyk

produkowano pierwszy seryjny karabin w kraju, tzw. sztucer kozienicki. Na przełomie XVIII i XIX w. znaczny ośrodek chasydyzmu (Israel Ben Szabtaj Hepstein, zwany Kaznodzieją z Kozienic). W 1809 r. zwycięska bitwa gen. Józefa Zajączka z Austriakami. Po powstaniu listopadowym dobra kozienickie otrzymał gen. Iwan Dehn. W 2. poł. XIX w. stolica powiatu. Rozwój m.in. dzięki połączeniu kolejowemu z Radomiem. Po II wojnie światowej nastąpił rozwój miasta, związany w szczególności z największą w kraju elektrownią na węgiel kamienny – Elektrownią Kozienice w Świerżach Górnych (dziś Enea Wytwarzanie), wybudowaną w latach 1968–1979. Obecnie także ośrodek przemysłu spożywczego (Bakoma) i materiałów biurowych (Esselte).

Zespół pałacowo-parkowy – wybudowany w latach 1778–1791 wg projektu Franciszka Placidego dla Stanisława Augusta Poniatowskiego, przebudowany dla gen. Iwana Dehna w latach 1839–1865 i w stylu renesansu francuskiego w latach 1896–1900 przez Franciszka Arveufa. Do dziś zachowała się jedynie oryginalna oficyna kuchenna z wozownią, stajnią i budynkiem z wieżą, pozostała część odbudowana po II wojnie światowej. Obecnie siedziba władz samorządowych. W oficynie Muzeum Regionalne im. prof. Tomasza Mikockiego. Przed pałacem kościół Świętego Krzyża z 1869 r. z neobarokowymi ołtarzami z obrazami Matki Boskiej z Dzieciątkiem (XVII w.) oraz św. Antoniego (pędzla Szymona Czechowicza), a także płótno Święta

Rodzina Wojciecha Gersona z 1883 r. Przy alei dojazdowej kolumna z 1518 r. upamiętniająca narodziny Zygmunta Staroego – najstarszy świecki pomnik w Polsce. W zach. części parku cmentarz rodziny Dehnów.

MNISZEW

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły, przy ujściu rz. Pilicy do Wisły. Położona przy DK79, 35 km na płn. od Kozienic.

Pierwsze wzmianki z XII w., kiedy wieś nadano krakowskim norbertankom. Prawa miejskie w 1392 r., utracone przed 1807 r. Do pocz. XVII w. własność Mniszewskich, potem Parysów i Radziwiłłów. Koło 6 kwietnia 1656 r. odbyła się finalna faza bitwy kozienickiej wojsk Stefana Czarneckiego ze Szwedami. Od 1731 r. w rękach Lubomirskich. W 1764 r. zniszczona przez powódź, a potem podczas insurekcji kościuszkowskiej. W poł. XIX w. powstaje cukrownia – jedna z pierwszych w Królestwie Polskim. W 1862 r. dobra nabywają Kassamani, którzy rozsprzedają ziemię okolicznym chłopom w latach 20. XX w. Całkowicie zniszczona w czasie walk na przyczółku warecko-magnuszewskim.

Skansen bojowy 1. Armii Wojska Polskiego – plenerowa wystawa upamiętniająca walki związków taktycznych 1. Armii Wojska Polskiego na przyczółku warecko-magnuszewskim w sierpniu i wrześniu 1944 r. Zaprojektowany przez Witolda Wiśniewskiego i Krzysztofa

Skansen bojowy 1. Armii Wojska Polskiego, fot. Mirosław Mazur

Brzezińskiego wg scenariusza Włodzimierza Wołoszyna. Otwarty w końcu 1977 r., w czym uczestniczył gen. Zygmunt Berling. Obejmuje pomnik przy drodze, kompanijny punkt oporu oraz ekspozycję sprzętu bojowego i inżynieryjno-saperskiego, na której prezentowane są dwa czołgi T-34-85, kilkanaście armat, haubic i dział przeciwlotniczych, dwie katusze oraz amfibia BAW. Poza tym liczne transeje i ziemianki oraz zagrody z drutu kolczastego i betonowe zapory przeciwczołgowe.

OPACTWO

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły. Położona przy DK48, 18 km na pld. wsch. od Kozienic.

Założona w 1132 r. przy opactwie benedyktyńskim, stąd też nazwa. Benedyktynów sprowadzili Bolesław Krzywousty oraz jego cześnik Sieciech Młodszy. W 1233 r. Konrad Mazowiecki więził tu Bolesława Wstydlwego i jego matkę księżnę Grzymisławę. W klasztornej szkole, prowadzonej pod patronatem Akademii Krakowskiej, nauki pobierali m.in. poeta Sebastian Klonowic i Jan Sylwiusz z Czarnolasu.

Zespół poklasztorny i kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii i Dziesięciu Tysięcy Męczenników – późnobarokowe założenie klasztoru Benedyktynów z poł. XVIII w., powstałe w miejsce wcześniejszych drewnianych zabudowań zniszczonych przez pożar w 1682 r. Wystawione staraniem opatów Józefa

Kurdwanowskiego i Wawrzyńca Bułharewicza. Zdeastowane po kasacji zakonu w 1810 r. Zachowane: dawny przeorat (obecnie plebania) z herbem klasztoru nad drzwiami wejściowymi i fragmentem ściany romańskiej w części wschodniej; dawny refektarz (obecnie zakrystia i mieszkania dla sióstr), a także klasycystyczny dawny pałac opacki. Kościół zbudowany na planie krzyża greckiego, odnowiony w latach 1879–1884, zniszczony ponownie w czasie wojen światowych. W latach 1943–1946 odnowili malaturę rokokową wysiedleni z Pelplina: Alojzy Teichert i Władysław Drapiewski.

Zespół poklasztorny i kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii i Dziesięciu Tysięcy Męczenników, fot. Mirosław Mazur

Pomnik-mauzoleum żołnierzy Wojska Polskiego, fot. Zbigniew Lewandowski

STUdzIANKI PANCERNE

Wieś na Równinie Kozienickiej, wśród Puszczy Stromeckiej, 18 km na płn. zach. od Kozienic.

Powstała w XIV w. Nazwa pochodzi od studni obudowanej źródło. Miejsce zwycięskiej bitwy pancernej w ramach walk o przyczółek warecko-magnuszewski. 9–16 sierpnia 1944 r. walczyły jednostki polskiej 1. Brygady Pancernej im. Bohaterów Westerplatte i radzieckiej 8. Armii Gwardii z dwiema niemieckimi dywizjami pancernymi (w tym 1. Dywizją Pancerno-Spadochronową Herman Göring i dywizją grenadierów). Dla uczczenia zwycięstwa w 1964 r. do nazwy Studzianek dodano człon „Pancerne”. Jednocześnie (jako wówczas jedyna wieś) otrzymała herb zaprojektowany przez Szymona Kobylińskiego (czołg ze skrzydłami husarskimi). Współczesny kościół Matki Boskiej Wniebowziętej i Królowej Pokoju, należący do Kościoła polsko-katolickiego. W pobliżu wsi rezerwat Dęby Biesiadne im. Mariana Pulkowskiego.

Pomnik-mauzoleum żołnierzy Wojska Polskiego – ustawiony w 1964 r. monument autorstwa Narcyza Szwejdzińskiego i Włodzimierza Skolimowskiego, upamiętniający żołnierzy 1. Brygady Pancernej im. Bohaterów Westerplatte

poległych w bitwie pod Studziankami. Na wysokim cokole ustawiono czołg T-34 nr 217 – pierwszy, jaki wjechał do wsi w czasie bitwy. Dookoła mur z nazwiskami poległych. W pobliżu wieża widokowa.

WYSOKIE KOŁO

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły. Położona przy DW738, 25 km na pld. wsch. od Kozienic.

Należała do kasztelanii sieciechowskiej. W XV w. stanowiła własność Regowskich herbu Habdank, a potem Pękoślawskich, Witowskich, Chomętowskich, Wielopolskich i Lewickich. Prawa miejskie przed 1748 r., utracone przed 1787 r. W latach 1682–1891 znajdował się tu klasztor Dominikanów, a po ich kasacie, od 1781 r. – Reformatów.

Sanktuarium Najświętszej Marii Panny Królowej Różańca Świętego – sanktuarium maryjne w kościele wzniesionym w latach 1637–1681 przez kasztelana sandomierskiego Stanisława Witkowskiego i kanclerza koronnego Jana Wielopolskiego. Konsekrowany w 1694 r. Trzynawowa bazylika w stylu włoskiego renesansu, z kolebkowym sklepieniem i lunetami. Wewnątrz wyposażenie z XVII i XVIII w. W bocznej kaplicy

Sanktuarium Najświętszej Marii Panny Królowej Różańca Świętego, fot. Mirosław Mazur

ofiarowany przez Bąkowskich w 1684 r. cudowny obraz Matki Bożej Wysokokolskiej typu Ho-degetria, namalowany na wzór wizerunku z Częstochowy, z tym że w prawej ręce Matka Boża trzyma różę. Koronowany w 1974 r. przez kard. Stefana Wyszyńskiego. Z dawnego klasztoru zachowało się tylko południowe skrzydło z pierwotnym układem cel i korytarzy.

powiat legionowski

powierzchnia: 390 km²
 ludność: 114 421 osoby
 gęstość zaludnienia: 293 os./km²

Położony w środkowej części województwa, w widłach Wisły i Narwi. Zdecydowana większość powiatu leży na obszarze Kotliny Warszawskiej, jedynie północno-wschodnia część na Wysoczyźnie Ciechanowskiej. Od północy graniczy z powiatem pułuskim, od wschodu z powiatami wyszkowskim i wołomińskim, od południa z Warszawą i powiatem warszawsko zachodnim, a od zachodu z powiatem nowodworskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej i trzech wiejskich. W granicach powiatu znajdują się dwa miasta (Legionowo i Serock). Tereny w większości płaskie, lekko faliste. Przez powiat przebiegają linie kolejowe nr 9 Warszawa – Gdańsk i nr 10 Legionowo – Tłuszcz oraz drogi krajowe nr 61 Warszawa – Augustów i nr 62 Strzelno – Siemiatycze oraz wojewódzkie nr 621 Michałów – Nasielsk, nr 630 Legionowo – Nowy Dwór Mazowiecki i nr 632 Płońsk – Marki. Dostępność komunikacyjna, liczne

szlaki piesze i rowerowe, duży (34% powierzchni) udział kompleksów leśnych oraz atrakcyjne Jezioro Zegrzyńskie powodują, że powiat stanowi zaplecze turystyczno-rekreacyjne dla Warszawy. Bliskość stolicy skutkuje tym, że działalność gospodarcza ma przede wszystkim charakter usługowo-przemysłowy. Znaczna część powiatu wchodzi w skład: Warszawskiego i Nasielsko-Karniewskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu oraz 9 obszarów Natura 2000. Utworzono tu 10 rezerwatów przyrody, 90 pomników przyrody i 1 zespół przyrodniczo-krajobrazowy. Przez powiat przebiega Warszawska Obwodnica Turystyczna.

JABŁONNA

Wieś gminna w Kotlinie Warszawskiej, nad Wisłą. Położona przy DK61, 5 km na zach. od Legionowa.

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Zbigniew Lewandowski

Lokowana w 1418 r. przez biskupów płockich, którzy w XVI w. postawili tu swoją rezydencję. W latach 1773–1822 własność Poniatowskich, potem Potockich. W miejscowości klasycystyczny zajazd i poczta. W okolicy rezerwy Jabłonna, Bukowiec Jabłonowski i Ławice Kiełpińskie.

Zespół pałacowo-parkowy – rezydencja prymasa Michała Poniatowskiego wzniesiona w 1779 r. przez architekta królewskiego Dominika Merliniego, przebudowana w poł. XIX w. przez Henryka Marconiego w stylu klasycystycznym. W latach 1794–1813 własność i rezydencja księcia Józefa Poniatowskiego, przerobiona później na ośrodek kultu jego pamięci. Zniszczony w 1944 r., od 1953 r. w gestii Polskiej Akademii Nauk, odrestaurowany częściowo, obecnie użytkowany jako ośrodek konferencyjno-wypoczynkowy. Pałac otoczony jest parkiem krajobrazowym zaprojektowanym wraz z licznymi pawilonami przez Szymona Bogumiła Zuga w 1778 r. W parku liczne pomnikowe drzewa (dęby, lipy, klony).

JADWISIN

Wieś na północno-wschodnim skraju Kotliny Warszawskiej, na płn. brzegu Jeziora Zegrzyńskiego. Położona przy DK61, 12 km na płn.wsch. od Legionowa.

Miejscowość letniskowa o dużych walorach krajobrazowych. Znajduje się tu oddział Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin, rezerwat przyrody Wąwóz Szaniawskiego z ruinami dworku

Pałac Radziwiłłów, fot. Alina Zienowicz, Wikipedia Commons

Szaniawskich, w którym mieszkał pisarz Jerzy Szaniawski.

Pałac Radziwiłłów – wybudowany w latach 1896–1898 przez Franciszka Arveufa dla Macieja i Jadwigi Radziwiłłów. Uszkodzony w 1945 r., potem gruntownie odbudowany. Przez wiele lat stanowił rządowy ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy. Obecnie w rękach prywatnych. Neorenesansowa budowla o nieregularnych kształtach i bryle jest jednym z najlepszych na Mazowszu przykładów zastosowania tzw. kostiumu francuskiego.

LEGIONOWO

Miasto powiatowe w Kotlinie Warszawskiej; 54,1 tys. mieszk. Położone przy DK61, DW630 i DW632 oraz linii kolejowej nr 9 i 10.

Ośrodek drobnego przemysłu, głównie budowlanego, oraz tzw. sypialnia Warszawy. Założone przez hrabiego Antoniego Potockiego w 1885 r. jako letnisko Gucin przy przystanku Kolei Nadwiślańskiej. W 1892 r. ulokowano tu rosyjski garnizon wojskowy. W 1919 r. nadano obecną nazwę. Rozwój związany z obsługą służb mundurowych (dawniej produkcja balonów i spadochronów; obecnie Centrum Szkolenia Policji). Prawa miejskie w 1952 r. Siedziba i stacja pomiarowa Ośrodka Aerologii Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej – PIB.

Muzeum Historyczne – samorządowa instytucja kultury powstała w 2006 r. na bazie Zbiorów Historycznych Miasta Legionowa. Ekspozycje w dwóch lokalizacjach: willa Bratki (dzieje miasta

i jego mieszkańców; wystawa biograficzna Aliny i Czesława Centkiewiczów, polarników i pisarzy; zabytki archeologiczne z wykopalisk w Centrum Szkolenia Policji) oraz budynek dawnego kasyna wojskowego (wojskowe dzieje miasta).

Muzeum Historyczne, fot. Szymon Bijak

NIEPORĘT

Wieś gminna w Kotlinie Warszawskiej, na ptd. brzegu Jeziora Zegrzyńskiego, u końca Kanału Żerańskiego. Węzeł dróg: DW631 i DW633, 11 km na płn.wsch. od Legionowa.

Wzmiankowana w 1388 r. Prawa miejskie w 1484 r., utracone przed 1660 r. Po 1526 r. królewszczyzna. W XVII w. znajdował się tu dwór myśliwski i rezydencja królów polskich z rodziny Wazów. Później miejscowość prywatna. Obecnie ośrodek wypoczynkowy i sportowy.

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny – barokowy, fundacji wotywniej króla Jana Kazimierza; wzniesiony w 1651 r. na planie krzyża greckiego. Kilkakrotnie niszczone i odbudowywany. Zachował się oryginalny marmurowy portal z herbem Wazów – snopkiem. Wyposażenie wewnątrz późnobarokowe. Obok świątyni

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

znajduje się dzwonnica w formie bramy triumfalnej z dzwonem z napisem „Krzyknęli chłopięta, Jan Kazimierz wyszedł jako król z Nieporęta”, ponieważ w tej miejscowości władca dowiedział się o swej elekcji na polski tron.

SEROCK

Miasto nad Jeziorem Zegrzyńskim, na skraju Wysoczyzny Ciechanowskiej u ujścia Bugu do Narwi; 4,0 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK61 (obwodnica) i DK62, 15 km na płn. wsch. od Legionowa.

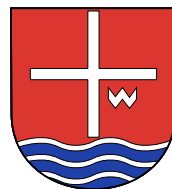
Jeden z najstarszych grodów mazowieckich, wzmiankowany w tzw. falsyfikacie mogileńskim. Prawa miejskie w 1417 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1923 r. Do końca XVIII w. miasto powiatowe, obecnie ośrodek rekreacyjno-wypoczynkowy. Zachowany średniowieczny układ urbanistyczny z rynkiem i ratuszem, grodzisko Barbarka z XI w., klasycystyczny zajazd, pozostałości fortyfikacji napoleońskich. W zrewitalizowanym budynku szkoły Izba Pamięci i Tradycji Rybackich. W Serocku urodził się znany rzeźbiarz Karol Tchorek.

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – późnogotycki, wzniesiony w 1526 r. z fundacji Janusza III i Stanisława – ostatnich książąt mazowieckich, przebudowany; jednonawowy, o charakterze obronnym z kolistymi basztami; w ścianach kule armatnie z 1914 r. i zegar słoneczny. Wyposażenie z XVIII w., późnobarokowy ołtarz główny św. św. Wojciecha i Stanisława Biskupów oraz barokowe ołtarze boczne, stacje męki Pańskiej autorstwa Zofii Trzczińskiej-Kamińskiej.

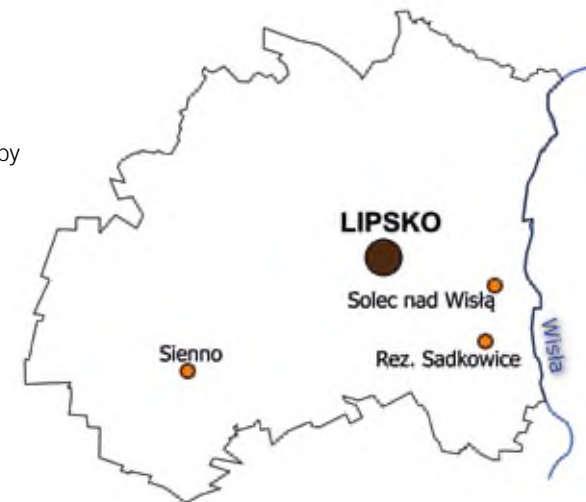

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, fot. Szymon Bijak

powiat lipski

powierzchnia: 740 km²
ludność: 34 843 osoby
gęstość zaludnienia: 47 os./km²

LIPSKO

Położony na południowo-wschodnim krańcu województwa. Obejmuje wschodnią część Równiny Radomskiej, północny fragment Przedgórze Łżeckie oraz środkowy odcinek Małopolskiego Przełomu Wisły. Od północy graniczy z powiatem zwoleńskim, od wschodu z powiatem opolskim z województwa lubelskiego, od południa z powiatami opatowskim, ostrowieckim i starachowickim z województwa świętokrzyskiego, a od zachodu zaś z powiatem radomskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz pięciu wiejskich. W granicach powiatu jest tylko jedno miasto (Lipsko). Dominującą formą terenu są równiny denudacyjne oraz plejstoceniowe wydmy i pola piasków przewianych, a na wschodzie rozległa dolina rzeczna. Głównymi rzekami są płynące ku Wiśle Zwoleńka, Łżanka i Krępianka. W południowo-wschodnim krańcu ujście Kamiennej do Wisły. Przez powiat przebiega droga krajowa nr 79 Warszawa – Bytom oraz drogi wojewódzkie nr 747 Łża – Konopnica i nr 754 Ostrowiec Świętokrzyski – Solec nad Wisłą. Przeważają tereny rolnicze, a około 84% populacji to mieszkańcy wsi. Cenne przyrodniczo tereny chronione są w formie rezerwatów przyrody: Sadkowie i Borowiec oraz 4 obszarów chronionego krajobrazu, 4 obszarów Natura 2000, 7 użytków ekologicznych i 17 pomników przyrody. W momencie utworzenia powiatu (1956 r.) na jego terenie nie znajdowało się ani jedno miasto.

Miasto powiatowe na Równinie Radomskiej, nad rz. Krępianką; 5,7 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK79 i DW747.

Pierwsze wzmianki z 1589 r. Własność Krępskich, Wolskich i Gostomskich, a potem kasztelana radomskiego Mikołaja Oleśnickiego. Prawa miejskie w 1613 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1958 r. Rozwój gospodarczy dzięki położeniu na „szlaku wołowym” z Rusi na Śląsk i do Wielkopolski. Kolejnymi właścicielami byli Denhoffowie, potem Sanguszkowie i Kochanowscy. 10 września 1831 r. bitwa korpusu Samuela Różyckiego (nad miejscowym zalewem plenerowy Komiks). W dobie powstania styczniowego obszar działań oddziału Dionizego Czachowskiego. 8 września 1939 r. hitlerowcy spalili 60

Kościół Świętej Trójcy, fot. Mirosław Mazur

Żydów w miejscowej synagodze. Ośrodek przemysłu i przetwórstwa produktów rolnych. Miejsce urodzin Antoniego Gustawa Bema, historyka literatury polskiej, nauczyciela Stefana Żeromskiego, oraz malarza Kazimierza Pomagalskiego.

Kościół Świętej Trójcy – wzniesiony w 1614 r. z fundacji Mikołaja i Zofii Oleśnickich, konsekrowany w 1686 r. Przebudowany w 1844 r. przez Henryka Marconiego. Jednonawowy z wielobocznym prezbiterium, orientowany. Nad portalem wejściowym tablica fundacyjna, a nad nią herby Dębno i Śreniawa. W ołtarzu głównym z 1880 r. wizerunek Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z XVIII w. zasuwany obrazem Świętej Trójcy.

REZERWAT SADKOWICE

Rezerwat florystyczny na gruntach wsi Sadkowiec, 10 km na płd. wsch. od Lipska.

Utworzony w 1977 r. Najmniejszy rezerwat przyrody w województwie mazowieckim i jeden z najmniejszych w Polsce (powierzchnia 0,9 ha). Przedmiotem ochrony jest unikatowe stanowisko kserotermicznej roślinności stepowej. Rezerwat obejmuje mały wąwóz w marglach kredowych, otwierający się ku dolinie Wisły. Odnaleźć tu można następujące gatunki roślin: dzwonek syberyjski, len złocisty, zawilec wielkokwiatowy, aster gawędka, powojnik pstry, wisienka stepowa i kalina koralowa.

Rezerwat Sadkowiec, fot. Krzysztof Furmanek

SIENNO

Wieś gminna na Przedgórzu Łżeckim, nad rz. Trzemczą, ok. 16 km na płd. zach. od Lipska.

Założona na pocz. XIV w. Prawa miejskie w 1430 r., utracone w 1870 r. Parafia ustanowiona na pocz. XV w. Za sprawą Sebastiana Sienieńskiego ośrodek kalwinizmu w XVI w. W XVIII w. powstaje gmina żydowska, która uległa eksterminacji w czasie II wojny światowej. Miejsce urodzenia Zbigniewa Oleśnickiego (1389–1455) – bpa krakowskiego, kardynała, doradcy królewskiego, oraz Jakuba z Sienna (1413–1480) – prymasa Polski. We wsch. części tzw. Kopic – pozostałości zamku Oleśnickich.

Kościół św. Zygmunta – jednonawowy, gotycki, powstały z fundacji Dobiesława Oleśnickiego w latach 1431–1442. Remontowany w okresie międzywojennym. W 1. poł. XVI w. kalwiński dom modlitw. W prezbiterium

Tablica fundacyjna z 1442 r. w kościele św. Zygmunta, fot. Marcin Tysler

Kościół św. Zygmunta, fot. Krzysztof Furmanek

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Krzysztof Furmanek

kamienna tablica erekcyjna. Oryginalny gotycki poliptyk w Galerii Sztuki Średniowiecznej Muzeum Narodowego w Warszawie. Przy kościele wybudowano klasztor Paulinów. Obok świątyni barokowa dzwonnica z XVIII w.

SOLEC nad WISŁĄ

Wieś gminna nad Wisłą u ujścia rz. Krępianki. Położona przy DW754, 8 km na wsch. od Lipska.

Średniowieczna nazwa miejscowości, „Solec”, wywodziła się prawdopodobnie od handlu solą. Wzmiankowana w bulli gnieźnieńskiej w 1136 r. W XII w. własność zakonu bożogrobców. Prawa miejskie w 1347 r., utracone w 1870 r. Kazimierz Wielki wznosił tu zamek, rozbudowany w 1. poł. XVII w. na renesansowo-barokową rezydencję przez Krzysztofa Zbaraskiego. Miasto niemal całkowicie zniszczone podczas potopu szwedzkiego. W XIX w. ośrodek rolniczy. Podczas II wojny światowej w poklasztornym budynku szkoły średniej obóz pracy przymusowej.

Zachowany układ miejski z dużym czworobocznym rynkiem i XIX-wiecznym ratuszem. Pozostałości zamku Kazimierza Wielkiego. Zespół poreformacki z kościołem św. Stanisława Biskupa z 1626 r., z wczesnobarokowym ołtarzem głównym z piaskowca z obrazem św. Stanisława z Piotrowinem. W dawnych zabudowaniach klasztornych liceum. Na cmentarzu barokowy drewniany kościół św. Barbary. Komendaria – drewniany dom z podcieniami 1787 r., obecnie Gminny Ośrodek Kultury.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – wzniesiony w 1370 r. przez Kazimierza Wielkiego jako kaplica zamkowa. Mimo renesansowej przebudowy fundacji Krzysztofa Zbaraskiego z 1604 r. zachował wiele cech gotyckich. W ołtarzu głównym z pocz. XVII w. obraz Wniebowzięcie Matki Bożej z 1600 r. Ciekawe żelazne drzwi główne oraz prowadzące do zakrystii z 1563 r.

powiat łosicki

powierzchnia:	772 km ²
ludność:	31 544 osoby
gęstość zaludnienia:	41 os./km ²

Najbardziej na wschód wysunięty powiat województwa mazowieckiego. Jego północna część leży w obrębie Podlaskiego Przełomu Bugu, centralna – na Wysoczyźnie Siedleckiej, a południowa – na Równinie Łukowskiej. Od zachodu graniczny z powiatem siedleckim, od wschodu i północy z powiatem siemiatyckim z województwa podlaskiego, a od południa z powiatem bialskim z województwa lubelskiego. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz pięciu wiejskich. W granicach powiatu jest tylko jedno miasto (Łosice). Krajobraz równinny, w północnej części powiatu urozmaicony przełomowym odcinkiem rzeki Bug. Przez powiat przebiega droga krajowa nr 19 Barwinek – Kuźnica, drogi wojewódzkie: nr 698 Siedlce – Terespol i nr 811 Biała Podlaska – Sarnaki oraz linia kolejowa nr 31 relacji Siedlce – Siemianówka. Powiat o najmniejszej gęstości zaludnienia w województwie. Etnograficznie przynależny do regionu Podlasia. Lesistość niska (23%), dominują tereny rolnicze. Najcenniejsze walory przyrodnicze chronione w ramach: Parku Krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu i rezerwatów przyrody Mierzvice, Zabuze oraz Kózki. Znajdują się tu też 2 obszary chronionego krajobrazu, 4 obszary Natura 2000, 1 stanowisko dokumentacyjne, 17 użytków ekologicznych oraz 76 pomników przyrody. Wzdłuż Bugu biegnie czerwony pieszy szlak turystyczny.

CHŁOPKÓW

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej, 12 km na półn.wsch. od Łosic.

Ok. 1450 r. wielki książę litewski Kazimierz Jagiellończyk nadał ją Mleczce herbu Korczak. Jednym z kolejnych właścicieli był starosta mielnicki i drohicki Mikołaj Niemira herbu Gozdawa, którego potomkowie władali miejscowością w XVI i XVII w. Do końca XIX w. siedziba parafii unickiej, później prawosławnej.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny – zbudowany jako cerkiew prawosławna w 1890 r. przez Walerego Syczugowa w stylu bizantyjsko-rosyjskim na miejscu wcześniejszych świątyń unickich. We wnętrzu feretron z XVIII w. z dwustronnym obrazem i barokowy krucyfiks z XVIII w. oraz fragmenty barokowych zdobieć. Obok świątyni plebania wystawiona w XIX w. na terenie grodziska.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny, fot. Tadeusz Stańczuk

ŁOSICE

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad rz. Tocznią; 7 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK19 i DW698. Dawniej nazywane Łoszyce lub Loszyce.

Pierwsze wzmianki z 1264 r. W 1505 r. prawa miejskie magdeburskie w miejsce wcześniej-szych ruskich i litewskich, utracone w 1870 r. i odzyskane w 1915 r. Rozwój miasta związany z rzemiosłem i handlem byłym zatrzymany przez najazdy szwedzkie. W Księstwie Warszawskim stolica powiatu. W czasie II wojny światowej niemal całkowita zagłada społeczności żydowskiej. W okolicach walczył oddział AK mjr. Stefana „Zenona” Wyrzykowskiego. Zachowany układ urbanistyczny. Neogotycki parafialny kościół św. Zygmunta z pocz. XX w. ze słynącym łaskami barokowym obrazem Matki Boskiej Przczystej (unikna ikona z dawnej cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej). W miejscu cerkwi unickiej obelisk poświęcony Unii Brzeskiej i prześladowaniom unitów pod koniec XIX w.

Galeria Historii i Tradycji Waldemara Kosieradzkiego – prywatna instytucja kultury prezentująca starodruki, militaria, zegary, monety, medale, instrumenty muzyczne, stroje ludowe i przedmioty związane z oddziałem AK mjr. „Zenona”.

Galeria Historii i Tradycji Waldemara Kosieradzkiego, fot. Tadeusz Stańczuk

NIEMOJKI

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej, 7 km na ptn. od Łosic.

Wzmiankowana w XV w., kiedy to książę Wiltold darował ją Mikołajowi Nasucie wraz z godnością starosty mielnickiego i drohiczyńskiego.

Bywał tu Stefan Żeromski (w okresie pracy jako korepetytor w Łosowie). Na cmentarzu klasycystyczne katakumby z 1838 r. z grobami rodziny Faytów i Dobrzyńskich oraz poetki Wacławy z Grodzickich Czachowskiej.

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła – zbudowany w 1783 r. w stylu klasycystycznym z fundacji Jakuba Ciecierskiego, podstolego drohickiego. Przebudowany na pocz. XX w. w duchu neoklasycystycznym. Jego parawonowa fasada rozczłonkowana jest dwiema parami pilastrów toskańskich, dźwigających belkowanie z tryglifowym fryzem. W ołtarzu głównym dekoracje późnobarokowe, rokokowe i klasycystyczne. Figury św. Piotra i św. Pawła usytuowane są po bokach, a w szczycie anioł. Ołtarze boczne późnobarokowe z końca XVIII w. We wnętrzu także klasycystyczna ambona i chrzcielnica.

Kościół św. Apostołów Piotra i Pawła, fot. Tadeusz Stańczuk

RUSKÓW

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad rz. Tocznią, 15 km na ptn. od Łosic.

Założona przez Raczków w XV w. Jedna z najstarszych parafii diecezji drohiczyńskiej. Od XVIII w. własność Bądryńskich, od końca XIX w. Humnickich. Neogotycki kościół św. Izydora Oracza z pocz. XX w. z wyposażeniem z XVIII i XIX w. Na cmentarzu kościół z poł. XVII w. wystawiony przez Adama Raczko Puczyckiego, ówczesnego właściciela wsi.

Zespół pałacowo-parkowy – wybudowany w XVIII w. z fundacji Bądryńskich, przebudowany przez Humnickich w 1. poł. XX w. Obecnie w stylu klasycystycznym. Wysunięty portyk z 4

kolumnami toskańskimi zwieńczony trójkątnym frontonem. W czasie II wojny światowej poważnie zniszczony i zdewastowany (w pałacu funkcjonował szpital rosyjski). Od 1952 r. siedziba szkoły. W parku także dawna oranżeria (potem świetlica) i kapliczka z ludową figurką Chrystusa Frasobliwego.

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Tadeusz Stańczuk

SARNAKI

Wieś gminna na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad rz. Sarenką. Węzeł dróg DK19 i DW811 oraz przystanek linii kolejowej nr 31, 17 km na ptn. wsch. od Łosic.

Pierwsze wzmianki z 1430 r. dotyczą erygowania parafii. Własność Sarnackich, a potem Butlerów. Prawa miejskie w 1745 r., utracone w 1870 r. Zniszczone w 1813 r. przez wycofującą się armię napoleońską. Od XVIII w. w mieście funkcjonowała duża wspólnota żydowska, którą w 1942 r. Niemcy wywieźli do Trebłinki. Rozwój dzięki linii kolejowej w 2. poł. XIX w. Powstał browar, olejarnia, młyny, rozwija się handel. W 1941 r. zniszczone przez bombardowania podczas wojny niemiecko-radzieckiej. Zachowany układ urbanistyczny świadczy o dawnej miejskości. Klasycystyczny dwór Podczaskich z 2. poł. XIX w. (obecnie siedziba nadleśnictwa) otoczony parkiem z aleją pomnikowych lip.

Makieta rakiety V2 – wystawiona na rynku w 1995 r. naturalnej wielkości makieta rakiety V2, która wbiła się w nadbużańskie błoto (projekt Marka Ambroziewicza). Na tablicy napis: „Oni uratowali Londyn”. Pomnik upamiętniający przeprowadzoną w maju 1944 r. przez AK akcję „Most III”, polegającą na zabranii nieuszkodzonego pocisku V2, który utknął nad brzegiem

Bugu, i przetransportowaniu go do Warszawy, a potem do Wielkiej Brytanii.

Makieta rakiety V2, fot. Tadeusz Stańczuk

Kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika – drewniany, jednonawowy, konstrukcji zrębowej, szalowany i kryty blachą. Wystawiony w 1816 r. przez starostę sulejowski i przytułckiego Stanisława Ossolińskiego. Wewnątrz trzy klasycystyczne ołtarze i XVII-wieczne organy oraz epitafia Podczaskich. Przed świątynią dzwonnica bramna.

Kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika, fot. Tadeusz Stańczuk

powiat makowski

powierzchnia: 1065 km²
 ludność: 45 825 osoby
 gęstość zaludnienia: 43 os./km²

Położony w północnej części województwa, obejmuje tereny Wysoczyzny Ciechanowskiej, południowy kraniec Równiny Kurpiowskiej oraz zachodnią część Doliny Dolnej Narwi. Od północy graniczny z powiatem przasnyskim, od wschodu – ostrołęckim, od południa z powiatami wyszkowskim i pułtuskim, a od zachodu z powiatem ciechanowskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej i ośmiu wiejskich. W powiecie znajdują się dwa miasta: Maków Mazowiecki i Różan. Główną oś hydrograficzną regionu stanowi rzeka Narew i będący jej dopływem Orzyc. Przez powiat przebiegają trzy drogi krajowe: nr 57 Bartoszyce – Pułtusk, nr 60 Łęczycza – Ostrow Mazowiecka i nr 61 Warszawa – Suwałki oraz wojewódzkie: nr 544 Brodnica – Ostrołęka i nr 626 Maków Mazowiecki – Nowa Wieś. Jest to powiat o charakterze typowo rolniczym z przemysłem przetwórstwa spożywczego. W miejscowości Różan znajduje się jedyne w Polsce składowisko odpadów promieniotwórczych. Lesistość wynosi 26%. Lasy powiatu są pozostałością dawnej Puszczy Kurpiowskiej. Cenne przyrodniczo tereny chronione są w formie rezerwatu przyrody Zwierzyniec, Nasielsko-Karniewskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, 2 obszarów Natura 2000, 4 użytków ekologicznych oraz 24 pomników przyrody.

KARNIEWO

Wieś gminna na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Pełtą. Położona przy DK60, 9 km na pld. zach. od Makowa Mazowieckiego.

Wzmiankowana w dokumencie księcia Konrada Mazowieckiego z ok. 1239 r. jako należąca do biskupstwa płockiego. Ponownie własność świecka w 1384 r. We władaniu Karniewskich wieś pozostawała do 2. poł. XIX w. Zapewne potomkowie Stanisława byli też fundatorami obecnego kościoła. Dwór wzniesiony w latach 1830–1840 oraz park krajobrazowy z ok. 1840 r., ze śladami niewielkiego grodu – strażnicy rycerskiej na wyspie.

Kościół Najświętszego Serca Jezusowego – gotycko-renesansowy wzniesiony na przełomie XVI i XVII w. Trójnawowy, przykryty dachem dwuspadowym z wieżyczką na sygnaturkę. Ok. 1630 r. dobudowano kaplicę

Kościół Najświętszego Serca Jezusowego, fot. Mieczysław Zochowski

św. Anny, w której zastosowano sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Wyposażenie przeważnie barokowe z XVII–XVIII w. (ołtarz główny i dwa ołtarze boczne, feretrony, ambona, chrzcielnica). Na cmentarz przykościelny prowadzą dwie bramy z przełomu XVIII i XIX w. Murowana dzwonnica z XIX w.

KRASNOSIELC

Wieś gminna na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Orzyc. Położona przy DW544, 21 km na ptn. od Makowa Mazowieckiego.

Wzmiankowana jako Szedlec. W 1386 r. erygowano parafię, a właścicielem był wówczas Paweł herbu Prawdzic. We władaniu linii Prawdziców z Ciemniewa (później Ciemniewskich) do 1701 r., kiedy przechodzi w ręce Krasieńskich. W 1756 r. Kazimierz Krasieński zmienił nazwę wsi i nadał sobie tytuł „hrabia na Krasnosielcu”. Prawa miejskie w 1824 r., utracone w 1870 r. W 1860 r. Karol Krasieński zakłada fabrykę sukna. Rozwój gospodarczy przyciągnął licznych Żydów, którzy w 1781 r. otrzymali pozwolenie na budowę synagogi i założenie kirkutu. 5 września 1939 r. żołnierze niemieckiej Dywizji Panczernej SS „Kempf” dokonali w synagodze masakry ok. 50 Żydów. Z Krasnosielca do Ameryki wyemigrowała żydowska rodzina Wonsalów, z której czterej bracia pod nowymi imionami i nazwiskiem Warner założyli wytwórnię filmową Warner Bros. Zachowany układ miejski. Na rynku pomnik Tadeusza Kościuszki postawiony w 1934 r., zniszczony w czasie II wojny, odbudowany w 1966 r.

Kościół św. Jana Kantego – wzniesiony w 1792 r. dzięki Janowi Kantemu Krasieńskiemu,

Kościół św. Jana Kantego, fot. Mieczysław Żochowski

sufraganowi chełmskiemu, oraz jego kuzynowi Kazimierzowi z żoną Anną, zapewne według projektu Hilarego Szpilowskiego. Konsekrowany w 1799 r. Klasycystyczny, jednonawowy, przykryty dachem dwuspadowym z wieżyczką na sygnaturkę. Nawa na końcu wygięta łukowo ku środkowi. Prezbiterium wyodrębnione, jedno-przęsłowe, z architektonicznym ołtarzem głównym. W łukach ścian nawy dwa ołtarze boczne. Ambona i chrzcielnica w stylu klasycystycznym. W ołtarzu głównym *Zdjęcie z krzyża*, a w bocznym Święty Błażej, przypisywane Franciszkowi Smuglewiczowi.

MAKÓW MAZOWIECKI

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Orzyc; 10 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK57, DK60 i DW626. Obecna nazwa, z przymiotnikiem „Mazowiecki”, od 1928 r.

Pierwsza wzmianka o przeprawie na Orzycu z 1065 r. W 1390 r. erygowano parafię. Po unii krewskiej ważny ośrodek handlowo-tranzycyjny. Prawa miejskie przed 1421 r. W 1564 r. siedziba starostwa grodowego i znaczący ośrodek rzemiosła i handlu. Regres związany z wojnami szwedzkimi. Po rozbiorach szybki napływ ludności żydowskiej, która w poł. XIX w. stanowiła 90% mieszkańców. Miasto ucierpiało znacznie podczas I, a zwłaszcza II wojny światowej (eksterminacja ludności żydowskiej). Zachowany układ urbanistyczny z rozległym rynkiem wytyczonym w 1421 r. Cmentarz wojenny z 1950 r., na którym pochowano blisko 16 tys. żołnierzy Armii Czerwonej poległych w latach 1944–1945 na terenie powiatów

Lapidarium w Makowie Mazowieckim, fot. Mieczysław Żochowski

makowskiego, przasnyskiego i ostrowskiego. Obok dworca autobusowego lapidarium ustawione w 1986 r., według projektu Wojciecha Hrynkowskiego, z macew zniszczonego przez Niemców kirkutu, wykorzystanych do budowy chodników.

Kościół Bożego Ciała – wzniesiony ok. 1490 r., w 1630 r. dobudowano kaplicę św. Anny. Zdewastowany przez wojska napoleońskie, które umieściły tu więzienie i piekarnię. Remontowany w latach 1837–1886. Późnogotycki, trójnawowy, typu bazylikowego. Szczyty dekorowane sterczynami i blendami. Wnętrze po 1837 r. nakryte stropem, w kruchcie zachowane sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Barokowe ołtarz główny i ołtarze boczne. Manierystyczny nagrobek (typu sansovinowskiego) starosty makowskiego Jędrzeja Noskowskiego (zm. 1591 r.) z leżącą uśpioną postacią zmarłego w zbroi.

Kościół Bożego Ciała, fot. Mieczysław Żochowski

Zespół budynków dawnej gminy żydowskiej – dom modlitwy (hebr. *bejt midrasz*) wzniesiony ok. 1857 r. przez rabina Salomona Fiszela. W 2. poł. XIX w. uruchomiono tu jesziwę (szkołę talmudyczną). Zniszczony w czasie II wojny światowej, odbudowany na mieszkania z zachowaniem 4 żeliwnych kolumn bimy w dawnej sali modlitw. Po sąsiedztwie dom kahalny (urząd gminy) z 2. poł. XIX w. oraz budynek łaźni rytualnej (mykwy). Obecnie użytkowane przez osoby prywatne.

WĘGRZYNOWO

Wieś na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Węgiarką. Położona przy DK57, 9 km na ptn. zach. od Makowa.

Parafia erygowana w 1398 r. W XV w. należała do Rogalów. Później stała się własnością Krasieńskich.

Kościół Świętego Ducha – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany obustronnie, wzmocniony lisicami. Wzniesiony w 1694 r. staraniem Adama Pszczółkowskiego, konsekrowany w 1696 r. przez bpa płockiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego. Wielokrotnie remontowany. Do prezbiterium od ptn. dobudowana zakrystia. Korpus nawowy na planie prostokąta, prezbiterium węższe, zamknięte trójbocznie. Wnętrze nakryte płaskim stropem, nawy boczne oddzielone czworobocznymi filarami. Barokowy ołtarz główny z obrazem *Zesłanie Ducha Świętego* z pocz. XVIII w., neobarokowe ołtarze boczne z XIX w., barokowe: chrzcielnica i ambona z pocz. XVIII w. Nad wejściem chór muzyczny z prospektem organowym wsparty na dwóch słupach. Przy kościele drewniana dzwonnica z XVIII w. konstrukcji słupowej, przykryta dachem namiotowym.

Kościół Świętego Ducha, fot. Mieczysław Żochowski

powiat miński

powierzchnia:	1164 km ²
ludność:	152 268 osoby
gęstość zaludnienia:	131 os./km ²

Położony w środkowej części województwa, na wschód od Warszawy. Obejmuje teren Wysoczyzny Kałuszyńskiej, południowej części Równiny Wołomińskiej oraz północno-wschodni fragment Równiny Garwolińskiej. Od północy graniczy z powiatem wołomińskim, od wschodu z powiatami węgrowskim i siedleckim, od południa z powiatem garwolińskim, a od zachodu z powiatem otwockim i Warszawą. Składa się z dwóch gmin miejskich, trzech miejsko-wiejskich oraz siedmiu wiejskich. Na terenie powiatu znajduje się aż pięć miast (Mińsk Mazowiecki, Sulejówek, Halinów, Kałuszyn i Mrozy). Główne rzeki przepływające przez obszar powiatu to Rządza, Mienia i Świder. Powiat przecinają fragmenty autostrady A2 (obwodnica Mińska Mazowieckiego), kontynuowane przez drogę krajową nr 2, oraz droga krajowa nr 50, czyli „ciężarówka obwodnica Warszawy” Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka, a także droga wojewódzka nr 637 Warszawa – Węgrów i nr 802 Mińsk Mazowiecki – Seroczyn. W pobliżu Mińska Mazowieckiego krzyżują się również linie kolejowe nr 2 Warszawa – Terespol oraz nr 13 Krusze – Piława. Cenne przyrodniczo miejsca objęto ochroną w postaci 11 rezerwatów, 184 pomników przyrody i 1 użytku ekologicznego. Obszar powiatu znajduje się również na terenie 3 obszarów chronionego krajobrazu i 5 obszarów Natura 2000. W części zachodniej oraz w okolicy Mrozów znakowane szlaki turystyczne.

CEGŁÓW

Wieś na Wysoczyźnie Kałuszyńskiej, 13 km na wsch. od Mińska Mazowieckiego.

Wzmiankowana w XIV w. pod nazwą Cebrowo. Uposażenie klasztoru Augustianów w Warszawie, a następnie kapituły kolegiackiej św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Prawa miejskie w 1621 r., utracone w 1870 r. W okresie Królestwa Kongresowego miasto rządowe. Zachowany układ urbanistyczny dawnego miasta z prostokątnym rynkiem (obecnie skwer). Pomnik X-lecia Niepodległości wystawiony w 1928 r. w formie obelisku

Kościół św. Jana Chrzciciela, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

zwieńczonego orłem. Drugi co do ważności po Płocku ośrodek mariawityzmu w Polsce.

Kościół św. Jana Chrzciciela – późnogotycki z 2. ćw. XVI w. W latach 1603–1629 rozbudowany w stylu późnorenesansowym (m.in. szczyt ściany prezbiterium od wsch.). W XIX w. ustawiono we wnętrzu drewniane podpory. W ołtarzu tryptyk z 1510 r. w stylu Wita Stwosza z cennymi rzeźbami wykonanymi przez mistrza Lazarusa. Ołtarz ten przeniesiony tu został z kolegiaty św. Jana w Warszawie. Na wsch. ścianie tablica epitafijna poświęcona kanonikowi warszawskiemu Wojciechowi Oczko (1537–1599), lekarzowi królów Zygmunta II Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy.

JERUZAL

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, 25 km na pld. wsch. od Mińska Mazowieckiego.

Wymieniana w 1426 r. jako Żeliszaw, własność Oborskich. Prawa miejskie w 1533 r., utracone w 1820 r. W okresie kontrreformacji i po potopie szwedzkim lokalny ośrodek pielgrzymkowy. W XVII w. i na pocz. XVIII w. częste zmiany właścicieli. W poł. XVIII w. we władaniu Rudzińskich, a od 1785 r. Cieszkowskich. Zachowany układ urbanistyczny dawnego miasta z trapezowym (pierwotnie prostokątnym) rynkiem.

Kościół św. św. Wojciecha i Mikołaja Biskupów, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

Kościół św. św. Wojciecha i Mikołaja Biskupów – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, dach kryty gontem. Wzniesiony w latach 1757–1758 z fundacji Kazimierza Rudzińskiego, wojewody mazowieckiego. Gruntownie remontowany w latach 1882–1884, 1946 i 2007. Wnętrze trójnawowe, rozdzielone trzema parami słupów, nakryte stropem płaskim w nawie. W prezbiterium pozorne sklepienie zwierciadlane. Ołtarz główny i ambona barokowe z poł. XVIII w., chrzcielnica – rokokowa. W kościele kręcono sceny do popularnego serialu *Ranczo*. Obok świątyni drewniana dzwonnica konstrukcji słupowej z XVIII w. i mauzoleum Floriana Cieszkowskiego z 1798 r.

MIŃSK MAZOWIECKI

Miasto powiatowe na Wyżynie Kałuszyńskiej, nad rz. Srebrną; 40,5 tys. mieszk. Węzeł dróg DK50 i DK92. Położone w pobliżu linii kolejowej nr 2 Berlin – Warszawa – Moskwa.

Miejscowość założona prawdopodobnie w XIV w. jako osada targowa nazywana Mensko, Mynsko, Minsko, Miensko i Minsk. Prawa miejskie w 1421 r. Parafia erygowana w 1422 r. W 1549 r. lokacja prywatnego miasta Sendomierza z inicjatywy Wolskich. Regres w wyniku wojen szwedzkich. Od XVII do XIX w. oba miasta i majątki często zmieniały właścicieli. Ostatnimi właścicielami dóbr mińskich była rodzina Doria-Dernałowiczów. Ponowny rozwój w XIX w. w związku z oddaniem do użytku w 1867 r. Kolei Warszawsko-Terespolskiej. W 1873 r. Konstanty Rudzki założył tu Fabrykę Maszyn i Odlewów Żelaznych „K. Rudzki i Spółka”. Wykonywane w niej były elementy konstrukcji mostów budowanych na terenie całego Cesarstwa Rosyjskiego, Mandżurii oraz Chin. W okresie międzywojennym stacjonował tu 7. Pułk Ułanów im. gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Eksterminacja ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej. Po 1945 r. rozwój miasta związany z nowymi zakładami przemysłowymi. Obecnie ponadlokalne centrum gospodarcze z rozwiniętym handlem, usługami i przemysłem, edukacją i kulturą (dom kultury, szkoła artystyczna, 2 biblioteki, 2 muzea). Zachowany układ urbanistyczny dwóch miast z rynkami

Mińska (Stary Rynek) i Sendomierza (plac Jana Kilińskiego). Klasycystyczny budynek dawnego starostwa i stacji pocztowej z XIX w. Miejsce pochówku Kasztanki – klaczy marszałka Józefa Piłsudskiego. Cmentarz żydowski założony w XIX w. z ok. 500 zachowanymi macewami. Cmentarz wojenny żołnierzy Armii Czerwonej poległych w 1944 r. Duży ośrodek mariawityzmu.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny – zbudowany w XVI w. przez Mińskich w stylu gotyckim. Remontowany na początku XVII w. i przebudowany w 1807 r. w duchu klasycystycznym. W latach 1908–1912 przebudowany w stylu neobarokowym wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego (dobudowa naw bocznych, wież, nowej zakrystii, kaplicy oraz ostateczne skomponowanie transeptu). We wnętrzu krucyfiks wyrzeźbiony przez Jana Zamojskiego w 1629 r., marmurowa chrzcielnica z XVIII w. oraz mosiężne żyrandole z XVIII w. W nawie bocznej obraz Matki Bożej Anielskiej (Mińskiej) z pocz. XX w., namalowany przez Jana Czesława Moniuszkę, syna Stanisława Moniuszki, ukoronowany w 2000 r. Świątynia stanowi sanktuarium Matki Bożej Hallerowskiej.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny, fot. Paweł Ajdacki

Pałac – piętrowy i podpiwniczony dwór z czterema cylindrycznymi wieżami wzniesiony w XVI w. Na pocz. XVII w. Stanisław Warszycki, wojewoda podlaski, gruntownie przebudował i rozbudował dwór, przekształcając go w barokowy pałac. W miejscu wież wybudowano alkierze, a korpus nadbudowano. Zachowano oryginalne podpiwniczenie o sklepieniach kolebkowych. Przebudowany w 2. poł. XVIII w. w stylu rokoko przez Opałińskich. W latach 1825–1828 Stanisław Jezierski przebudował pałac w stylu klasycystycznym wg

projektu Henryka Marconiego. Ostatnimi właścicielami pałacu w latach 1870–1944 byli Doria-Dernałowiczowie. Odrestaurowany po 1980 r., obecnie użytkowany przez Miejski Dom Kultury. Wokół pałacu zachowany park krajobrazowy z 1867 r. z okazami starodrzewu oraz efektywnym układem wodnym (stawy i kanały), sprawiającym wrażenie, że pałac znajduje się na wyspie.

Pałac, fot. Paweł Ajdacki

MROZY

Miasto gminne w Obniżeniu Węgrowskim; 3,5 tys. mieszk. Położone na linii kolejowej nr 2, 20 km na wsch. od Mińska Mazowieckiego.

Wzmiankowane jako osada młyńska w 1678 r. Pod koniec XVIII w. w okolice przybywają osadnicy olęderscy (olenderscy), a potem niemieccy. W 1866 r. wybudowano przystanek na linii kolei terespolskiej, co przyczyniło się do rozwoju miejscowości. W 1908 r. w pobliskiej Rudce otworzono pierwsze w Królestwie Polskim ludowe sanatorium przeciwgruźlicze i nastąpił rozwój miejscowości letniskowo-uzdrowskiej. W czasie II wojny światowej przy stacji obóz pracy. Prawa miejskie od 2014 r. W bliskim sąsiedztwie rezerwat przyrody Rudka Sanatoryjna, chroniący

Tramwaj konny, fot. Marcin Tysler

m.in. drzewostan z jodłą na północno-wschodniej granicy naturalnego jej zasięgu.

Tramwaj konny – licząca niespełna 2 km linia wąskotorowa o prześwicie 900 mm łącząca Mrozy z Rudką. Powstała w 1902 r. do obsługi budowy sanatorium przeciwgruźliczego w Rudce. W latach 1908–1967 obsługiwała przewozy pasażerskie. W 2012 r. uruchomiona ponownie z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Mrozów. Wzdłuż trasy przebiega ścieżka dydaktyczna służąca edukacji ekologicznej.

REZERWAT WÓLCZAŃSKA GÓRA

Rezerwat przyrody nieożywionej, położony przy wsi Wólka Dłużewska, 17 km na płd. od Mińska Mazowieckiego.

Utworzony w 1978 r., obejmuje obszar 4,72 ha. Przedmiotem ochrony jest oz zwany Wólczarską Górą. Jest to przykład tzw. sedymentacji szczelinowej, która zachodziła przed czołem lądolodu w trakcie zlodowacenia środkowopolskiego. Oz zbudowany jest ze żwirów i piasków drobno- i średnioziarnistych, położonych na glinie zwałowej. Ma kształt wału ciągnącego się południkowo na długości 260 m. Wysokość bezwzględna wynosi 151 m n.p.m., względna zaś – 24 m. Na południowym i zachodnim stoku wzniesienia, które są silnie ogrzewane przez słońce, spotyka się fragmenty muraw kserotermicznych wraz z charakterystycznymi roślinami: czyścem prostym, smótką pospolitą, koniczyną dwukłosową oraz ciemiężnikiem biało kwiatowym. Na szczycie mogiła kpr. Piotra Szczuckiego z Krzemieńca, który zginął w potyczce 14 września 1939 r.

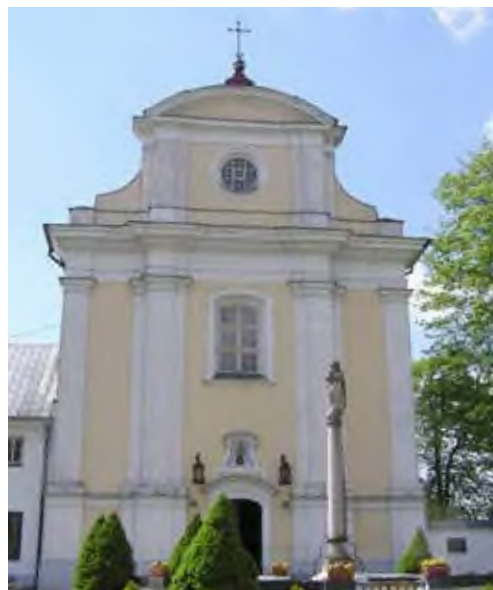
Rezerwat Wólczarska Góra, fot. Paweł Ajdacki

SIENNICA

Wieś na Równinie Garwolińskiej, nad rz. Sienniczką, 12 km na płd. od Mińska Mazowieckiego.

W pocz. XV w. własność Siennickich herbu Pierzchała (lub Krzywda). Parafię erygowano w 1515 r. Prawa miejskie w 1526 r., utracone w 1870 r. Od XVIII w. własność kolejno: Rudzińskich, Dłużewskich, Bogusławskich, Czarnockich, Dembowskich. W 1. poł. XIX w. miasto powiatowe. W 1866 r. utworzono Państwowe Męskie Seminarium Nauczycielskie. 13 września 1939 r. Niemcy spalili prawie całą wieś. Gmach Seminarium Nauczycielskiego projektu Aleksandra Bojeńskiego, wzniesiony w latach 1923–1926 przy wsparciu finansowym Stanisława Pobóg-Dłużewskiego (obecnie zespół szkół).

Kościół i klasztor poreformacki – barokowy, ufundowany przez Kazimierza, Antoninę i Michała Rudzińskich, zbudowany w latach 1749–1761 wg projektu Symeona Gaygiera i Antoniego Solariego. Kościół Ofiarowania Najświętszej Marii Panny oraz czteroskrzydłowy budynek klasztorny tworzą zwarty kompleks otaczający prostokątny wirydarz. Przed fasadą kościoła czworoboczny dziedziniec otoczony murem z barokową bramą, pośrodku figura Matki Bożej Niepokalanej na kolumnie toskańskiej z 1. poł. XIX w. W sierpniu 1944 r. kościół doszczętnie spalony przez Niemców, odbudowany

Kościół i klasztor poreformacki, fot. Zbigniew Lewandowski

w latach 50. XX w. W świątyni sklepienia kolebkowo-krzyżowe na zdwojonych gurtach, krata z emblematami reformackimi, barokowy obraz *Cudowne pomnożenie chleba* z XVIII w. i rokokowa kropielnica z piaskowca.

SULEJÓWEK

Miasto na pograniczu Równiny Wołomińskiej i Wysoczyzny Kałuszyńskiej; 19,5 tys. mieszk. Położone przy DK2, DW637 i DW638 oraz linii kolejowej nr 2, w zasięgu Szybkiej Kolei Miejskiej z Warszawy, 27 km na ptn. zach. od Mińska Mazowieckiego.

Wzmiankowane w 1. poł. XVI w. jako wieś Sulewo. Do poł. XIX w. mała szlachecka wioska. Rozwój po wybudowaniu w 1866 r. kolei warszawsko-terespolskiej. Po I wojnie światowej miejsce zamieszkania m.in. Jędrzeja Moraczewskiego, Józefa Piłsudskiego, Macieja Rataja, Ignacego Jana Paderewskiego, prof. Stanisława Grabskiego. Okres międzywojenny to szybki rozwój miejscowości. 27 września 1939 r. w miejscowej szkole gen. dyw. Tadeusz Kutrzeba parafował kapitulację Warszawy. Prawa miejskie w 1962 r. Obecnie jedna z tzw. warszawskich sypialni. Zespół secesyjnych i klasycystycznych willi z 1. poł. XX w. Liczne pomniki osobistości mieszkających w mieście przed II wojną światową.

Dworek „Milusin” – dworek wybudowany w latach 1922–1923 ze składek społecznym wg projektu Kazimierza Skórewicza w tzw. stylu narodowym. Przekazany jako dar-podziękowanie marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu (1867–1935). W rękach rodziny do 1944 r., potem

Dworek „Milusin”, fot. Zbigniew Lewandowski

mieściło się tu przedszkole. Od 2008 r. organizowane jest tu Muzeum Józefa Piłsudskiego.

WIELGOLAS

Wieś na Równinie Garwolińskiej. Położona przy DW802, 22 km na płd. wsch. od Mińska Mazowieckiego.

Pierwsze wzmianki z 1519 r. Wieś królewska, potem rządowa. W 1837 r. kupił ją Jerzy Fanshawe. Następnie należała do Ordęgów, Golczów i Wyleżyńskich. Neorenesansowy pałac z pocz. XX w. wystawiony przez Bohdana Wyleżyńskiego, prawdopodobnie z wykorzystaniem wcześniejszego dworu (obecnie własność prywatna). Współczesny kościół Matki Boskiej Łaskawej z 1961 r. projektu Zygmunta Konarzewskiego z cyklem malowideł związanych z 1000-leciem chrztu Polski.

Sanktuarium Matki Boskiej Wielgoleskiej – ośrodek kultu maryjnego, przy źródle, w miejscu objawień Matki Boskiej, których doznawali ludzie pracujący na polach. W czasie powstania styczniowego na modlitwy zbierali się tu partyzanci (wystawiono trzy krzyże). W latach 1931–1934 dzięki staraniom ks. Stefana Antosiewicza wzniesiono, wg projektu Michała Stawińskiego, tzw. kaplicę Zjawienia Matki Bożej Łaskawej. Przy cudownym źródle wybudowano studnię. Obok przeszklone sanktuarium z fragmentem sosny, na którym zjawiła się Matka Boska, oraz malowidła ściennie przedstawiające historię objawienia.

Sanktuarium Matki Boskiej Wielgoleskiej, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

powiat mławski

powierzchnia: 1182 km²
 ludność: 73 700 osoby
 gęstość zaludnienia: 62 os./km²

Położony w północnej części województwa na terenie Wzniesień Mławskich oraz na północno-wschodnim fragmencie Równiny Raciąskiej. Od północy graniczy z powiatami działdowskim i nidzickim z województwa warmińsko-mazurskiego, od wschodu z powiatem przasnyskim, od południa z powiatami ciechanowskim i płońskim, od zachodu zaś z powiatem żuromińskim. Składa się z jednej gminy miejskiej i dziewięciu wiejskich. W granicach powiatu jest jedno miasto (Mława). Rzeźba terenu to przede wszystkim liczne wzgórza morenowe. Największą rzeką jest płynąca w południowo-zachodniej części Wkra. Inne większe rzeki to Mławka, Łydynia i Orzyc. Przez powiat przebiegają droga krajowa nr 7 (E77) Gdańsk – Chyżne oraz drogi wojewódzkie nr 544 Brodnica – Ostrołęka, nr 563 Rypin – Mława i nr 615 Mława – Ciechanów, a także linia kolejowa nr 9, łącząca Gdańsk z Warszawą. Głównym węzłem komunikacyjnym jest Mława. Gospodarka powiatu ma charakter przemysłowo-rolniczy. Lesistość wynosi 20%. Cenne przyrodniczo obszary podlegają ochronie w postaci: 3 rezerwatów przyrody, 4 obszarów chronionego krajobrazu, 3 obszarów Natura 2000, 58 pomników przyrody oraz 1 stanowiska dokumentacyjnego i 6 użytków ekologicznych. W okolicach Mławy miała miejsce jedna z pierwszych bitew obronnych Polski w II wojnie światowej.

GRZEBSK

Wieś w obrębie Wzniesień Mławskich, nad rz. Orzyc, 22 km na półn. wsch. od Mławy.

Położone wśród bagien grodzisko wymieniane było już w tzw. falsyfikacie mogileńskim. Jedną z najstarszych parafii mazowieckich. W miejscowym dworze (dziś nieistniejącym) urodził się Stanisław Grzebski – XVI-wieczny matematyk, filolog i historyk, profesor Akademii Krakowskiej.

Kościół św. Leonarda – drewniany, konstrukcji zrębowej, szalowany i wzmocniony lisciami, wzniesiony w 1712 r. na planie wydłużonego ośmioboku, konsekrowany dopiero w 1753 r. Wielokrotnie remontowany i przebudowywany. Wyposażenie wnętrza późnobarokowe i manierystyczne. W ołtarzu głównym gotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus – obiekt lokalnego kultu. W świątyni znajduje się też rzeźba patrona z XV w.

Kościół św. Leonarda, fot. Katarzyna Prędoła

MŁAWA

Miasto powiatowe położone wśród Wzniesień Mławskich; ok. 30 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK7 (E77), DW544, DW563 i DW615.

Prawa miejskie z 1429 r., a od 1495 r. miasto królewskie. Rozwój zawdzięcza przygranicznemu położeniu. W 1877 r. uzyskała połączenie kolejowe z Warszawą (Kolej Nadwiślańska), a w 1915 r. z Ciechanowem i Przasnyszem (wąskotorowa Mławska Kolej Dojazdowa, obecnie zdewastowana i nieczynna). Latem 1939 r. na płn. od miasta zaczęto budowę linii umocnień, w oparciu o które 20. Dywizja Piechoty płk. Wilhelma Lawicza-Liszki stoczyła w dniach 1–3 września 1939 r. zaciętą bitwę z niemieckimi wojskami gen. von Kühlebra. Obecnie ośrodek przemysłu elektronicznego (duże zakłady produkujące telewizory i urządzenia mobilne) i spożywczego (ubojnia drobiu). Do najważniejszych zabytków Mławy należą: kościół farny Świętej Trójcy z XV w. przebudowany na pocz. XVIII w. i w XIX w., obecnie w stylu neobarokowym; barokowy ratusz z 1789 r., z którego wieży odgrywany jest hejnał miejski; drewniany spichlerz z XVIII w. (tzw. Lelewełówka), jedyna pozostałość zabudowy starościńskiej. Warta zobaczenia jest rekonstrukcja wydarzeń z września 1939 r., która odbywa się na miejskim rynku i na polach pod Uniszkami, a w której tłumnie jako statysty uczestniczą mławianie.

Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej – placówka powstała w 1929 r. jako miejskie Muzeum Regionalne, odnowiona po grabieżach wojennych, otwarta ponownie w 1963 r. Ekspozycje

Popiersie pogańskiego bóstwa z Małocina w Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej, fot. Marcin Tysler

prezentują walory przyrodnicze i historyczne Mławy i okolic oraz malarstwo Wojciecha Piechowskiego. Do najciekawszych eksponatów zaliczyć można granitowe popiersie pogańskiego bóstwa z Małocina, grobowiec „książęcy” odkryty w Zgliczynie Pobodzym oraz szkielet słonia leśnego (*Palaeoloxodon antiquus*).

RATOWO

Wieś na Równinie Raciąskiej u ujścia rz. Mławki do Wkry, 29 km na pld. zach. od Mławy.

Wymieniana już w 1494 r. Własność prywatna Narzyskich, potem Niszczyczych, Niemojewskich i Sadkowskich. W 1686 r. sprowadzeni zostali tu bernardyni z Przasnysza.

Sanktuarium św. Antoniego – zespół klasztorny z poł. XVIII w. fundacji Antoniego Karczewskiego, składający się z: barokowego kościoła św. Antoniego Padewskiego, w którym znajduje się otoczony kultem obraz patrona, prawdopodobnie z XVII w., oraz organy z 1751 r.; pobernardyńskiego barokowego budynku klasztornego zajmowanego obecnie przez Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny; murowanej plebanii z XIX w. i odrestaurowanych ostatnio ogrodów bernardyńskich. W latach 1946–1991

Obraz patrona w sanktuarium św. Antoniego, fot. Katarzyna Prędoła

w kościele znajdowały się szczątki bł. Bolesławy Marii Lament, założycielki Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny (obecnie w sanktuarium jej imienia w Białymstoku).

SZREŃSK

Wieś gminna na Równinie Raciąskiej, nad rz. Mławką, 26 km na pld. zach. od Mławy.

Gród szreński był wzmiankowany w tzw. falsyfikacie mogileńskim, a potem w dokumentach z 1155 r. W 2. poł. XIV w. подарowany przez Siemowita III Stanisławowi Gradowi, stanowił gniazdo rodowe Szreńskich. Prawa miejskie w 1383 r., utracone w 1870 r. Miasto prywatne Szreńskich, potem m.in. biskupów płockich i Bielińskich. W 1. poł. XVI w. Feliks Szreński wznosił na wzgórzu nad Mławką późnogotycki zamek, mający cztery wieże, fosę, most zwodzony i dwa budynki mieszkalne. Zamek ucierpiał w czasie wojny północnej i konfederacji barskiej, kiedy służył jako schronienie oddziałowi Józefa Sawy-Calińskiego. Rozebrany przez Prusaków na pocz. XIX w., przebudowany na klasycystyczną rezydencję przez Knoblochów. Od pożaru w 1948 r. pozostaje ruiną.

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny – jednonawowa świątynia z węższym prezbiterium, zbudowana w 1531 r. z fundacji Feliksa Szreńskiego w stylu późnogotyckim (perła tzw. gotyku mazowieckiego). Wewnątrz sklepienia gwiazdźdźiste i kryształowe. Wyposażenie barokowe z elementami rokokowymi (organy). Najcenniejszym elementem

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (nagrobek fundatora), fot. Marcin Tysler

jest polichromowana pieta wykonana w drewnie lipowym, prawdopodobnie w latach 1430–1440. W bocznej kaplicy św. Anny renesansowy nagrobek fundatora kościoła wykonany z piaskowca w warsztacie Jana Marii Padovano.

UNISZKI ZAWADZKIE

Wieś w obrębie Wzniesień Mławskich. Położona przy DK7 (E77), 6 km na płn. od Mławy.

Wzmiankowana już w XV w., należała do Zawadzkich, potem do Krajewskich. Do 2011 r. istniał we wsi dwór z mansardowym dachem, który przeniesiono do Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu.

Mauzoleum Żołnierzy Września i Pomnik Piechura – miejsce upamiętniające bohaterów 20. Dywizji Piechoty płk. Wilhelma Liszki-Lawicza, uczestniczących w bitwie pod Mławą (1–3 września 1939 r.). Zlokalizowane w jednym ze zniszczonych żelbetonowych schronów bojowych tzw. pozycji mławskiej. Na ścianach umieszczono krzyż orderu Virtuti Militari oraz tablice, na których wyryto nazwiska poległych. Obok pomnik zrywającego się do ataku polskiego piechura, projektu Barbary i Andrzeja Wachnow, odsłonięty 18 maja 1985 r.

Mauzoleum Żołnierzy Września i Pomnik Piechura, fot. Mieczysław Zochowski

powiat nowodworski

powierzchnia: 695 km²
 ludność: 79 024 osoby
 gęstość zaludnienia: 114 os./km²

Położony w środkowej części województwa, w sąsiedztwie aglomeracji warszawskiej. Obejmuje południową część Wysoczyzny Ciechanowskiej, Wysoczyznę Płońską oraz północną część Kotliny Warszawskiej. Od północy graniczy z powiatami płońskim i pułtuskim, od wschodu z powiatem legionowskim, od południa – warszawskim zachodnim, od zachodu z powiatami sochaczewskim i płońskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, dwóch miejsko-wiejskich i trzech wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się trzy miasta (Nowy Dwór Mazowiecki, Nasielsk i Zakroczym). Ukształtowanie terenu dość urozmaicone, szczególnie w części południowej. W środkowej części regionu znajduje się ujście Narwi do Wisły. Innymi ważnymi rzekami są wpadająca do Narwi Wkra i jej dopływ Nasielna. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 7 (E77) Gdańsk – Chyżne, nr 62 Strzelno – Siemiatycze i nr 85, czyli 5-kilometrowy łącznik między nimi, oraz drogi wojewódzkie nr 571 Naruszewo – Pułtusk, nr 575 Nowy Kazuń – Płock, nr 579 Nowy Kazuń – Radziejowice i nr 632 Płońsk – Marki, a także linie kolejowe nr 9 z Gdańska do Warszawy oraz 27 relacji Nasielsk – Toruń. W Nowym Dworze Mazowieckim znajduje się międzynarodowy port lotniczy Warszawa-Modlin. Ponad 25% powierzchni powiatu stanowią lasy. Najcenniejsze przyrodniczo tereny chronione są w ramach: Kampinoskiego Parku

Narodowego, 6 obszarów chronionego krajobrazu i 9 obszarów Natura 2000. Utworzono tu także 6 rezerwatów przyrody, 1 użytek ekologiczny i 38 pomników przyrody. Bliskość Warszawy skutkuje tym, że działalność gospodarcza ma przede wszystkim charakter usługowo-przemysłowy, chociaż walory przyrodnicze i rozwinięta sieć szlaków turystycznych powodują wzrost funkcji rekreacyjno-turystycznej.

CIEKSYN

Wieś na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, przy ujściu rz. Nasielnej do Wkry. Przystanek na linii kolejowej nr 27, 21 km na póln. od Nowego Dworu Mazowieckiego.

Istniejąca już w XII w., wzmiankowana w 1423 r. Od pocz. XV w. własność Bielińskich. Miejsce intensywnych walk w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.

Kościół św. Doroty – gotycko-renesansowy, wzniesiony ok. 1569 r. przez Jana Baptistę Wenecjanina z funduszków Jakuba Bielińskiego oraz Jana i Piotra Borukowskich. Wielokrotnie restaurowany i przebudowywany, m.in. przez Stefana Szyllera w latach 1909–1911. Wewnątrz charakterystyczne sklepienie typu pułtuskiego. Renesansowo-manierystyczny ołtarz główny z ok. 1600 r. Ołtarze boczne w podobnym stylu. W kaplicy św. Anny współczesny witraż Chrystusa Miłosiernego. Na ścianie nawy figuralne płyty

nagrobne Jana i Piotra Borukowskich. Polichromia z 1952 r. autorstwa Stefana Domurata. Świątynia otoczona pomnikowymi dębami i lipami.

Kościół św. Doroty, fot. Mieczysław Żochowski

NOWY DWÓR MAZOWIECKI

Miasto powiatowe, w Kotlinie Warszawskiej, u zbiegu Wisły, Narwi i Wkry; 27,6 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK7 (E77), DK62, DK85, DW575, DW579, DW630 i DW631. Położone na trasie linii kolejowej nr 9. Na płn. od miasta otwarty w 2012 r. port lotniczy Warszawa-Modlin, obsługujący tanie linie lotnicze.

Założone prawdopodobnie w 1233 r. Pierwsze wzmianki z 1294 r. Prawa miejskie w 1374 r., utracone po potopie szwedzkim i ponownie

Nowy Dwór Mazowiecki – spichlerz, fot. Paweł Zań

przynane w 1782 r. 30 września 1655 r. przegrana bitwa mazowieckiego pospolitego ruszenia z wojskami szwedzkimi. Od czasów napoleońskich związane z powstającą po prawej stronie Narwi twierdzą i wojskiem. W latach 20. XX w. istniała tu stocznia i port Marynarki Wojennej. Silnie zniszczone w czasie II wojny światowej. Zachowany układ urbanistyczny z końca XVIII w. Klasycystyczny kościół św. Michała Archanioła wzniesiony w 1792 r. wg projektu Stanisława Zawadzkiego, ufundowany przez Stanisława Augusta Poniatowskiego. Ruiny neorenesansowego spichlerza projektu Jana Jakuba Gaya z lat 1838–1844. Wiślany most im. Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego z 1911 r., odbudowywany po zniszczeniach wojennych w 1934 r. i 1952 r.

Twierdza Modlin – rozległy, wielokrotnie rozbudowywany zespół umocnień i fortyfikacji obejmujący cytadelę, dwa przedmościa oraz dwa pierścienie fortów i dzieł pośrednich (łącznie ok. 30 obiektów). Pierwsze umocnienia w tym miejscu powstały podczas potopu szwedzkiego. W latach 1806–1812 z polecenia Napoleona prace nad ufortyfikowaniem ujścia Narwi do Wisły rozpoczął gen. François de Chasseloup-Laubat. Po 1832 r. budową twierdzy kierował gen. Iwan Dehn. Systematycznie modernizowana i rozbudowywana do czasów I wojny światowej (m.in. budynek koszar – 2,2 km długości, najdłuższy wolnostojący budynek w Europie i forty

pierścienia wewnętrznego i zewnętrznego). Po 1918 r. w rękach polskich. Wykorzystywana jako pozycja obronna w czasie walk w 1920 r. i we wrześniu 1939 r. (bohatera obrona gen. Wiktor Thommée). Większość obiektów zachowała się do dziś w dobrym stanie i jest udostępniana do zwiedzania.

NOWY SECYMIN

Wieś w Kotlinie Warszawskiej, na płn. skraju Puszczy Kampinoskiej. Położona przy DW575, 22 km na zach. od Nowego Dworu Mazowieckiego.

Założona pod koniec XVIII w. przez ekspluatujących Puszczę „budników” oraz osadników menonickich (Holendrów i Niemców). Zachowana charakterystyczna zabudowa „olenderska” – drewniane domy, plecione płoty. Przy wale wiślany dom modlitwy z 1923 r. Cmentarz z kilkoma dobrze zachowanymi nagrobkami.

Sanktuarium Matki Boskiej Radosnej Opiekunki Przyrody – najmniejsze sanktuarium maryjne na Mazowszu, utworzone w 2000 r. w kościele Narodzenia Najświętszej Marii Panny, wzniesionym w latach 1991–1995 wg projektu

Sanktuarium Matki Boskiej Radosnej Opiekunki Przyrody, fot. Szymon Bijak

Jerzego Chlebińskiego i Andrzeja Krawczyka. W ołtarzu głównym koronowany przez prymasa Józefa Glempa cudowny obraz Matki Boskiej, będący kopią dzieła z czasów stanisławowskich z kościoła w Wołczynie. W bocznych ryzalitach duże mozaiki z kolorowych kamyczków, a w oknach witraże ze zwierzętami Puszczy Kampinoskiej.

PALMIRY

Wieś w Kotlinie Warszawskiej, na płn. wsch. krańcu Puszczy Kampinoskiej. Położona przy DK7 (E77), 15 km na pld. od Nowego Dworu Mazowieckiego.

Założona w XIX w. W okresie międzywojennym wzdłuż specjalnych bocznic wąskotorowych wybudowano składy amunicji i zaopatrzenia Wojska Polskiego, przeznaczone dla garnizonów warszawskiego i modlińskiego. Kompleks połączono z Warszawą w 1927 r. normalnotorową linią kolejową.

Cmentarz i Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry – położone 5 km na pld. od wsi, miejsce pamięci narodowej z grobami ponad 2 tys. Polaków zamordowanych przez hitlerowców w latach 1939–1943 w czasie masowych egzekucji (m.in.

Cmentarz i Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry, fot. Zbigniew Lewandowski

Maciej Rataj, Janusz Kusociński). W 1948 r. z inicjatywy Jadwigi Boryta-Nowakowskiej i ks. Edwarda Gregorczyka, proboszcza z Łomny, stworzono na śródełnej polanie cmentarz wg koncepcji Ewy Śliwińskiej. Obok nekropolii nowoczesny budynek muzeum (oddział Muzeum Warszawy) z wystawą poświęconą tragicznym wydarzeniom, które miały tu miejsce. Od 1959 r. miejsce zakończenia organizowanego przez PTTK Centralnego Złotu Młodzieży „Palmiry”. W pobliżu ścieżka dydaktyczna Kampinoskiego Parku Narodowego.

REZERWAT DOLINA WKRY

Rezerwat krajobrazowy wzdłuż dolnego odcinka Wkry między Szczypiornem a Kosewkiem, 5 km na płn. od Nowego Dworu Mazowieckiego.

Utworzony w 1991 r. zajmuje powierzchnię 24 ha. Jest także obszarem sieci Natura 2000. Przedmiot ochrony stanowi przełomowy (między wysoczyznami Płońską i Ciechanowską) odcinek rzeki Wkry oraz pozostałości lasów łęgowych. Fragmenty 75–90-letnich drzewostanów olszowo-jesionowych z domieszką wiązu szypułkowego i świerka. Teren wykorzystywany jako miejsce licznych plenerów filmowych. We wsi Goławice I w 1984 r. postawiono pierwszy w Polsce podwieszany most z pylonem o wysokości 27 m, który pierwotnie (po pięciokrotnym

Rezerwat Dolina Wkry, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

powiększeniu) miał być stołecznym mostem Grota-Roweckiego. Dojście niebieskim szlakiem od stacji PKP Pomiechówek.

ZAKROCZYM

Miasto gminne na skraju Wysoczyzny Płońskiej, na stromym brzegu Wisły; 3,3 tys. mieszk. Węzeł dróg DK7 (E77) i DK62, 7 km na zach. od Nowego Dworu Mazowieckiego.

Jedna z najstarszych miejscowości mazowieckich, posadowiona w miejscu przeprawy przez Wisłę, wzmiankowana w tzw. falsyfikacie mogileńskim. Książęcy gród kasztelański. Prawa miejskie w 1373 r. lub 1422 r. Znaczne zniszczenia w czasie wojen w XVII i XVIII w. Po upadku powstania listopadowego i zajęciu Warszawy przez Rosjan przez chwilę prowizoryczna stolica kraju. W końcu XIX w. budowa jednego z fortów wewnętrznych Twierdzy Modlin. W czasie II wojny światowej miasto zniszczone w 80%. W 1944 r. w forcie funkcjonował hitlerowski obóz internowania i pracy. Zachowany średniowieczny układ urbanistyczny z rynkiem, na którym stoi pomnik latarni z tzw. gwiazdą zakroczymską, czyli odznaczeniem ustanowionym w Zakroczymiu przez sejm w 1831 r. Barokowy zespół klasztorny Kapucynów, wczesnośredniowieczne grodzisko Czubajka i tzw. Góra Zamkowa z zachowanymi piwnicami dawnego zamku

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, fot. Katarzyna Prędoła

ksiąząt mazowieckich. W sąsiedztwie rezerwat Zakole Zakroczymskie.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego – gotycko-renesansowy, trzynawowy, pseudobazylikowy, wzniesiony na pocz. XVI w., później kilkakrotnie przebudowywany i odbudowywany. W latach 1945–1949 podniesiony z ruin wojennych wg projektu Stefana Putowskiego. Po bokach fasady dwie okrągłe wieżyczki. W ścianach wmurowane szwedzkie kule armatnie. Barokowe wyposażenie. W ołtarzu głównym wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem z 1663 r. Późnorennesansowe epitafium Chądzyńskich oraz tablica poświęcona św. Stanisławowi Kostce.

powiat ostrołęcki

powierzchnia: 2097 km²
 ludność: 88 791 osoby
 gęstość zaludnienia: 42 os./km²

Największy powiat w województwie, położony w jego północno-wschodniej części. Swoim obszarem obejmuje Równinę Kurpiowską, Dolinę Środkowej Narwi oraz północną część Międzyrzecza Łomżyńskiego. Od północy graniczy z powiatami szczycieńskim i piskim z województwa warmińsko-mazurskiego, od wschodu z powiatami kolneńskim i łomżyńskim z województwa podlaskiego, od południa z powiatami ostrowskim i wyszkowskim, a od zachodu – makowskim i przasnyskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz dziesięciu wiejskich. W granicach powiatu znajduje się tylko jedno miasto (Myszyniec). Sieć rzeczną tworzą Omulew, Rozoga i Szkwa, będące prawymi dopływami Narwi. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 53 Olsztyn – Ostrołęka i nr 61 Warszawa – Suwałki oraz drogi wojewódzkie nr 544 Brodnica – Ostrołęka, nr 614 Chorzele – Myszyniec, nr 627 Ostrołęka – Sokołów Podlaski i nr 645 Myszyniec – Łomża, a także linia kolejowa nr 29 Tłuszcz – Ostrołęka. Trzecią część powierzchni powiatu stanowią lasy, które są pozostałością dawnej Puszczy Kurpiowskiej. Cenne przyrodniczo obszary są chronione w postaci 8 rezerwatów przyrody i 57 pomników przyrody. Teren powiatu znajduje się w granicach Obszaru Chronionego Krajobrazu Równiny Kurpiowskiej i Doliny Dolnej Narwi oraz 9 obszarów Natura 2000.

BRZEŻNO

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, w dolinie rz. Orz, 25 km na płd. od Ostrołęki.

Wzmiankowana już w XIV w. jako Brzeźno Wielkie lub Brzezienko Wielkie. W XV–XVI w. własność Brzezińskich. Od 1770 r. w rękach Zambrzyckich, od 1826 r. – Kaliszów, a później Marchwickich. Po II wojnie światowej PGR.

Pałac – późnoklasycystyczny, wybudowany ok. 1900 r. dla Stanisława Marchwickiego wg projektu Leandro Marconiego (inspiracja pałacem natolińskim w Warszawie). Zbudowany na planie prostokąta, siedmioosiowy z ryzalitami w części środkowej – od frontu w formie portyku na rzucie elipsy z 4 kolumnami korynckimi i tarasem ukrytym za attyką, a od ogrodu trójbocznym. Z boków parterowe przybudówki. Dach czterospadowy kryty blachą. Układ wnętrza

Pałac, fot. Mieczysław Żochowski

dwutraktowy z hallem i salonem na osi, w którym znajduje się neorenesansowy strop belkowany. We wnętrzach bogata dekoracja sztukatorska. Otoczony parkiem typu krajobrazowego ze stawem założonym na pocz. XX w. W parku okazałe drzewa: dąb bezszypułkowy, jesiony i świerki.

CZERWIN

Wieś gminna na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, nad rz. Orz. Położona przy DW627, 23 km na płd. wsch. od Ostrołęki.

Pierwsza wzmianka źródłowa z 1398 r. Parafia erygowana w 1442 r. Wielokrotne zmiany właścicieli – m.in. w 2. poł. XVIII w. w rękach Celińskich.

Kościół Trójcy Przenajświętszej – barokowa świątynia wzniesiona w latach 1773–1777 z fundacji Józefa Celińskiego, remontowana po I wojnie światowej pod kierunkiem Stefana Szyllera. Jednonawowy, z dwiema kaplicami. Fasada ujęta dwiema parami pilastrów na wysokich cokołach, zwieńczona trójkątnym szczytem. Nad nim góruje nastawa z uskokowymi splotami z parami pilastrów po bokach, ze sterczynami na narożach i centralną płyciną z oculusem zakończona wygiętym gzymsem. Po obu stronach fasady dwie dzwonnice wzniesione wraz z kościołem, na planie kwadratu. We wnętrzu kościoła sklepienie krzyżowe i murowany chór muzyczny wsparty na dwóch filarach. Renesansowy nagrobek figuralny wojskiego łomżyńskiego Jakuba Grodzickiego wykonany z brunatnego marmuru chęcińskiego przed 1609 r., przedstawiający leżącą na boku postać rycerza w zbroi z głową

Kościół Trójcy Przenajświętszej, fot. Mieczysław Żochowski

podpartą na prawej ręce, z buzdyganem w lewej ręce i szyszakiem u stóp, panopliami u dołu i czteropolowym kartuszem herbowym powyżej. Pozostałe wyposażenie wnętrza barokowe.

DĄBRÓWKA

Wieś na Równinie Kurpiowskiej, nad rz. Szkwą, 15 km na płn. wsch. od Ostrołęki.

Własność królewska, potem rządowa. W XIX w. w okolicy wydobywano bursztyn. Parafia erygowana dopiero pod koniec XIX w.

Kościół św. Anny – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, na fundamentach z kamienia polnego. Wzniesiony w latach 1891–1892 z drewna z wcześniejszej kaplicy i z materiału z rozebranego kościoła w Kadzidło. Gruntownie remontowany w 1975 r. Jednonawowy, prezbiterium i ramiona transeptu zamknięte trójbocznie. Nawa i transept nakryte dachami jednakowej wysokości, a na ich przecięciu sygnaturka z cebulastym hełmem. Szeroka fasada z trójkątnym szczytem, a na nim pasja wykonana przez ludowego rzeźbiarza Jana Sęka z Płoszyc. Dwie czterokondygnacyjne wieże nakryte ażurowymi hełmami. Wyposażenie neobarokowe. Chór muzyczny wsparty na dwóch słupach tworzących trzy arkady o łukach odcinkowych. W ołtarzu głównym uznany za cudowny obraz

Kościół św. Anny, fot. Mieczysław Żochowski

Matki Boskiej z Dzieciątkiem z końca XVIII w. Od 2010 r. sanktuarium Najświętszej Marii Panny Dąbrowskiej, Królowej Ludu Kurpiowskiego, Patronki Leśników i Pszczelarzy. Obok kościoła drewniana dzwonnica z 1893 r. i murowana kaplica z 2004 r.

KADZIDŁO

Wieś gminna na Równinie Kurpiowskiej. Położona przy DK53, 19 km na płn. od Ostrołęki. „Duchowa” stolica Kurpiowszczyzny. Nazwa związana z dymieniem („kadzeniem”), które towarzyszyło wyrabianiu węgla drzewnego i smoły.

Wzmiankowana w aktach bartnych pod koniec XVII w. W 1. poł. XVIII w. należała do Jana Małachowskiego, podkanclerzego koronnego i starosty ostrołęckiego. W 1887 r. Krasińscy założyli tu fabrykę guzików. Neobarokowy kościół św. Ducha zbudowany w latach 1881–1886 staraniem miejscowego proboszcza Konstantego Reichla, z barokowym ołtarzem głównym z 1679 r. sprowadzonym z kościoła św. Anny w Kodniu, dwiema kropielnicami, których czasze wykonano z ogromnych muszli wyłowionych z Adriatyku, oraz polichromiami wykonanymi w latach 1903–1908 przez uczniów Jana Matejki.

Zagroda Kurpiowska – otwarta w 1979 r. w gospodarstwie Czesławy Konopki, która była jedną z jej twórców, jako Izba Kurpiowska. Od 1991 r. oddział Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce. Niewielki skansen prezentujący domy mieszkalne i budynki gospodarcze zbudowane w stylu kurpiowskim, przeniesione wraz z wyposażeniem, urządzeniami i sprzętami gospodarstwa domowego ukazującymi życie

Zagroda Kurpiowska, fot. Mieczysław Żochowski

codzienne w dawnej wsi kurpiowskiej. Najstarsza chata z Golanki zbudowana z bali sosnowych na pocz. XIX w. Poza tym: spichlerz, stodoła, manez z kieratem, studnia z żurawiem, kapliczki i ule kładowe. Ekspozycja wyposażenia i sprzętów obejmuje wozy, bryczki, sanie, sieczkarnie, młockarnie, żarna, krosna, sprzęty i narzędzia gospodarcze.

KLECZKOWO

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, nad rz. Ruż, 24 km na wsch. od Ostrołęki.

Założona zapewne pod koniec XIV w. Gniazdo rodowe Kleczkowskich. W XVI w. nieudana próba lokacji miasta. W 2. poł. XVIII w. należała do Trzasków, a później Godlewskich i Cichockich. W XIX w. w rękach Staniszewskich.

Kościół św. Wawrzyńca – wzniesiony w latach 1512–1518 z fundacji Jakuba Kleczkowskiego jako bazylikowy, przebudowany potem na pseudohalowy. Wyszadzony w powietrze przez Niemców w 1944 r., odbudowany w latach 1951–1954 niezupełnie zgodnie ze stanem sprzed zniszczenia. Późnogotycki, trójnawowy, wsparty z zewnątrz skarpami. Wewnątrz sklepienie gwiaździste w nawach i prezbiterium, a kryształowe w zakrystii. W wyposażeniu późnogotycka figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z przełomu XV i XVI w. Cmentarz przykościelny otoczony zbudowanym w 1. poł. XVI w. oszkarpowanym murem obronnym z zachowanymi otworami strzelniczymi.

Kościół św. Wawrzyńca, fot. Mieczysław Żochowski

ŁYSE

Wieś gminna na Równinie Kurpiowskiej. Położona przy DW645, 30 km na płn. od Ostrołęki.

Wzmiankowana w 1775 r. W 1808 r. odnaleziono w okolicy pokłady bursztynu i rozpoczęto jego eksploatację i przerób. Parafię erygowano pod koniec XIX w. Od 1992 r. funkcjonuje tu rodzinne przedsiębiorstwo JBB, jedna z ważniejszych firm branży mięsnej w kraju. We wsi dość licznie jeszcze zachowane tradycyjne zagrody kurpiowskie oraz kapliczki słupowe.

Kościół św. Anny – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany i wzmocniony lisciami. Wzniesiony przez miejscowych cieśli w 1882 r. staraniem ks. Józefa Gadomskiego. W fasadzie wbudowane po bokach dwie trzykondygnacyjne wieże, nakryte ażurowymi dwukondygnacyjnymi hełmami. Na kalenicy na skrzyżowaniu nawy z transeptem wieżyczka na sygnaturkę. Wewnątrz stropy płaskie z wydatnymi fasetami. Prezbiterium oddzielone od nawy belką tęczową. Od zach. chór muzyczny wsparty na dwóch słupach. Na ścianach bogata dekoracja malarzka o motywach geometrycznych. Wyposażenie neobarokowe. Obok kościoła wysoka drewniana dzwonnica. Świątynia obecnie nieużytkowana. Jedynie w Niedzielę Palmową odbywa się tu tradycyjny konkurs palm wielkanocnych, a nabożeństwa odprawiane są tylko we Wszystkich Świętych i w dzień patronki, św. Anny.

Kościół św. Anny, fot. Mieczysław Żochowski

MYSZYNIEC

Miasto gminne na Równinie Kurpiowskiej, nad rz. Rozogą; 3,4 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK53, DW614 i DW645, 38 km na płn. zach. od Ostrołęki.

Założone w 1654 r. jako misja jezuitów w celu przeciwdziałania wpływom protestanckim z Prus. W sąsiedztwie konkurencyjna świecka osada Nowy Myszyńiec. Zniszczone przez Szwedów w 1708 r. po bitwie na Kopańskim Moście. Prawa miejskie w 1791 r. po połączeniu osad świeckiej i duchownej, utracone w 1870 r., odzyskane w 1993 r. 9 marca 1863 r. zwycięska bitwa oddziału gen. Zygmunta Padlewskiego z wojskiem rosyjskim pod dowództwem mjr. Wałujewa. Pod koniec XIX w. ośrodek tkactwa. Od 1976 r. w ostatnią niedzielę sierpnia na polanie w Zawodziu k. Myszyńca odbywa się Miodobranie Kurpiowskie – plenerowa impreza folklorystyczna.

Bazylika kolegiacka Trójcy Przenajświętszej – pięcionawowa neogotycka świątynia wzniesiona w latach 1909–1922 wg projektu Adolfa Schimmelpfenniga. Kościół typu halowego, z transeptem i dwuwieżową fasadą. Większość barokowego wyposażenia (m.in. dwa ołtarze boczne) przeniesiona z poprzedniego kościoła drewnianego. Polichromię wnętrza wykonał Antoni Pawlewski. Przed kościołem murowana dzwonnica, wzniesiona być może w 1708 r.

Bazylika kolegiacka Trójcy Przenajświętszej, fot. Mieczysław Żochowski

REZERWAT CZARNIA

Rezerwat leśny na Równinie Kurpiowskiej, w pobliżu wsi Czarnia, 45 km na płn. zach. od Ostrołęki.

Rezerwat Czarnia, fot. Mieczysław Żochowski

Utworzony w 1964 r. zajmuje powierzchnię 142 ha. Ochronie podlega 200-letni bór świerkowo-sosnowy. W podszycie występują jałowiec, wrzos zwyczajny, orlica pospolita, różne odmiany widłaków, borówek, konwalii, mchów i porostów (np. chrobotek reniferowy). Największą osobliwością są sosny bartne. Najstarsza z nich (pomnik przyrody) ma ok. 250 lat, 25 m wysokości i barc na wysokości 6 m. Przez rezerwat został poprowadzony mający 7 km długości Szlak Barci Kurpiowskich. Barcie drążono („dziano”) w celu hodowli pszczół. Najlepiej nadawały się do tego stare sosny i dęby. Otwory umieszczano od strony pld.-wsch. na wysokości 3–12 m. Każde drzewo bartne było oznaczone „ciosnem” – osobistym

Pałac, fot. Mieczysław Żochowski

znakiem bartnika (pszczelarza). W pobliskiej wsi Czarnia neogotycki kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny z lat 1903–1907 oraz otwarte w 2002 r. Muzeum Kurpiowsko-Japońskie im. Brata Zenona, mieszczące się w starej drewnianej plebanii, dokumentujące misjonarską działalność Władysława Żebrowskiego, a także prezentujące kurpiowskie i japońskie stroje oraz przedmioty codziennego użytku.

SZCZAWIN

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, 25 km na pld. od Ostrołęki.

Wzmiankowana w 1452 r. Do poł. XVIII w. parokrotnie zmieniała właścicieli. W latach 1754–1939 była własnością Glinków.

Pałac – wzniesiony ok. 1830 r. dla Józefa Glinki wg projektu Adama Idźkowskiego w stylu klasycystycznym. Uznawany za jedną z najwybitniejszych siedzib ziemiańskich wzorowanych na architekturze palladiańskiej. Budowla dwukondygnacyjna na planie kwadratu nakryta płaskim czterospadowym dachem z okapami. W fasadzie czterokolumnowy portyk tokański wielkiego porządku zwieńczony trójkątnym frontonem. Z obu stron willowego korpusu proste galerie rozczłonkowane tokańskimi pilastrami, łączące go z parterowymi oficynami o boniowanych elewacjach, nakrytymi niskimi namiotowymi dachami. W otoczeniu częściowo zachowany park z XVIII w. przekształcony w 1830 r. przez Adama Idźkowskiego oraz w 1898 r. przez Waleriana Kronenberga.

powiat ostrowski

powierzchnia: 1218 km²
 ludność: 73 562 osoby
 gęstość zaludnienia: 60 os./km²

Znajduje się w północno-wschodniej części województwa i obejmuje tereny Międzyrzecza Łomżyńskiego, Doliny Dolnego Bugu i Wysoczyzny Wysokomazowieckiej. Od północy graniczny z powiatami łomżyńskim z województwa podlaskiego oraz ostrołęckim, od wschodu z powiatami zambruskim i wysokomazowieckim z województwa podlaskiego, od południa – z sokołowskim i węgrowskim, a od zachodu – z wyszkowskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej oraz dziewięciu wiejskich. W granicach powiatu znajdują się dwa miasta (Brok i Ostrów Mazowiecka). Głównymi rzekami są pływący w południowej części regionu Bug oraz jego dopływ Brok. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 8 (S8, E67) Kudowa-Zdrój – Budzisko, nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka, czyli „ciężarowa obwodnica Warszawy”, nr 60 Łęczycza – Ostrów Mazowiecka i nr 63 Rudziszki – Sławatycze, drogi wojewódzkie nr 627 Ostrołęka – Sokołów Podlaski, nr 677 Łomża – Ostrów Mazowiecka i nr 694 Przyjmy – Ciechanowiec, a także linie kolejowe nr 6 Zielonka – Kuźnica Białostocka i nr 34 Małkinia – Ostrołęka. Gospodarka regionu opiera się głównie na rolnictwie. W zachodniej części powiatu znajduje się duży kompleks leśny Puszczy Białej. Obszary cenne przyrodniczo podlegają ochronie w ramach Obszaru Chronionego Krajobrazu Dolina Bugu i Nurca oraz 3 obszarów Natura 2000. Utworzono tu także 11 użytków ekologicznych i ustanowiono 28 pomników przyrody.

ANDRZEJEWO

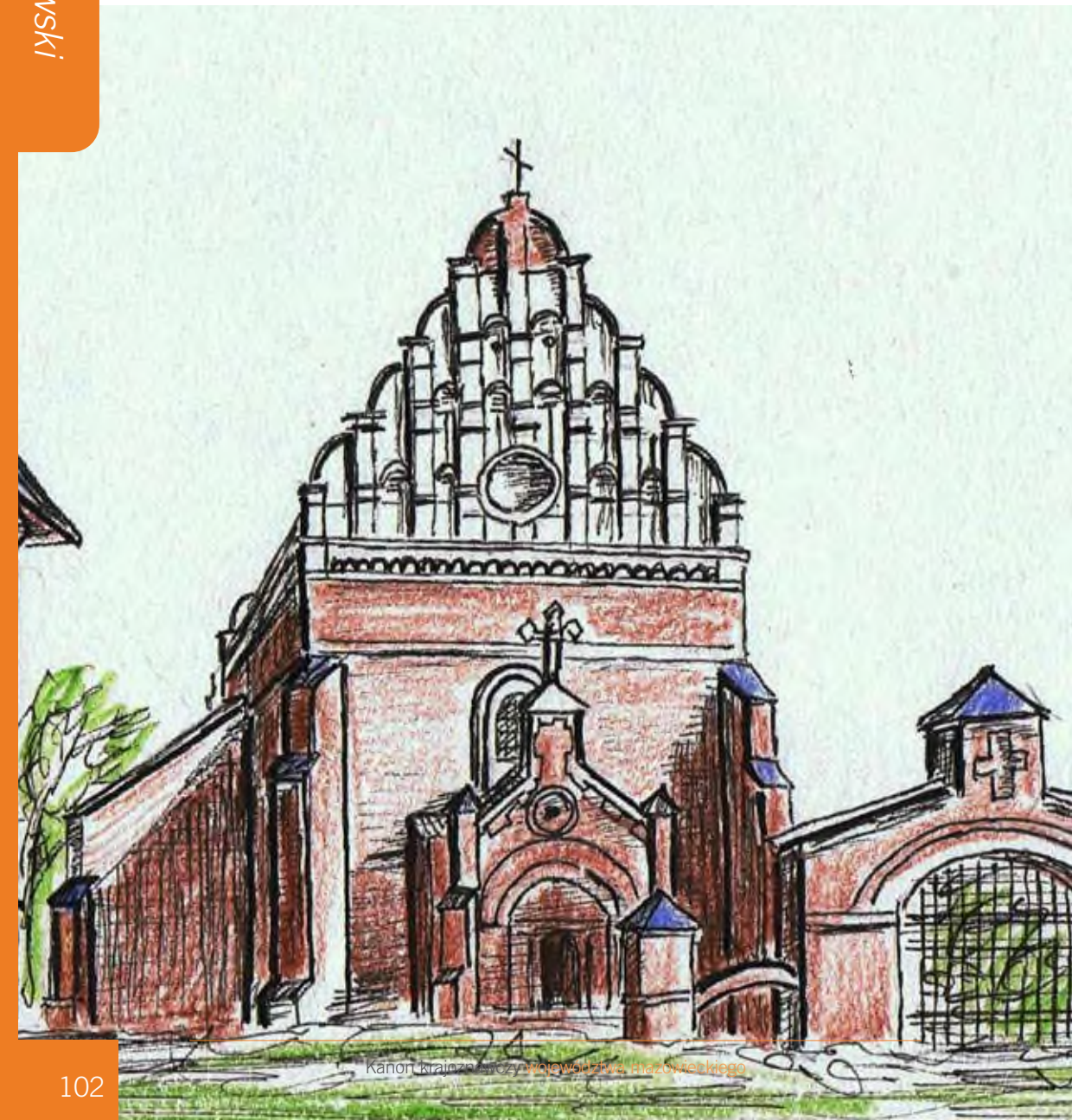
Wieś gminna na Wysoczyźnie Wysokomazowieckiej, nad rz. Brok Mały, 21 km na wsch. od Ostrowi Mazowieckiej.

Wzmiankowana w 1239 r. jako Wronie w dobrach biskupstwa płockiego. Prawa miejskie w 1534 r., utracone w 1870 r. Miasto lokowane przez bpa płockiego Andrzeja Krzyckiego, stąd nazwa. W 1915 r. doszczętnie spalona przez wojska rosyjskie. 12–13 września 1939 r. między Andrzejewem a Łętownicą krwawa bitwa zakończona rozbiem przez Niemców 18. Dywizji Piechoty. Dzieciństwo spędził tu Stefan Wyszyński, późniejszy prymas Polski. Zachowany układ urbanistyczny z dużym prostokątnym rynkiem.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – późnogotycka świątynia w stylu tzw. gotyku mazowieckiego wzniesiona etapami

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny,
 fot. Mieczysław Żochowski

w latach 1526–1605. Budowla trójnawowa typu bazylikowego. Sklepienie w prezbiterium sieciowo-gwiazdowe, a w zakrystii gwiazdowe. W nawach stropy kasetonowe. Ołtarz główny z 1730 r. z cennymi rzeźbami barokowymi. Rokokowe ołtarze boczne i feretron oraz późnobarokowa ambona z 1810 r. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego oraz krucyfiks z pocz. XVII w. wykonane w tradycji gotyckiej. W wyposażeniu cenne naczynia i szaty liturgiczne z XVII–XVIII w.

BROK

Miasto gminne w Dolinie Dolnego Bugu, przy ujściu rzeki Brok do Bugu; 2,0 tys. mieszk. Węzeł dróg DK50 i DW694, 13 km na płd. od Ostrowi Mazowieckiej.

Wymieniony w dokumencie księcia Konrada Mazowieckiego z ok. 1239 r. jako gród w dobrach biskupstwa płockiego. Prawa miejskie w 1501 r., utracone w 1870 r., a odzyskane w 1922 r. Zniszczenia w czasie wojen szwedzkich i w wyniku pożaru w 1740 r. W poł. XIX w. prof. Wojciech Bogumił Jastrzębowski stworzył w pobliskim Feliksowie Zakład Leśno-Praktyczny ze szkołą leśników i leśnym gospodarstwem doświadczalnym (pomnik na rynku). W okresie międzywojennym miejscowość letniskowa. Ruiny zamku, letniej rezydencji biskupów płockich wystawionego w latach 1617–1624 dla bpa Henryka Firleja, zniszczonego w 1657 r. i odbudowanego w 1716 r. przez bpa Ludwika Załuskiego, ponownie zniszczonego przez pożar w 1831 r. Poza tym klasycystyczny ratusz, kurhan grzebalny ofiar epidemii dżumy z przełomu XVII i XVIII w. oraz dawny kirkut z zachowanymi 40 macewami.

Kościół św. Andrzeja Apostoła – gotycko-renesansowy, wzniesiony w latach 1542–1560 wg projektu Jana Baptysty Wenecjanina z fundacji biskupów Samuela Maciejowskiego i Andrzeja Noskowskiego. Przed 1620 r. dobudowano od półn. kaplicę, a w XIX w. dodano od zach. kruchtę i kolejną kaplicę od połn. Prezbiterium nieznacznie węższe od nawy, zamknięte półkolistą apsydą. Sklepienie kolebkowe półkolistego typu pułtuskiego, kasetonowe z dekoracją listwowo-ramową i polichromią renesansową. Fryz arkadowy u nasady sklepienia nawy i prezbiterium z wnękami

polichromowane z postaciami ze Starego Testamentu oraz z ludu. Ołtarz główny architektoniczny z 1. poł. XVIII w. z rzeźbami św. Jana Nepomucena i św. Jana Kantego po bokach i obrazem Chrystusa Ukrzyżowanego. W wyższej kondygnacji obraz św. Andrzeja Apostoła, a w zwieńczeniu Oko Opatrzności. Barokowy ołtarz boczny Matki Boskiej Różańcowej z poł. XVIII w. z nastawą przedstawiającą Drzewo Jessego. Pozostałe wyposażenie głównie z XVII–XVIII w. W otoczeniu kościoła liczne drzewa pomniki przyrody.

Kościół św. Andrzeja, fot. Mieczysław Żochowski

GRĄDY

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego. Położona przy DK60, 10 km na zach. od Ostrowi Mazowieckiej. W 1995 r. powstała tu lotnicza baza przeciwpożarowa Lasów Państwowych, przekształcona w 2008 r. w lotnisko cywilne.

Cmentarz jeńców radzieckich – nekropolia upamiętniająca Stalag 324 Grądy, jeden

Stalag 324, fot. Mieczysław Żochowski

z największych w Generalnej Guberni hitlerowskich obozów jenieckich dla żołnierzy Armii Czerwonej, w którym w latach 1941–1942 przetrzymywano 100–120 tys. osób, z czego zamordowano 80 tys.

KOMOROWO

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego. Położona przy DW627, 4 km na półn. zach. od Ostrowi Mazowieckiej.

Wzmiankowana w 1290 r. jako własność arcybiskupów gnieźnieńskich. Od 1480 r. w rękach Komorowskich, Zielińskich, Bukrabów, Skarżyńskich i Niewęglówskich. W latach 1891–1893 wybudowano tu dla rosyjskich pułków piechoty kompleks koszar, w których w okresie międzywojennym mieściła się Szkoła Podchorążych Piechoty. W latach 1932–1934 zbudowano aleje pomników autorstwa Wojciecha Aleksandra Durka i Antoniego Żurakowskiego, przedstawiających królów polskich, hetmanów i dowódców powstania listopadowego (m.in. Bolesława Chrobrego, Władysława Jagiełłę, Jana III Sobieskiego, Jana Tarnowskiego, Jana Karola Chodkiewicza, Stefana Czarnieckiego, Józefa Bema i Piotra Wysockiego).

Pomnik marszałka Józefa Piłsudskiego – wzniesiony w 1932 r. z fundacji kadry i elewów Szkoły Podchorążych Piechoty. Wykonany z brązu przez rzeźbiarza Antoniego Pług-Mierzewskiego. Zniszczony w 1950 r., odbudowany w 1999 r. Jest to największy pomnik Marszałka w kraju i pierwszy przedstawiający Piłsudskiego na koniu.

Pomnik marszałka Józefa Piłsudskiego, fot. Mieczysław Żochowski

NAGOSZEWO

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego. Położona przy DK8 (S8, E67), 10 km na płd. zach. od Ostrowi Mazowieckiej.

Jedna z najstarszych osad w Puszczy Białej, wzmiankowana już w XIII w. W XVII w. ośrodek bartnictwa. 2–3 czerwca 1863 r. przegrana bitwa powstańców styczniowych dowodzonych przez Maksymiliana Broniewskiego wspartych przez miejscowych chłopów z wojskami rosyjskimi.

Pomnik na mogile powstańców styczniowych – wzniesiona w 1917 r. na mogile powstańczej granitowa kolumna zwieńczona kapliczką i kutym krzyżem w stylu wycinanki kurpiowskiej. Na kolumnie stylizowany orzeł, pod nim napis „Poległym w walce o wolność”, skrzyżowane szable wplecione w wieniec laurowy, a u podnóża kolumny tablica pamiątkowa.

Pomnik na mogile powstańców styczniowych 1863 r., fot. Mieczysław Żochowski

OSTRÓW MAZOWIECKA

Miasto powiatowe na obszarze Międzyrzecza Łomżyńskiego, na wsch. skraju Puszczy Białej; 22,7 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK8 (S8), DK50, DK60, DW627 i DW677 oraz linii kolejowej nr 34. Obecna nazwa (z przymiotnikiem „Mazowiecka”) od 1926 r.

Pierwsza wzmianka z 1414 r., wcześniej istniał tu gród książęcy. Prawa miejskie w 1434 r. Po włączeniu Mazowsza do Korony miasto królewskie. Wojny i pożary XVII–XVIII w. spowodowały upadek. Ożywienie gospodarcze przyniosło w XIX w. uruchomienie traktu pocztowego

Ratusz, fot. Mieczysław Żochowski

Warszawa – Wilno, ustanowienie siedziby powiatu (1867 r.) oraz budowa linii kolejowej (1893 r.). Znaczne zniszczenia w czasie II wojny światowej. W 2. poł. XX w. odbudowa i rozwój dzięki zakładom przemysłowym (m.in. Zurad, Bumar, Zakład Mleczarski „Ostrowia”, Fabryka Mebli FORTE). W budynku dawnego niemieckiego spichlerza z 1941 r. prywatne Muzeum Garnizonu i Ziemi Ostrowskiej.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – neogotycki, zbudowany w latach 1885–1893 wg projektu Władysława Czosnowskiego i Bronisława Szmidta. Konsekrowany w 1894 r. przez bpa płockiego Michała Nowodworskiego. Na wyposażeniu rzeźba Wniebowzięcia wykonana w 1896 r. przez Wincentego Bogaczyka. Witraże wykonane w latach 1957–1958 przez Halinę Cieślińską-Brzeską. Pozostałe elementy wyposażenia, głównie z XVII i z pocz. XIX w. zachowały się z poprzedniej świątyni. W murze kościelnym i cmentarnym głazy z grzebaliska pogańskiego Żale położonego w pobliżu Podborza. Na terenie parafii w 1863 r. funkcjonował powstańczy szpital polowy, upamiętniony obeliskiem odsłoniętym w 2013 r.

Ratusz – neobarokowy budynek z czterema basztami, zbudowany w 1927 r. wg projektu Stefana Zwolanowskiego, dzięki staraniom burmistrza Ludwika Mieczkowskiego. Poważnie zniszczony podczas II wojny światowej. Od 1975 r.

ponownie siedziba władz miejskich. Obok głąz z inskrypcją upamiętniającą szlak bojowy stacjonującego w Komorowie 18. Pułku Artylerii Lekkiej Wojska Polskiego.

ZARĘBY KOŚCIELNE

Wieś gminna na pograniczu Wysoczyzny Wysokomazowieckiej i Doliny Dolnego Bugu, nad rz. Brok, 17 km na pld. wsch. od Ostrowi Mazowieckiej.

Założona w 1410 r. przez rycerza Świętosława z Zarembina. Parafia erygowana w 1449 r. Z 1680 r. wzmianka o kirkucie i szkole żydowskiej. Prawa miejskie w 1732 r., utracone przed

Kościół św. św. Apostoła Szymona i Judy Tadeusza, fot. Mieczysław Żochowski

Muzeum Lat Dziecięcych Prymasa Tysiąclecia Kardynała Stefana Wyszyńskiego, fot. Mieczysław Żochowski

1869 r. W 1761 r. Szymon Zaremba sprowadził tu reformatów. Zachowany układ przestrzenny o charakterze miejskim. Neogotycki kościół św. Stanisława wzniesiony w latach 1882–1900. Na wyposażeniu obraz Matki Boskiej Anielskiej z pocz. XVII w. o charakterze późnogotyckim.

Kościół św. św. Apostoła Szymona i Judy Tadeusza – późnobarokowy, zbudowany w latach 1761–1774 z fundacji Szymona Zaremby, kasztelana konarskiego i sieradzkiego, rozbudowany w 1872 r. Wewnątrz barokowe ołtarze: główny architektoniczny z rzeźbami, krucyfiksem i tabernakulum z okresu budowy kościoła oraz dwa boczne przy tęczy z 2. poł. XVIII w. z obrazami z poł. XIX w. Pozostałe wyposażenie barokowe i rokokowe z 2. poł. XVIII w. oraz z 2. poł. XIX w. Pod prezbiterium krypta grobowa fundatora. Przed świątynią kolumna toskańska z 1805 r., figura Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej z 1862 r. i klasycystyczna kostnica z 1861 r. Obok barokowe zabudowania dawnego klasztoru Reformatów.

ZUZELA

Wieś nad rz. Bug. Położona przy DW694, 30 km na pld. wsch. od Ostrowi Mazowieckiej.

Wzmiankowana w 1161 r. jako nadana klasztorowi w Czerwińsku. Własność duchowna do 1796 r. Parafia utworzona w XV w. Neogotycki

kościół Przemienienia Pańskiego i św. Michała Biskupa zbudowany w latach 1908–1913 wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego. Zniszczony w 1944 r. i odbudowany w 1957 r. ze szczytem projektu Karola Szymańskiego zamiast oryginalnej wieży. We wnętrzu cenne wyposażenie, głównie barokowe i rokokowe z XVII–XVIII w.

Muzeum Lat Dziecięcych Prymasa Tysiąclecia Kardynała Stefana Wyszyńskiego – placówka muzealna założona w 1990 r., prowadzona przez siostry ze Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej. Muzeum mieści się w zrekonstruowanym drewnianym budynku dawnej szkoły powszechnej, do której uczęszczał w wieku dziecięcym urodzony w Zuzeli Stefan Wyszyński (1901–1981), przyszły prymas Polski. W jednym pomieszczeniu odtworzono mieszkanie rodziny Wyszyńskich (m.in. oryginalny obraz Matki Bożej Nieustającej Pomocy), a w drugim – izbę szkolną z tradycyjnym wyposażeniem charakterystycznym dla szkół rosyjskich pocz. XX w.

powiat otwocki

powierzchnia: 616 km²
ludność: 123 443 osoby
gęstość zaludnienia: 200 os./km²

Położony w środkowej części województwa, w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy. Zajmuje obszar Równiny Garwolińskiej oraz Doliny Środkowej Wisły. Od północy graniczy z Warszawą oraz powiatem mińskim, od wschodu z powiatem garwolińskim, od południa – z grójeckim, a od zachodu – z piaseczyńskim. Składa się z dwóch gmin miejskich, jednej miejsko-wiejskiej i pięciu wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się trzy miasta (Otwock, Józefów i Karczew). Główną osią hydrograficzną terenu jest płynący na północy Świder z ujściowym odcinkiem Mieni oraz stanowiąca zachodnią granicę powiatu Wisła. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 17 Warszawa – Hrebenne oraz nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka, które przecinają się w Kołbieli, a także drogi wojewódzkie nr 721 Nadarzyn – Duchnów i nr 805 Warszawice – Wilchta oraz nadwiślańska droga wojewódzka nr 801 Warszawa-Zakręt – Puławy. Z północy na południe przecina region linia kolejowa nr 7 Warszawa – Dorohusk, a w południowej części linia kolejowa nr 12 Skierniewice – Łuków. Na terenie powiatu znajduje się Mazowiecki Park Krajobrazowy. Poza tym w celu ochrony najcenniejszych walorów przyrodniczych ustanowiono 12 rezerwatów przyrody, 101 pomników przyrody i 49 użytków ekologicznych. Powiat znajduje się także w granicach 4 obszarów chronionego krajobrazu i 6 obszarów Natura 2000. Liczne

znakowane szlaki turystyczne przeznaczone dla turystyki pieszej, rowerowej oraz konnej. Warto poznać i kultywować elementy folkloru w okolicach Kołbieli.

BAGNO CAŁOWANIE

Największy na Mazowszu kompleks torfowisk niskich. Położony w obrębie Doliny Środkowej Wisły, między miejscowościami Warszawice, Podbiel, Całowanie i Karczew. Znajduje się w granicach Mazowieckiego Parku Krajobrazowego.

Obejmuje rozciągnięty południkowo obszar o wymiarach ok. 15 × 3 km. Teren tworzą obecnie wilgotne łąki porośnięte trawami i turzycami z charakterystycznymi dla tego obszaru roślinami takimi jak: krwawnica, skrzypy, babka lancetowata, firletka poszarpana, kuklik zwisły, rzeżucha łąkowa oraz niektóre gatunki storczyków. W obniżeniach po wydobywym torfie zachowały się zespoły roślinności bagiennej: mszary, szuwały wysokich turzyc i zakrzewienia z wierzbami, brzozą i kruszyną. Bagno uznane za ostoję ptaków o randze europejskiej. Podejrzewa się, że zachowała się tu cząstkowa populacja żółwia błotnego. Okoliczne lasy są ostoją łosia i rzadkiego w tej części Mazowsza jelenia. Do najcenniejszych występujących tu roślin zaliczyć trzeba brzozę niską (relikt okresu polodowcowego, jedyne na Mazowszu stanowisko), kosaćca

syberyjskiego, goździka pysznego, goryczkę wąskolistną, storczyki – kukułkę szerokolistną, kukułkę krwistą, a także salwinię pływającą, listerę jajowatą czy wielosił błękitny. Na wydmie Pękatka odkryto pochodzące sprzed 13 tysięcy lat ślady pobytu łowców reniferów z epoki lodowej – najstarsze ślady osadnictwa na Mazowszu. Teren objęty jest programem Natura 2000. Założono tu dwa rezerваты przyrody: Na Torfach im. Janusza Kozłowskiego (21 ha) i Wymięklizna (63 ha).

Bagno Całowanie, fot. Paweł Ajdacki

KARCZEW

Miasto gminne w Dolinie Środkowej Wisły, nad rz. Jagodzianką; 10 tys. mieszk. Położone przy DW801, 4 km na pld. od Otwocka.

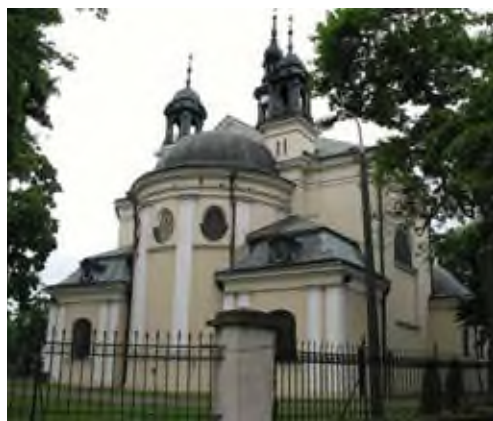
Osada powstała prawdopodobnie w XIII w. przy starym trakcie lubelskim i należała do Karczewskich. Prawa miejskie w 1548 r., utraczone w 1870 r. i odzyskane w 1959 r. W XVIII w., gdy właścicielami byli Bielińscy, odbywały się tu słynne na całą okolicę jarmarki bydła i działała manufaktura meblarska. W XIX w. własność Sulimierskiego, a potem Kurtzów. W 1914 r. połączenie z Warszawą za pośrednictwem kolejki wąskotorowej (o czym przypomina pomnik ciuchci). Po I wojnie światowej rozwój jako ośrodka przetwórstwa mięsnego. W okresie okupacji hitlerowskiej eksterminacja licznej ludności żydowskiej. Po II wojnie światowej powstało kilka zakładów przemysłu spożywczego (m.in. Zakłady Mięsne, Zakłady Drobiarskie, obecnie SuperDrob S.A.) czy chemicznego. W latach 90. XX w. znajdowała się tu montownia Mercedesa. Pamiątką po żydowskiej ludności miasta jest kirkut, na którym ocalało kilkadziesiąt macew.

Bogata tradycja obchodów święta Bożego Ciała, co przejawia się m.in. w oryginalnych ołtarzach budowanych przez mieszkańców.

Kościół św. Wita – wybudowany w stylu baroku piemonckiego w latach 1732–1737 wg projektu Jakuba Fontany z fundacji marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego. W latach 1911–1913 gruntownie odrestaurowany i częściowo przebudowany przez Hugona Kudę. Wyposażenie wnętrza w dużej mierze barokowe. W ołtarzu głównym wizerunek Matki Bożej Karczewskiej (zdjęcie poniżej). Drewniana ambona bogato zdobiona motywami rybackimi. Obrazy Michała Elwiro Andriollego: Św. Kazimierz król-wicz, *Chrystus w grobie* i *Matka Boska Bolesna*. Nagrobek Karczewskich z 1601 r. z fragmentem *Trenów* Jana Kochanowskiego. Na pld. ścianie płyta nagrobna z 1595 r. wykonana z czerwonego

Wizerunek Matki Bożej Karczewskiej, fot. Paweł Ajdacki

Kościół św. Wita, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

marmuru, z płaskorzeźbą popiersia oraz herbem kupca warszawskiego, Melchiora Walbacha (jedna z dwóch zachowanych renesansowych mieszczarskich płyt nagrobnych w Polsce). Przed głównym wejściem klasycystyczna dzwonnica.

OTWOCK

Miasto powiatowe na pograniczu Doliny Środkowej Wisły i Równiny Garwolińskiej, nad rz. Świder; 45 tys. mieszk. Położone między DK17 i DW801, na linii kolejowej nr 7 i trasie Szybkiej Kolei Miejskiej z Warszawy.

Rozwinęło się na bazie letniska utworzonego w 1880 r. przez Michała Elwiro Andriollego, które zaczęło się dynamicznie rozwijać po uzyskaniu połączenia kolejowego z Warszawą (1877 r.). Do końca XIX w. wybudowano kilkaset rezydencji i willi. W 1893 r. Józef Geisler założył pierwsze nizinne sanatorium chorób płucnych. W 1914 r. połączenie kolejką wąskotorową na linii Warszawa – Karczew. Prawa miejskie w 1916 r. W 1924 r. uzyskuje status uzdrowiska. W 1936 r. pierwsza w Polsce zelektryfikowana linia kolejowa. Współcześnie ośrodek wypoczynkowy i sanatoryjny oraz naukowy (obserwatorium magnetyzmu ziemskiego w Świdrze, reaktory atomowe w Świerku). Modernistyczny kościół św. Wincentego a'Paulo z lat 1930–1935 wybudowany wg projektu Łukasza Wolskiego z łaskami słynącym barokowym obrazem Matki Boskiej Swojczowskiej. Neoklasycystyczne: ratusz z lat 1925–1928, kasyno z 1934 r. i dworzec kolejowy. Muzeum Ziemi Otwockiej im. Michała Elwiro Andriollego otwarte w 1994 r., prezentujące dzieje miasta i okolic.

Zabudowa w stylu świdermajer, fot. Paweł Ajdacki

Zabudowa w stylu świdermajer – drewniana zabudowa letniskowa powstała przede wszystkim na przełomie XIX i XX w. na pld. wsch. od Warszawy, wzdłuż Kolei Nadwiślańskiej. Pomyślowcą tej architektury, łączącej elementy mazowieckie z tyrolskimi, był rysownik Michał Elwiro Andriolli, który sam zaprojektował kilkanaście budynków, a autorem nazwy był Konstanty Ildefons Gałczyński. W latach 1906–1925 Abram i Szymon Gurewicz (Górewicz) wystawili siedmioskrydłową willę-pensjonat – jeden z największych kubaturowo budynków drewnianych w Polsce, obecnie odrestaurowywany z przeznaczeniem na cele sanatoryjne.

OTWOCK WIELKI

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły. Położona przy DW734, 8 km na pld. od Otwocka.

Pierwsza wzmianka z 1407 r. jako o własności Zbrozka z Otwocka. W XVII–XVIII w. własność magnackiej rodziny Bielińskich. 26 lipca 1705 r. przegrana potyczka wojsk saskich Augusta II ze Szwedami Karola XII. Od 1805 r. w rękach Wojciecha Sulimierskiego, potem należała do Łubieńskich, Kurtzów i Jezierskich.

Zespół pałacowo-parkowy – rezydencja wybudowana w latach 1687–1703 na wyspie na jeziorze Rokola dla Kazimierza Bielińskiego wg projektu Tylmana z Gameren (lub Carlo Ceroni'a). Przebudowana w latach 1750–1760 przez Jakuba Fontanę dla Franciszka Bielińskiego, marszałka wielkiego koronnego. Zniszczona w czasie I wojny światowej. Odbudowana w latach 1947–1958 wg projektu Jana Koszczyca-Witkiewicza. Potem znajdowały się w niej dom poprawczy oraz rezydencja Rady Ministrów. W stanie wojennym internowano tu Lecha Wałęsę. Od 2004 r. użytkowana przez Muzeum Narodowe w Warszawie, które zorganizowało tu swój oddział – Muzeum Wnętrz. Pałac typu „willa rustica” posadowiony na planie zbliżonym do kwadratu, z dwoma prostokątnymi alkierzami, owalnymi wieżyczkami pełniącymi funkcje klatek schodowych i ryzalitem umieszczonym na osi głównej na elewacji południowej. Bryła trzykondygnacyjna, nakryta wysokimi spadowymi dachami, wieżyczki nakryte barokowymi

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Paweł Ajdacki

helkami. Układ wnętrza dwutraktowy, trójdzielny i symetryczny na wszystkich kondygnacjach. Na pierwszej kondygnacji znajdował się westybul oraz dwukondygnacyjna sala balowa. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z trójosiowym ryzalitem centralnym, zwieńczonym tympanonem ze sceną bachanaliów z czerwonego stiuku. Okno środkowe ryzalitu zwieńczone kartuszem z herbem Junosza. W dekoracji okna ryzalitu elewacji ogrodowej grupa trzech uskrzydłych postaci unoszących kartusz z herbami Junosza i Leliwa. Z oryginalnej dekoracji wnętrza zachował się tylko wystrój tzw. Sali Horacego, gdzie umieszczono 10 dużych malowideł ściennych ilustrujących cytaty z dzieł tego poety. Pałac otoczony parkiem krajobrazowym z XVIII w., w którym znajdują się klasycystyczny dwór z końca XVIII w. oraz barokowe zabudowania gospodarcze z 2. poł. XVIII w.

RADACHÓWKA

Wieś położona na Równinie Garwolińskiej, nad rz. Świder, 25 km na płd. wsch. od Otwocka.

Wieś letniskowa, rozbudowująca się kolonia domków wypoczynkowych. W 1894 r. przebywał tu czołowy przedstawiciel polskiego impresjonizmu Władysław Podkowiński. Na jednej z wydmy drewniana kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej z lat 1935–1937 wybudowana z fundacji Haliny i Ksawerego Szlenkierów wg projektu Wacława Lipińskiego w stylu świątyni z podgórszych rejonów kraju.

Dwór, fot. Paweł Ajdacki

Dwór – drewniany, konstrukcji zrębowej na podmurówce, oszalowany. Wzniesiony przed 1900 r. przez Mieczysława Pfeiffera, przekazany później jego córce i zięciowi Halinie i Ksaweremu Szlenkierom. Zdewastowany przez Armię Czerwoną na przełomie lat 1944 i 1945, odrestaurowany przez obecnych właścicieli Marię i Ksawerego Szlenkierów. Budynek parterowy z mieszkalnym poddaszem. Od strony ogrodu oszklona weranda, a od frontu ganek, ponad którym znajduje się balkon. Na osi budynku obszerna sień z klatką schodową, salon i jadalnia, a na piętrze – sypialnie. Miejsce plenerów wielu filmów, jak *Panny z Wilka* Andrzeja Wajdy (1979 r.), *Białe małżeństwo* Magdaleny Łazarzkiej (1992 r.) czy *Prawo ojca* Marka Kondrata (1999 r.). Wokół dworu park krajobrazowy z XIX w. z licznymi okazami starodrzewu.

REZERWAT ŚWIDER

Rezerwat krajobrazowy na Równinie Garwolińskiej i w Dolinie Środkowej Wisły.

Utworzony w 1978 r., obejmuje atrakcyjne krajobrazowo i przyrodniczo środkowy i dolny odcinek rzeki Świder od mostu drogowego w Dłużewie do mostu drogowego w Otwocku – Świdrach Wielkich (41 km), oraz ujściowy odcinek rzeki Mieni od mostu drogowego w Wiązownie (5 km). Całkowita powierzchnia wynosi 238 ha. Przedmiotem ochrony są liczne przełomy, zakola i drobne wodospady oraz nadbrzeżna roślinność. Rzeka Świder, prawy dopływ Wisły, ma 89 km długości. Średni spadek ok. 1‰ sprawia, że bieg rzeki jest dość bystry, miejscami porównywalny z rzekami podgóorskimi. Nazwa pochodzi od prasłowiańskiego słowa „świd” oznaczającego wodę. W latach 1795–1809 rzeka na swoim dolnym odcinku stanowiła granicę pomiędzy Austrią i Prusami (od 1807 r. z Księstwem Warszawskim).

Rezerwat Świder, fot. Paweł Ajdacki

WIĄZOWNA

Wieś gminna na Równinie Wołomińskiej, nad rz. Mienią. Położona przy DK17, 10 km na płn. wsch. od Otwocka.

W 1580 r. istniał tu młyn wodny i folusz, a w 1589 r. erygowano parafię. W 1809 r. stacjonował tu sztab księcia Józefa Poniatowskiego. Podczas I wojny światowej na okolicznych wydmach Niemcy wzniesli pas stałych umocnień ochraniających tzw. przedmoście warszawskie, które stanowiły trzon polskiej obrony w czasie Bitwy Warszawskiej 1920 r. Na pocz. XX w. zaczęła się przekształcać w modne letnisko. Neobarokowy pałac Lubomirskich i Szlenkierów z pocz. XIX w. z parkiem krajobrazowym.

Kościół św. Wojciecha – wzniesiony w latach 1794–1797 w stylu empirowym (odmiana klasycyzmu) z fundacji Marii z Lubomirskich Radziwiłłowej. Budowla halowa. Od frontu monumentalny, czterokolumnowy portyk joński zwieńczony poprzedzającym fasadę trójkątnym szczytem obwiedzionym gzymsem modylinowym, w środku Oko Opatrzności. Fasada trójosiowa, rozcłonkowana jońskimi pilastrami. W ołtarzu głównym obraz *Ukrzyżowanie* pędzla Antoniego Brodowskiego z pocz. XIX w., a w ołtarzach bocznych wizerunki św. Wojciecha i Matki Boskiej Różańcowej autorstwa Wojciecha Gersona. Obok świątyni drewniana dzwonnica z pocz. XIX w. konstrukcji słupowo-ryglowej, oszalowana.

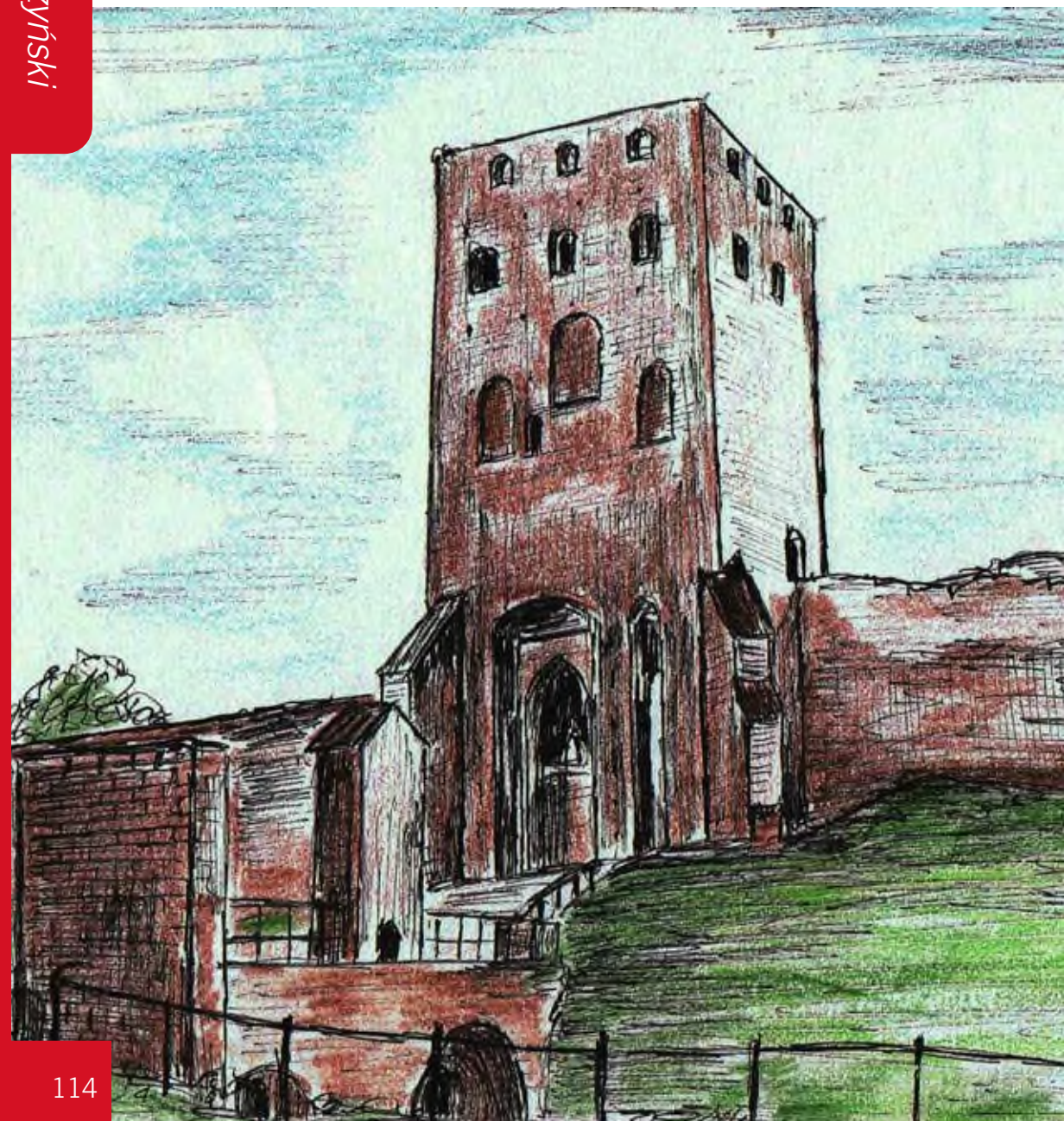

Kościół św. Wojciecha, fot. Paweł Ajdacki

powiat piaseczyński

powierzchnia: 621 km²
 ludność: 179 496 osoby
 gęstość zaludnienia: 289 os./km²

Położony w centralnej części województwa, zajmuje tereny Równiny Warszawskiej oraz częściowo Dolinę Środkowej Wisły. Od północy graniczy z Warszawą, od wschodu z powiatem otwockim, od południa – z grójcekim, od zachodu zaś z powiatami grodziskim i pruskowskim. Składa się z czterech gmin miejsko-wiejskich oraz dwóch wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się cztery miasta (Piaseczno, Góra Kalwaria, Konstancin- Jeziorna i Tarczyn). Sieć hydrograficzną tworzą: Jeziorka i jej dopływy Kraska i Czarna z Zieloną oraz stawy między Zalesiem Górnym a Piasecznem. Przez powiat przebiegają drogi krajowe: nr 7 (E77) Gdańsk – Chyżne, nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka (ciężarowa obwodnica Warszawy) i nr 79 Warszawa – Bytom oraz wojewódzkie: nr 721 Nadarzyn – Duchnow, nr 722 Piaseczno – Grójec, nr 724 Warszawa – Góra Kalwaria oraz nr 876 Chudolipie – Łoś. W Górze Kalwarii znajduje się jedyny w tej części rzeki most drogowy przez Wisłę. Powiat przecinają także dwie linie kolejowe nr 8 Warszawa – Kraków oraz nr 12 Skierniewice – Łuków, krzyżujące się dwupoziomowo koło miejscowości Czachówek. Jeden z najbogatszych i najlepiej rozwiniętych regionów Mazowsza. Lesistość bardzo niska (18% powierzchni). Walory przyrodnicze chronione: w Chojnowskim Parku Krajobrazowym oraz na terenie 4 obszarów chronionego krajobrazu i 3 obszarach Natura 2000, a także w ramach 16

rezerwatów przyrody, 1 użytku ekologicznego, 1 zespołu przyrodniczo-krajobrazowego i 160 pomników przyrody. Liczne szlaki piesze i rowerowe, szczególnie na terenie Chojnowskiego Parku Krajobrazowego.

BRZEŚĆE

Wieś na Równinie Warszawskiej. Położona przy DW724, 13 km na wsch. od Piaseczna.

Wieś szlachecka. Pod koniec XVIII w. należała do braci Fontanów – architektów królewskich, a w latach 1869–1918 do humanisty i tłumacza dzieł Tacyta Władysława Okęckiego. Po II wojnie światowej PGR.

Dwór – barokowo-klasycystyczny drewniany z XVIII w., przebudowany przez Jana Kantego Fontanę, gdy ten był właścicielem majątku w latach 1784–1791. Obecnie odremontowany, w rękach prywatnych. Na planie

Dwór, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

prostokąta, z poddaszem przykrytym mansardowym dachem o poszyciu gontowym. Oficyna z poł. XIX w. oraz spichlerz z XIX w. W parku krajobrazowym pomnikowe drzewa.

CZERSK

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły. Położona przy DW739, 25 km na płd. wsch. od Piaseczna.

Pierwsza osada w VI–VII w. Pod koniec XI w. gród warowny z drewnianymi umocnieniami na szlakach handlowych z Pomorza i południowej Polski oraz Śląska na Ruś. W XII w. siedziba kasztelana, a od 1252 r. także archidiaconatu – faktyczna stolica Mazowsza. Prawa miejskie w 1350 r., utracone w 1870 r. Po inkorporacji ziemi czerskiej do Korony przekazana jako odprawa wdowia królowej Bonie, która zapoczątkowała w okolicy uprawę winorośli i warzyw. Produkowano tu także wysokiej jakości sukno o nazwie londryn, eksportowane głównie do Europy Zachodniej z przeznaczeniem na żagle lub ubiory dla marynarzy. W 2. poł. XVII w. zniszczona przez najazdy szwedzkie, kozackie i siedmiogrodzkie. We wrześniu 1939 r. oraz sierpniu 1944 r. w okolicach krwawe bitwy o przeprawę przez Wisłę. Zachowany średniowieczny układ urbanistyczny. Neobarokowy kościół Przemienienia Pańskiego z lat 1805–1806, rozbudowany w poł. XIX w. U podnóża skarpy w dawnym starorzeczu pomnik przyrody nieożywionej Jezioro Czerskie.

Zamek książąt mazowieckich, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

Zamek książąt mazowieckich – wzniesiony w stylu gotyckim w latach 1388–1410 z fundacji księcia Janusza I Starszego. Rozbudowany przez królową Bonę w poł. XVI w. Zniszczony w czasie potopu szwedzkiego. W końcu XVIII w. odbudowę zamku rozpoczął marszałek wielki koronny Franciszek Bieliński (wystawił most przez fosę), a kontynuowało ją Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w latach 1907–1911. Obecnie trwała ruina – zachowane dwie wieże obronne, baszta bramna oraz fragmenty murów. Na dziedzińcu oznaczono zarys fundamentów romańskiego kościoła św. Piotra, który był kaplicą we wcześniejszym grodzie.

GÓRA KALWARIA

Miasto gminne na granicy Równiny Warszawskiej, nad Wisłą; 11,8 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK50, DK79 oraz DW724, położone na linii kolejowej nr 12, 19 km na płd. od Piaseczna.

Najstarsze ślady osadnictwa z końca epoki kamiennej. Wieś rycerska Góra wzmiankowana w 1252 r. Zniszczona w czasie potopu szwedzkiego. W 1666 r. kupiona przez bpa Stefana Wierzbowskiego, który założył tu ośrodek pielgrzymkowy. Prawa miejskie w 1670 r. jako Nowa Jerozolima, utracone w 1883 r. i odzyskane w 1916 r. Do działalności duszpasterskiej Wierzbowski sprowadził kilka zakonów, m.in. komunistów (bartolomitów),

bernardynów i marianów. Pod koniec XVIII w. zaczęli się osiedlać Żydzi. W 1819 r. zaczął rozwijać się garnizon wojsk carskich (koszary w miejscu rozebranego klasztoru Dominikanów). W 1859 r. przybył tu cadyk Icchak Meir Alter, przywódca chasydzki, dla którego wybudowano synagogę. W okresie międzywojennym działała tu Główna Szkoła Straży Granicznej oraz stacjonował 1. Pułk Artylerii Najcięższej. W czasie II wojny światowej społeczność żydowska została wymordowana przez hitlerowców. Klasycystyczny ratusz z lat 1829–1834 wg projektu Bonifacego Witkowskiego i Władysława Marconiego z przylegającymi dawnymi kramami z podcieniami i z toskańską kolumnadą. Zabudowania synagogi i dworu cadyka Altera z pocz. XX w., ostatnio odzyskane przez społeczność żydowską. Zaniedbany i zdewastowany kirkut.

Kalwaryjski układ urbanistyczny – zachowany do dziś układ miasta na planie krzyża łacińskiego, nawiązujący do topografii średniowiecznej Jerozolimy, który powstał w 1672 r. z inicjatywy bpa Stefana Wierzbowskiego. Składał się z 6 kościołów, 5 klasztorów i 35 kaplic.

Pobernardyński zespół klasztorny z kościołem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny z lat 1765–1770 projektu Jakuba Fontany, z fundacji marszałka Franciszka Bielińskiego (pochowany w podziemiach), z zachwycającym barokowym frontonem. Wewnątrz łaskami słynący obraz Matki Bożej Pocieszenia z pocz. XVII w. oraz marmurowy sarkofag z relikwiami św. Waleriana.

Kościół Opatrzności Bożej (tzw. Wieczernik) z 1674 r. z XVII-wiecznym obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem. Obok ołtarza sarkofag św. o. Stanisława Papczyńskiego (1631–1701), założyciela Zgromadzenia Księży Marianów. Obok świątyni ciekawa droga krzyżowa z jedyłą ocalałą figurą z oryginalnej kalwarii.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego (zwany dawniej Domem Piłata) wzniesiony na sztucznie usypanym wzniesieniu pod koniec XVII w. W bocznej kaplicy woskowa naturalistyczna rzeźba typu pieta, prawdopodobnie z końca XVI w. W krypcie pod ołtarzem głównym spoczywa bp Stefan Wierzbowski.

Pobernardyński zespół klasztorny z kościołem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, fot. Paweł Zań

Dawny konwikt pijarów ufundowany przez bpa Stefana Wierzbowskiego w 1675 r. Po kasacji zakonu koszary artylerii carskiej. Od 1840 r. Dom Przytułku Starców i Kalek, obecnie największy w Polsce Dom Pomocy Społecznej im. Waleriana Łukasińskiego.

Barokowa kaplica św. Antoniego z relikwiarzem świętego w kształcie ręki. Obok kaplicy źródło, którego wodzie przypisuje się własności lecznicze.

KONSTANCIN-JEZIORNA

Miasto gminne na pograniczu Doliny Środkowej Wisły i Równiny Warszawskiej, nad rz. Jeziorką; 17,3 tys. mieszk. Węzeł dróg DW721 i DW724, 7 km na wsch. od Piaseczna.

Powstało w 1969 r. z połączenia kilku jednostek osadniczych: Jeziorna, Konstancina, Skolimowa oraz paru innych wsi. Jeziorna była wsią szlachecką wzmiankowaną już w XV w. W 1775 r. Jan Kurtz założył tu papiernię – pierwszą na Mazowszu, jedną z najstarszych na ziemiach polskich. Od 1836 r. funkcjonowała tu nowoczesna fabryka papieru. Konstancin powstał w wyniku parcelacji w 1897 r. majątku hrabiego Witolda Skórzewskiego Obory na letnisko. Również Skolimów, wieś istniejąca w XV w., był wówczas parcelowany. Od 1972 r. uzdrowisko, jedyne na Mazowszu. Pierwsze pensjonaty-sanatoria jeszcze sprzed I wojny światowej. Leczenie wówczas opierało się na przebywaniu w miejscowym klimacie i wśród lasów konstancińskich. Obecnie liczne sanatoria i szpitale, powstające od lat 60. XX w., m.in. Szpital Rehabilitacji

Kardiologicznej i Szpital Rehabilitacji Neurologicznej oraz światowej sławy Stołeczne Centrum Rehabilitacji Narządów Ruchu „Stocer”. Interesująca zabudowa willowa z pocz. XX w., reprezentująca różne style architektoniczne.

Park zdrojowy – położony wzdłuż Jeziorki, założony w latach 1898–1899 w stylu angielskim. Tężnię wzniesiono w latach 1974–1979. Rozpylana jest w niej odkryta w 1962 r. na głębokości 1600–1750 m solanka o temperaturze ok. 29°C i stężeniu soli 6,5%. Rozbijanie kropel solanki na gałązkach tarniny powoduje tworzenie swoistego mikroklimatu korzystnie oddziałującego na system oddechowy i nerwowy. W parku amfiteatr i liczne trasy spacerowe.

Park zdrojowy, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

PIASECZNO

Miasto powiatowe na Równinie Warszawskiej, nad rz. Jeziorką; 47,4 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK79, DW721 i DW722. Położone na linii kolejowej nr 8.

Pierwsze wzmianki sięgają XIII w. Prawa miejskie w 1429 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1916 r. W poł. XVI w. staje się królewskim, ważnym ośrodkiem handlowo-rzemieślniczym. Powolny upadek miasta w wyniku pożarów i zniszczeń wojennych. 10 czerwca 1794 r. bitwa oddziałów gen. Józefa Zajęc z wojskami prusko-rosyjskimi. Pod koniec XIX w. nastąpił ponowny rozwój związany z uruchomieniem kolejki dojazdowej z Warszawy do Góry Kalwarii i otwarciem przez hrabinę Cecylię Plater-Zyberk słynnej szkoły gospodarstwa wiejskiego. Po

odzyskaniu niepodległości dalszy rozwój w wyniku rozbudowy linii kolejki do Grójca i Nowego Miasta oraz budowy linii kolejowej do Krakowa. 17 stycznia 1945 r. nadano stąd meldunek o wyzwoleniu Warszawy. Obecnie ośrodek nowoczesnego przemysłu elektronicznego, spożywczego i lekkiego. Klasycystyczny ratusz projektu Hilarego Szpilowskiego z 1824 r. Dworek Poniatówka wzniesiony w stylu romantycznym ok. 1800 r., w parku neoklasycystyczny budynek żeńskiej szkoły gospodarstwa wiejskiego hrabiny Cecylii Plater-Zyberk. Dworzec piaseczyńsko-grójeckiej kolei wąskotorowej. W północnej części miasta pomnik przyrody nieożywionej gład Mazur – jeden z największych gładów narzutowych na Mazowszu.

Kościół św. Anny – zbudowany w stylu gotyku mazowieckiego ok. 1555 r., gruntownie przebudowany w 1736 r. wg projektu Carla Friedricha Pöppelmann, nawiązuje wystrojem do baroku. Barokowe wyposażenie ze słynącym łaskami obrazem Matki Boskiej Piaseczyńskiej z Dzieciątkiem w ołtarzu bocznym. Najcenniejszy późnogotycki krucyfiks z początku XVI w. Kute drzwi między prezbiterium a zakrystią z okresu budowy świątyni. Plebania z ok. 1800 r., obecnie siedziba Muzeum Regionalnego.

Kościół św. Anny, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

SŁOMCZYN

Wieś na skraju Doliny Środkowej Wisły i Równiny Warszawskiej. Położona przy DW724, 11 km na wsch. od Piaseczna.

Parafię erygowano pod koniec XIV w. Właśność Pierzchałów, a potem Cieciszewskich, Turrowskich i Oborskich. Zniszczona w czasie potopu szwedzkiego. W październiku 1914 r. krwawe walki rosyjsko-niemieckie. Na cmentarzu parafialnym kaplica-mauzoleum Potulickich i mogiły żołnierzy poległych w latach 1939–1944, w tym dowódcy oddziału AK „Rafałki”, walczącego w czasie powstania warszawskiego na Powiślu – Jasia Potulickiego pseud. „Rafał”. W 2007 r. w sąsiednim Cieciszewie znaleziono skarb – pokawałkowane srebrne dirhemy z mennicy emira Samarkandy z poł. X w.

Kościół św. Zygmunta – wzniesiony w latach 1719–1725, konsekrowany przez bpa Stanisława Hozjusza w 1737 r. Na pocz. XX w. dobudowano nawy boczne. Ołtarz główny z początku XVIII w. przeniesiony ze zlikwidowanego kościoła Pijarów w Warszawie. W ołtarzu bocznym obraz św. Rocha pędzla Wojciecha Gersona. Część wyposażenia (dwukolorowa posadzka, barokowe chrzcielnica z czarnego marmuru oraz obrazy św. Stanisława Szczepanowskiego, św. Wojciecha, św. Jana Nepomucena z XVII–XVIII w.) z kościoła w Cieciszewie, który uległ zniszczeniu na pocz. XVIII w. Obok kościoła wolnostojąca dzwonnica z 1902 r. z ważącym 700 kg dzwonem Zygmunta.

Kościół św. Zygmunta, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

TARCZYN

Miasto gminne, na skraju Równiny Warszawskiej, nad rz. Tarczynką; 4,1 tys. mieszk. Węzeł

dróg DK7 (E77) i DW876, 20 km na pld. zach. od Piaseczna.

Jedna z najstarszych miejscowości na Mazowszu. Pierwsze wzmianki z XIII w. Prawa miejskie w 1353 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 2003 r. Rozwój dzięki położeniu na skrzyżowaniu dużych szlaków handlowych. XVII w. przyniósł upadek miasta, przypiecętowany pożarem z 1755 r. Ponowny rozwój pod koniec XIX w. wraz z połączeniem wąskotorowym z Warszawą i Grójcem oraz Fabryką Wąg Gawarskiego i Zakładami „Konar” produkującymi amunicję. Po II wojnie światowej szybki rozwój dzięki normalnotorowej linii kolejowej Skierniewice – Łuków (1953) i zakładom przemysłu owocowo-warzywnego, w których produkowano napój Płyś i soczki Tarczyn (1967). Na cmentarzu parafialnym mogiła powstańców styczniowych. Naprzeciw kościoła dawny zajazd pocztowy z pocz. XIX w. – jeden z pierwszych w Królestwie Polskim.

Kościół św. Mikołaja – wzniesiony na pocz. XVI w. w stylu gotyckim, gruntownie przebudowany i barokizowany w latach 1623–1630 przez Gabriela Prowansjusza Władysławskiego. Zniszczony w czasie pożaru w 1704 r., odbudowany w 1714 r., później kilkakrotnie przebudowywany i poddawany renowacji. Barokowe wyposażenie: prospekt organowy oraz ambona z XVIII w., chrzcielnica z czerwonego marmuru oraz epitafium fundatora. Klasycystyczna dzwonnica z lat 1840–1842.

Kościół św. Mikołaja, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

powiat płocki

powierzchnia: 1796 km²
ludność: 111 170 osoby
gęstość zaludnienia: 62 os./km²

Położony w północno-zachodniej części województwa, obejmuje swoim zasięgiem Wysoczyznę Płońską, wschodnią część Kotliny Płockiej, zachodnią część Kotliny Warszawskiej oraz wschodni kraniec Pojezierza Dobrzyńskiego. Od północy graniczny z powiatem sierpeckim, od wschodu – płońskim, od południa z powiatami sochaczewskim i gostynińskim, od zachodu zaś z powiatem włocławskim i lipnowskim z województwa kujawsko-pomorskiego. Składa się z trzech gmin miejsko-wiejskich oraz dwunastu wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się trzy miasta (Drobin, Gąbin i Wyszogród). Krajobraz polodowcowy, szczególnie urozmaicony w obrębie Pojezierza Gostynińskiego. Wschodnia część płaska i równinna. Największe rzeki powiatu to Wisła i ujściowe odcinki Skrwy Prawej i Lewej. W południowo-zachodniej części duże jeziora: Łąckie Wielkie i Zdrowskie. Przez powiat przebiegają cztery drogi krajowe: nr 10 Lubieszyn – Płońsk, nr 50, czyli „ciężarowa obwodnica Warszawy”, nr 60 Łęczycza – Ostrów Mazowiecka i nr 62 Strzelno – Siemiatycze, osiem dróg wojewódzkich oraz linia kolejowa nr 33 Kutno – Brodnica. Powiat typowo rolniczy, wiejski. Lasy stanowią jedynie 18% powierzchni, a w miastach mieszka mniej niż 9% ludności. Najcenniejsze przyrodniczo tereny chronione w obrębie: parków krajobrazowych Brudzeńskiego i Gostynińsko-Włocławskiego (w większości w województwie kujawsko-pomorskim), 7 obszarów chronionego

krajobrazu i 5 obszarów Natura 2000 oraz w ramach 16 rezerwatów przyrody, 90 użytków ekologicznych, 10 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych i 146 pomników przyrody. Dobrze rozbudowana sieć rowerowych i pieszych szlaków turystycznych, szczególnie w południowo-zachodniej części.

DROBIN

Miasto gminne na Wysoczyźnie Płońskiej; 3 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK10 i DK60, ok. 30 km na płn. wsch. od Płocka.

Pierwsze wzmianki z XII w. Prawa miejskie prawdopodobnie w 2. poł. XV w., potwierdzone w 1511 r., utracone w 1870 r., przywrócone w 1994 r. Od poł. XV do końca XVII w. w posiadaniu rodziny Kryskich. Zachowany układ urbanistyczny z prostokątnym rynkiem i siatką prostopadłych ulic. W pobliskim Świerczynku znane Zakłady Mięsne „Olewnik”.

Kościół Matki Bożej Różańcowej i św. Stanisława Biskupa – wzniesiony w latach 1477–1507 z fundacji ojca i syna Ninogniewów Kryskich. Odbudowany po pożarze przez Pawła Kryskiego przed 1543 r., później kilkakrotnie remontowany. Bryła gotycka ze szkarpami i dwiema przybudówkami. Wzniesiony z cegły na planie prostokąta, jednonawowy. Na południowej ścianie prezbiterium manierystyczny dwukondygnacyjny nagrobek z lat

Kościół Matki Bożej Różańcowej i świętego Stanisława Biskupa, fot. Bernard Milewski

1572–1576: Wojciecha Kryskiego (sekretarza króla Zygmunta Augusta) i jego rodziców, Anny ze Szreńskich i Pawła, przypuszczalnie dzieło Santi Gucciego, wykonane w kamieniu pińczowskim, bogato ornamentowane, nawiązujące układem do grobowca Medyceuszy we Florencji. Po przeciwnej stronie nagrobek z lat 1609–1613: Piotra Kryskiego i jego rodziców, Małgorzaty z Uchańskich i Stanisława Kryskich. W neobarokowym ołtarzu głównym obraz Wojciecha Gersona Św. Stanisław.

KUCHARY

Wieś na Wysoczyźnie Płońskiej, ok. 33 km na płn. wsch. od Płocka.

Wzmiankowana w XV w. Część majątku Kryskich z Drobina, później właścicielami byli m.in. Gorzechowscy i Radomyscy. Przed II wojną światową mieszkała tu Helena Mniszkówna, pisarka (autorka m.in. *Trędowatej*).

Gompa Karma Kagyu – funkcjonujący od 1987 r. ośrodek medytacyjny Buddyjskiego Związku Diamentowej Drogi Linii Karma Kagyu, znajdujący się w klasycyzującym dworku wybudowanym w 1859 r. dla Marcelego Gorzechowskiego. Dwór na planie prostokąta, parterowy z mieszkalnym poddaszem. Elewacja boniowana. Główny ryzalit z balkonem wspartym na

czterech filarach i jednoosiowe ryzality boczne. W XIX-wiecznym parku krajobrazowym, z okazami starodrzewu, stupy (buddyjskie budowle religijne) Oświecenia i Cudów.

Gompa Karma Kagyu, fot. Bernard Milewski

ŁĄCK

Wieś gminna w Kotlinie Płońskiej, nad jeziorem Łąckim Wielkim. Węzeł dróg: DK60 i DW577, ok. 12 km na pld. zach. od Płocka.

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Bernard Milewski, fot. Bernard Milewski

Założona w 2. poł. XIV w. należała do norbertanek płockich. Po powstaniu styczniowym przekazana ministrowi skarbu w Rządzie Tymczasowym Królestwa Polskiego Romanowi Fiodorowiczowi Fuhrmanowi. Majątkiem zajął się jego syn Mikołaj, zasłużony łowczy dworu. Pod koniec XIX w. rozwój gospodarczy. W 1923 r. w przejętym przez państwo majątku utworzono Państwowe Stado Ogierów.

Zespół pałacowo-parkowy – wybudowany w latach 1872–1873 dla Mikołaja Fuhrmana, wg projektu Kornela Gabrielskiego, pałac wraz z parkiem krajobrazowym. Pałac jest budowlą o charakterze neorenesansowej willi włoskiej z ośmioboczną wieżą i licznymi ryzalitami. Wewnątrz zachowane sztukaterie i boazerie. Od 1923 r. siedziba dyrekcji Państwowego Stada Ogierów, a w latach 1938–1939 rezydencja marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego. We wrześniu 1939 r. kwatera gen. Władysława Andersa. Po wojnie ośrodek wczasowy. Obecnie własność prywatna.

W 2000 r. gruntownie wyremontowany. W parku aleje: kasztanowa i grabowa oraz eklektyczna kaplica św. Huberta, zbudowana jako prawosławna kaplica grobowa Fuhrmanów. Dla potrzeb hodowli koni powstał, wg projektu Józefa Głowczewskiego, zespół budynków w stylu dworkowym: cztery stajnie z wozownią, budynek administracji i dyrekcji. Na terenie administrowanym przez gospodarstwo istnieje również hipodrom, kryta hala ujeżdżalni, pastwiska i wybiegi. Pałac i jego otoczenie były sceną kilku filmów, jak *Szatan z siódmej klasy*, *Stawka większa niż życie*, *Ogniem i mieczem*.

PROBOSZCZEWICE

Wieś na Pojezierzu Dobrzyńskim, nad rz. Wierzbicą. Położona przy DW540, ok. 10 km na płn. od Płocka.

Od XII w. własność prepozytów kapituły płockiej. W 1503 r. zwycięska bitwa wojsk

Zabudowania „Stada Ogierów” w Łącku, fot. Bernard Milewski

Grodzisko, fot. Bernard Milewski

mazowieckich Andrzeja Sierpskiego z Krzyżakami. Od końca XVIII w. własność rządowa. Neogotycki kościół św. Floriana wzniesiony w latach 1868–1869, XIX-wieczna kaplica cmentarna i dworek z 1906 r.

Grodzisko – jedno z największych grodzisk wczesnośredniowiecznych na Mazowszu (110 × 130 m, ok. 2,5 ha), zwane przez miejscowych Kosmatą Górą lub Szwedzką Górą. Szerokość wałów u podstawy dochodzi do 40 m, a wysokość jeszcze dziś sięga 16 m nad dnem fosy. Od zach. otoczone stromą doliną rzeki, od wsch. fosą szerokości 15 m. Gród funkcjonował w XI w.

ROKICIE

Wieś na Pojezierzu Dobrzyńskim, nad Wisłą. Położona przy DW562, ok. 18 km na ptn. zach. od Płocka.

Znajduje się na historycznej ziemi dobrzyńskiej. Własność Rokickich, a w XVIII w. także Wendów.

Kościół św. św. Piotra i Pawła – zbudowany w poł. XIII w. w stylu romańskim. Najstarsza ceglana budowla na Mazowszu. Mimo licznych remontów (ostatni na pocz. XX w.) zachował swój styl. Złożony z trzech odrębnych brył: wieży z kruchtą, szerokiej nawy i prezbiterium. Dwuspadowe dachy pokryte są ceramiczną dachówką. Osobliwością są okrągłe dołki wydrążone w zewnętrznych ścianach, prawdopodobnie przez użycie tzw. świdra ogniowego służącego do rozpalania ognia w Wielką Sobotę. Obok nich

wyryte są nazwiska i daty (najstarsza to 1647 r.), symbole religijne i inne rysunki (pług, ryba) – być może są to prymitywne epitafia zmarłych pochowanych na cmentarzu przykościelnym. We wnętrzu złożony barokowy ołtarz z XVIII w., a pod nim piaskowcowa płyta nagrobna cześnika dobrzyńskiego Stanisława Myśluborskiego (zm. 1569 r.). Kościół nazywany „kobyliem”, co

Kościół św. św. Piotra i Pawła, fot. Bernard Milewski

Muzeum Wisły Środkowej i Ziemi Wyszogrodzkiej, fot. Stanisław Łuć

wiąże się z legendą, że zbudowano go za pieniądze uzyskane ze sprzedaży dzikich koni, które licznie gromadziły się na wzgórzu nad Wisłą.

WYSZOGRÓD

Miasto gminne na Wysoczyźnie Płońskiej, na wysokim brzegu Wisły; 2,7 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK50 i DK62, 38 km na ptd. wsch. od Płocka.

W VII w. pogański ośrodek kultowy. Wymieniany w tzw. falsyfikacie mogileńskim i kronice Galla Anonima. W 2. ćw. XIII w. książę Konrad I zbudował na wzgórzu drewniany zamek, w czasach Kazimierza Wielkiego zastąpiony murem. Prawa miejskie w 1398 r. Rozwój jako ważnego portu wiślanego i ośrodka handlu zbożem i sukrem. Upadek po potopie szwedzkim i groźna epidemia z pocz. XVIII w. Ożywienie gospodarcze dopiero w XIX w. Znaczny napływ ludności żydowskiej. W latach 1946–1999 funkcjonował tu drewniany most na Wiśle – najdłuższa tego typu konstrukcja w Europie. Wzgórze zamkowe z pozostałościami zamku z 2. poł. XIV w. – doskonały punkt widokowy na dolinę Wisły. Franciszkański kościół Matki Boskiej Anielskiej z prezbiterium z XV w. oraz późnobarokowy kościół farny Świętej Trójcy z XVIII w.

Muzeum Wisły Środkowej i Ziemi Wyszogrodzkiej – instytucja kultury funkcjonująca od 2012 r., gromadzi pamiątki związane z historią Wyszogrodu i jego związków z Wisłą. Ekspozycja zbiorów archeologicznych, etnograficznych, wojennych, pamiątek dotyczących regionu i jego wielokulturowości (Żydzi, Olenдры). Modele statków i łodzi pływających niegdyś po rzece. Model najdłuższego w Europie mostu drewnianego. W zewnętrznym pawilonie szczątki radzieckiego bombowca Pe-2 zestrzelonego w pobliżu Kamionu w styczniu 1945 r. Od 2018 r. muzeum jest oddziałem Muzeum Mazowieckiego w Płocku.

powiat płoński

powierzchnia: 1380 km²
 ludność: 87 903 osoby
 gęstość zaludnienia: 64 os./km²

CZERWIŃSK nad WISŁĄ

Położony w środkowej części województwa na Wysoczyźnie Płońskiej oraz południowej części Równiny Raciąskiej. Jego południową granicę wyznacza rzeka Wisła. Od północy graniczy z powiatami żuromińskim, mławskim i ciechanowskim, od wschodu – z pułtuskim i nowodworskim, od południa z powiatem sochaczewskim, a od zachodu – z powiatami płockim i sierpeckim. Składa się z dwóch gmin miejskich i dziesięciu wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się dwa miasta (Płock i Raciąż). Główne rzeki to Wkra, Raciążnica, Płonka i Sona. Przez powiat przebiegają drogi krajowe: nr 7 (E77) Gdańsk – Chyżne, nr 10 Lubieszyn – Płock, nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka i nr 62 Strzelno – Siemiatycze, drogi wojewódzkie: nr 570 Wróblewo – Czerwińsk nad Wisłą, nr 571 Naruszewo – Pułtusk i nr 632 Płock – Marki oraz linia kolejowa nr 27 Nasielsk – Toruń. Gospodarka oparta głównie na rolnictwie i przemyśle rolno-spożywczym. Lasy stanowią jedynie 14% powierzchni powiatu. Cenne przyrodniczo tereny chronione są w ramach rezerwatów przyrody Dziektarzewo i Noskowo, fragmentów 6 obszarów chronionego krajobrazu, 3 obszarów Natura 2000, 102 pomników przyrody, 32 użytków ekologicznych i 1 zespołu przyrodniczo-krajobrazowego. Turystyczną eksplorację terenu umożliwiają trzy znakowane szlaki rowerowe.

Wieś na Wysoczyźnie Płockiej, na wysokim brzegu Wisły. Węzeł dróg: DK62 i DW570, 27 km na płd. od Płocka.

Wspomniana w 1155 r., w bulli Hadriana IV jako własność miejscowego klasztoru Kanoników Regularnych. Prawa miejskie w 1373 r. dla części biskupiej i formalnie w 1582 r. dla części klasztornej, utracone w 1870 r. W lipcu 1410 r. miejsce przeprawy przez Wisłę wojsk Władysława Jagiełły w drodze na wojnę z Zakonem Krzyżackim. W 1422 r. Jagiełło wydał tu przywilej czerwiński gwarantujący szlachcie m.in. nietykalność majątkową. Od XVII w. stopniowa utrata znaczenia. Obecnie ośrodek religijny związany z sanktuarium. Miejsce urodzenia Lody Hałamy (1911–1996), aktorki i tancerki.

Bazylika Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – wzniesiona w 1. poł. XII w. z fundacji bpa płockiego Aleksandra z Malonne i być może również Bolesława Krzywoustego z kamienia z potężnym masywem dwóch wież od zachodu (tzw. westwerk). Konsekrowana w 1161 r. Rozbudowywana w stylu gotyckim w 1. poł. XVI w. W latach 1633–1651 przebudowana w duchu barokowym przez opata Mikołaja Szyszkowskiego. Na pocz. XX w. rekonstruowana pod kierownictwem Stefana Szyllera. W kruchcie bogato zdobiony romański portal z lat 1140–1160 prawdopodobnie z warsztatu Wiligelma z Modeny.

Wewnątrz XIII-wieczne freski – największy zespół malowideł romańskich w Polsce. Prezentują stworzenie świata wraz z wygnaniem pierwszych ludzi z raju, wyrąb drzewa na Arkę Noego, sceny z życia Abrahama, w tym ofiarowanie Izaaka oraz dzieje apostołów. Obok także malowidła gotyckie z XV w. Barokowy ołtarz główny z 1630 r. fundacji opata Mikołaja Szyszkowskiego z wizerunkiem Matki Boskiej Czerwińskiej z 1612 r. autorstwa Łukasza z Łowicza. W 1648 r. obraz uznano za cudowny, a w 1970 r. został koronowany przez kard. Stefana Wyszyńskiego. W 1967 r. świątynia podniesiona do godności bazyliki mniejszej. Przed kościołem dawna dzwonnica, tzw. Brama Opata Kuli z 1457 r. Do świątyni przylegają wybudowane równolegle z kościołem zabudowania klasztorne, pierwotnie kanoników regularnych. W latach 1819–1902 należały do norbertanek płockich, a od 1923 r. rezydują tu salezjanie. W budynkach klasztornych od 1976 r. funkcjonuje muzeum misyjne, a od 2015 r. biograficzne muzeum poświęcone prymasowi kard. Augustowi Hlondowi.

Bazylika Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

NOWE MIASTO

Wieś na Wysoczyźnie Płońskiej, nad rz. Soną. Węzeł dróg DW620 i DW632, 19 km na wsch. od Płońska.

Założona przed XIV w. Pod koniec XIV w. erygowano parafię. Miejsce sądów ziemskich (tzw. roków). Prawa miejskie w 1388 r., utracone w 1870 r. Rozwój dzięki położeniu na szlakach handlowych i drobnemu rzemiosłu. Zniszczenia związane z potopem szwedzkim, wojną północną, walkami francusko-rosyjskimi i powstaniem z XIX w. doprowadziły do upadku znaczenia i degradacji.

Kościół Świętej Trójcy – późnogotycki, wzniesiony prawdopodobnie ok. 1471 r., wielokrotnie przebudowywany. Zachowane gotyckie portale i drzwi do zakrystii. Wystrój barokowy. Na wyposażeniu klasycystyczna monstrancja z pocz. XIX w. fundacji Jana Czermańskiego, a także obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem z XVIII w.

Kościół Świętej Trójcy, fot. Szymon Bijak

RACIĄŻ

Miasto gminne na Równinie Raciąskiej, nad rz. Raciążnicą; 4,5 tys. mieszk. Położone przy DK60 i na linii kolejowej nr 27, 27 km na ptn. zach. od Płońska.

Wczesnośredniowieczny gród obronny (obecnie Wodna Góra). Osada wzmiankowana w tzw. falsyfikacie mogileńskim. W XIII w. siedziba kasztelana i miejsce sejmików szlacheckich. W 1404 r. podpisano tu pokój polsko-litewsko-krzyżacki. Prawa miejskie w 1425 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1922 r. Od 1512 r. własność biskupów płockich. Upadek miasta w 2. poł. XVII w. związany z wojnami szwedzkimi. Po rozbiorach przechodzi na rzecz państwa. 23 lipca 1831 r. bitwa wojsk polskich pod dowództwem gen. Karola Turno z oddziałami feldmarszałka Iwana Paskiewicza. Znacznie zniszczony w czasie wojny 1920 r. Obecnie ośrodek przemysłu spożywczego, głównie mleczarskiego.

Kościół św. Wojciecha i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – neogotycki, wzniesiony w latach 1875–1886 wg projektu Jana Górskiego poprzez obudowanie wcześniejszej drewnianej kaplicy. We wnętrzu polichromia Czesława Czarneckiego z 1886 r. W ołtarzu głównym, wykonanym w 1892 r., obrazy Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, św. Wojciecha i św. Doroty autorstwa Józefa Buchbindera. W ołtarzu bocznym barokizowany obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukience z blachy srebrnej. Tablica epitafijna księcia Gracjana Druckiego Lubeckiego (zm. 1831 r.) z czarnego marmuru. W 2004 r. do świątyni sprowadzono z Gniezna relikwie św. Wojciecha – patrona kościoła i miasta.

Kościół św. Wojciecha i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Szymon Bijak

SARBIEWO

Wieś na Wysoczyźnie Płońskiej, nad rz. Raciążnicą. Położona przy DK7 (E77), 11 km na ptn. od Płońska.

Jedna z najstarszych parafii mazowieckich. Miejsce urodzenia ks. Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (1595–1640) – światowej sławy poety i teoretyka literatury epoki baroku, kaznodziei nadwornego króla Władysława IV.

Kościół św. Stanisława – wzmiankowany już w 1411 r., drewniany, konstrukcji zrębowej, szalowany i wzmocniony lisicami, wybudowany na planie prostokąta z wielokątnym zamknięciem

prezbiterium i nawy. Wielokrotnie remontowany i przebudowywany. Wyposażenie wnętrza późnobarokowe i eklektyczne. W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Śnieżnej z pocz. XVIII w. oraz wizerunek św. Stanisława biskupa i męczennika. Pod chórem znajduje się tablica poświęcona Sarbiewskiemu. Przy kościele drewniana dzwonnica z XVIII w. konstrukcji słupowej z ok. 500-kilogramowym dzwonem przywiezionym z Gorzowa w 1945 r.

Kościół św. Stanisława, fot. Szymon Bijak

SOCHOCIN

Wieś gminna na granicy Wysoczyzn Płońskiej i Ciechanowskiej, nad rz. Wkrą. Położona przy DK50, 11 km na ptn. wsch. od Płońska.

Wzmiankowana w XIV w. Prawa miejskie w 1385 r., utracone w 1870 r. Własność książąt mazowieckich, a od 1526 r. – królewska. W centrum wsi neogotycki kościół parafialny św. Jana Chrzciciela wzniesiony w latach 1908–1918.

Izba Pamiątkowa Guzikarstwa – stała ekspozycja historyczno-etnograficzna otwarta w 2009 r. w Gminnym Ośrodku Kultury, prezentująca rozwinięte w poł. XIX w., przede wszystkim wśród lokalnej społeczności żydowskiej, guzikarstwo, obsługujące przemysł odzieżowy w Łodzi, Warszawie i Petersburgu. Na ekspozycji wnętrza zakładu z urządzeniami do wycinania, toczenia, dziurkowania guzików z muszli rzecznych oraz pamiątki z historii miejscowości.

Izba Pamiątkowa Guzikarstwa, fot. Szymon Bijak

powiat pruszkowski

powierzchnia:	246 km ²
ludność:	161 645 osoby
gęstość zaludnienia:	656 os./km ²

Położony w centralnej części województwa, obejmuje zachodnią część Równiny Warszawskiej oraz wschodni kraniec Równiny Łowicko-Błońskiej. Jest to najmniejszy, ale za to najgęściej zaludniony (nie licząc miast na prawach powiatu) powiat województwa. Od północy graniczy z powiatem warszawskim zachodnim, od wschodu z miastem stołecznym Warszawą, od południa z powiatem piaseczyńskim, a od zachodu zaś – grodziskim. Składa się z dwóch gmin miejskich, jednej miejsko-wiejskiej i trzech wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się trzy miasta (Pruszków, Brwinów i Piastów). Sieć hydrograficzną tworzy rzeka Utrata i jej niewielkie dopływy. Między Pruszkowem a Pęciami oraz koło Raszyna i Falent duże zespoły stawów. Przez powiat przebiegają autostrada A2, drogi krajowe nr 7 Gdańsk – Chyżne i nr 8 Kudowa-Zdrój – Budzisko, drogi wojewódzkie nr 701 Józefów – Strzykuły, nr 718 Borzęcin – Pruszków, nr 719 Warszawa – Kamion, nr 720 Błonie – Nadarzyn i nr 721 Nadarzyn – Duchnow, a także linia kolejowa nr 1 łącząca Warszawę z Katowicami oraz linia nr 447 (Warszawska Kolej Dojazdowa). Mimo silnej urbanizacji na terenie powiatu zachowało się kilka kompleksów leśnych (Lasy Młochowskie, Lasy Nadarzyńskie). Dla ochrony najcenniejszych przyrodniczo obszarów utworzono 5 rezerwatów przyrody i ustanowiono 94 pomniki przyrody i 2 zespoły przyrodniczo-krajoobrazowe. Teren powiatu znajduje się w granicach

Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Rozwinięta jest (szczególnie w okolicach Nadarzyna) sieć znakowanych pieszych i rowerowych szlaków turystycznych.

FALENTY

Wieś na Równinie Warszawskiej. Położona przy DK7 (E77) i DK8 (E67), 10 km na pld. wsch. od Pruszkowa.

Istniejąca już w XV w. jako własność Boruty, chorążego warszawskiego. W XVII w. dobra falenckie należały do Zygmunta Opackiego. Późniejszymi właścicielami byli Załuscy, Przebendowscy i Tepperowie. Zniszczona w czasie bitwy pod Raszynem w 1809 r. Od 1845 r. w rękach Przeździeckich, potem Czetwertyńskich. Miejsce urodzenia Marty Abakanowicz (1930–2017) – światowej sławy rzeźbiarki i twórczyni instalacji.

Zespół pałacowo-parkowy – neorenesansowy pałac rozbudowany w poł. XIX w. przez Przeździeckich według projektu Franciszka Marii Lanciego na bazie XVII-wiecznego pałacyku Zygmunta Opackiego. W czasie II wojny światowej dom wypożyczony dla oficerów Gestapo, a po 1945 r. własność Najwyższej Izby Kontroli oraz Rady Państwa. Od 1964 r. siedziba Instytutu Melioracji i Użytków Zielonych (obecnie Instytut Technologiczno-Przyrodniczy), a od 2002 r. także Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Rozwoju Regionalnego. Piętrowy, na planie prostokąta,

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Marcin Tysler

z oficynami po obu stronach korpusu oraz czterema wieżami w narożach. Podpiwniczony, z poddaszem przykrytym czterospadowym dachem o połaciach z blachy. Na jedynastoosiowej elewacji frontowej centralny parterowy, czterokolumnowy portyk. Nad nim, w części piętra, ryzalit pozorny zwieńczony trójkątnym szczytem. W elewacji ogrodowej pięterowy wysunięty przed lico ściany czterokolumnowy portyk joński, na piętrze przeszklony i pełniący funkcję werandy, zwieńczony trójkątnym szczytem. Boczna oficyna połączona jest z korpusem arkadową galerijką. Otoczony parkiem krajobrazowym zrekomponowanym po II wojnie światowej przez Barbarę Chrzanowską.

MŁOCHÓW

Wieś na Równinie Warszawskiej, na skraju Lasów Młochowskich, 18 km na płd. od Pruszkowa.

W XV w. należała do Młochowskich herbu Belina. W XVII w. własność Petrykowskich. Od lat 20. XVIII w. w rękach Sobolewskich. Kolejnymi właścicielami byli Radziwiłłowie i Kurnatowscy. W okolicy dwa rezerваты przyrody: Młochowski Grąd i Młochowski łąg.

Zespół pałacowo-parkowy – rezydencja wzniesiona na pocz. XIX w. dla Walentego Faustyna Sobolewskiego według projektu Jakuba Kubickiego, składająca się z klasycystycznych: pałacu i dwóch pawilonów oraz zakomponowanego przez Waleriana Kronenberga w końcu XIX w. parku krajobrazowego. Pałac o regularnej bryle na planie prostokąta, wysoko podpiwniczony,

pięterowy, z mieszkalnym poddaszem przykrytym czterospadowym dachem. Elewacje dziewięcioosiowe z trójosiowymi czterokolumnowymi portykami doryckimi zwieńczonymi fryzami doryckimi z tryglifami oraz trójkątnym szczytem. Ściany dekorowane boniowaniem tynkowym. Układ wnętrz dwu- i trzytraktowy z korytarzem rozdzielającym trakty. Od 1957 r. należy do Państwowego Instytutu Hodowli Ziemiaka (potem Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin). Od 2001 r. własność gminy. W parku oranżeria z końca XIX w. przebudowana po II wojnie światowej przez księżę michalitów na kaplicę.

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Monika Pszczółkowska

NADARZYN

Wieś gminna na Równinie Warszawskiej. Położona przy DK8 (E67) i DW720, 11 km na płd. od Pruszkowa.

Wzmiankowana na pocz. XV w. jako własność Nadarzyńskich herbu Radwan. Prawa miejskie w 1453 r., utracone w 1870 r. Miasto zniszczone w czasie potopu szwedzkiego. W XVII–XVIII w. wielokrotne zmiany właścicieli (jezuici z Płocka,

Braniccy, Ogińscy i Ostrowscy). Kolejne zniszczenia w czasie wojen w XX w. W lasach nadarzyńskich dwa rezerваты przyrody: im. Bolesława Hryniewieckiego i Zaborów im. Witolda Tyrakowskiego. Miejsce urodzenia Ludwika Maurycego Hirszfelda (1814–1876) – lekarza i anatoma, autora nowatorskiego podręcznika medycznego dotyczącego układu nerwowego człowieka.

Kościół św. Klemensa – klasycystyczna świątynia wybudowana w latach 1806–1809 według projektu Jakuba Kubickiego z fundacji Tomasza Adama Ostrowskiego, marszałka Sejmu Księstwa Warszawskiego. Wzniesiony na planie elipsy. Wnętrze ozdobione podtrzymującymi fryzami 12 kolumnami doryckimi. W ołtarzach bocznych obrazy Kazimierza Woźniakowskiego, ucznia Marcello Bacciarellego: *Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny*, *Święta Anna* i *Pan Jezus Ukrzyżowany*. W ścianie sali epitafium fundatora.

Kościół św. Klemensa, fot. Zbigniew Lewandowski

OTRĘBUSY

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej. Położona na trasie Warszawskiej Kolei Dojazdowej oraz przy DW719, 9 km na płd. zach. od Pruszkowa.

Wspominana w księgach sądowych z 1417 r. Własność prywatna wielokrotnie zmieniająca właścicieli. Pod koniec XIX w. rozparcelowana. Prywatne Muzeum Polskiej Sztuki Ludowej założone w 1996 r. przez prof. Mariana Pokropka, prezentujące zbiory etnograficzne. Przy stacji kolejki WKD posąg Światowida. Miejsce urodzenia

Krzysztofa Teodora Toeplitza (1933–2010) – dziennikarza, pisarza i działacza politycznego.

Muzeum Motoryzacji i Techniki – prywatna placówka muzealna powstała w 1995 r. Prezentuje ok. 300 zabytkowych pojazdów – samochody osobowe i ciężarowe, motocykle, autobusy, samoloty, a także wózki dziecięce i czołgi. Najstarsze eksponaty pochodzą z końca XIX w. (amerykański traktor TITAN) i początku XX w. (ciężarowy Mercedes i osobowy Fiat). Wśród prezentowanych pojazdów znajdują się auta należące do prymasa Stefana Wyszyńskiego, Władysława Gomułki, Józefa Stalina czy Lody Halamy, jak również rekwizyty (mundury, radia, plakaty) związane z lotnictwem i militariami.

Muzeum Motoryzacji i Techniki, fot. Monika Pszczółkowska

Zespół pałacowo-parkowy „Karolin” – pałac – dawny budynek sanatoryjny wzniesiony w 1911 r. według projektu Czesława

Zespół pałacowo-parkowy „Karolin”, fot. Monika Pszczółkowska

Domaniewskiego dla Towarzystwa Opieki nad Psychicznymi i Nerwowo Chorymi. Od 1948 r. siedziba Państwowego Zespołu Pieśni i Tańca „Mazowsze” im. Tadeusza Sygietyńskiego. W pałacu izba pamięci prezentująca stroje ludowe z różnych rejonów Polski, w których występowały członkowie zespołu, a także liczne pamiątki z występów, przywiezione z całego świata. Przed budynkiem okrągły skwer z głazem upamiętniającym twórców Mazowsza i kamieniami z wrytymi nazwami krajów, w których zespół koncertował. W 2002 r. w parku postawiono pomnik Tadeusza Sygietyńskiego. W 2009 r. wybudowano Europejskie Centrum Matecznik Mazowsze.

PĘCICE

Wieś na Równinie Warszawskiej, nad rz. Utratą, 6 km na płd. wsch. od Pruszkowa.

Istniała już w XIII w., jako własność Pierzchałów z Pęcic. Potem w rękach Chądzyńskich i Górskich. Na pocz. XIX w. należała do Sapiehów, a później Zaborowskich, Łuszczewskich i Marylskich. Zniszczona znacznie w październiku 1914 r. w czasie tzw. bitwy o Pruszków. Klasycystyczny pałac wzniesiony w latach 1808–1809 dla Pawła Sapiehy prawdopodobnie według projektu Fryderyka Alberta Lessela. Odbudowany po zniszczeniach I wojny światowej. Na frontonie umieszczono wówczas napis: „Jam dwór polski, co walczy mężnie i strzeże wiernie”. Wokół park zaprojektowany przez Jana Chrystiana Szucha. Klasycystyczny kościół św. św. Piotra i Pawła

Pomnik-mauzoleum, fot. Andrzej Kowalski

wybudowany w latach 1825–1832 według projektu Chrystiana Piotra Aignera z fundacji Antoniego Bieńkowskiego.

Pomnik-mauzoleum – wzniesiona w 1946 r., według projektu inż. Piaseckiego, nekropolia 91 powstańców warszawskich z oddziału ppłk. Mieczysława Sokołowskiego „Grzymały” poległych podczas bitwy, która odbyła się 2 sierpnia 1944 r., oraz zamordowanych po wzięciu do niewoli. Jeden z niewielu przypadków, w których powstańcy są pochowani w miejscu śmierci. Od 1967 r. w niedzielę poprzedzającą rocznicę wybuchu powstania odbywa się tu uroczysty apel poległych i zakończenie organizowanego przez PTTK Rajdu „Po kamienistej drodze”.

PRUSZKÓW

Miasto powiatowe na pograniczu Równiny Łowicko-Błońskiej i Równiny Warszawskiej, nad rz. Utratą; 60,7 tys. mieszk. Węzeł komunikacyjny DW701, DW718 i DW719 oraz linii kolejowej nr 1 i trasy Warszawskiej Kolei Dojazdowej.

Wzmiankowane w pocz. XV w. (a obecna dzielnica Żbików nawet i w poł. XIII w.), choć znaleziska archeologiczne potwierdzają istnienie w I–IV w. silnego ośrodka metalurgicznego. Początkowo wieś drobnoszlachecka. Rozwinęła się jako własność Potulickich w 2. poł. XIX w., kiedy to powstało wiele zakładów przemysłowych (m.in. fabryki fajansów i ołówków oraz zakłady naprawy taboru kolejowego). Pod koniec XIX w. w Tworkach (obecnie część miasta) otwarto szpital dla psychicznie chorych. Prawa miejskie w 1916 r. W latach 1944–1945 na terenie zakładów taboru kolejowego funkcjonował hitlerowski obóz przejściowy Dulag 121, w którym przetrzymywano mieszkańców Warszawy wysiedlonych ze stolicy w czasie powstania i po jego zakończeniu (obecnie muzeum). W marcu 1945 r. NKWD aresztowało tu 16 przywódców polskiego państwa podziemnego, którzy potem zostali wywiezieni do Moskwy i tam zamordowani (pomnik z 1990 r.). Obecnie ważny ośrodek przemysłowo-usługowy (fabryka telewizorów, fabryka podzespołów motoryzacyjnych). Na pierwszym w kraju krytym torze kolarskim,

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy, fot. Monika Pszczółkowska

arenie m.in. mistrzostw świata w kolarstwie torowym w 2010 r., siedziba Polskiego Związku Kolarskiego. Neogotycki kościół św. Kazimierza wybudowany w latach 1908–1938 według projektu Czesława Domaniewskiego. Neogotycki kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, z cudownym obrazem Matki Bożej Pocieszenia i Dobrej Śmierci oraz zespołem rzeźb z wcześniejszej, gotyckiej świątyni, powstał w latach 1906–1914 według projektu Henryka Juliana Gaya.

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy – placówka muzealna założona w 1975 r. prezentująca funkcjonowanie Mazowieckiego Centrum Metalurgicznego, jednego z najważniejszych ośrodków hutnictwa i wytopu rud żelaza w pradziejowej Europie. Muzeum znajduje się w klasycystycznej oficynie dawnego pałacu Potulickich.

RASZYN

Wieś gminna na Równinie Warszawskiej. Położona przy DK7 (E77) i DK8 (E67), 10 km na płd. wsch. od Pruszkowa.

Założona jako Raszyniec w XVI w. była własnością duchownych. W 1549 r. prawo do lokacji miasta, ale nie została ona przeprowadzona; 10 lipca 1794 r. bitwa wojsk Tadeusza Kościuszki z siłami prusko-rosyjskimi gen. Götza. 19

kwietnia 1809 r. przegrana bitwa wojsk polsko-saskich dowodzonych przez ks. Józefa Poniatowskiego z korpusem austriackimi Ferdynanda Karola Józefa d'Este. We wsi barokowo-klasycystyczny kościół św. św. Szczepana i Anny wybudowany w 1654 r. i przebudowany przez Szymona Bogumiła Zuga w 1790 r. (w ściany wmurowano kule armatnie z bitwy 1809 r.) oraz klasycystyczna austeria (zajazd pocztowy) z końca XVIII w. Na płd. rezerwat ornitologiczny Stawy Raszyńskie.

Głaz-pomnik bitwy z 1809 r. – pamiątkowy głaz ustawiony w 1959 r. z inicjatywy PTTK przy grobli raszyńskiej w miejscu, z którego według legendy ks. Józef Poniatowski poprowadził w decydującej fazie bitwy polskich żołnierzy do szarży na bagnety.

Głaz-pomnik bitwy z 1809 r., fot. Monika Pszczółkowska

powiat przasnyski

powierzchnia:	1219 km ²
ludność:	53 0140 osoby
gęstość zaludnienia:	44 os./km ²

Położony na północnym krańcu województwa, na pograniczu Mazowsza, Kurpiowszczyzny i Mazur. Obejmuje zachodnią część Równiny Kurpiowskiej oraz północną część Wysoczyzny Ciechanowskiej. Od północy graniczy z powiatami nidzickim i szczycieńskim z województwa warmińsko-mazurskiego, od wschodu – ostrołęckim i makowskim, od południa z powiatem ciechanowskim, a od zachodu – mławskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej oraz pięciu wiejskich. W granicach powiatu znajdują się dwa miasta (Przasnysz i Chorzele). Większość terenu to mało urozmaicony krajobraz równinny, jedynie północno-zachodnia część powiatu leży w obrębie Wzniesień Mławskich (Dębowa Góra k. Starej Wsi, 236 m n.p.m.). Głównymi rzekami terenu są Orzyc, Omulew i Węgierka. Z północy na południe powiat przecina droga krajowa nr 57 Bartoszyce – Pułtusk. Sieć drogową uzupełniają drogi wojewódzkie nr 544 Brodnica – Ostrołęka, nr 614 Chorzele – Myszyniec, nr 616 Rembelin – Ciechanów i 617 Przasnysz – Ciechanów. W północnej części rejonu przebiega linia kolejowa nr 35, łącząca Ostrołękę ze Szczytnem. Ponad 60% powiatu to użytki rolne – podstawa rozwiniętego przemysłu rolno-spożywczego. Będące pozostałością Puszczy Kurpiowskiej lasy stanowią około 30% powierzchni. Walory przyrodnicze są chronione w ramach: 2 obszarów chronionego krajobrazu, 3 obszarów Natura 2000 i jednego użytku

ekologicznego. Na terenie powiatu ustanowiono 56 pomników przyrody.

KRASNE

Wieś gminna na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, 13 km na płd. wsch. od Przasnysza.

Obok Opinogóry jeden z nielicznych na Mazowszu ośrodków własności ziemskiej. Dobra nadane prawdopodobnie przez księcia Konrada I marszałkowi dworu Warciśławowi, który uczynił z nich gniazdo rodowe Krasińskich. Na pocz. XX w. przeszło w ręce Czartoryskich. W 1939 r. подарowane Erichowi Kochowi, nadprezydentowi i gauleiterowi Prus Wschodnich. Po wojnie majątek upaństwowiono (PGR). Obecnie stadnina koni. W miejscowości park krajobrazowy projektu Waleriana Kronenberga z prawdopodobnie najdłuższą aleją grabową w Europie (1,5 km). Przy wejściu neogotycka wieża ciśnierni, w której tworzone jest muzeum rodu Krasińskich.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego – późnoreniesansowa świątynia wzniesiona w latach 1570–1575 z fundacji biskupa krakowskiego i podkanclerzego wielkiego koronnego Franciszka Krasińskiego, przebudowana m.in. przez Tylmana z Gameren. W podziemiach krypty rodowe Krasińskich. Wnętrze barokowe, przekształcone w poł. XVIII w., polichromie Sebastiana Ecksteina z 1747 r. Liczne rzeźby i tablice nagrobne Krasińskich (m.in. jedyny w Polsce

podwójny marmurowy nagrobek dwóch kolejnych żon Jana Kazimierza Krasińskiego oraz brązowy i pozłacany nagrobek dwóch żon Jana Dobrogosta Krasińskiego).

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, fot. Marcin Tysler

PRZASNYSZ

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad rz. Węgieką; 17 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK57, DW544 i DW617.

Według legendy miasto założył młynarz Przasznik, który ugościł zbłąkanego podczas polowania księcia Konrada Mazowieckiego. W XIII w. istniały tu osada targowa i dwór myśliwski księcia mazowieckiego. Prawa miejskie w 1427 r. Po włączeniu Mazowsza do Korony rozkwit gospodarczy (piwowarstwo). Siedziba starostwa niemieckiego. Od 1648 r. własność księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. Zrujnowane w czasie potopu szwedzkiego. W okolicy miasta toczono bitwy i potyczki podczas konfederacji barskiej, insurrekcji kościuszkowskiej i powstania styczniowego (publiczna egzekucja dowódcy powstańczego Stefana Cieleckiego „Orlika”). Po upadku powstania w mieście stacjonowały na stałe wojska rosyjskie. Druga poł. XIX to okres rozwoju przemysłowego, przerwany przez ciężkie walki w latach 1914–1915 i w 1920 r. W czasie II wojny światowej nastąpiła eksterminacja ludności

żydowskiej (ok. 3 tys. osób). W klasztorze Kapucynek obóz pracy przymusowej. Obecnie ważny ośrodek administracyjno-gospodarczy (fabryka rowerów Kross i zakład produkcyjny urządzeń elektrycznych firmy ABB). Zachowany średnio-wieczny układ urbanistyczny z kwadratowym rynkiem, na którym stoi barokowo-klasycystyczny ratusz z końca XVIII w. (obecnie Muzeum Historyczne). W zachodniej części miasta zespół dawnego klasztoru Bernardynek (obecnie Kapucynek) z kościołem św. św. Klary i Józefa z lat 1609–1616, potem wielokrotnie przebudowywany. Drewniany budynek stacyjny z 1925 r. i stalowy most na Węgieckiej, będące elementami wąskotorowej Mławskiej Kolei Dojazdowej, łączącej Mławę z Przasnyszem i Makowem Maz. W parku miejskim pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego. Z Przasnysza pochodzą m.in. rzeźbiarz Edmund Majkowski (zm. 2009 r.) oraz siatkarz Arkadiusz Gołaś (zm. 2005 r.).

Zespół dawnego klasztoru Bernardynów – kompleks składający się z kościoła św. św. Jakuba i Anny, wybudowanego w latach 1588–1618 z fundacji Pawła Kostki, brata św. Stanisława, oraz wczesnobarokowego klasztoru, wzniesionego w latach 1637–1671, obecnie użytkowanego przez pasjonistów. Świątynia klasztorna to jeden z najpóźniej powstałych kościołów gotyckich w Polsce. W kaplicy św. Anny słynący łaskami, przywieziony z Rzymu obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, czczony dziś jako wizerunek Niepokalanej Przewodniczki z Przasnysza (koronowany w 1977 r.). W pobliżu prezbiterium nagrobek Adriana Szumskiego (zm. 1632 r.) z ciekawą staropolską wierszowaną inskrypcją.

Zespół dawnego klasztoru Bernardynów, fot. Zbigniew Lewandowski

W kruchcie grób Sługi Bożego o. Bernarda Kryszkiewicza, pasjonisty, oraz słynąca łaskami figura Ukrzyżowanego, nadnaturalnej wielkości. Najciekawsze fragmenty zabudowań klasztornych obejmują wirydarz, refektarz oraz barokową fasadę szczytu.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – jednonawowa gotycka świątynia, zbudowana w latach 1474–1485 z fundacji Michała Bończy-Bonieckiego, później wielokrotnie przebudowywana. Kaplice boczne: Pięciu Ran Pana Jezusa oraz tzw. Kostków, kryjąca szczątki rodziców i braci św. Stanisława Kostki, który był w świątyni ochrzczony. Wnętrze neorokokowe. W bogato złożonym ołtarzu głównym figury św. św. Piotra i Pawła oraz obrazy: Matki Boskiej Wniebowziętej i Przemienienia Pańskiego. Obok świątyni wolnostojąca murowana dzwonnica z końca XV w.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Singdrossel, źródło Wikipedia Commons

ROSTKOWO

Wieś na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, 5 km na płd. zach. od Przasnysza.

Rodzinna wieś Kostków, potem, do poł. XIX w. własność Zielińskich. Miejsce urodzenia (1550 r.) Stanisława Kostki, późniejszego świętego i jednego z patronów Polski.

Sanktuarium św. Stanisława Kostki – neogotycki kościół parafialny wzniesiono pod koniec XIX w., w głównej mierze ze składek społecznych. W 1926 r. sprowadzono z Rzymu część relikwii św. Stanisława. Sanktuarium ustanowiono w 2000 r. Obok kościoła związane

ze świętym: lipa oraz gałąz z odcisniętą wg legendy jego stopą.

Odcisk stopy św. Stanisława Kostki w kamieniu przy sanktuarium w Rostkowie, fot. Szymon Bijak

ZARĘBY

Wieś na Równinie Kurpiowskiej. Położona przy DW614, 35 km na ptn. wsch. od Przasnysza.

Własność rodziny Zielińskich, założona w poł. XVII w. na terenach wykarczowanej Puszczy Kurpiowskiej.

Kościół św. Wawrzyńca – drewniany, konstrukcji zrębowej, szalowany, wzniesiony w latach 1775–1776 z fundacji chorążego zawkrzeńskiego Antoniego Zielińskiego. Elementem wyróżniającym jest dostawiony do nawy głównej od zachodu ryzalit mieszczący kruchtę i chór. Wielokrotnie remontowany i przebudowywany. Wyposażenie wnętrza neobarokowe. W ołtarzu głównym XVIII-wieczna figura św. Mikołaja. Obok świątyni drewniane: plebania z 1930 r. i dzwonnica konstrukcji słupowo-ramowej z XVIII w.

Kościół św. Wawrzyńca, fot. Sławomir Milewski, źródło Wikipedia Commons

powiat przysuski

powierzchnia:	801 km ²
ludność:	42 417 osoby
gęstość zaludnienia:	53 os./km ²

Położony w południowo-zachodniej części województwa na terenie Doliny Białobrzezkiej, Równiny Radomskiej oraz Garbu Gielniowskiego. Od północy graniczy z powiatem grójeckim, od wschodu z powiatami białobrzezkim i radomskim, od południa z powiatem szydłowieckim oraz powiatem koneckim z województwa świętokrzyskiego, od zachodu zaś z powiatami opoczyńskim i tomaszowskim z województwa łódzkiego. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej i siedmiu wiejskich. W granicach powiatu znajduje się tylko jedno miasto (Przysucha). Urozmaiconą rzeźbą terenu z równoległymi pasmami wzniesień oddzielonych od siebie mniej więcej południkowymi dolinami rzek (Drzewiczka, Radomka ze zbiornikiem Domaniów, Jabłonica). Północno-zachodnią granicę obszaru powiatu stanowi Pilica. Północną część powiatu przecina droga krajowa nr 48 Tomaszów Mazowiecki – Kock, natomiast południową – nr 12 Łęknica – Dorohusk. Z północy na południe biegną drogi wojewódzkie nr 727 Klwów – Wierzbica, nr 728 Grójec – Jędrzejów i nr 749 Końskie – Przysucha. Ważnym szlakiem komunikacyjnym jest także linia kolejowa nr 22 z Tomaszowa Mazowieckiego do Radomia. Około 30% powierzchni stanowią lasy. Obszary cenne przyrodniczo chronione są w: rezerwacie przyrody Puszcza u źródeł

Radomki, na terenie 3 obszarów chronionego krajobrazu, 3 obszarów Natura 2000, 34 użytków ekologicznych oraz pod postacią 1 stanowiska dokumentacyjnego i 38 pomników przyrody. W części południowej, na Garbie Gielniowskim, liczne rowerowe i piesze szlaki turystyczne.

BIELINY

Wieś w obrębie Garbu Gielniowskiego, 12 km na zach. od Przysuchy.

Pierwsza wzmianka z 1389 r. Parafię założono przed 1521 r. Początkowo należała do Biełlińskich herbu Szreniawa. W XVIII w. własność Szaniawskich, pod koniec stulecia przeszła w ręce Wolskich.

Kościół św. św. Apostołów Szymona i Judy – drewniany, konstrukcji zrębowej, z modrzewiowego drewna kostkowego, gontowy dach z wieżyczką. Wzniesiony w 1780 r. w miejsce poprzedniej świątyni z pocz. XVI w., remontowany w poł. XIX i w poł. XX w. Z późnogotyckiego wyposażenia zachowały się: ciosowa rzeźbiona chrzcielnica; kielich z podstawą w kształcie sześciokątnej gwiazdy; kropielnica; obraz św. Pawła z fragmentami wizerunku św. Anny Samotrzeciej na rewersie. Pozostałe wyposażenie barokowe i rokokowe. Ołtarz główny z 1824 r. Chór muzyczny z 1841 r.

BORKOWICE

Wieś gminna u podnóża Garbu Gielniowskiego. Położona przy DW727, 6 km na płd. wsch. od Przysuchy.

Pierwsza wzmianka z 1308 r. Własność rodu Duninów, późniejszych Borkowskich herbu Łabędź. W XVII w. właścicielami stają się Szaniawscy, później Jan Dziboni. Do 1872 r. należała do Małachowskich, a od 1895 r. własność Dembińskich. W latach 1913–1943 proboszczem był tu, pochowany na miejscowym cmentarzu, ks. Jan Wiśniewski, założyciel Muzeum Pamiątek Krajoznawczych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Radomiu, autor monografii i opisów historycznych, kolekcjoner, pasjonat i społecznik. Miejsce urodzenia Edyty Witkowskiej – mistrzyni Europy i świata (2001) w zapasach i sumo. Eklektyczny pałac Dembińskich z 1903 r. projektu Władysława Marconiego i Zygmunta Hendla. Po wojnie zespół szkół, obecnie w rękach prywatnych. W parku cenny drzewostan z pomnikami przyrody: 300-letnim platanem, 200-letnią lipą drobnolistną, starymi modrzewiami. Zachowany układ alei grabowych i lipowych.

Kościół Świętego Krzyża i św. Mateusza, fot. Marcin Tysler

Kościół Świętego Krzyża i św. Mateusza – wzniesiony w latach 1829–1845 przez Franciszka Marię Lanciego i Henryka Marconiego, z fundacji Katarzyny i Antoniego Małachowskich oraz ich syna Onufrego. Bryła w stylu neogotyckim, wewnątrz późnobarokowe. W ołtarzu głównym krucyfiks z XVII–XVIII w. W ołtarzach bocznych barokowe drewniane rzeźby św. Rocha i św. Jana Nepomucena oraz figura św. Antoniego Padewskiego z 1646 r. wyrzeźbiona z galeny wydobytej na zboczu Karczówki przez Hilarego Małą. Z fundacji ks. Jana Wiśniewskiego na zewnętrznej ścianie tablice upamiętniające historię świątyni i Polski oraz pomnik na terenie plebani upamiętniający okres zaborów z inskrypcją: „W tym miejscu trzej kolejni zaborcy bawili. Moskal jadł, Austriak brał, Niemcy plany tworzyli”.

GIELNIÓW

Wieś gminna na skraju Garbu Gielniowskiego, nad rz. Brzuśnią. Położona przy DK12, 12 km na zach. od Przysuchy.

Kościół bł. Władysława z Gielniowa, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

Założona w 1418 r. przez Tomasza Mszczuja z Brzezinek, należała początkowo do Duninów-Brzezińskich herbu Łabędź. Prawa miejskie przed 1455 r., utracone w 1870 r. Miejsce urodzenia Władysława z Gielniowa (1440–1505), błogosławionego Kościoła katolickiego (1763), patrona Warszawy, Polski i Litwy, kaznodziei, poety-pieśniarza łacińskiego i polskiego (m.in. Żołtarz *Jezusów* i *Pieśń o Bożem umęczeniu*). Zachowany czworoboczny rynek. Kaplica bł. Władysława z 1852 r. w miejscu jego domu rodzinnego, pomnik upamiętniający 500-lecie jego śmierci. Kamieniołom (stanowisko dokumentacyjne) – dawne miejsce wydobywania piaskowca, który od średniowiecza był surowcem do wyrobu osetek, żaren i kamieni młyńskich.

Kościół bł. Władysława z Gielniowa – bezstylowa świątynia wzniesiona w latach 1861–1866. Trzy XIX-wieczne ołtarze, w jednym obraz Matki Boskiej Częstochowskiej ze zwieńczeniem „Ecce Homo” z końca XVIII w. i rzeźba św. Barbary z 1. poł. XVIII w. Relikwie błogosławionego, obraz z jego postacią w ołtarzu głównym oraz wizerunki w witrażu i na chorągwi.

ŁĘGONICE MAŁE

Wieś w Dolinie Białobrzesckiej, nad rz. Pilicą, 36 km na półn. od Przysuchy.

Ślady osadnictwa sięgają 3 tys. lat p.n.e. Na terasie zalewowej dwa cmentarzyska całopalne (górkę Kurhan). Pierwszy raz wzmiankowana w bulli Innocentego II z 1136 r. jako własność arcybiskupów gnieźnieńskich. Prawa miejskie w 1420 r., utracone w 1870 r. Miasto założył abp. Mikołaj Trąbka. Do końca XVIII w. stanowiły własność arcybiskupów, potem dzierżawił je gen. Antoni Madaliński. Zachowany częściowo dawny układ urbanistyczny.

Kościół św. Marii Magdaleny – jednonawowy modrzewiowy kościół wystawiony w latach 1765–1775 z fundacji marszałka Trybunału Koronnego Stanisława Małachowskiego. Na dwuspadowym dachu krzyż z symbolem bożogrobców. Wyposażenie barokowo-klasycystyczne. W ołtarzu głównym figura Chrystusa z XVII w. Polichromia z 1971 r. przedstawia panoramę

Jerozolimy. Obok dzwonnica konstrukcji zrębowej u dołu i słupowej u góry, kryta łamanym dachem namiotowym.

Kościół św. Marii Magdaleny, fot. Iwona Nabzdyk

ODRZYWÓŁ

Wieś gminna na Równinie Radomskiej, nad rz. Drzewiczką. Węzeł dróg: DK48 i DW728, 25 km na półn. zach. od Przysuchy.

Osada notowana w XIV w. Prawa miejskie w 1418 r., utracone w 1870 r. Miasto lokowane przez Dobrogosta Czarnego herbu Nałęcz, budowniczego mostu pontonowego dla wojsk Jagiełły w 1410 r. Później własność Odrzywołskich. Zachowany układ czworobocznego rynku o charakterystycznej parterowej zabudowie z bramą do dwóch posesji.

Kościół św. św. Jadwigi i Stanisława Biskupa – neogotycka świątynia wzniesiona w latach 1898–1907 wg projektu Konstantego Wojciechowskiego. Konstrukcja trójnawowa, halowa z dwuwieżową fasadą. W ołtarzu głównym barokowy obraz Matki Boskiej Bolesnej z 1692 r. Liczne nagrobki i epitafia. Obok

świętyni klasycystyczna plebania z mansardowym dachem i gankiem wspartym na dwóch kolumnach toskańskich, w której w 1809 r. stacjonował ks. Józef Poniatowski.

PRYSUCHA

Miasto powiatowe na pograniczu Garbu Gielniowskiego i Równiny Radomskiej; 6 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK12, DW727 i DW74.

Pierwsza wzmianka z 1415 r. (wieś Przesucha). W XVI w. należała do Morsztynów i rozwijała się dzięki kuźnicy. Prawa miejskie w 1710 r., utracone w 1870 r., odzyskane w 1958 r. Własność Antoniego Czermińskiego, który dzięki spiętrzeniu Radomki utworzył ośrodek przemysłu hutniczego i zbrojeniowego. W poł. XVIII w. napływ ludności niemieckiej (własny rynek – Czerzne) i żydowskiej (własny rynek koło synagogi), co przyczyniło się do rozwoju przemysłowo-handlowego miasta. W 1745 r. powstał polski rynek Urszulin. Dzięki kolejnym właścicielom, Dembińskim (najpierw herbu Rawicz, potem Nieczuja), miasto staje się ważnym ośrodkiem w Staropolskim Zagłębiu Przemysłowym. W XIX w. znany ośrodek chasydyzmu (m.in. Jakow Icchak Rabinowicz, tzw. Święty Żyd, i Symcha Bunin Bunchard).

Muzeum im. Oskara Kolberga, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

W czasie II wojny światowej zagłada ludności żydowskiej. Powojenny rozwój gospodarczy związany z Zakładami Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego „Hortex”, Zakładami Płytek Ceramicznych „Przysucha” oraz Fabryką Wyrobów Metalowych. Zachowany układ przestrzenny z trzema rynkami (niemieckim, żydowskim i polskim). Najstarszym budynkiem w mieście jest lamus dworski wystawiony przez Czermińskich pod koniec XVII w. Klasycystyczny kościół św. św. Jana Nepomucena i Ignacego Loyoli, wzniesiony z fundacji Urszuli z Morsztynów Dembińskiej w latach 1780–1786 z barokowym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem w ołtarzu głównym. Ślady osadnictwa żydowskiego w postaci: murowanej barokowo-klasycystycznej synagogi z lat 1764–1777 z zachowaną bimą, aron ha-kodesz i elementami polichromii, kirkutu z najstarszą macewą z 1771 r. oraz odbudowanymi w 1987 r. ohelami cadyków przysuskich.

Muzeum im. Oskara Kolberga – placówka muzealna założona w 1990 r. (od 1992 r. oddział Muzeum Wsi Radomskiej) prezentująca życie i twórczość Oskara Kolberga (1814–1890), urodzonego w Przysusze etnografa, znawcy i piewcy folkloru polskiego. Muzeum gromadzi i wystawia rodzinne dokumenty, listy,

rękopisy, portrety i pierwodruki oraz przedstawia program Kolbergowych badań kultury ludowej ziem dawnej Rzeczypospolitej wraz z ich opracowaniem w postaci tomów „Ludu” i „Obrazów Etnograficznych”. Na wystawach ukazuje także dzieje Przysuchy i okolic. Od 2002 r. muzeum jest współorganizatorem ogólnopolskiego konkursu o Nagrodę im. Oskara Kolberga „Za zasługi dla kultury ludowej”. Siedzibą placówki jest klasycystyczny dwór Dembińskich z poł. XIX w.

Ścieżka dydaktyczna „Rawicz” – szlak edukacyjny w Nadleśnictwie Przysucha długości 12 km, ukazujący walory przyrodnicze, archeologiczne, geologiczne i historyczne okolic miasta. Przystanki na ścieżce prezentują m.in. doły rudne, tzw. warpy, mogiły żołnierskie i partyzanckie, Górę Grodzką (Gródek Leśny, 295 m n.p.m.) z wałami kultowymi sanktuarium solarne z VI–VII w. z zachowanymi formami kamiennymi, jak „idol”, „niedźwiedź” czy „łącznik”. Pomniki przyrody: 150-letnie sosny i 400–450-letnie dęby. Ścieżkę kończy uroczysko Skałki – odkrywka skał osadowych pochodzących z okresu triasu i jury dolnej.

RUSKI BRÓD

Wieś w obrębie Garbu Gielniowskiego, nad rz. Radomką. Położona przy DW749, 10 km na płd. od Przysuchy.

Wzmiankowana już w XV w. Stara osada hutnicza. W XVIII w. kuźnia należąca do Małachowskich. Podczas II wojny światowej w okolicy działał Wydzielony Oddział Wojska Polskiego mjr. Henryka Dobrzańskiego ps. „Hubal” oraz oddział Batalionów Chłopskich por. Madeja ps. „Jerzy”. W dniach 16–19 stycznia 1945 r. duża bitwa wojsk radzieckich z hitlerowcami, tzw. kocioł pod Ruskim Brodem. Kościół z 1928 r. wzniesiony staraniem ks. Jana Wiśniewskiego. W centrum pomnik poświęcony żołnierzom i partyzantom poległym w latach 1939–1945. Czerwony szlak pieszy prowadzący do Rezerwatu Puszcza u źródeł Radomki.

Cmentarz parafialny – miejsce pamięci poświęcone mieszkańcom wsi Hucisko zamordowanym przez Niemców 11 kwietnia

1940 r. w odwecie za klęskę hitlerowców w bitwie z oddziałem Hubala, mogiły polskich i radzieckich żołnierzy biorących udział w bitwie w styczniu 1945 r.

SKRZYNNO

Wieś na Równinie Radomskiej, nad rz. Radomką. Położona przy DK12, 6 km na wsch. od Przysuchy.

W XI w. grodzisko i podgrodzie o charakterze rzemieślniczo-handlowym. Od ok. 1128 r. siedziba kasztelana. W XIII w. własność biskupów poznańskich, od 1288 r. w większości w posiadaniu cystersów z Sulejowa, a w części miejscowych proboszczów (podwójny układ przestrzenny i administracyjny). Prawa miejskie w 1308 r., utracone w 1870 r. W bitwie pod Grunwaldem rycerz Mszczuj ze Skrzynna pokonał i zabił wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena. W poł. XVI w. ośrodek arianizmu. Podczas II wojny światowej getto dla ludności żydowskiej. Od 1993 r. klasztor belgijskiego Zgromadzenia Sióstr Wychowania i Kształcenia Katolickiego.

Kościół św. Szczepana, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

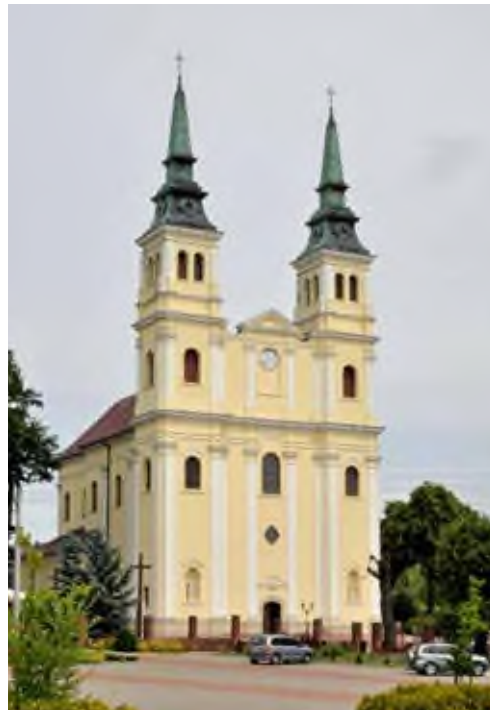
Kościół św. Szczepana – późnorenesansowy, wznoszony w latach 1626–1638 z fundacji Macieja Wrzeciąży. W poł. XVII w. dobudowano dwie kaplice fundacji Modliszewskich. Wystrój barokowy z 2. poł. XVIII w. z wcześniejszymi gotyckimi elementami: polichromowaną rzeźbą radosnej i uśmiechniętej Piękną Madonny z 1420 r., jednym z najcenniejszych dzieł sztuki snycerskiej w tej części kraju; obrazem św. św. Apostołów Piotra i Pawła oraz dwiema kropielnicami i krucyfiksem. Ponadto obraz Matki Boskiej Matki Życia szkoły holenderskiej z XVI w. Szczególnym kultem otoczone ołtarz i obraz św. Walentego słynący licznymi łaskami – obiekt pielgrzymek. Na zewnętrznej elewacji płaskorzeźba herbu Łąbedź i współczesna tablica Stowarzyszenia rodu Duninów z okazji 800. rocznicy nadania rodowi miejscowości przez Bolesława Krzywoustego.

SKRZYŃSKO

Wieś na Równinie Radomskiej. Stacja PKP Przysucha na linii nr 22, 2 km na płu. od Przysuchy.

Do 1120 r. gród kasztelański, w 1123 r. nadany Piotrowi Duninowi Włostowicowi. Własność Duninów do XV w. W XIX w. właścicielką była Waleria Marrene Morzkowska (autorka powieści *Nowy gladiator*).

Kościół św. Wojciecha – późnobarokowy, jednonawowy z węższym prezbiterium, wzniesiony w latach 1760–1768, fundacji Karola Szydłowskiego. We wsch. ścianie prezbiterium romańskie ciosy z pierwotnego kościoła. Wyposażenie barokowe i rokokowe. W rokokowym ołtarzu głównym malowany na desce cudowny obraz Najświętszej Marii Panny – Matki Boskiej Staroskrzyńskiej w typie Hodegetrii z poł. XV w., koronowany w 1998 r. i ponownie w 2002 r. Przy rekonstrukcji otrzymał nazwę Maryi Matki Piękną Miłości. Według legendy Piotr Dunin, modląc się przed tym obrazem, odzyskał wyłupiony wzrok i obcięty język. W kościele sanktuarium Matki Bożej Staroskrzyńskiej – najstarszy ośrodek kultu maryjnego na Radomszczyźnie.

Kościół św. Wojciecha, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

WIENIAWA

Wieś gminna na Równinie Radomskiej nad rz. Radomką. Położona przy DK12, 13 km na wsch. od Przysuchy. Stacja kolejowa na linii nr 22.

Założona w XV w. przez Wieniawitów. Największy rozkwit w XV–XVI w. jako własność Wolskich i Młodeckich. Podczas II wojny światowej w sąsiedztwie wielki hitlerowski poligon dla rakiet V-1 i V-2, przy którego tworzeniu wykorzystywano Żydów, Rosjan i Polaków z założonego specjalnie obozu pracy (pomnik przed urzędem gminy).

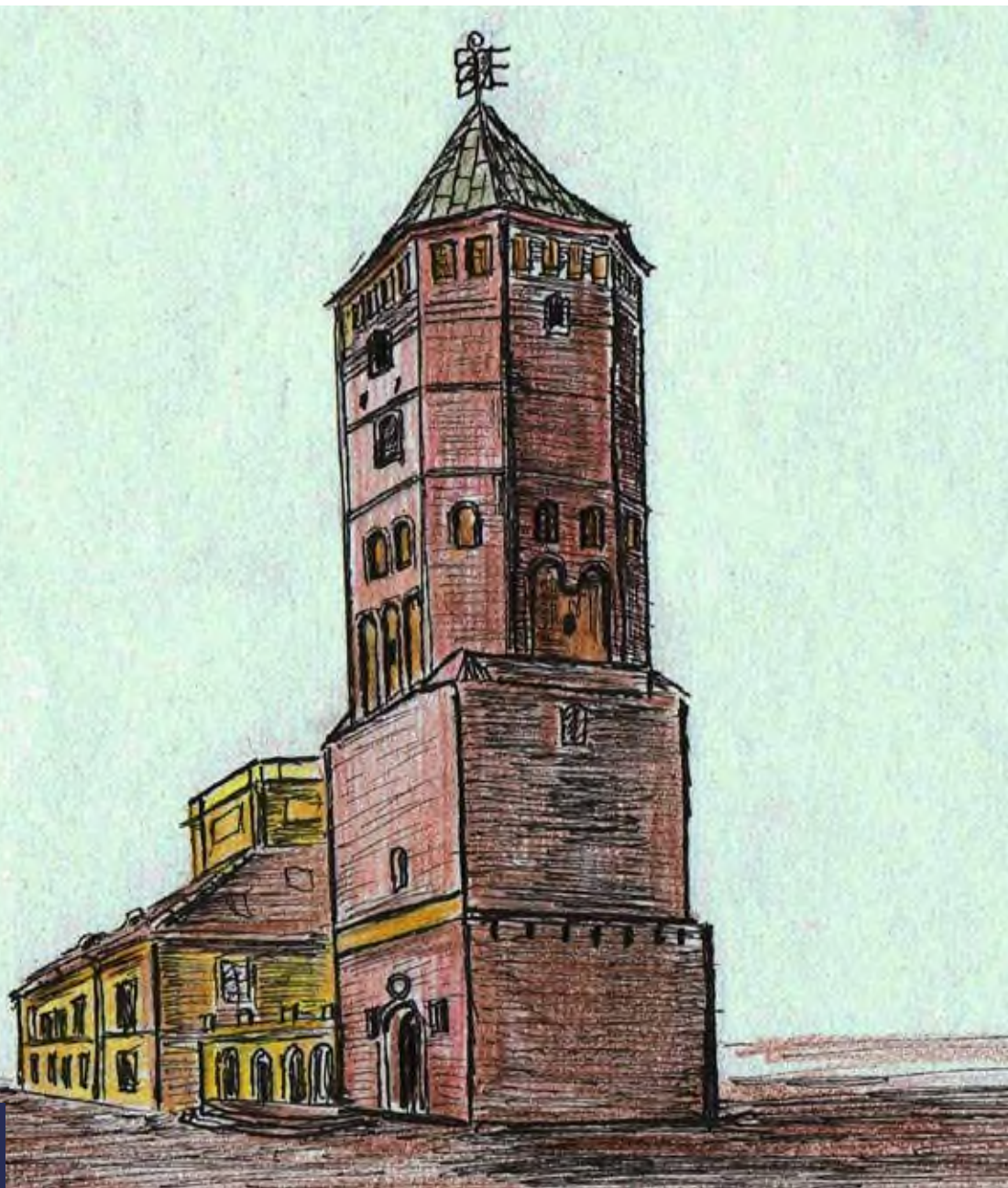
Kościół św. Katarzyny – wzniesiony w latach 1511–1519 w stylu późnogotyckim (prezbiterium i kaplica św. Stanisława) przez proboszcza Stanisława Młodeckiego, rozbudowany w 1703 r. (barokowa nawa) z fundacji starosty sandomierskiego Karola Dunina-Wąsowicza. Kolejne konserwacje w XX w. Ołtarz główny późnorenesansowy z pocz. XVII w. o bogatej dekoracji snycerskiej, okuciowo-roślinnej, na zasuwie Ukrzyżowanie z Matką Boską i św. Janem, w polach bocznych czterej ewangeliści,

w polu głównym, pod zasuwą obraz Matki Boskiej Szkaplerznej. W kaplicy św. Stanisława poliptyk wieniawski z 1544 r., jedno z najlepszych renesansowych dzieł tego typu w Europie. Trzyczęściowy, przedstawia sceny z życia św. bpa Stanisława Szczepanowskiego: „Zabójstwo św. Stanisława bpa”, „Świadczenia przed królem”, „Legenda o zwłokach i orłach”, „Kupno wsi” i „Wskrzeszenie Piotrowina”. Predella ukazuje pogrzeb św. Stanisława. Po zamknięciu przedstawia malowane sceny Męki Pańskiej. W zwieńczeniu ołtarza znajduje się malowana i rzeźbiona kompozycja św. Anny Samotrzeciej. We wnętrzu ponadto: chrzcielnica wczesnośredniowieczna prawdopodobnie z pierwotnego kościoła z 1264 r.; późnogotyckie drewniane figury świętych oraz krucyfik w łuku tęczyowym. Przed kościołem wiekowe dęby – pomniki przyrody.

Poliptyk wieniawski, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

powiat pułtuski

powierzchnia:	827 km ²
ludność:	51 746 osoby
gęstość zaludnienia:	63 os./km ²

GAŚIOROWO

Położony w środkowej części województwa, obejmuje wschodnią część Wysoczyzny Ciechanowskiej, fragmenty Doliny Dolnej Narwi oraz zachodni kawałek Międzyrzecza Łomżyńskiego. Od północy graniczy z powiatami ciechanowskim i makowskim, od wschodu – z wyszkowskim, od południa – legionowskim, od zachodu z powiatami nowodworskim i płońskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz sześciu wiejskich. W granicach powiatu jest jedno miasto (Pułtusk). Sieć hydrograficzną regionu stanowi rzeka Narew oraz jej dopływy (Przewodówka, Prut, Klusówka). Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 57 Pułtusk – Bartoszyce i nr 61 Warszawa – Suwałki i wojewódzkie nr 571 Naruszewo – Pułtusk, nr 618 Gołymień-Ośrodek – Wyszaków i nr 620 Nowe Miasto – Przewodowo-Parcele, a także linia kolejowa nr 29 Tłuszcz-Ostrołęka. Tereny o charakterze przede wszystkim rolniczym, lasy zajmują jedynie 19% powierzchni powiatu. Walezy przyrodnicze chronione są w Nadbużańskim Parku Krajobrazowym, 2 obszarach chronionego krajobrazu, 2 obszarach Natura 2000 i 5 rezerwach przyrody. Utworzono także 12 użytków ekologicznych i ustanowiono 35 pomników przyrody. W 1868 r. pod Pułtuskiem spadł meteoryt, pochodzący z, uznawanego za najliczniejszy, deszczu meteorytów kamiennych na świecie. Dwa największe okazy (o masie ok. 8–9 kg) znajdują się w londyńskim British Museum i Muzeum Ziemi PAN w Warszawie.

Wieś na Wysoczyźnie Ciechanowskiej. Położona przy DW620, 15 km na zach. od Pułtuska.

Własność biskupów płockich, a pod zaborami wieś rządowa. Parafia erygowana w 1385 r., zlikwidowana w 1847 r.

Kościół św. Jana Chrzciciela – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Wzniesiony i konsekrowany w 1792 r. przez Krzysztofa Hilarego Szembeka, bpa płockiego. Uszkodzony w 1945 r., wyremontowany ok. 1950 r. Korpus na planie zbliżonym do kwadratu, prezbiterium węższe, zamknięte ścianą prostą. Fasada z ryzalitami w formie niskich wież. Nad nawą i prezbiterium wspólny dach czterospadowy, nad zakrystią, skądziem i kruchtą główną – pulpitowy. Wnętrze trójnawowe, rozdzielone dwiema parami słupów,

Kościół św. Jana Chrzciciela, fot. Mieczysław Żochowski

przykryte wspólnym stropem płaskim. Barokowe wyposażenie z XVIII w. W ołtarzu głównym obraz św. Mikołaja. Przed kościołem drewniana dzwonnica konstrukcji słupowej z XIX w.

OBRYTE

Wieś gminna na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, 12 km na wsch. od Pułtusa.

Wzmiankowana w XIII w. jako własność biskupów płockich, pozostawała w ich dobrach do końca XVIII w. Parafia erygowana zapewne w 1242 r. i ponownie w 1398 r. Ośrodek sztuki kurpiowskiej: budownictwo drewniane, tkactwo, hafciarstwo, amatorski zespół pieśni i tańca Kurpie Białe.

Kościół Świętej Trójcy – neogotycki, jednonawowy, z wieżą wbudowaną w fasadę, zbudowany w latach 1850–1852 wg projektu Wilhelma Arnolda z fundacji rosyjskiego namiestnika Królestwa Polskiego księcia Michała Górczakowa. Konsekrowany w 1885 r. Po pożarze w 1915 r. i zniszczeniach wojennych odbudowany i powiększony staraniem ks. Aleksandra Zalewskiego w latach 1924–1928 wg projektu Aleksandra Sygietyńskiego. Eklektyczny ołtarz główny projektu Stanisława Marzyńskiego z obrazami Trójcy Świętej i Matki Boskiej Częstochowskiej. Organy z 1924 r. wykonane przez Stanisława Brzozowskiego, powiększone w 1993 r. Obok kościoła drewniana dzwonnica z 1. poł. XIX w. konstrukcji słupowej oraz grupa starych wiązów i lip.

Kościół Świętej Trójcy, fot. Mieczysław Żochowski

PNIEWO

Wieś na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, nad rz. Prut. Położona przy DW618, 13 km na płd. wsch. od Pułtusa.

Wzmiankowana w 1. poł. XIII w. jako własność biskupów płockich. Po zniszczeniach w czasie wojny północnej zasiedlona osadnikami kurpiowskimi z Puszczy Zielonej. Od 1778 r. należała do Stanisława Wessla, starosty golubskiego. Mało urodzajne gleby, duża liczba łąk i pastwisk w okolicy spowodowały rozwój hodowli owiec i obróbki wełny oraz uprawy i obróbki lnu. 18 maja 1944 r. obława hitlerowców na polskich partyzantów (pomnik Obrońców Ojczyzny z 1985 r.). Neogotycki kościół św. św. Piotra i Pawła z lat 1912–1928 wzniesiony wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego, trójnawowy o układzie halowym, z dwiema strzelistymi wieżami. W polichromii wnętrza wykorzystano motywy haftów kurpiowskich.

Izba regionalna „Kuznia Kurpiowska” – placówka kultury prowadzona przez miejscowe Stowarzyszenie „Puszcza Biała – Moja Mała Ojczyzna”. Izba mieści się w oryginalnym, ponad 100-letnim budynku dawnej szkoły z pięknie rzeźbionym drewnianym gankiem. We wnętrzu jest urządzona dawna chałupa kurpiowska wyposażona w oryginalne meble, narzędzia i sprzęty oraz dekoracje. Obok rekonstrukcja prawdziwej kuźni, z paleniskiem i miechem kowaliskim. Izba pełni też funkcję punktu informacji turystycznej regionu.

Izba regionalna „Kuznia Kurpiowska”, fot. Mieczysław Żochowski

PUŁTUSK

Miasto powiatowe w Dolinie Dolnej Narwi, nad rz. Narwią, na zach. skraju Puszczy Białej; 19,3 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK61, DW571 i DW618.

W IX–X w. gród z osadą targową przekształcony w XII w. na siedzibę kasztelana. Zniszczony przez najazd Prusów ok. 1195 r. Zapewne już na pocz. XIII w. stał się własnością biskupów płockich. Prawa miejskie w 1257 r. jako drugi ośrodek na Mazowszu po Płocku. W latach 1311–1324 budowa biskupiego grodu obronnego. Osada targowa zniszczona przez najazdy litewskie w latach 1324–1337, powtórnie lokowana w 1339 r. W 1469 r. zbudowano pierwszy most na Narwi, a w latach 1508–1533 z inicjatywy bpa Erazma Ciołka miasto otoczono murami obronnymi (zachowane dwie baszty). W 1530 r. uruchomiono pierwszą na Mazowszu drukarnię. W poł. XVI w. przy kolegiacie powstała szkoła kolegiacka, która dała początek słynącemu w całej Rzeczypospolitej kolegium jezuickiemu. Wykładali w nim m.in. Piotr Skarga, Andrzej Bobola i Jakub Wujek, a wśród uczniów byli kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński, biskup warmiński Andrzej Batory, poeta Maciej Kazimierz Sarbiewski oraz Jędrzej Świącicki, autor najstarszego znanego opisu Mazowsza. Przy kolegium powstał pierwszy w Polsce teatr publiczny. Poczynając od XVII w., miasto stopniowo podupadało w wyniku pożarów, powodzi, a w szczególności zniszczeń w czasie potopu szwedzkiego. W maju 1703 r.

Cmentarz żołnierzy radzieckich, fot. Mieczysław Żochowski

bitwa szwedzko-saska. Pod koniec XVIII w. własność biskupia została skasowana. 26 grudnia 1806 r. krwawa bitwa między wojskami Napoleona a Rosjanami, co zostało upamiętnione na Łuku Triumfalnym w Paryżu. W 1819 r. kolejny wielki pożar zniszczył miasto (m.in. cenne księgozbiory). Krwawe walki o miasto w 1920 r. W okresie międzywojennym miasto garnizonowe (13. Pułk Piechoty). W czasie II wojny światowej ponownie mocno zniszczone.

W 1994 r. utworzono Wyższą Szkołę Humanistyczną, obecnie Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor. W przylegającej od północy do miasta wsi Kleszewo monumentalny cmentarz 17 tys. żołnierzy radzieckich poległych nad Narwią w latach 1944–1945. Odcinek Narwi w okolicach Pułtusa stanowi enklawę Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego.

Bazylika kolegiacka Zwiastowania Najświętszej Marii Panny i św. Mateusza – wzniesiona w stylu gotyckim w poł. XV w. przez bpa Pawła Giżyckiego jako świątynia jednonawowa. Przekształcona później w bazylikę przez dobudowanie bocznych kaplic. W 1507 r. na fasadzie postawiono dwie wieże. Przebudowana z fundacji bpa Andrzeja Noskowskiego w duchu renesansu ok. 1560 r. pod kierunkiem Jana Baptysty Wencjanina. Wtedy powstały kolebkowe sklepienie zwane z czasem pułtuskim oraz kaplica fundatora. Trójnawowa świątynia z czteroprzęstowym korpusem i wydłużonym prezbiterium równym szerokością i wysokością nawie głównej, zamkniętym trójbocznie. Na styku prezbiterium i nawy znajdują

Bazylika kolegiacka Zwiastowania NMP i św. Mateusza, fot. Mieczysław Żochowski

się od płn. trzykondygnacyjny aneks (obecnie kaplica i skarbiec) i od pld. kaplica bpa Noskowskiego. Wnętrze ma charakter głównie renesansowy. W kolebkowym sklepieniu sieć kolistych ceglanych nieregularnych kasetonów, pokrytych malowidłami o motywach roślinnych, a w rzędzie nisz u podstawy sklepienia figuralne z inskrypcjami autorstwa Wojciecha z Warszawy, Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwu. Wczesnobarokowy ołtarz główny z cennymi płaskorzeźbami i rzeźbami z 2. poł. XVII w., obrazami *Zwiastowanie* i *Nawiedzenie* pędzla Bonawentury Dąbrowskiego (1834 r.). Kilka barokowych ołtarzy bocznych oraz bogato rzeźbione i dekorowane stalle fundacji bpa Ludwika Bartłomieja Załuskiego (1720 r.). Ambona w kształcie łodzi z 1720 r. Osiem tablic

epitafijnych rodu Załuskich z płaskorzeźbami w marmurze i piaskowcu. W kaplicy bpa Noskowskiego płyta nagrobna fundatora autorstwa Jana Marii Padovano (1561 r.). Nawę główną zamyka drewniany chór muzyczny z monumentalnym barokowo-klasycystycznym prospektem organowym zwieńczonym okiem opatrności (1830 r.). W kaplicy pod płn. wieżą bardzo rzadki obraz św. Wilgeforty, „kobiety z brodą” (pocz. XVIII w.), a w kaplicy św. Franciszka z Asyżu pod wieżą pld. 2580 holenderskich flizów (kafli) pokrytych scenami sielskimi. Obok kolegiaty klasycystyczna dzwonnica z lat 1786–1787, plebania z XVI w., przebudowana w XIX w., oraz dawne seminarium duchowne z XVIII w. (obecnie liceum).

Zamek biskupów płockich – Dom Polonii – rezydencja biskupów płockich wzniesiona etapami na wysokim wzgórzu nad Narwią. Najstarszym elementem jest Dom Mały wstawiony pod koniec XIV w. lub w 1. poł. XV w. W latach 1523–1527 z inicjatywy bpa Rafała Leszczyńskiego dobudowano renesansowy Dom Duży. Kolejna rozbudowa za bpa Andrzeja Noskowskiego w latach 1546–1567. Niemal doszczętnie zniszczony przez Szwedów, odbudowany i znacznie przebudowany w latach 1692–1736 przez biskupów z rodu Załuskich. W 1853 r. przejęty przez władze rosyjskie na szpital wojskowy. W latach 1918–1975 siedziba władz powiatowych. W 1989 r. otwarto tu Dom Polonii.

Zamek biskupów płockich – Dom Polonii, fot. Mieczysław Żochowski

Obecnie gospodarzem zamku jest stowarzyszenie Wspólnota Polska. Mają w nim też siedziby: Ośrodek Badań Genealogicznych „Piaś” i Archiwum Polonijne. W dawnej kaplicy zachowane sklepienie zwierciadlane z bogatym wystrojem sztukatorsko-malarskim. Ceglany most wsparty na gotyckich łukach, oflankowany dwiema okrągłymi basztami, przez który wchodzi się bramą na dziedziniec zamku. Jego skrzydła tworzą niesymetryczną podkowę.

Rynek – uznawany za najdłuższy w Europie (390 m), wybrukowany kocimi łbami. W pierzejach zachowały się liczne klasycystyczne kamienice, przeważnie z pocz. XIX w. W jednej z nich przebywał Napoleon Bonaparte (pamiątkowa tablica). U podnóża zamku dawny kościół filialny św. Marii Magdaleny w formie rotundy z wydłużoną apsydą, przebudowany przez bpa Andrzeja Krzyckiego w stylu renesansu był jedną z najlepszych realizacji tego okresu w kraju. Zburzony pod koniec II wojny światowej, zrekonstruowany w latach 1946–1952 wg projektu Feliksa Dzierżanowskiego. Naprzeciwko ławeczka z pomnikiem Krzysztofa Klenczona.

Muzeum Regionalne – placówka założona w 1964 r., prezentująca historię miasta. Siedziba muzeum znajduje się w gotycko-renesansowej

Ratusz i Muzeum Regionalne, fot. Mieczysław Żochowski

wieży dawnego ratusza oraz w jednej z przyrynkowych kamienic. Dolną część wieży wzniesiono w poł. XV w., a górną na przełomie XV i XVI w. W latach 1947–1949 regotyzowana. Natomiast sam ratusz, kilkakrotnie przebudowywany, zastąpiono po II wojnie światowej budowlą w stylu pseudoklasycystycznym wg projektu Tomasza Kornackiego.

Kościół św. św. Piotra i Pawła – wzniesiony w latach 1688–1702 dla jezuitów, potem w rękach benedyktynów płockich (1781–1864). Mimo dwu istotnych przebudów kościół zachował charakter barokowy. Typu bazylikowego z dwiema czworobocznymi wieżami wtopionymi w korpus. W nawie głównej sklepienia kolebkowe na gurtach, a w nawach bocznych kolebkowo-krzyżowe na gurtach. Wyposażenie eklektyczne z XIX–XX w. W ołtarzu głównym obraz Najświętszej Marii Panny autorstwa Wojciecha Gersona (1881 r.). Tablica epitafijna bpa Ludwika Bartłomieja Załuskiego z 2. poł. XVIII w.

Kościół św. Józefa – wzniesiony wraz z klasztorem Reformatorów w latach 1648–1657 z fundacji chorążego koronnego Wojciecha Wessla i ks. Szymona Gawłowickiego wg projektu Wawrzyńca Gruszewicza. Mimo kilku przekształceń wnętrze zachowało jednolity barokowy charakter. Pierwotne wyposażenie całkowicie wymienione w 1777 r. na wykonane przez Antoniego Schulza. W ołtarzu głównym obraz św. Józefa z Dzieciątkiem (ok. 1675 r.), a w zwieńczeniu gloria z gołębicą Ducha Świętego wśród obłoków. Ołtarze boczne z licznymi obrazami i rzeźbami, nawiązującymi do tematyki franciszkańskiej. W zakrystii mająca ponad 350 lat żeliwna forma do pieczenia opłatków. Do kościoła przylega czworobok dawnego klasztoru, w którym w latach 1803–1807 oraz 1864–1990 znajdowało się więzienie.

Kościół Świętego Krzyża – wzniesiony w latach 1531–1539, gruntownie przebudowany w latach 1804–1819 w związku z założeniem przy nim w 1804 r. nowego cmentarza. Dziś ma charakter późnogotycki z elementami barokowo-klasycystycznymi. Zbudowany na planie krzyża greckiego. W ołtarzu głównym barokowy krucyfiks z 3. ćw. XVIII w., a w zwieńczeniu promienista gloria z okiem Opatrzności. Obok kościoła

klasycystyczna dzwonnica oraz barokowo-klasycystyczny dawny dom księży rezydentów (obecnie zakład pogrzebowy).

SOKOŁOWO WŁOŚCIAŃSKIE

Wieś w Dolinie Dolnej Narwi, 17 km na pń. wsch. od Pułtuska.

Wieś szlachecka. Parafia erygowana w 1974 r. **Kościół Najświętszej Marii Panny** – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, wzmocniony lisciami. Powstał w 1835 r. z generalnego remontu i rozbudowy wcześniejszej świątyni sfinansowanych przez Daniela Sommera. Znacznie uszkodzony w 1944 r. Remontowany w latach 1968–1970 i 2009. Zbudowany na rzucie prostokąta, z prezbiterium węższym, zamkniętym ścianą prostą. Dachy blaszane, nad nawą i prezbiterium oddzielne dwuspadowe, nad zakrystią pulpitowy. Wnętrze trójnawowe rozdzielone dwiema parami słupów. Nad wejściem do prezbiterium belka tęczowa z barokowym krucyfiksem z 2. poł. XVII w. Wyposażenie głównie barokowe z XVIII w. W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Częstochowskiej datowany na koniec XVII w. Chór muzyczny usytuowany od zach. wsparty jest na dwóch słupach z zastrzałami. Obok kościoła drewniana dzwonnica

Kościół Świętej Trójcy, fot. Mieczysław Żochowski

konstrukcji słupowej z poł. XIX w. oraz neogotyckie nagrobki rodziny Sommerów.

WINNICA

Wieś gminna na Wysoczyźnie Ciechanowskiej. Położona przy DW571, 12 km na pńd. zach. od Pułtuska.

Nazwa oznacza, że wyrabiano tu winniki, czyli miotłki używane w łaźniach. Pierwsza wzmianka z 1. poł. XIII w. Własność biskupów płockich, a pod zaborami wieś rządowa.

Kościół Świętej Trójcy – wzniesiony w stylu gotyku mazowieckiego w latach 1484–1514 przez muratora Jana z Przasnysza. Wielokrotnie

Kościół Najświętszej Marii Panny, fot. Mieczysław Żochowski

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Mieczysław Żochowski

przebudowywany. Poważnie uszkodzony w 1944 r., ale wkrótce odrestaurowany. Trójnawowy, pseudobazylikowy, z czworoboczną wieżą od frontu. We wsch. elewacji gotyckie okna, a we wnęce barokowy krucyfik. Wystój wnętrza przeważnie późnobarokowy. Chrzcielnica z obrazem przedstawiającym chrzest Chrystusa. W bocznych nawach klasycystyczne tablice nagrobne oraz tablica upamiętniająca poległych w latach 1918–1920.

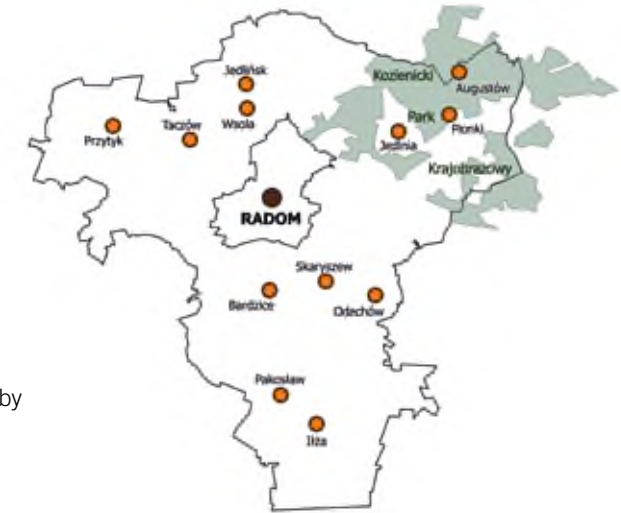
ZATORY

Wieś gminna na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, 14 km na pńd. wsch. od Pułtuska.

Wzmiankowana w 1389 r. jako własność szlachecka. Parafia erygowana w 1443 r. Wielokrotne zmiany właścicieli, m.in. Krzyscy, Glinkowie, Szydłowscy i Radziwiłłowie. W 1925 r. Piotr Bagniewski stworzył tu wzorcowe gospodarstwo rolne, odwiedzane przez specjalistyczne wycieczki z kraju i zagranicy. Eklektyczny kościół św. Małgorzaty z lat 1819–1821, odbudowany i znacznie przebudowany w latach 1923–1926 wg projektu m.in. Łukasza Wolskiego. Ołtarz główny z marmuru kieleckiego, a boczny (z obrazem patronki) z alabastru. Poza tym polichromia Bronisława Bryknera wg motywów regionalnych.

Zespół pałacowo-parkowy – rezydencja wzniesiona w latach 1739–1801 przez Szydłowskich. W XIX w. powiększona i przebudowana w 1898 r. wg projektu Kornela Gabrielskiego. Po dewastacji w czasie I wojny światowej odrestaurowany w 1925 r. Po II wojnie światowej w zarządzie PGR. Pałac posadowiony na planie litery L, z parterowym korpusem głównym i piętrowymi częściami wysuniętymi ryzalitowo oraz parterową oficyną położoną prostopadle. Podpiwniczony, z mieszkalnym poddaszem przykrytym dachem mansardowym. Elewacja frontowa piętnastoosiowa z trójosiową piętrową częścią środkową poprzedzoną czterokolumnowym portykiem tokańskim zwieńczonym trójkątnym szczytem. Piętrowe skrzydła boczne trójosiowe, dekorowane tokańskimi pilastrami. Układ wnętrz dwutraktowy, w części północnej trzytraktowy. Całość skomponowana w duchu klasycystycznym i barokowym. Wokół odrestaurowany park z zespołem zabudowań folwarcznych z XIX w. (gorzelnia, młyn, magazyn spirytusowy, spichlerz, wozownia i stajnie). Obecnie w rękach prywatnych, niedostępny do zwiedzania.

powiat radomski

powierzchnia: 1530 km²

ludność: 151 630 osoby

gęstość zaludnienia: 99 os./km²

Położony w południowej części województwa na terenie Równiny Radomskiej, Równiny Kozienickiej i Przedgórza Łżeckiego. Od północy graniczy z powiatami białobrzeskim i kozienickim, od wschodu – zwoleńskim i lipskim, od południa z powiatem starachowickim z województwa świętokrzyskiego, a od zachodu z powiatami szydłowieckim i przysuskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, dwóch miejsko-wiejskich oraz dziesięciu wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się trzy miasta (Pionki, Iłża i Skaryszew). Główne rzeki regionu to Iłżanka i Radomka. Przez teren powiatu przebiegają drogi krajowe nr 7 (część trasy E77 Gdańsk – Chyżne), nr 9 (część trasy E371 Radom – Barwinek) oraz nr 12 (Łęknica – Dorohusk). Sieć kolejową tworzą linie nr 8 Warszawa – Kraków, nr 22 Tomaszów Mazowiecki – Radom oraz nr 26 Łuków – Radom. Gospodarka regionu opiera się na rolnictwie i ogrodnictwie (papryki). Lesistość wynosi 27%. W północno-wschodniej części duży kompleks leśny Puszczy Kozienickiej, objęty ochroną przez park krajobrazowy. Poza tym w powiecie znajduje się: 13 rezerwatów przyrody, 2 obszary chronionego krajobrazu, 4 obszary Natura 2000, 42 pomniki przyrody oraz 78 użytków ekologicznych. Liczne szlaki turystyczne, szczególnie na terenie Puszczy Kozienickiej.

AUGUSTÓW

Wieś w Puszczy Kozienickiej. Położona przy DW737, 28 km na półn. wsch. od Radomia.

Wieś królewska założona w 1777 r. przez Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zasiedlona przez „Posaniaków” – osadników sprowadzonych z Puszczy Sandomierskiej. 18 września 1939 r. w okolicy bitwa 31. Pułku Strzelców Kaniowskich pod dowództwem kpt. Kazimierza Skorupskiego z wojskami niemieckimi 13. Zmotoryzowanej Dywizji Piechoty. Cmentarz wojenny z 1918 r. – miejsce pochówku ponad 400 żołnierzy armii austro-węgierskiej i rosyjskiej. Sezonowa wioska indiańska Ponoka.

Iłża Dydaktyczno-Muzealna Puszczy Kozienickiej – utworzona w 1994 r. w dawnej leśniczówce z 1905 r. Ekspozycje ukazują walory

Cmentarz wojenny „Augustów I” 1914/1915,
fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

przyrodnicze i historyczne Puszczy Kozienickiej. Na zewnątrz: dawny sprzęt leśny i kolejki wąskotorowe do transportu drewna, miniogród dendrologiczny oraz oczko wodne z żółwiami błotnymi. Drewniany budynek wyłuszczeniarni nasion z 1933 r.

BARDZICE

Wieś na Równinie Radomskiej, 13 km na pld. od Radomia.

Wzmiankowana w 1418 r. jako Barzyce (od staropolskiego imienia Barz). Prywatna własność drobnej szlachty: Barzyckich, Gęborowskich i Rudzkich. W XVIII w. przechodzi w ręce Dehnhoffów, a na przełomie XVIII i XIX w. stały się własnością Tymińskich. Ostatnim właścicielem był Jan Gajewski. W 1943 r. utworzono tu samodzielną parafię.

Kościół św. Andrzeja Boboli – wzniesiony w latach 1771–1773 w Białobrzegach przez podkomorzego czerskiego Pawła Boskiego, przeniesiony z wyposażeniem na obecne miejsce w 1956 r. Budynek konstrukcji zrębowej, szalowany, na planie kwadratu z trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Pierwotny gont na dachu zastąpiono blachą miedzianą. Wewnątrz polichromia wykonana przez Janinę Pol w 1977 r. Późnobarokowy ołtarz główny, belka tęcza z sceną Ukrzyżowania, barokowa ambona. Kościół otacza park z drewnianymi figurkami i rzeźbą patrona parafii, figurką św. Franciszka z wilkiem. Od południa duża drewniana Brama Tysiąclecia. Obok świątyni drewniana dzwonnica w kształcie słupa z dzwonem wykonanym przez firmę Felczyńskich z Przemyśla.

Kościół św. Andrzeja Boboli, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

IŁŻA

Miasto gminne na Przedgórzu Iłżeckim, nad rz. Iłżanką; 4,9 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK9 (E371) i DW747, 30 km na pld. od Radomia.

Już w XI w. istniała tu osada wczesnośredniowieczna z grodziskiem drewniano-ziemnym (Kopiec Tatarski położony 1,5 km na ptn. wsch. od obecnego miasta). Od XII do końca XVIII w. własność biskupów krakowskich. Prawa miejskie w 1239 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1924 r. W XIV w. miasto typowo obronne z zamkiem i murami. W XV w. rozwój rzemiosła metalurgicznego, a później garncarstwa. Zniszczone w wyniku wojen szwedzkich. W wyniku reform Sejmu Wielkiego staje się miastem rządowym. W czasach Królestwa Polskiego w granicach Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego. W 1823 r. Lewi Sunderland uruchomił fabrykę naczyń fajansowych. Latem 1831 r. miasto spłonęło na skutek bitwy z armią carską. Liczne walki podczas powstania styczniowego. W dniach 8–9 września 1939 r. bitwa jednostek Armii „Prusy” pod dowództwem gen. Stanisława Skwarczyńskiego z 15. Korpusem Lekkim gen. Hermanna Hotha. Na wakacje do Iłży przyjeżdżał Bolesław Leśmian, który spotkał tu Teodorę Lebental, swoją mużę i adresatkę wielu erotyków, zwłaszcza z cyklu *W malinowym chruśniaku*. Kościół Świętego Ducha zbudowany w 1448 r. z piaskowca, odnowiony w 1967 r. oraz 2011 r. Muzeum regionalne w dawnym budynku szpitalnym z 1754 r. Piec z poł. XIX w. związany z miejscowymi tradycjami garncarskimi. Końcowa stacja Starachowickiej Kolei Wąskotorowej, którą można dojechać do Centrum Edukacji Leśnej Nadleśnictwa Marcule.

Ruiny zamku biskupów krakowskich – pozostałości gotyckiej warowni wystawionej w 1340 r. przez bpa Jana Grota, przebudowanej w latach 1560–1618 na renesansową rezydencję, która została zniszczona w czasie potopu szwedzkiego i była odbudowywana przez kolejnych biskupów: Andrzeja Trzebnickiego (1670 r.), Aleksandra Lipskiego (1732 r.) i Stanisława Załuskiego (1760 r.). W XIX w. szpital. Od 1990 r. systematyczne prace konserwacyjno-adaptacyjne. Obecnie dla turystów udostępniona jest kamienna wieża. W zamku odbywają się turnieje rycerskie.

Ruiny zamku biskupów krakowskich, fot. Paweł Zań

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – renesansowy, wzniesiony w latach 1597–1603 z fundacji Marcina Szyszkowskiego, wielokrotnie restaurowany i przebudowywany. Trójnawowa bazylika zbudowana z łamane-go kamienia. Nawa główna otwiera się na nawy boczne przez arkady filarowe. Ołtarz główny z 1629 r. z licznymi figurami świętych, stalle z pocz. XVII w. Najcenniejszym fragmentem kościoła jest kaplica Świętego Krzyża (Szyszkowskiego) wzniesiona w 1629 r. na planie kwadratu, okazały portal z dwóch kamiennych kolumn, podpierających tympanon z herbem Ostoja. W środku malowidła przedstawiające cesarza Herakliusza i św. Helenę. W 1965 r. odkryto polichromię ornamentalną z wizerunkami

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Zbigniew Lewandowski

świętych w medalionach. Dzwonnica z 1758 r., prawdopodobnie pozostałość po średniowiecznej baszcie w murach miejskich.

JEDLNA

Wieś na Równinie Kozienickiej. Położona przy DW737, 15 km na ptn. wsch. od Radomia.

Stara puszczańska osada, notowana już w XII w. Ważny ośrodek bartniczy oraz siedziba sądu bartnego. W miejscowym dworku myśliwskim (spłonął w 1657 r.) Władysław Jagiełło wydał przywilej jedlneński, gwarantujący szlachcie nietykalność osobistą. Miejsce dwóch bitew podczas powstania styczniowego. W nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r. oddział Narcyza Figietego rozbroił rotę carskich saperów, a 13 kwietnia oddział Józefa Jankowskiego odparł szarżę kawalerii rosyjskiej (mogiła na cmentarzu parafialnym). Pomnik Władysława Jagiełły z 2010 r.

Kościół św. św. Mikołaja i Małgorzaty – trójnawowa bazylika wybudowana w latach 1790–1834 wg projektu Jana Kantego Fontany, przebudowana w latach 1898–1901 przez Stefana Szyllera w duchu neorenesansowym. Wewnątrz późnobarokowe ołtarze boczne oraz kamienna późnorenesansowa chrzcielnica. Przed kościołem dwa żeliwne nagrobki z XIX w., w tym pomnik miejscowego proboszcza, pisarza i regionalisty ks. Józefa Gackiego z 1870 r.

Kościół parafialny św. św. Mikołaja i Małgorzaty, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

JEDLIŃSK

Wieś gminna na Równinie Radomskiej, nad rz. Radomką i Tyrmianką. Położona przy trasie S7 (E77), 10 km na ptn. od Radomia. Nazwa pochodzi od licznych jodeł otaczających średniowieczną osadę.

W poł. XV w. właścicielami byli Mikołaj i Zbigniew Czajkowie z Jaworu, a następnie Jedlińscy herbu Nabram. Prawa miejskie w 1530 r., utracone w 1870 r. W latach 1560–1630 ośrodek kalwinizmu (zbór i szkoła prowadzona przez nauczycieli z Akademii Rakowskiej). W tym czasie w mieście osiedliło się wielu Szkotów. Za własności Witowskich kalwini opuścili Jedlińsk. Znaczne zniszczenia podczas najazdu szwedzkiego w 1655 r. Potem wielokrotne zmiany właściciela. 11 czerwca 1809 r. bitwa wojsk Księstwa Warszawskiego i austriackich. Do czasów świetności, kiedy miasto miało prawo miecza, nawiązuje wywodzący się prawdopodobnie z 1778 r. ludowy obrzęd ścięcia śmierci, obchodzony w „kusy wtorek”, czyli wtorek poprzedzający środę popielcową. Dawną tradycję potówu raków przypomina wystawiony w 2006 r. na rynku pomnik tego skorupiaka.

Kościół Apostołów Piotra i Andrzeja – świątynia ufundowana w 1630 r. przez Stanisława Witowskiego, odnowiona po zniszczeniach potopu szwedzkiego przez Aleksandra Józefa Załuskiego. W 1752 r. gruntownie restaurowana i przekształcona w stylu barokowym przez bpa Andrzeja Stanisława Załuskiego. Wystrój barokowy. W ołtarzu głównym obraz Chrystusa powołującego

Piotra i Andrzeja na apostołów. Barokowa drewniana chrzcielnica. Przy kościele dzwonnica z 1645 r. z dachem namiotowym (dzwony z 1619 i 1648 r.).

ODECHÓW

Wieś na Równinie Radomskiej. Położona przy DW733, ok. 23 km na pld. wsch. od Radomia.

Jedna z najstarszych wsi ziemi radomskiej. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1228 r. W 1401 r. prymas Mikołaj Trąba ufundował tu drewniany kościół. Prawa miejskie w 1573 r., utracone po 1662 r.

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

Kościół Apostołów Piotra i Andrzeja, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – wzniesiony w latach 1459–1460 z fundacji Jana Długosza. Kościół gotycki, stanowi dziś transept neogotyckiej bazyliki zbudowanej w latach 1911–1913 wg planów Zygmunta Słomińskiego z Radomia. Ostrołukowe okna i kamienne portale. Wyposażenie barokowe. W ołtarzu głównym obraz *Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny* z 2. poł. XVIII w. Chrzcielnica z XV w. Pod chórem kamienne kartusze z herbami Łabędź i Jasieńczyk.

PAKOŚLAW

Wieś na Przedgórzu Łżeckim, 32 km na pld. od Radomia.

W okolicy ślady neolitycznego górnictwa krzemienia czekoladowego. Pierwsze wzmianki w XV w. Od 1569 r. własność Piotra i Prokopa Pękostawskich. Pod koniec XIX w. znajdowały się tu: gorzelnia, dwa młyny wodne, kopalnie wapienia i torfu. Na pocz. XX w. należy do Smoleńskich.

Pomnik bitwy pod Pakosławiem – monument upamiętniający krwawą bitwę, jaką w dniach 19–20 maja 1915 r. stoczył z wojskami austriackimi i niemieckimi dowodzony przez ppłk. Antoniego Reutta I Legion Polski, zwany Legionem Puławskim. W bitwie poległo 42 żołnierzy Legionu, 60 było rannych, a 11 zaginęło. Na odsłoniętym w 1930 r. pomniku autorstwa Piotra Milewskiego, byłego żołnierza Legionu, ufundowanym przez Smoleńskich, napis: „Pamięci Legionistów Puławskich poległych pod Pakosławiem w 1915 r. w walce o niepodległość i zjednoczenie ojczyzny”.

Pomnik bitwy pod Pakosławiem, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

PIONKI

Miasto na Równinie Kozienickiej, nad rz. Zagożdżonką; 18,8 tys. mieszk. Położone przy linii kolejowej nr 26, 23 km na wsch. od Radomia.

Wzmiankowane w 1543 r. jako osada młyńska, w 1843 r. połączona z sąsiednią osadą Zagożdżon. W latach 20. XX w. rozwinęła się osada fabryczna przy Państwowej Fabryce Prochu i Materiałów Kruszących. Szybki rozwój w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego. W czasie okupacji liczne akcje sabotażowe polskiego podziemia. Prawa miejskie w 1955 r. W okresie powojennym szybki rozwój przemysłu: Zakłady Tworzyw Sztucznych i Farb „Pronit”, Zakłady „Polcolfarm” (skóra syntetyczna), przedsiębiorstwo montażowe Chemomontaż oraz zakłady drzewne. Pod koniec XX w. upadek przemysłu. Kościół św. Barbary wzniesiony w 1932 r. wg projektu Stefana Szyllera.

Izba Pamięci Czarnej Płyty – otwarta w 2016 r. placówka muzealna, dokumentująca i prezentująca działalność wytwórni płyt winylowych ZTS „Pronit”, będącej w latach 1957–1991 głównym polskim wytwórcą płyt gramofonowych oraz wydawcą muzycznym. Izba jest dziełem Centrum Aktywności Lokalnej w Pionkach, które ma swoją siedzibę w dawnym budynku kasyna.

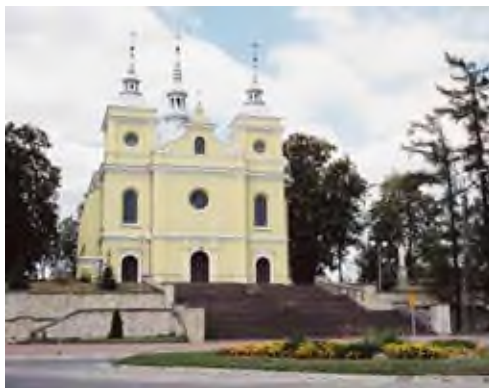
PRZYTYK

Wieś gminna na Równinie Radomskiej, nad rz. Radomką. Położona przy DW740, 17 km na ptn. zach. od Radomia.

Założona w 1333 r. przez Piotra z Podlodowa herbu Janina na skrzyżowaniu traktu królewskiego Warszawa – Kraków z traktem wielkopolskim Lublin – Poznań, które nazwano Środkiem lub Pępkiem Europy. Prawa miejskie w 1488 r., utracone w 1870 r. W rękach Podlodowskich do 1835 r. Najbardziej znanym ich przedstawicielem był Stanisław Lupa Podlodowski, który na sejmie w Piotrkowie w 1548 r. występował przeciwko małżeństwu króla Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną. W 1570 r. jego córka poślubiła poetę – Jana Kochanowskiego herbu Korwin. Wojny w XVII w. i pożar w 1795 r. spowodowały utratę znaczenia. Od XVII w. rozwój

osadnictwa żydowskiego. 9 marca 1936 r. doszło do starć ulicznych zwanych pogromem w Przytyku. W 1942 r. całą wieś i okolice zamieniono na poligon niemiecki, burząc wszystkie budynki z wyjątkiem kościoła. Obecnie tzw. zagłębienie paprykowe. Każdego roku odbywają się Ogólnopolskie Targi Papryki, skupiające producentów tego warzywa i handlowców. Na rynku studnia symbolizująca „pępek Europy”. Na dawnym kirkucie zachowało się ok. 30 macew z najstarszym nagrobkiem z 1770 r.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego – wybudowany w stylu neobarokowym w latach 1932–1936 wg projektu Stefana Szylle-
ra. W prezbiterium obraz *Znalezienie Krzyża Świętego* pędzla Jana Henryka Rozena. Na cmentarzu przy kościele znajdują się cztery kamienne płyty z XVI w., poświęcone m.in. Katarzynie Białaczkowskiej, żonie Wawrzyńca Podlodowskiego, oraz Lupie Podlodowskiemu, teściowi Jana Kochanowskiego. Przy kościele stoi pomnik nagrobny Ignacego Działyńskiego (zm. 1827 r.), sędziego pokoju powiatu radomskiego, z amforą na szczycie.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, fot. Iwona Nabzyk

SKARYSZEW

Miasto gminne na Równinie Radomskiej, nad rz. Kobylanką; 4,3 tys. miesz. Węzeł dróg: DK9 (E371) i DW733, 15 km na pld. wsch. od Radomia.

W latach 1170–1785 własność klasztoru Bożogrobców w Miechowie. Prawa miejskie w 1264 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1922 r. Rozwój dzięki handlowi i położeniu

przy tzw. szlaku wołowym z Rusi Halickiej na Śląsk i do Wielkopolski. Upadek w 2. poł. XVII w. związany z najazdami szwedzkimi. Ożywienie gospodarcze w XVIII w., także dzięki ludności żydowskiej, która formalnie do 1862 r. nie mogła się osiedlać w mieście. W czasie II wojny światowej duże zniszczenia i wysiedlenie Żydów. Po 1945 r. miasto rolniczo-rzemieślnicze. W 1997 r. przybyły tu klaryski, dla których wzniesiono nowy klasztor.

Kościół św. Jakuba Apostoła, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

Wstępy Skaryszewskie – jarmark koński organizowany od 1432 r. we „wstępny”, czyli pierwszy, poniedziałek Wielkiego Postu, na podstawie przywilejów Władysława Jagiełły i Władysława IV. Podczas jarmarku eksponowane są m.in. akcesoria rymarskie, sprzęt rolniczy, wyroby rzemieślnicze, sztuka ludowa, a przede wszystkim konie pociągowe. Obecnie międzynarodowa impreza handlowo-folklorystyczna. Nawiązując do tradycji targowej, ustawiono na rynku drewnianą rzeźbę konia.

Kościół św. Jakuba Apostoła – barokowy, wzniesiony w latach 1691–1701 staraniem ks. Szymona Erazma Sierzyckiego, konsekrowany w 1724 r. W latach 1949–1952 dobudowano nową zakrystię i kaplicę chrzcielną. Bogate wyposażenie stanowią m.in. obrazy szkół włoskiej i flamandzkiej: *Naigrwanie* – wzorowane na Antoonie van Dycku, *Nawiedzenie i Święta Rodzina*, *Chrystus ukazujący się św. Marii Magdalenie* i *Pokłon Trzech Króli*. W ołtarzu głównym relikwie świętych – Jadwigi Śląskiej, patronki Polski, i Stanisława, biskupa krakowskiego, oraz męczenników – Krzysztofa, Wiktora i Celsa.

TACZÓW

Wieś na Równinie Radomskiej, ok. 10 km na zach. od Radomia.

Pierwsze wzmianki z 1415 r., ale o wcześniejszym osadnictwie świadczy wczesnośredniowieczne grodzisko. W XIII i XIV w. siedziba rycerskiego rodu Powatów, z którego wywodził się Mikołaj Powąły z Taczowa, jeden z najbardziej znanych polskich rycerzy XV w.

Park Historyczny „Rycerze Bogurodzicy” i Muzeum Etośu Rycerskiego – kompleks historyczny powstały wg koncepcji Tadeusza Derlatki i Janusza Pulnara, obejmujący: zespół rzeźb plenerowych *Spotkanie u Powąły*, przedstawiających spotkanie w sprawie budowy mostu pontonowego na Wiśle w 1410 r. (naturalnych rozmiarów, odlane z brązu przez Edwarda Łagowskiego figury króla Władysława Jagiełły, Dobrogosta Czarnego, prymasa Mikołaja Trąby, Powąły z Taczowa oraz Mszczuja ze Skrzynna); kaplicę Bogurodzicy wraz z grupą głazów narzutowych Świadkowie Historii; plenerową replikę dioramy *Bitwa pod Grunwaldem* Zygmunta Rozwadowskiego i Tadeusza Popiela oraz prywatne muzeum mieszczące się w przebudowanej remizie strażackiej, które prezentuje dzieje rycerza Mikołaja z Taczowa oraz proces kształtowania się wzorca idealnego rycerza średniowiecznego.

Spotkanie u Powąły, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

WSOLA

Wieś na skraju Doliny Radomki. Położona przy DK7 (E77), 5 km na ptn. od Radomia.

Pierwsze wzmianki pochodzą z XV w. Własność Szlizów herbu Abdank, którzy ufundowali drewniany kościół św. Bartłomieja. W okresie reformacji Adam Kochanowski, bratanek poety, zamienił kościół na zbór ariański. Od 1644 r. w rękach Witkowskich, a od 1750 r. dziedzictwo Sołtyków. Kolejnymi właścicielami byli: Franciszek Salezy, Wincenty i Anna Grobicy. Od 1920 r. nową właścicielką majątku została Maria Magdalena Pruszkówna, która udostępniła go swojej bratanicy Aleksandrze z Pruszków i jej mężowi Jerzemu Gombrowiczowi, bratu pisarza Witolda. W 1945 r. majątek przejął Skarb Państwa. We wsi neogotycki kościół św. Bartłomieja z lat 1918–1930, wewnątrz rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego z XVI w. oraz późnobarokowy i rokokowy wystrój.

Muzeum Witolda Gombrowicza – otwarte w 2009 r. placówka muzealna prezentująca aktualnie wystawę stałą „Ja Gombrowicz – życie i twórczość Witolda Gombrowicza” ukazującą dokumenty, fotografie, korespondencję, maszynopisy, rękopisy oraz pierwodruki dzieł z poszczególnych okresów życia Witolda Gombrowicza, częstego gościa majątku wsolskiego, należącego do rodziny brata. Pisał tu *Pamiętnik z okresu dojrzewania* oraz fragmenty *Ferdydurke*. Muzeum mieści się w pałacu zaprojektowanym w 1914 r. dla Grobickich przez Augusta Furuhejma. Po II wojnie światowej w budynku znajdowały się posterunek milicji, a potem dom pomocy społecznej. Aktualnie miejsce licznych spotkań i imprez kulturalnych z udziałem znanych twórców kultury w kraju i za granicą.

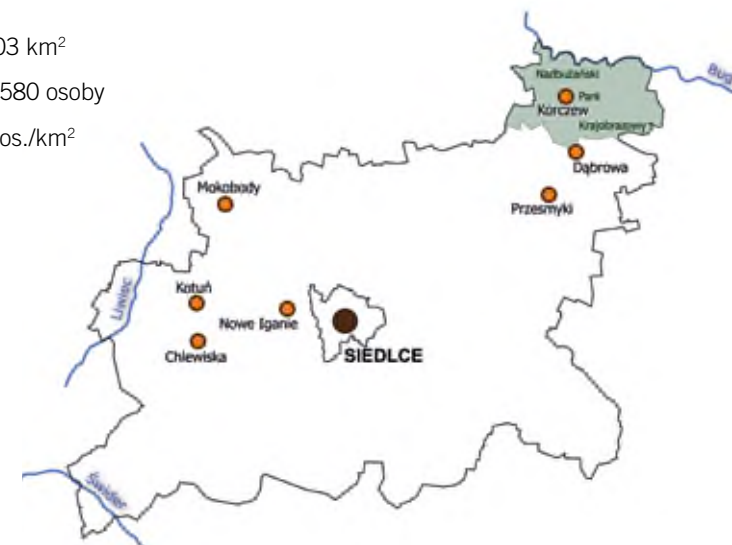

Muzeum Witolda Gombrowicza, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

powiat siedlecki

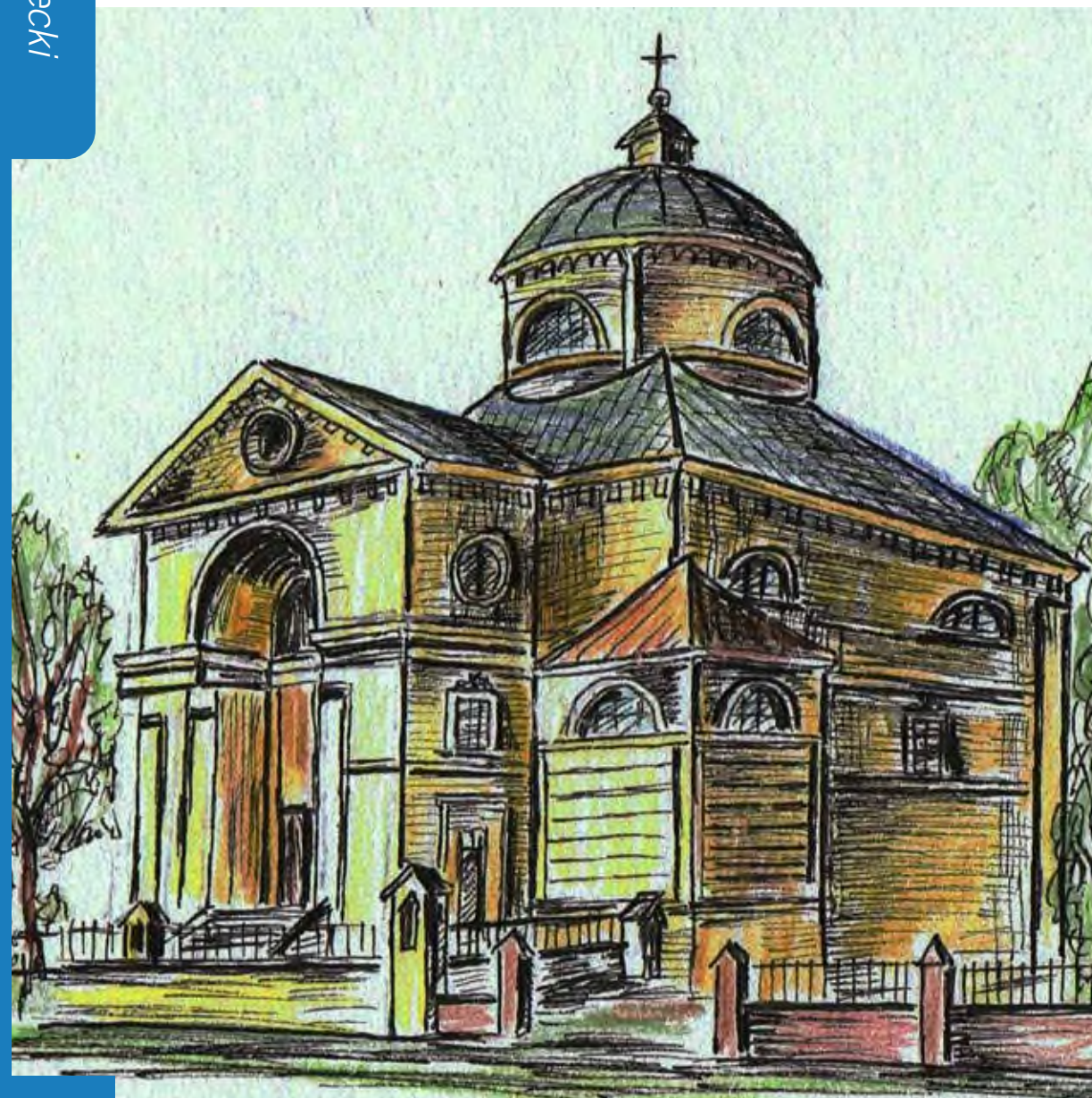

powierzchnia: 1603 km²
 ludność: 81 580 osoby
 gęstość zaludnienia: 51 os./km²

Położony we wschodniej części województwa, na terenie Wysoczyzny Siedleckiej, południowo-wschodniej części Obniżenia Węgrowskiego i na fragmencie Równiny Łukowskiej. Od północy graniczy z powiatami węgrowskim i sokołowskim oraz powiatem siemiatyckim z województwa podlaskiego, od wschodu z powiatem łosickim, od południa z powiatami łukowskim i bialskim z województwa lubelskiego, a od zachodu z powiatami garwolińskim i mińskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz dwunastu wiejskich. Na terenie powiatu znajduje się jedno miasto (Mordy). Sieć rzeczną tworzy Liwiec oraz jego liczne drobne dopływy. Przez powiat przebiegają dwie drogi krajowe (nr 2, czyli budowana autostrada A2 do Terespolu, oraz nr 63

z Węgorzewa do Sławatycz), a także trzy wojewódzkie nr 696 Węgrów – Chodów, nr 698 Siedlce – Terespol i nr 807 Siedlce – Stoczek Łukowski. Komunikację zapewniają również dwie linie kolejowe: nr 2 z Warszawy do Terespolu oraz 31 z Siedlec do Siemianówki. Obszar o charakterze wybitnie rolniczym (użytki rolne to prawie 80% powierzchni). Niewielkie uprzemysłowienie, a zdecydowana większość mieszkańców trzudni się rolnictwem. Głównym miastem powiatu są Mordy, choć starostwo mieści się w Siedlcach. Na terenie powiatu znajdują się: znaczna część południowego fragmentu Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego, 11 rezerwatów przyrody i 85 pomników przyrody. Liczne piesze i rowerowe szlaki turystyczne.

Zespół dworsko-parkowy w Chlewiskach, fot. Tadeusz Stańczuk

CHLEWISKA

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, 20 km na zach. od Siedlec.

Własność prywatna m.in. Rózańskich i Helbichów. W 1926 r., za część pieniędzy z Nagrody Nobla, majątek nabyła Aurelia Reymontowa, wdowa po Władysławie. Do września 1939 r. w rękach Feliksa Tymienieckiego, prezesa spółki Węglobok.

Zespół dworsko-parkowy – typowy parterowy dwór polski zbudowany w poł. XIX w. dla Rózańskich. Rozbudowany przez Aurelię Reymontową (wschodnia część dworu, domek ogrodnika, brama wjazdowa w stylu podhalańskim). Od 1981 r. Dom Pracy Twórczej „Reymontówka”, należąca do starostwa siedleckiego. Centrum edukacji kulturalnej, historycznej i ekologicznej wraz z zapleczem hotelowym. W parku zabytkowe drzewa, stawy i drewniane rzeźby (m.in. pomniki Władysława Reymonta i Fryderyka Chopina).

DĄBROWA

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej, w dolinie rz. Kołodziejki, 30 km na półn. wsch. od Siedlec.

Do 1930 r. nazywała się Duplice. Pierwsza wzmianka z XV w., kiedy majątek należał do Grotów herbu Rawicz. Później własność Dobrzyńskich herbu Jelita, Bujalskich i Fayttów. Ostatnim właścicielem był Ignacy Fonberg.

Muzeum Ziemiaństwa, fot. Sławomir Kordaczuk

Muzeum Ziemiaństwa – placówka muzealna, oddział Muzeum Regionalnego w Siedlcach, zajmująca murowany, parterowy, późnoklasycyistyczny dwór zbudowany w 1850 r. przez Dobrzyńskich. Ekspozycja prezentuje typowe wnętrza i wyposażenie średnio zamożnego dworu ziemiańskiego. W odrestaurowanym parku i sadzie oprócz zabudowań gospodarczych (spichlerz, gołębnik, wędzarnia, pasieka) zarybiony staw oraz fontanna. W latach 1889–1890 gościł tu Stefan Żeromski, gubernier w sąsiednim majątku.

KORCZEW

Wieś gminna na granicy Wysoczyzny Siedleckiej i Podlaskiego Przełomu Bugu, 32 km na półn. wsch. od Siedlec.

Wzmiankowana już w 1401 r. jako dobra Pretora z Brzezi. Następnie własność Korczewskich, Hlebowiczów, Wiesiołowskich. W 1712 r. majątek przeszedł w ręce Kuczyńskich, a pod koniec XIX w. – Ostrowskich. W pobliżu rezerwat przyrody Dębniak i Przekop.

Zespół pałacowo-parkowy – barokowy pałac wzniesiony w latach 1734–1736 wg projektu Koncenię Buena dla Wiktoryna Kuczyńskiego. W 1834 r. przebudowany w stylu neogotyckim przez Franciszka Jaszczolda. Zniszczony w I wojnie światowej, odbudowany przez Stanisława Noakowskiego i Mariana Walentynowicza w stylu

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Sławomir Kordaczuk

klasycystycznym dla Ostrowskich (dwukolumnowy portyk, tympanon z herbem Rawicz). Zniszczony w czasie II wojny światowej podlegał dalszej dewastacji. W latach 90. XX w. odzyskany przez Ostrowskich. We wnętrzu ekspozycja listów Cypriana Kamila Norwida do „Pani na Korczewie” – Joanny Kuczyńskiej, żony właściciela majątku. W pochodzącym z poł. XIX w. parku ciekawe okazały platanów, kargany syberyjskiej i jesionu płaczącego, pawilon letni Syberia, studnia z figurką św. Jana Nepomucena oraz menhir – miejsce mocy.

KOTUŃ

Wieś gminna w Obniżeniu Węgrowskim, między rz. Liwiec i Kostrzyń, 15 km na zach. od Siedlec.

Wzmiankowana w 1563 r. W XIX w. własność Chłusowiczów, a w XX w. – Buynów. Największy rozwój po wybudowaniu w latach 1866–1867 Warszawsko-Terespolskiej linii kolejowej. Obecnie przystanek na magistrali Moskwa – Berlin. Budynek stacji kolejowej z końca XIX w. wg projektu Alfonsa Kropiwnickiego. Na części położonych na zach. od wsi stawów rezerwat przyrody Stawy Broszkowskie.

Muzeum Pożarnictwa – placówka założona w 1982 r. w budynku Ochotniczej Straży Pożarnej. Posiada ponad 1000 eksponatów z zakresu historii i techniki pożarnictwa, sprzętu pożarniczego oraz kultury polskiego pożarnictwa, a także archiwum i bibliotekę. Oddział Muzeum Regionalnego w Siedlcach.

Muzeum Pożarnictwa, fot. Tadeusz Stańczuk

MOKOBODY

Wieś gminna w Obniżeniu Węgrowskim, nad rz. Liwiec. Położona przy DW696, 18 km na pń. zach. od Siedlec.

Pierwsza wzmianka z 1446 r. jako o królewsczyźnie dzierżawionej przez Jana Mąkobodzkiego. Prawa miejskie w 1496 r., utracone w 1867 r. We władaniu Chreptowiczów, Ostrogów, Ossolińskich, Jezierskich i Kuczyńskich. W nocy 2 lutego 1863 r. bitwa w ramach powstania styczniowego.

Kościół św. Jadwigi – wzniesiony z fundacji Jana Onufrego Ossolińskiego w latach 1798–1818 przez Jakuba Kubickiego, z wykorzystaniem projektów Świątyni Opatrzności Bożej, która miała być wystawiona w Warszawie jako wotum narodu za Konstytucję 3 maja. Wewnątrz wyróżnia się sposób przykrycia części centralnej dwiema kopułami, wzniesionymi jedna nad drugą. W niższej obszerny oculus, przez który rozpościera się widok na podniebienie kopuły wyższej. W latach 60. XX w. dodano nowe polichromie, a w 1979 r. oryginalną drewnianą podłogę zastąpiono marmurową. W barokowym ołtarzu bocznym ozdobiony piękną sukienką i rokokową ramą XVII-wieczny obraz Matki Boskiej

Kościół św. Jadwigi, fot. Sławomir Kordaczuk

z Dzieciątkiem zwanej Budzieszyńską. Poza tym rokokowe rzeźby ewangelistów, wykonane przez Macieja Polejowskiego i przypisywany Franciszkowi Smuglewiczowi obraz *Chrystus Nauczający* z końca XVIII w.

NOWE IGANIE

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad rz. Muchawką. Położone przy DK2, 4 km na zach. od Siedlec.

Pierwsze wzmianki pochodzą z XVI w. (jako Igany). Przez wieś przechodzi czerwony szlak pieszy z Siedlec do Węgrowa.

Pomnik bitwy pod Iganiami – wystawiony w 1931 r. wg projektu Jana Mucharskiego dla upamiętnienia zwycięskiej bitwy stoczonej 10 kwietnia 1831 r. przez wojsko polskie gen. Ignacego Prądzyńskiego z korpusem rosyjskim gen. Grigorija Rosena. Ośmiometrowy graniastosłup zwieńczony kulą, na której umieszczony jest orzeł ze skrzydłami rozpostartymi do lotu (projekt Wiktorii Jacyniny). Na froncie Krzyż Virtuti Militari, a po bokach wyryte informacje o składzie wojsk, stratach po obu stronach oraz nazwiska dowódców.

Pomnik bitwy pod Iganiami, fot. Sławomir Kordaczuk

PRZESMYKI

Wieś gminna na Wysoczyźnie Siedleckiej, 24 km na pń. wsch. od Siedlec.

Założona prawdopodobnie pod koniec XIV w. Rodowe gniazdo Przesmyckich. Zniszczona przez Szwedów w 1657 r.

Kościół św. Jakuba Apostoła – drewniany, trójnawowy, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Zbudowany na planie prostokąta w 1776 r. z inicjatywy ks. Ludwika Wessla. Restaurowany w 2. poł. XIX w. oraz w XX w. Wewnątrz na ścianach i stropach geometryczna polichromia z motywami roślinnymi, plafon z wizerunkiem Matki Boskiej. Na belce tęczyowej późnogotycki krucyfiks z XVI w. Barokowy ołtarz główny oraz boczne (przeniesione z Siemiatycz), XVIII-wieczne: ambona, chrzcielnica, stalle i dwa rokokowe konfesjonały. Klasycystyczny prospekt z organami z 1889 r. Obok świątyni murowana dzwonnica bramna z końca XIX w. z najstarszym dzwonem z 1721 r.

Kościół św. Jakuba Apostoła, fot. Sławomir Kordaczuk

powiat sierpecki

powierzchnia: 852 km²
 ludność: 52 721 osoby
 gęstość zaludnienia: 62 os./km²

Położony w północno-zachodniej części województwa. Obejmuje tereny Wysoczyzny Płockiej, południowy kraniec Równiny Urszulewskiej oraz wschodnią część Pojezierza Dobrzyńskiego. Od północy graniczy z powiatem żuromińskim oraz powiatem rypińskim z województwa kujawsko-pomorskiego, od wschodu z powiatem płockim, od południa – płockim, a od zachodu z powiatem lipnowskim z województwa kujawsko-pomorskiego. Składa się z jednej gminy miejskiej i sześciu wiejskich. Na terenie powiatu znajduje się jedno miasto (Sierpc). Głównymi rzekami są Skrwa Prawa, Wierzbica i Sierpica. W północnym krańcu jeziora Szczutowskie i Urszulewskie. Powiat przecinają droga krajowa nr 10 prowadząca z Lubieszyna do Płońska oraz drogi wojewódzkie nr 541 Lubawa – Dobrzyń nad Wisłą i 560 Brodnica – Bielsk. Sieć kolejową tworzą linie nr 27 Nasielsk – Toruń oraz 33 Kutno – Brodnica. Powiat o charakterze rolniczym. Walory przyrodnicze są chronione w ramach: 6 obszarów chronionego krajobrazu, 31 pomników przyrody, 124 użytków ekologicznych i 3 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Z Sierpca wybiegają piesze szlaki turystyczne do Szczutowa (zielony i czarny) oraz Marianowa (czerwony).

MOCHOWO

Wieś gminna na skraju Pojezierza Dobrzyńskiego. Położona przy DW541, ok. 13 km na pld. zach. od Sierpca.

Wzmiankowana w XIV w. jako własność klasztorna – prawdopodobnie benedyktynów z Płocka. Od poł. XV w. własność prywatna, kolejno m.in. Miszewskich, Nakwaskich, Grabskich, Żółtowskich i Zalewskich. W 1775 r. urodził się Edward Żółtowski herbu Ogończyk, generał wojsk polskich i francuskich, uczestnik wojen napoleońskich i powstania listopadowego. W położonym po sąsiedzku Żurawinie sanktuarium maryjne.

Kościół św. Marcina Biskupa – drewniany, wzniesiony z fundacji Marcina Mochowskiego, konsekrowany w 1684 r. przez sufragana płockiego Stanisława Całowańskiego. Przebudowany w 1780 r. staraniem Teofila Żółtowskiego. W 1876 r. dobudowano fasadę z dwiema wieżami i kaplicę boczną. Kościół nie jest orientowany. Konstrukcja zrębowa, oszalowana poziomymi i pionowymi faszynami. Fasada ukształtowana wg stylu klasycystycznego. Wnętrze podzielone dwiema parami słupów

Kościół św. Marcina Biskupa, fot. Bernard Milewski

podpierającymi płaski strop. Polichromie z motywami roślinnymi i geometrycznymi. Ołtarz główny z wizerunkiem Matki Bożej Śnieżnej z XVII w. w sukience ze srebrnej blachy. Dwa ołtarze boczne z rzeźbami św. Jana Nepomucena i św. Barbary oraz ołtarz w kaplicy z kopią obrazu Matki Bożej Żurawińskiej.

ROŚCISZEWO

Wieś gminna na Równinie Raciąskiej. Położona przy DW541, ok. 10 km na płn. wsch. od Sierpca. Nazwa pochodzi od imienia Rościsz (Rościsław).

Wzmiankowana w 1383 r. Pierwszym znanym właścicielem był Gotard z Życka. W 1728 r. właścicielem został podczaszy zawkrzeński Józef Jeżewski, który wystarał się u Augusta III o przywilej miejski, ale miasto jednak nie powstało. Barokowy kościół Opieki św. Józefa z lat 1781–1779 wystawiony z fundacji gen. Benedykta Jeżewskiego. Wewnątrz barokowa polichromia autorstwa Stefana Tarnowskiego i nagrobek rodzeństwa Heleny, Kazimierza i Stanisława Hemplów z białego marmuru kararyjskiego. W pobliskim lesie posadzony w 2005 r. młodnik modrzewiowy o kształcie krzyża – hołd leśników dla św. Jana Pawła II.

Zespół dworski – późnobarokowy dwór wzniesiony w poł. XVIII w. przez Jeżewskich, w miejscu starszej siedziby. Parterowa budowla z siedmioosiowym korpusem głównym i dwoma skrzydłami bocznymi. W części centralnej trójosiowy ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem. Dach wysoki, kryty dachówką. Boczne skrzydła zwieńczone półkoliściami, z owalnymi okienkami. We dworze w lipcu 1827 r. przebywał Fryderyk Chopin, zatrzymując się wraz z hrabią Ksawerym Zboińskim

Zespół dworski, fot. Bernard Milewski

u generałowej Jeżewskiej. W 2006 r. gruntowny remont. Obecnie siedziba Urzędu Gminy, biblioteki oraz Izby Pamięci Fryderyka Chopina. Przed budynkiem grupa pięciu rzeźbionych w drewnie postaci przedstawiających powitanie młodego Fryderyka przez Jeżewskich. Dookoła dworu XIX-wieczny park z okazami starodrzewu i aleją grabową. Przy bramie głąz z tablicą w miejscu egzekucji patriotów polskich 18 września 1942 r.

SIERPC

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Płońskiej, przy ujściu rz. Sierpienicy do Skrzywy Prawej; 18,4 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK10, DW541 i DW560 oraz linii kolejowych nr 27 i nr 33.

Ślady osadnictwa sprzed 400 r. p.n.e. Zapewne już w X w. gród obronny. W 1003 r. powstała parafia i pierwszy kościół na miejscu pogańskiej świątyni. Wymieniane w tzw. falsyfikacie mogileńskim jako Seprch. W poł. XII w. siedziba kasztelana. Prawa miejskie w 1322 r. i 1356 r. Wkrótce wzniesiono zamek. W XVI w. podział na dwa osobne ośrodki należące do Bromirskich i Potulickich, połączone ponownie dopiero w XIX w. W 1620 r. Zofia Potulicka, właścicielka części Sierpca, sprowadziła z Chełmna benedyktynek, dla których ufundowała klasztor, a w 1624 r. podarowała swoją część miasta. W XIX w. rozwój dzięki ludności żydowskiej. W 1924 r. połączenie kolejowe. Wśród zabytków kościoły o średniowiecznym rodowodzie: farny św. Wita, Modesta i Krescencji z XIV lub XV w. oraz dawny szpitalny Świętego Ducha z polichromią z 1. poł. XVI w, a także pochodzący z 1913 r. neogotycki kościół szkolny (dawny ewangelicki) św. Stanisława Kostki. W mieście klasycystyczny ratusz z 1841 r. i drewniane domy mieszczańskie. W 1972 r. otwarto Browar Sierpc, który jest producentem piwa Kasztelan, obecnie część koncernu Carlsberg.

Zespół klasztorny Benedyktynek – kompleks kościelno-klasztorny założony na wzgórzu Loreł, związany z objawieniami kłeryka Andrzeja w czasie zarazy w 1483 r. Fundatorami pierwszej świątyni i kolegium mansonarzy byli bracia Prokop i Feliks Sierpcy. W 1620 r. Zofia Potulicka ufundowała klasztor dla benedyktynek z Chełmna. Murowany kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny wzniesiono po 1513 r., a potem

Zespół klasztorny Benedyktynek, fot. Bernard Milewski

rozbudowywano (np. kaplica grobowa Urszuli Lwowskiej). Wejście do nawy przez ciekawy gotycki portal. We wnętrzu belkowany drewniany strop. W eklektycznym ołtarzu głównym bogato polichromowana koronowana figura Matki Bożej z Dzieciątkiem wykonana w latach 1360–1380 z drewna lipowego. W zastanie obraz Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z XIX w. W nawie neobarokowe ołtarze boczne, a w kaplicy XVII-wieczny obraz Matki Boskiej Śnieżnej. W sąsiedztwie świątyni piętrowy budynek klasztoru wzniesiony w XVIII w. Po 1892 r. wykorzystywany jako więzienie. Od 1947 r. użytkowany przez siostry benedyktynek usunięte z Nieświeża. Zespół uzupełnia XVIII-wieczna dzwonnica.

Muzeum Wsi Mazowieckiej – park etnograficzny utworzony w 1975 r. na terenie Bojanowa k. Sierpca, prezentujący typową XIX-wieczną wieś rzędówkę, składającą się z 9 zagród z zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarczymi oraz 4 zespołów ruralistycznych (dworski, folwarczny, karczemy, kościelny). W obiekty miejscowe

Muzeum Wsi Mazowieckiej, fot. Stanisław Łuć

wkomponowano budowle z płn.-zach. Mazowsza (jak kościół z Drążdżewa, karczma z Sochocina, kuźnia z Żuromina czy dwór z Uniszek Zawadzkich). We wnętrzach wyposażenie dawnych gospodarstw, oryginalne meble, sprzęty i narzędzia gospodarskie. Na terenie skansenu kręcono m.in. sceny do *Pana Tadeusza* i *Ogniem i mieczem*.

SZCZUTOWO

Wieś gminna na Równinie Urszulewskiej, na zach. brzegu Jeziora Szczutowskiego, ok. 14 km na płn. zach. od Sierpca.

W XV w. własność Gulczewskich, później Potulickich, a od 1624 r. do drugiego rozbioru Polski – klasztoru Benedyktynek z Sierpca. Następnie upaństwowiona. W 1937 r. uzyskała połączenie kolejowe z Sierpcem i Brodnicą.

Kościół św. Małgorzaty – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany pionowymi brązowymi deskami. Fasada z trójkątnym szczytem z drewnianym krucyfiksem, poniżej dobudowana kruchta. Wzniesiony w poł. XVIII w., remontowany w 1820 r. i przebudowywany w 1870 r. Wnętrze nakryte płaskim stropem, z chórem wspartym na dwóch filarach. Barokowa ambona i dwa ołtarze boczne, ołtarz główny – współczesny, w barokowej konwencji, z XIX-wiecznym obrazem patronki. Polichromia Antoniego Rochowicza z 1965 r. Teren otoczony ażurowym ogrodzeniem z czerwonej cegły kształtowej z bramką ostrołukową. Wolnostojąca dzwonnica pokryta blachą, z trzema dzwonami.

Kościół św. Małgorzaty, fot. Bernard Milewski

powiat sochaczewski

powierzchnia:	735 km ²
ludność:	85 175 osoby
gęstość zaludnienia:	116 os./km ²

Położony w zachodniej części województwa. Obejmuje północne fragmenty Równiny Łowicko-Błońskiej, zachodnią część Kotliny Warszawskiej oraz wschodnie krańce Równiny Kutnowskiej. Od północy graniczy z powiatami płockim i płońskim, od wschodu – z nowodworskim i warszawskim zachodnim, od południa – z grodziskim i żyrardowskim, a od zachodu z powiatami łowickim i skierniewickim województwa łódzkiego. Składa się z jednej gminy miejskiej i siedmiu wiejskich. Na terenie powiatu znajduje się jedno miasto (Sochaczew). Główną osią hydrograficzną jest dolny odcinek rzeki Bzury i jej dopływu – Utraty. Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka oraz nr 92 Rzepin – Kałuszyn, drogi wojewódzkie nr 580 Warszawa – Sochaczew, nr 575 Płock – Kazuń Nowy, nr 577 Łąck – Ruszki i nr 705 Śladow – Jeżów, a także linia kolejowa nr 3 Warszawa – Kunowice (część szlaku Berlin – Moskwa). Powiat wybitnie rolniczy, lesistość wynosi jedynie 15%. Najcenniejsze przyrodniczo tereny objęte są ochroną w ramach Kampinoskiego Parku Narodowego, 4 rezerwatów przyrody, 60 pomników przyrody oraz 28 użytków ekologicznych. Ponadto teren powiatu znajduje się w granicach 4 obszarów chronionego krajobrazu i 4 obszarów sieci Natura 2000. Poznanie regionu ułatwiają liczne znakowane szlaki piesze (szczególnie na terenie Puszczy Kampinoskiej) oraz szlak kajakowy na Bzurze.

BROCHÓW

Wieś gminna w Kotlinie Warszawskiej, nad rz. Bzurą, przy zachodniej granicy Puszczy Kampinoskiej. Położona przy DW705, 12 km na półn. od Sochaczewa.

Wzmiankowana w 1113 r. Należała do książąt mazowieckich, a potem do kanoników czernihowskich oraz Sówków i Brochowskich. W poł. XVII w. własność Lasockich, którzy nieudanie próbowali lokować tu miasto. Znacznie zniszczona w czasie I wojny światowej. W dniach 14–16 września 1939 r. ciężkie walki o przeprawę przez Bzurę.

Kościół św. św. Rocha i Jana Chrzciciela – gotycko-renesansowa świątynia wybudowana w latach 1551–1561 przez Jana Baptistę Wencjanina z fundacji wojewody warszawskiego Jana Brochowskiego. Przebudowywany w 2. poł. XVII w. staraniem Olbrachta Lasockiego. Zniszczony w czasie I wojny światowej, gruntownie odbudowany w latach 1924–1929 według projektu Jarosława Wojciechowskiego i Tymoteusza Sawickiego. Ponownie zniszczony podczas II wojny światowej, zrekonstruowany w latach 1946–1949. Restaurowany na początku XXI w. Trójnawowa bazylika o charakterze obronnym, który nadają trzy cylindryczne wieże, dwukondygnacyjny ganek tunelowy ze strzelnicami oraz otaczający całość mur z pseudobastionami. Wnętrze przykryte kolebkowym, kasetonowym

Kościół św. św. Rocha i Jana Chrzciciela, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

sklepieniem typu pułtuskiego. Wyposażenie prawie w całości wtórne, z czasów współczesnych. W 1806 r. odbył się tu ślub rodziców Fryderyka Chopina, a w 1810 r. jego chrzest (kopia aktu chrztu wystawiona w jednej z gablot).

GIŻYCE

Wieś na Równinie Kutnowskiej. Położona przy DW577, 14 km na płn. zach. od Sochaczewa.

Wzmiankowana w XV w. jako własność Giżyckich herbu Gozdawa. W XIX w. w rękach Suskich. We wsi murowany neorenesansowy pałac

Suskich (obecnie Państwowy Dom Dziecka) otoczony parkiem krajobrazowym. Na cmentarzu parafialnym kaplica grobowa Suskich i kwatery żołnierzy polskich poległych w czasie bitwy nad Bzurą.

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła – gotycka świątynia wzniesiona po 1439 r. z fundacji biskupa płockiego Pawła Giżyckiego. Wielokrotnie przebudowywany i remontowany. Poważnie uszkodzony w czasie I wojny światowej, odbudowany w latach 1919–1929. Bryła na planie wydłużonego prostokąta, oskarpowana z zewnątrz, przykryta dwuspadowym

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła, fot. Szymon Bijak

dachem. Od wsch. i zach. schodkowe szczyty przechodzące w sterczyny. Wewnątrz neobarokowy pozłacany ołtarz główny z uznawanym za cudowny obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem zwanej Matką Boską Giżycką z 2. poł. XVII w. i wizerunkiem patronów świątyni pędzla Feliksa Cichockiego z 1892 r. w zasłonie oraz tablice epitafijne Suskich. W pobliżu świątyni murowana dzwonnica z dzwonami o imionach Maryja, Piotr i Paweł.

KURDWAŃÓW

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Suchą, 11 km na pld. od Sochaczewa.

Wzmiankowana w XV w. jako własność Kurdwanowskich. W XIX w. należała do Prus-Słubickich.

Kościół Przemienienia Pańskiego – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Wzniesiony w 1676 r. w Miedniewicach z fundacji Mikołaja Grzymały Grudzińskiego. Na obecne miejsce przeniesiony w 1737 r. z inicjatywy gen. Goszczyńskiego. W 1936 r. powiększony przez dobudowę wieży w stylu podhalańskim. Nawa prostokątna, prezbiterium węższe, zamknięte prosto z prostokątną zakrystią tej samej szerokości. Dach dwuspadowy, kryty gontem, zwieńczony sygnaturką. Nad wejściem medalion z płaskorzeźbą Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Wystrój wnętrza barokowy. Na belce tęczyowej rzeźby Chrystusa Ukrzyżowanego i Matki Boskiej Bolesnej z XVII w. Prezbiterium wewnątrz nieoszalowane, dzięki czemu można dostrzec zręb. W 2003 r. w nawie i prezbiterium odkryto

Kościół Przemienienia Pańskiego, fot. Monika Pszczółkowska

polichromie. Na cmentarzu ciekawy nagrobek żelazny Hipolita Prus Słubickiego, dawnego właściciela Kurdwanowa.

NIEPOKALANÓW

Klasztor-sanktuarium Franciszkanów Konwentualnych położony na Równinie Łowicko-Błońskiej, przy linii kolejowej Warszawa – Kunowice, 14 km na zach. od Sochaczewa. Administracyjnie część wsi Paprotnia.

Założony w 1927 r. przez św. Maksymiliana Kolbego na ziemiach ofiarowanych przez księcia Jana Druckiego-Lubeckiego. Rozwinął się jako ośrodek wydawniczy pism religijnych (m.in. „Rycerz Niepokalanej”) i życia klasztorowego. Od 1931 r. w klasztorze działała Ochotnicza Straż Pożarna złożona z braci zakonnych. W latach 1948–1954 wzniesiono według projektu Zygmunta Gawlika modernistyczny kościół Niepokalanej Wszechpośredniczki Łask, który w 1980 r. został podniesiony do rangi bazyliki mniejszej. W 1998 r. otwarto Muzeum św. Maksymiliana, prezentujące życie i działalność świętego. Obecnie ważny ośrodek pielgrzymkowy, wydawniczy oraz siedziba Radia i Telewizji Niepokalanów.

Niepokalanów, fot. Szymon Bijak

Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą, fot. Marcin Tysler

SOCHACZEW

Miasto powiatowe na pograniczu Równiny Łowicko-Błońskiej i Kotliny Warszawskiej, położone nad rz. Bzurą między ujściami rz. Pisi i Utraty; 37 tys. mieszk. Węzeł dróg DK50 i DK92 (omijających miasto obwodnicą) oraz DW580 i DW705.

Jedno z najstarszych miast mazowieckich, strzegące brodu na Bzurze. Prawdopodobne miejsce śmierci Bolesława Krzywoustego w 1138 r. W XIII w. kasztelania. Prawa miejskie przed 1368 r. Po włączeniu do Korony – starostwo grodowe i miasto królewskie. Znacznie zniszczone podczas wojen XVII i XIX w. oraz w czasie I wojny światowej. W okresie międzywojennym rozwój przemysłu (Chodakowskie Zakłady Włókien Chemicznych). We wrześniu 1939 r. miejsce ciężkich walk bitwy nad Bzurą. Po wojnie znacznie rozszerzone przez przyłączenie okolicznych wsi. Obecnie ośrodek przemysłowo-usługowy. Pośrodku miasta rynek, w jego zach. części XX-wieczny kościół parafialny Matki Boskiej Różańcowej. Na wzgórzu nad Bzurą ruiny zamku księcia Siemowita III z 2. poł. XIV w. (obecnie odbudowywane). W płd. części miasta kirkut z 1. poł. XV w. (jeden z najstarszych w Polsce) z ohelem cadyków Bornsteinów. Obok pozostałości cmentarza muzulmańskiego. Na terenie Trojanowa późnobarokowy kościół

Narodzenia Najświętszej Marii Panny z 1783 r. oraz cmentarz żołnierzy z września 1939 r. (ok. 4 tys. poległych). W Czerwoncu klasycystyczny dwór Błęszyńskich z 1800 r. projektu Hilarego Szpilowskiego (obecnie szkoła muzyczna), a w Chodakowie – klasycystyczny dwór Ostrzewiczów z 1. poł. XIX w.

Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą – powstałe w 1977 r., mieści się w klasycystycznym budynku dawnego ratusza, wzniesionego w latach 1825–1828 według projektu Bonifacego Witkowskiego. Na wystawach prezentowane są znaleziska archeologiczne, wtwory regionalnych artystów oraz pocztówki z widokami zabytków z terenu ziemi sochaczewskiej. Istotną tematyką ekspozycji są wydarzenia i pamiątki z okresu II wojny światowej, w szczególności związane z bitwą nad Bzurą, przedstawiane zarówno w salach muzealnych, jak i na wystawie plenerowej (m.in. czołg T-34, samolot MiG-21R). Muzeum posiada własną grupę rekonstrukcji historycznej, która aktywnie uczestniczy w organizacji inscenizacji bitwy nad Bzurą.

Muzeum Kolei Wąskotorowej – oddział Stacji Muzeum (dawniej Muzeum Kolejnictwa w Warszawie). Otwarte w 1986 r. Mieści się w siedzibie dawnej Powiatowej Kolei Sochaczewskiej i gromadzi ponad 225 eksponatów związanych z kolejnictwem wąskotorowym. Wśród eksponowanych okazów są m.in. wagon konny z 1902 r.,

Dom urodzenia Fryderyka Chopina, fot. Monika Pszczółkowska

salonka gen. Wojciecha Jaruzelskiego oraz działający parowóz wąskotorowy Px29-1704 typu Wilno. Od maja do września z siedziby muzeum wyrusza do Wilczy Tułowskich specjalny pociąg wąskotorowej Sochaczewskiej Kolei Muzealnej.

Muzeum Kolei Wąskotorowej, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

ŻELAZOWA WOLA

Wieś na skraju Równiny Łowicko-Błońskiej, nad rz. Utratą. Położona przy DW580, 7 km na ptn. wsch. od Sochaczewa.

Założona w 1. poł. XVI w. Własność Żelazów, później Łuszczewskich i Paprockich. W latach 1798–1834 w rękach hrabiostwa Skarbków herbu Abdank. Następnie wielokrotne zmiany właścicieli.

Dom urodzenia Fryderyka Chopina – założone w 1931 r. muzeum biograficzne, obecnie oddział Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie. Znajduje się w oficynie dawnego dworu Skarbków, która została przebudowana w stylu polskiego dworku szlacheckiego w okresie międzywojennym. Na dwusetną rocznicę urodzin kompozytora w 2010 r. wystawiono przy wejściu nowoczesne budynki administracyjne. Ekspozycja prezentuje wnętrza skromnego XIX-wiecznego dworku, w którym mieszkali rodzice Chopina, oraz pamiątki biograficzne po kompozytorze. Dworek otoczony parkiem urządzonym w latach 1932–1939 przez prof. Franciszka Krzywde-Polkowskiego. W parku liczne pomniki kompozytora (m.in. pierwszy, wystawiony w 1894 r. z inicjatywy Milija Bałakiriewa projektu Bronisława Żochowskiego z medalionem autorstwa Jana Wojdygi). Od 1954 r. w każdą niedzielę od maja do września w parku odbywają się koncerty chopinowskie.

powiat sokołowski

powierzchnia: 1131 km²
 ludność: 54 874 osoby
 gęstość zaludnienia: 49 os./km²

Położony we wschodniej części województwa na obszarze północnej części Wysoczyzny Siedleckiej oraz zachodniego fragmentu Podlaskiego Przełomu Bugu. Od północy graniczy z powiatem ostrowskim, od wschodu z powiatami wysokomazowieckim i siemiatyckim z województwa podlaskiego, od południa z powiatem siedleckim, a od zachodu – węgrowskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej i siedmiu wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się dwa miasta (Sokołów Podlaski i Kosów Lacki). W krajobrazie przeważają równiny z niewielkimi wzgórzami morenowymi. Sieć rzeczną stanowią dopływy Bugu – m.in. Czarna Struga i Cetynia. Komunikację zapewniają drogi krajowe nr 62 Strzelno – Siemiatycze i nr 63 Rudziszki – Sławatycze oraz linia kolejowa nr 55 łącząca Sokołów Podlaski z Siedlcami. Powiat ma charakter rolniczy, lesistość jest niewielka (22%). Połowa powierzchni powiatu objęta różnymi formami ochrony przyrody. W północnej części utworzono Nadbużański Park Krajobrazowy, poza tym znajduje się tu także 7 rezerwatów przyrody, 138 pomników przyrody oraz 38 użytków ekologicznych. Powiat obejmuje granicami 4 obszary chronionego krajobrazu i 3 obszary Natura 2000. Wzdłuż Bugu poprowadzono niebieski szlak pieszy.

GRÓDEK

Wieś nad Bugiem, 21 km na półn. wsch. od Sokołowa Podlaskiego. Nazwa związana z usypiskiem po zamku.

Wzmiankowana w 1401 r. Własność księcia, potem biskupów płockich, Radziwiłłów, Załuskich i Lilpopów.

Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa – drewniany, konstrukcji zrębowej, szalowany. Zbudowany na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym, a nad prezbiterium – trójspadowym. Wzniesiony jako cerkiew unicka w 1743 r. z fundacji biskupów połockich. W 1875 r. zmieniona na prawosławną, a w 1915 r. na powrót na unicką. Od 1919 r. świątynia rzymskokatolicka. Wnętrze podzielone na nawy dwoma rzędami czworobocznych filarów na wysokich cokołach.

Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa, fot. Tadeusz Stańczuk

Ołtarz główny z prawosławnego XIX-wiecznego ikonostasu. Na wyposażeniu także krucyfiks i feretron z postaciami Matki Boskiej i św. Józefa z XVIII w. oraz brązowe lichtarze z XVI w. Przy kościele zabytkowa, drewniana dzwonnica.

JABŁONNA LACKA

Wieś gminna na Wysoczyźnie Siedleckiej, 17 km na półn. wsch. od Sokołowa Podlaskiego.

Wzmiankowana w poł. XV w. jako szlachecka wieś Rospondowa. Położona na szlaku dawnego traktu z Korony na Litwę i do Moskwy. Do końca XVII w. własność Rospondów-Jabłońskich herbu Jelita, potem Krasnodębskich, Kosińskich i Turskich. W 1823 r. przeszła w ręce Ludwika Bienieckiego. W okolicach rezerwy przyrody Skarpa i Wyspy Moleżewskie.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – wzniesiony w latach 1826–1841 w stylu klasycystycznym wg projektu Andrzeja Gołńskiego (ucznia Jakuba Kubickiego), z fundacji Ludwika Bienieckiego. Od frontu czterokolumnowy joński portyk. W tabernakulum połączone wieżyczkowa monstrancja z XVI w. Na ścianie epitafium fundatora i jego małżonki. Obok świątyni dwukondygnacyjna dzwonnica z 1871 r.

Pałac, fot. Tadeusz Stańczuk

PATRYKOZY

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej, 10 km na półd. wsch. od Sokołowa Podlaskiego.

Własność prywatna. Po 1832 r. jej właścicielem stał się gen. Teodor Lubicz-Szydłowski, jeden z dowódców wojsk polskich w czasie powstania listopadowego.

Pałac – neogotycki, wzniesiony przez Franciszka Jaszczółda w latach 1832–1843 dla gen. Teodora Lubicz-Szydłowskiego. Po II wojnie światowej biura, przedszkole. Pod koniec XX w. w ruinie, obecnie odrestaurowany. Budowla niesymetryczna, nieregularna, z wieżyczkami i wieżami różnej wysokości oraz ćwierćkolistą werandą. Otoczona romantycznym parkiem. Wnętrza wykończono w stylu neogotyckim i neorenesansowym: bogate kolekcje stylowych mebli, zegarów, odbiorników radiowych, lamp naftowych i perskich dywanów. Według legend w podpałaczowych lochach mieściła się pracownia alchemiczna Twardowskiego.

SKRZESZEW

Wieś na Wysoczyźnie Siedleckiej. Położona DK62, 18 km na wsch. od Sokołowa Podlaskiego.

W 1428 r. подарowana przez wielkiego księcia Witolda biskupom łuckim. Prawa miejskie w 1724 r., utracone w 1870 r. Później własność Godlewskich. W 1808 r. dobra odkupione od władz austriackich przez Franciszka Obnińskiego.

Kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika – barokowo-klasycystyczny, wzniesiony w latach 1705–1733 z fundacji Godlewskich. W latach 1837–1840 dobudowano czterokolumnowy joński portyk i dwie nawy boczne wg projektu Andrzeja Gołńskiego. We wnętrzu barokowy ołtarz, rzeźby z figurami archaniołów Michała i Gabriela, anioły podtrzymujące glob ziemski z herbem Obnińskich „Lis”, późnogotycka figura Chrystusa Zmartwychwstałego z XVI w., figura Chrystusa Frasobliwego z XVII w. i dwie postacie kobiece z XVIII w. oraz rokokowy relikwiarz i ornat z pasów kontuszowych z XVIII w. Dzwon odlany w 1795 r. przez ludwisarza gdańskiego Michała Wittwercka. W kościele słynący łaskami obraz Matki Bożej Różańcowej (sanktuarium).

Kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika, fot. Tadeusz Stańczuk

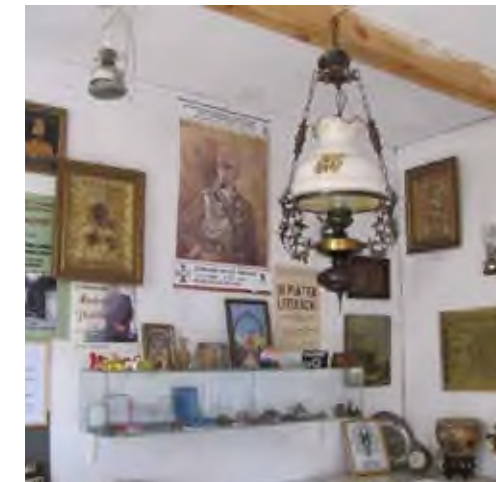
SOKOŁÓW PODLASKI

Miasto powiatowe w półn. zach. części Wysoczyzny Siedleckiej, nad rz. Cetynią; 19 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK62, DK63 i DW627.

Ślady najstarszego osadnictwa z VI w. Prawa miejskie w 1424 r. Własność prywatna m.in. Mikołaja Sepieńskiego, Stanisława Kiszki,

Bogusława Radziwiłła, Jana Krasieńskiego, Ignacego i Michała Kleofasa Ogińskich, Karola Kobylńskiego oraz Elżbiety Hirschman. 23 maja 1865 r. egzekucja ks. Stanisława Brzózki, dowódcy ostatniego oddziału powstania styczniowego. Od 1867 r. miasto państwowe. Rozwój gospodarczy związany z połączeniem kolejowym (1887 r.). W czasie II wojny światowej eksterminacja ludności żydowskiej (wcześniej był tu silny ośrodek chasydyzmu). Obecnie ośrodek przemysłu spożywczego z jednymi z największych europejskich zakładów przetwórstwa mięsa (Sokołów SA). Neorenesansowy pałac Hirschmanów projektu Henryka Marconiego (obecnie siedziba Caritas), współczesna konkatedra Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny z lat 1948–1951. Na rynku, w miejscu wykonania wyroku, granitowy pomnik ku czci ks. Stanisława Brzózki.

Muzeum-Skansen Ziemi Sokołowskiej Mariana Pietrzaka – prywatna placówka muzealna utworzona w 1999 r. Posiada ponad 800 oryginalnych eksponatów wyposażenia domów wiejskich (szlacheckich i włościańskich). Różnorodność wyznań mieszkańców miasta w okresie międzywojennym obrazują przedmioty obrzędowe unitów i kamienie nagrobne z cmentarza żydowskiego. Ponadto kolekcja gazet, w tym z czasów II wojny światowej, i duży zbiór militariów. Do ciekawostek należą miniatura wiatraka oraz fragment meteorytu.

Muzeum-Skansen Ziemi Sokołowskiej Mariana Pietrzaka, fot. Tadeusz Stańczuk

Zespół Cukrowni „Elżbietów”, fot. Tadeusz Stańczuk

Zespół Cukrowni „Elżbietów” – zakład przemysłu przetwórczego wybudowany w 1845 r. przez Elżbietę Hirschman. Początkowo Fabryka Cukru z Buraków i Rafinerii była największą w Królestwie Polskim. Rozbudowana w 1904 r. Z przerwą w latach 1944–1951 produkowała cukier do 2004 r. W najstarszych budynkach znajdują się oryginalne rozwiązania konstrukcyjne i dekoracje. Obecnie park przemysłowy.

STERDYŃ

Wieś gminna na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad rz. Buczynką. Położona przy DK63, 20 km na ptn. od Sokołowa Podlaskiego.

Kościół św. Anny, fot. Mieczysław Żochowski

Pierwsze wzmianki z poł. XV w. jako o własności Kiszaków herbu Dąbrowa. Od 1662 r. w rękach Ossolińskich. Prawa miejskie w 1737 r., utracone w 1870 r. W latach 1847–1908 własność Ludwika Górskiego herbu Boża Wola – reformatora rolnego, przeciwnika pańszczyzny. W 1. poł. XX w. należy do Kazimierza Krasieńskiego. Późnobarokowy kościół św. Anny wzniesiony w latach 1779–1783 z fundacji Ossolińskich, restaurowany w 1842 i 1887 r. (odbudowa wież ze środków Górskich) z obrazem patronki prawdopodobnie pędzla Franciszka Smuglewicza.

Zespół parkowo-pałacowy – klasycystyczny pałac wzniesiony w latach 1797–1806 dla Stanisława Ossolińskiego wg projektu Jakuba Kubickiego. Piętrowy, na planie zbliżonym do kwadratu, z mieszkalnym poddaszem, nakryty wysokim dachem czterospadowym. Elewacja frontowa dziewięcioosiowa z trójosiowym, trzykondygnacyjnym ryzalitem centralnym zwieńczonym

Pałac, fot. Tadeusz Stańczuk

trójkątnym szczytem i czterokolumnowym portykiem toskańskim. Całość elewacji dekorowana boniowaniem pasowym w partii parteru. Elewacja ogrodowa o analogicznej kompozycji do elewacji frontowej z wyjątkiem portyku. Układ wewnątrz trzytraktowy z wystawną klatką schodową umieszczoną na osi, prowadzącą do reprezentacyjnych pomieszczeń piętra. Wokół odrestaurowany park krajobrazowy. Obecnie prywatne centrum konferencyjno-wypoczynkowe.

TREBLINKA – MUZEUM

Muzeum Walki i Męczeństwa koło wsi Wólka Okrąglik, założone w 1964 r., początkowo jako oddział muzeum w Liwie, a potem w Siedlcach. Obecnie samodzielna placówka muzealna. Obejmuje teren byłych niemieckich nazistowskich obozów pracy (Treblinka I) i zagłady (Treblinka II); kopalnię żwiru, w której pracowali więźniowie; miejsce straceń w lesie oraz tzw. Czarną

Muzeum Walki i Męczeństwa, fot. Tadeusz Stańczuk

Drogę, łączącą oba obozy. Muzeum poświęcone pamięci ok. 800 tys. ofiar, przede wszystkim narodowości żydowskiej, zamordowanych w obozach Treblinka I oraz II w latach 1941–1944. Dla upamiętnienia ofiar powstała 12-metrowa kamienna ściana śmierci projektu Franciszka Strynkiewicza, a na symbolicznym cmentarzu posadowiono 17 tysięcy nieobrobionych głazów granitowych z tabliczkami nazw miejscowości, z których pochodziły ofiary. W środku cmentarza w 1964 r. umiejscowiono pomnik-mauzoleum,

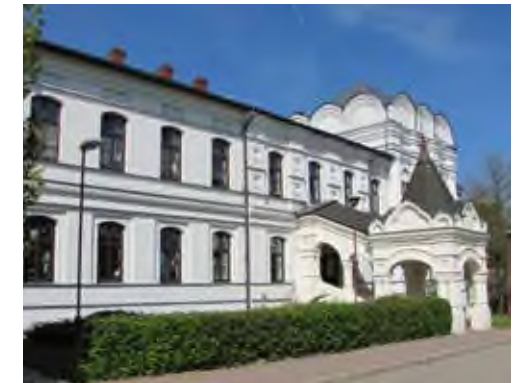
przedstawiający plastyczną wizję Holokaustu projektu Franciszka Duszenki i Adama Haupta. Na cmentarzu znajduje się symboliczny nagrobek Janusza Korczaka.

WIRÓW

Wieś nad Bugiem, 22 km na wsch. od Sokołowa Podlaskiego.

Założona zapewne już w XV w. Własność szlachecka (bojarska). Dominowali tu włościanie unicy. W XVIII w. należała do Godlewskich, a potem Kuszaków. W latach 1894–1915 działał tu prawosławny żeński klasztor niekontemplacyjny, założony przez Annę Patto.

Dawny monaster Chrystusa Zbawiciela – kompleks budynków klasztornych wzniesionych w stylu bizantyjsko-rosyjskim pod koniec XIX w. na potrzeby sióstr prawosławnych, które prowadziły w okolicy działalność społeczną i propagowały swoją wiarę. Poza zabudowaniami socjal-

Dawny monaster Chrystusa Zbawiciela, fot. Tadeusz Stańczuk

nymi w skład zespołu wchodziły trzy cerkwie: Chrystusa Zbawiciela (obecnie rzymsko-katolicki kościół parafialny św. Antoniego Padewskiego), św. Serafina (dziś plebania) oraz św. Leoncjusza Rostowskiego (przyszkolna). Po 1918 r. obiekt przejęły siostry niepokalanki, które prowadziły w nim seminarium nauczycielskie, szkołę podstawową oraz zakład dla dzieci specjalnej troski. Po wojnie dom dziecka i szpital odwykowy, a obecnie dom pomocy społecznej. Wszystkie obiekty usytuowane na wysokiej skarpie nad Bugiem w otoczeniu starodrzewu.

powiat szydłowiecki

powierzchnia: 452 km²
 ludność: 40 075 osoby
 gęstość zaludnienia: 89 os./km²

Położony na południowym krańcu województwa. Obejmuje zachodnią część Przedgórze Łżecznego oraz wschodnią część Garbu Gielniowskiego, a na północy skrawki Równiny Radomskiej. Od północy graniczy z powiatami przysuskim i radomskim, od wschodu z powiatem starachowickim z województwa świętokrzyskiego, od południa z powiatem skarżyskim z województwa świętokrzyskiego, a od zachodu z powiatem koneckim z województwa świętokrzyskiego. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz czterech wiejskich. W granicach powiatu znajduje się jedno miasto (Szydłowiec). Urozmaicona rzeźba terenu z formami krasowymi w wapienno-marglistym podłożu Przedgórze Łżecznego. Sieć rzeczna tworzą dopływy Radomki (Szabasówka, Oronka). Z północnego-wschodu na południe przez powiat przebiega droga krajowa nr 7 (E77), a równoleżnikowo droga wojewódzka 727. Transport kolejowy zapewniają linie nr 8 z Warszawy do Krakowa oraz nr 22 z Tomaszowa Mazowieckiego do Radomia. Gospodarkę regionu tworzy głównie rolnictwo. Powiat charakteryzuje najwyższa w województwie stopa bezrobocia. Lasy stanowią 30% powierzchni powiatu. Obszary szczególnie cenne chronione są w formie: 3 rezerwatów, fragmentów 3 obszarów chronionego krajobrazu, 2 terenów Natura 2000, 3 stanowisk dokumentacyjnych, 13 użytków ekologicznych oraz 22 pomników przyrody. Na terenie powiatu znajduje się wiele miejsc pamięci związanych przede wszystkim

z powstaniem styczniowym i walkami partyzantkimi w czasie II wojny światowej. Część z nich łączy czerwony szlak pieszy „Partyzancki” (Szydłowiec – Inowódz).

ALTANA

Najwyższe (408,4 m n.p.m.) wzniesienie województwa mazowieckiego, położone w obrębie zbudowanego z piaskowców białych i itów szarych Garbu Gielniowskiego. Na szczycie wieży obserwacyjna i kilka pomników przyrody. Dojście szlakiem zielonym z Huciska lub od Leśniczówki Ciechostowice.

Altana, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

CHLEWISKA

Wieś gminna u podnóża Garbu Gielniowskiego. Położona przy DW727, 8 km na zach. od Szydłowca.

Pierwsze wzmianki z pocz. XII w., kiedy Piotr Dunin ze Skrzynna wybudował tu kościół i część zamku. Następnie Chlewiska przeszły w ręce Odrowążów, którzy przyjęli nazwisko Chlewickich oraz rozbudowali świątynię i warownię. Kolejni właściciele to Potkańscy i Sołtykowie, którzy stracili majątek za zaangażowanie w powstanie listopadowe. W XIX w. rozkwit miejscowości i okolicznych terenów w ramach Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Chlewiska były wówczas jednym z największych ośrodków przemysłowych wschodniej Polski. Od 1895 r. własność Broel-Platerów. Obecnie miejscowość rekreacyjno-turystyczna. Klasycystyczny dwór, będący rozbudowanym i przebudowanym dawnym zamkiem Chlewickich z XII w., a od 1999 r. ośrodek wypoczynkowo-hotelowy.

Muzeum Hutnictwa i Przemysłu Maszynowego – oddział Narodowego Muzeum Techniki mieszczący się w dawnej hucie żelaza, wybudowanej w 1892 r. przez Francuskie Towarzystwo Metalurgiczne. Kompleks hutniczy obejmował ostatni w Europie wielki piec opalany węglem drzewnym, wieżę glichtociągową (czyli o napędzie wodnym), dwie dmuchawy leżące, dwa

komplety nagrzewnic rekuperatorowych, odpylacz i trzy prażaki rudy. Obiekt udostępniony do zwiedzania w 1960 r., prezentuje wyposażenie huty, wystawę maszyn do obróbki metalu, wystawę samochodów i motocykli oraz warsztaty rzemieślnicze.

Kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika – wzniesiony przez Mikołaja Chlewickiego w latach 1511–1512 w stylu późnogotyckim na zrębach romańskiej świątyni z 1121 r. (kamień z czworolistnym przeźroczem późnoromańskim w ścianie zachodniej). Wielokrotnie rozbudowywany, m.in. w latach 1923–1924 wg projektu Oskara Sosnowskiego do postaci trójnawowej bazyliki. Wewnątrz XVI-wieczne gotyckie rzeźby: Matki Boskiej z Dzieciątkiem, św. Anny Samotrzeciej i Chrystusa Zmartwychwstałego. W prezbiterium nagrobek Wawrzyńca Chlewickiego (zm. 1613 r.), epitafium księdza Szydłowskiego z 1. poł. XVII w. i klasycystyczny nagrobek Katarzyny z Sapiehów Sołtykowej (zm. 1814 r.). W podcieniach tablica z 1987 r. poświęcona partyzantom poległym w bitwie pod Antoniewem. Obok kościoła dzwonnica z XVIII w.

JASTRZĄB

Wieś gminna na Przedgórzu Łżeckim, przy ujściu rz. Śmiałówki do Szabasówki. Położona przy DW727, 6 km na wsch. od Szydłowca.

Muzeum Hutnictwa i Przemysłu Maszynowego, fot. Andrzej Kowalski

Założona w 1422 r. przez bpa krakowskiego, późniejszego prymasa, Wojciecha Jastrzębca. Prawa miejskie w 1427 r., utracone w 1870 r. W XVI w. rozwój dzięki eksploatacji piaskowca i rudy żelaznej oraz uruchomieniu kuźni. Do 1789 r. własność biskupia, potem państwowa.

Kościół św. Jana Chrzciciela – umiejscowiona na wzgórzu świątynia składająca się ze starszej części (zakrystia i prezbiterium) wzniesionej w 1677 r. oraz nawy głównej i transeptu dobudowanych w stylu neoromańskim na pocz. XX w. wg projektu Jarosława Wojciechowskiego. We wnętrzu kamienny portal z ozdobnymi żelaznymi drzwiami oraz rzeźbioną głową św. Jana Chrzciciela, epitafium Anny Dadzibosonki herbu Pobóg z rymowaną staropolską inskrypcją. W ołtarzach obrazy Matki Boskiej z Dzieciątkiem z końca XVI w. i Matki Boskiej Bolesnej z 1636 r.

OROŃSKO

Wieś gminna na Równinie Radomskiej, nad rz. Oronką. Położona przy DK7 (E77), 15 km na ptn. od Szydłowca.

W epoce kamienia miejsce zbierania i eksploatacji krzemieni czekoladowych. Pierwsze wzmianki w 2. poł. XV w. u Długosza. Własność Odrowążów, potem Szydłowieckich. Od 1548 r. w rękach Radziwiłłów. Na pocz. XIX w. należy do

księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyny, później Franciszka Ksawerego Christianiego i jego potomków. W 1877 r. właścicielem majątku staje się Józef Brandt, malarz batalista, który założył tu Wolną Akademię Orońską.

Centrum Rzeźby Polskiej – założona w 1981 r. instytucja kultury zlokalizowana na terenie parku krajobrazowego i w zespole podworskim, w skład którego wchodzi przystosowane do nowych funkcji: pałac, kaplica, oranżeria, oficyna i budynki gospodarcze. Pałac (neorenesansowa willa) wzniesiono w 1. poł. XIX w., być może wg projektu Franciszka Marii Lanciego. W zwieńczeniu nadproża frontowego herb Christianach „Jarosław”. Na kolumnach alegoryczne figury kobiece. Do ogrodowej części dobudowano piętrowe wieżyczki. Przed dworem pomnik Józefa Brandta z 1973 r. autorstwa Janusza Pastwy. W założonym w 1838 r. parku z aleją pomnikowych lip znajdują się: kaplica wzniesiona w 1841 r. przez Franciszka Christianiego, na wzór świątyni greckiej, z epitafiami Christianich, Brandtów, Schoupe’ów i Pruszków wewnątrz; oranżeria; stajnia i wozownia z czasów Brandta; neogotycka oficyna z ostrołukowym portalem; pseudoegipska latryna oraz budynek z 1992 r. przeznaczony na galerię sztuki współczesnej.

Centrum Rzeźby Polskiej, fot. Ewa i Remigiusz Kutyla

SZYDŁOWIEC

Miasto powiatowe na Przedgórzu Iłżeckim, nad rz. Korzeniówką; 12 tys. miesz. Węzeł dróg: DK7 (E77) i DW727. Stacja na linii kolejowej nr 8 położona w Sadku, 4 km od centrum.

Założony najprawdopodobniej jeszcze w XII w. przez pochodzących z Moraw Odrowążów, którzy w 1401 r. przyjęli nazwisko Szydłowieckich. Prawa miejskie w 1427 r. Rozkwit związany z błyskotliwą karierą Szydłowieckich (kanclerze, wojewodowie, kasztelan). W 1547 r. przechodzi w ręce Radziwiłłów. W XVII w. sprowadzeni zostają Włosi, Szkoci i Żydzi, dzięki czemu kwitnie kamieniarstwo i garbarstwo oraz rozwija się handel. W 1802 r. dobra szydłowieckie kupuje księżna Anna z Zamojskich Sapieżyna, ale w 1828 r. sprzedaje je państwu. W powstaniu styczniowym miejsce bitew oddziałów Langiewicza (w styczniu) i Czachowskiego (maj i listopad) z wojskami rosyjskimi. Na pocz. XX w. rozwija się przemysł browarniczy, garbarski, obróbki piaskowca oraz metalowy i konfekcyjny. 8–9 września 1939 r. bitwa oddziałów Armii „Prusy” z hitlerowskimi wojskami pancernymi na przedmieściu Barak. Po wojnie funkcjonowały zakłady kamienia budowlanego, wyrobów metalowych oraz elektroniki przemysłowej. Zachowany układ urbanistyczny. Na rynku dwa pręgierze, pomnik Tadeusza Kościuszki z 1923 r. projektu Antoniego Karczewskiego oraz klasycystyczny Dom pod

Zamek, fot. Paweł Zań

Dębem (początkowo szkoła, potem biblioteka). Na cmentarzu katolickim pomnik powstańców styczniowych poległych w bitwach szydłowieckich oraz kwatera poległych w rejonie Baraku w 1939 r. Na dawnym kirkucie, który był największym w Polsce cmentarzem mozaistów, lapidarium z ponad 3 tys. macew. Zachowany budynek jednej z synagog. W dawnych kamieniołomach Pikiel i Podkowiński utworzono w 1996 r. stanowiska dokumentacyjne chroniące dolnojurajskie piaskowce szydłowieckie – interdyscyplinarna ścieżka edukacyjna „Szydłowiec – miasto na kamieniu”.

Zamek – gotycko-renesansowo-barokowa rezydencja Szydłowieckich i Radziwiłłów wzniesiona w miejscu rycerskiego grodu obronnego z XII w. Zamek gotycki zbudowany w latach 1470–1480 przez Stanisława Szydłowieckiego (dwór mieszkalny, wieża bramna i mur obronny), przebudowany i rozbudowany na renesansową rezydencję przez Mikołaja Szydłowieckiego w latach 1515–1526. Stylistykę późnorenansową i barokową nadała przebudowa Albrychta Władysława Radziwiłła w latach 1619–1629 (m.in. portal biblioteki z radziwiłłowskimi herbami). W XIX w. upadek zamku, w którym mieścił się skład piwa. W latach 1950–1952 gruntowny remont. Od 1975 r. siedziba unikalnego w skali europejskiej Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych.

Ratusz – późnorenansowy, zbudowany w latach 1629–1602 przez Kaspra i Albrychta Fodygów, jeden z najlepiej zachowanych zabytków tej epoki w kraju. Postawiony na planie prostokąta z dobudowaną kwadratową u podnóża, a ośmiokątną u góry wieżą zegarową zwieńczoną hełmem. Ozdobą jest renesansowa attyka, zakończona arkadowymi blendami i pilastrami. Kilukrotnie przebudowywany w ciągu XIX i XX w. Obecnie nadal siedziba władz miejskich, a w wykutych w piaskowcu piwnicach mieści się kawiarnia.

Ratusz, fot. Paweł Zań

Kościół św. Zygmunta – wzniesiony z lokalnego piaskowca w latach 1493–1509 z fundacji Jakuba, a potem Mikołaja Szydłowieckich. Późnogotycki, w układzie halowym, o strzelistych dwuspadowych dachach ograniczonych szczytami ze sterczynami, oszkarpowanych ścianach i ostrołukowych oknach. W prezbiterium sklepienie gwiazdziste, a w nawie płaskie. Od południa kaplica – nekropolia rodu Szydłowieckich. Wyposażenie gotyckie: poliptyk Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny z ok. 1507 r. fundacji Jakuba Szydłowieckiego oraz piaskowcowa chrzcielnica z herbami fundatorów. Trójdzielny późnorenansowy ołtarz główny fundacji

Albrychta Władysława Radziwiłła, z rzeźbioną grupą Trójca Święta koronująca Matkę Boską. Ponadto renesansowy nagrobek Mikołaja Szydłowieckiego z czerwonego marmuru węgierskiego z warsztatu Berecciego i polichromowany strop z wizerunkiem św. Zygmunta i ewangelistów. Na zewnętrznych kamiennych ciosach wyryto rysunki budowli świeckich i kościelnych wraz z nazwiskami i datami, z przełomu XVI i XVII w. Obok świątyni kamienna dzwonnica z XVI w.

Kościół św. Zygmunta, fot. Marcin Tysler

powiat warszawski zachodni

powierzchnia: 534 km²
 ludność: 114 079 osoby
 gęstość zaludnienia: 214 os./km²

BŁONIE

Położony w centralnej części województwa. Jego powierzchnia obejmuje południową część Kotliny Warszawskiej i północno-wschodni kraniec Równiny Łowicko-Błońskiej. Od północy graniczy z powiatami nowodworskim i legionowskim, od wschodu z Warszawą, od południa z powiatami pruszkowskim i grodziskim, a od zachodu z powiatem sochaczewskim. Składa się z trzech gmin miejsko-wiejskich oraz czterech wiejskich. W granicach powiatu znajdują się trzy miasta (Błonie, Łomianki i Ożarów Mazowiecki). Główną rzeką jest płynąca w południowej części Utrata. Stolicą powiatu jest Ożarów Mazowiecki, przez który przebiega linia kolejowa nr 3 łącząca Berlin z Moskwą. Głównymi osiami komunikacyjnymi są droga krajowa nr 92 Rzepin – Kałuszyn oraz krzyżujące się w Lesznie drogi wojewódzkie nr 579 Nowy Dwór Mazowiecki – Grodzisk Mazowiecki i nr 580 Warszawa – Sochaczew. Powiat leży w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy. Wielu mieszkańców pracuje w stolicy lub świadczy usługi, których jest ona odbiorcą. 25% powierzchni powiatu stanowią lasy, w tym cenna ze względu na swoje walory przyrodnicze Puszcza Kampinoska. Tereny powiatu znajdują się w granicach Kampinoskiego Parku Narodowego, Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu i 4 obszarów Natura 2000. Utworzono tu 5 rezerwatów przyrody oraz 75 pomników przyrody. Powiat przecina zachodni odcinek Warszawskiej Obwodnicy Turystycznej. Liczne piesze i rowerowe szlaki turystyczne na terenie Kampinoskiego Parku Narodowego.

Miasto gminne na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Utratą; 12,4 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK92 i DW579, 13 km na zach. od Ożarowa Mazowieckiego.

Osada istniała już w XI w., później osadzono tu kanoników czerwińskich. Prawa miejskie w 1338 r., potwierdzone w 1380 r. Od XV w. kasztelania niegrodowa oraz istotny ośrodek handlowy i wytwórczy (szewcy, piwowarzy). W 1794 r. miejsce zwycięskiej potyczki z wojskami pruskimi. Własność m.in. Józefa Poniatowskiego oraz rodziny Walewskich. Od 1912 r. funkcjonowała tu fabryka zapalek. Zachowany układ urbanistyczny z rynkiem oraz klasycystycznym ratuszem projektu Henryka Marconiego z 1842 r. Poza tym interesujący klasycystyczny dwór Poniatówka z przełomu XVIII i XIX w. oraz kościół mariawitów i dawny kirkut. 2 km na półn. wsch. od miasta wczesnośredniowieczne grodzisko funkcjonujące w XI–XII w. jako kasztelania. Według jednej z legend to tu w 1524 r. miało dojść do otrucia księcia Stanisława – jednego z ostatnich Piastów mazowieckich.

Kościół Świętej Trójcy – wybudowany w 1288 r. dla kanoników regularnych sprowadzonych z Czerwińska, z fundacji księcia Konrada II. Pierwotnie wczesnogotycka, potem przebudowywana w stylu barokowym trójnawowa świątynia typu bazylikowego. Wewnątrz

późnorenesansowy pozłacany drewniany ołtarz główny, cenny prospekt organowy oraz unikatowe na Mazowszu sklepienia kryształowe i pozostałości wczesnośredniowiecznych polichromii, a także portret księcia Konrada II.

Kościół Świętej Trójcy, fot. Szymon Bijak

GRANICA

Dawna wieś położona w Kotlinie Warszawskiej, 31 km na ptn. zach. od Ożarowa Mazowieckiego.

Powstała pod koniec XVIII w. jako osada budników (pracowników leśnych). W okresie międzywojennym siedziba nadleśnictwa Kampinos. Obecnie jeden z głównych punktów wejściowych do Kampinoskiego Parku Narodowego. Cmentarz z września 1939 r., plenerowa wystawa przedstawiająca polskie parki narodowe oraz dębowa Aleja Trzeciego Tysiąclecia. W sąsiedztwie obszar ochrony ścisłej Granica założony jako jeden z pierwszych rezerwatów już w 1936 r.

Ośrodek dydaktyczno-muzealny im. prof. Jadwigi i Romana Kobendzów – placówka edukacyjna Kampinoskiego Parku Narodowego składająca się z: muzeum przyrodniczego

Ośrodek dydaktyczno-muzealny im. prof. Jadwigi i Romana Kobendzów, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

w dawnych zabudowaniach nadleśnictwa, gdzie prezentowane są walory przyrodnicze i historyczne Puszczy Kampinoskiej, oraz skansenu osadnictwa puszczańskiego, który zbiera przykłady budownictwa z terenu Puszczy Kampinoskiej (trzy zagrody).

KAMPINOS

Wieś gminna na ptn. skraju Równiny Łowicko-Błońskiej. Położona przy DW580, 27 km na ptn. zach. od Ożarowa Mazowieckiego.

Po raz pierwszy wzmiankowana w 1377 r. jako Białe Miasto. Prawa miejskie w 1414 r., utraczone przed 1579 r. Królewszczyzna, wielokrotnie zastawiana, przez co użytkowana przez wielu właścicieli (m.in. królową Marię Ludwikę Gonzagę). Klasycystyczny dwór z pocz. XIX w. oraz indiańska wioska Heyoka.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – późnobarokowa drewniana świątynia wybudowana w latach 1773–1782. Wzniesiona z drewna sosnowego, konstrukcji zrębowej, oszalowana. Od frontu dwie wysunięte z lica wieże. Wewnątrz w ołtarzu głównym obraz *Chrystus na krzyżu*, prawdopodobnie autorstwa Franciszka Smuglewicza. W jednym z ołtarzy bocznych wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem z 2. poł. XVII w. zwany Panią Kampinosu. Naprzeciw kościoła figura Matki Boskiej wystawiona ku pamięci powstańców styczniowych, a po drugiej stronie drogi dwa pomnikowe dęby szypułkowe Stefan i Fryderyk.

Kościół Wniebowzięcia NMP, fot. Szymon Bijak

LIPKÓW

Wieś na krawędzi Równiny Łowicko-Błońskiej, na granicy Puszczy Kampinoskiej, 9 km na ptn. od Ożarowa Mazowieckiego.

Wzmiankowana w 1414 r. jako własność szlachecka. Pod koniec XVIII w. przeszła w ręce ormiańskiego kupca Jakuba Paschalisa-Jakubowicza, który otworzył tu manufakturę pasów kontuszowych. W końcu XIX w. własność Kazimierza Szetkiewicza, zięcia Henryka Sienkiewicza, który często tu przyjeżdżał. W miejscowości jedna ze ścieżek dydaktycznych Kampinoskiego Parku Narodowego.

Kościół św. Rocha wraz z plebanią – dawne dwór i kaplica dworska fundacji Paschalis-Jakubowiczów, wzniesione w 1792 r. wg projektu Hilarego Szpilowskiego w stylu klasycystycznym. Odbudowany w latach 1951–1952. Wyposażenie świątyni z końca XIX w. We dworze (obecnie plebania) istniało krótko małe muzeum poświęcone Henrykowi Sienkiewiczowi i jego twórczości. Przy kościele cmentarz z późnoklasycystycznym nagrobkiem Józefa Paschalis-Jakubowicza i jego żony.

Kościół św. Rocha, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

PILASZKÓW

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej. Położona przy DW888, 9 km na ptn. zach. od Ożarowa Mazowieckiego.

Wspominana w 1425 r. jako własność Macieja z Pilaszkowa, później należała do Pilaszkowskich. Miejsce polowań królewskich. W końcu XVIII w. przechodzi w ręce Ryxów. W XIX w. należała m.in. do Mieczysława Marszewskiego – budowniczego mostu Poniatowskiego w Warszawie.

Muzeum Dworu Polskiego – utworzone w 1995 r. w klasycystycznym murowanym dworku

szlacheckim, prezentuje liczne pamiątki z historii Polski i życia właścicieli dworu. W budynkach wozowni ekspozycja pojazdów konnych (bryczki, powozy, wozy strażackie). Dwór otacza park z konnym pomnikiem Jana Henryka Dąbrowskiego.

Muzeum Dworu Polskiego, fot. Szymon Bijak

ROKITNO

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Rokitnicą, 12 km na zach. od Ożarowa Mazowieckiego.

Wzmiankowana już w 1282 r. jako siedziba kasztelanii przeniesionej na grodzisko Łysa Góra w Błoni. Później własność archidiakona czerskiego, potem warszawskiego. Na ptn. wsch. od wsi rezerwat Wolica chroniący łągi nad Utratą.

Kościół św. Jakuba i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – barokowa świątynia fundacji bpa Mikołaja Świąćckiego, budowana wg projektu Tomasza Belottiego w latach 1693–1772. Konsekrowana w 1797 r. W 1885 r. rozbudowana przez Konstantego Wojciechowskiego. Mocno zniszczona w czasie I wojny światowej, odbudowana w latach 1917–1925. Na fasadzie: rzeźby Matki Boskiej Łaskawej i dwa putta autorstwa Jana Jerzego Płerscha. W ołtarzu głównym otoczony kultem obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z końca XVII w. pędzla Józefa Belottiego. ważny ośrodek ruchu pielgrzymkowego.

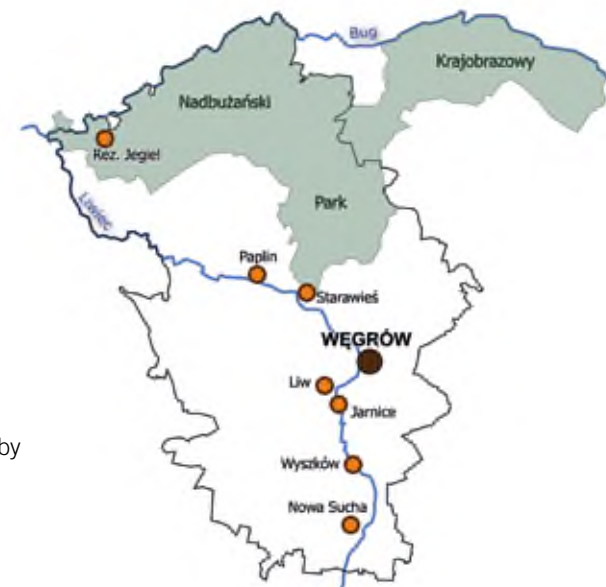

Kościół św. Jakuba i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Szymon Bijak

powiat węgrowski

powierzchnia: 1221 km²
 ludność: 66 825 osoby
 gęstość zaludnienia: 55 os./km²

Powiat leży we wschodniej części województwa. Obejmuje teren południowej części Doliny Dolnego Bugu, zachodnią część Równiny Wołomińskiej, zachodni kraniec Wysoczyzny Siedleckiej, obszar Obniżenia Węgrowskiego oraz wschodnią część Wysoczyzny Kałuszyńskiej. Od północy graniczy z powiatami wyszkowskim i ostrowskim, od wschodu z powiatem sokołowskim, od południa z powiatami siedleckim i mińskim, a od zachodu z powiatem wołomińskim. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej i siedmiu wiejskich. W granicach powiatu znajdują się dwa miasta (Węgrów i Łochów). Główną osią hydrograficzną terenu jest uchodzący do Bugu Liwiec wraz z dopływami (Kostrzyń, Czerwonka) oraz Ugoszcz. Przez powiat przebiega linia kolejowa nr 6 z Zielonki do Kuźnicy Białostockiej oraz dwie drogi krajowe: nr 50, czyli „ciężarowa obwodnica Warszawy”, oraz nr 62 Strzelno – Siemiatycze. Obszar o dość małej gęstości zaludnienia, położony etnograficznie na pograniczu mazowiecko-podlaskim. Duży, jak na Mazowsze, udział lasów (prawie 30% powierzchni). Tereny atrakcyjne pod względem przyrodniczym objęte są różnymi formami ochrony. Północna część powiatu znajduje się w Nadbużańskim Parku Krajobrazowym. Utworzono tu 8 rezerwatów przyrody, 168 pomników przyrody oraz 28 użytków ekologicznych. Swoimi granicami powiat węgrowski obejmuje także Siedlecko-Węgrowski Obszar Chronionego Krajobrazu oraz 6 obszarów Natura

2000. Wiele znakowanych rowerowych i pieszych szlaków turystycznych.

JARNICE

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, nad rz. Liwiec, 6 km na płd. od Węgrowa.

W czasach przedświątecznych miejsce obrzędów pogańskich. Osada założona prawdopodobnie pod koniec XIV w., parafia erygowana na pocz. XVI w. Zniszczona w czasie potopu szwedzkiego, kiedy spalono miejscowy kościół. Wg legendy nad rzeką śpią szwedzcy żołnierze, którzy czekają na króla Karola Gustawa powracającego po swój kapelusz. W XIX w. własność Murawskich. Na płd. od wsi, ok. 2 km w kierunku Wyszowa, punkt z ciekawym widokiem na dolinę Liwca i Liw (tzw. Sowa Góra).

Kościół św. Jakuba – drewniany, o konstrukcji zrębowej, oszalowany. Wzniesiony w 1783 r. w Budzieszynie. Przeniesiony na obecne miejsce

Kościół św. Jakuba, fot. Tadeusz Stańczuk

w 1821 r. za zgodą właściciela wsi Tadeusza Murawskiego. Według legendy przyplłynął Liwcem, co pewnie związane jest ze spławieniem rozebranej konstrukcji z pierwotnej lokalizacji świątyni. We wnętrzu malarstwo i rzeźby z XVIII i XIX w. w stylu ludowego baroku.

LIW

Wieś gminna w Obniżeniu Węgrowskim, nad rz. Liwiec. Położona na trasie DW637 i DW697, 5 km na płd. zach. od Węgrowa.

Od XI w. gród i kasztelania strzegące granic Mazowsza przed najazdami Litwinów i Jaćwingów. Pierwsze pisane wzmianki 1304 r. Prawa miejskie w 1421 r. (Liw Stary) oraz 1453 r. (Liw Nowy). Od 1789 r. jeden organizm miejski. W 1870 r. utrata praw miejskich. Po inkorporacji do Korony w 1537 r. siedziba starostwa, znaczący ośrodek gospodarczy, handlowy i polityczny. W XVII i XVIII w. upadek w wyniku zniszczeń dokonanych przez wojska siedmiogrodzkie, szwedzkie i austriackie oraz rozwój sąsiedniego Węgrowa. W kwietniu 1831 r. bitwa wojsk polskich z korpusem gen. Iwana Dybicza o mosty na Liwcu. Obecnie lotnisko. Neogotycki kościół św. Leonarda z pocz. XX w. wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego z wyposażeniem z wcześniejszych świątyń (chrzcielnica z herbem Ślepowron z 1646 r.). Wokół świątyni drzewa z tabliczkami zachęcającymi do ochrony przyrody. Ciekawostką jest odmiana nazwy miejscowości, która w dopełniaczu wedle lokalnej tradycji brzmi „Liwa”, a nie, zgodnie z prawidłami odmiany, „Liwu” (stąd herb Doliwa).

Zamek książąt mazowieckich – gotycka strażnica graniczna wzniesiona przed 1429 r. przez mistrza Nikłosa na polecenie Janusza I Starszego, na wzniesieniu specjalnie usypanym wśród nadliwieckich bagien. Przebudowany w latach 1526–1536 przez Annę Mazowiecką (podniesienie murów, nowa kondygnacja w Domu Wielkim, budowa Małego Domu). W czasie wojen szwedzkich w 1656 i 1703 r. mocno zniszczony. W 1782 r. starosta Tadeusz Grabianka wybudował wśród ruin barokowy dwór z przeznaczeniem na kancelarię i sąd ziemski. Dwór zniszczył pożar w 2. poł. XIX w. Podczas II wojny światowej miejscowy archeolog Otto

Zamek książąt mazowieckich, fot. Anna i Włodzimierz Rudzińscy

Warpechowski przekonał niemieckiego starostę o krzyżackim rodowodzie warowni, co uratowało ją przed rozbiórką. W 1961 r. w odbudowanym dworku otwarto Muzeum Zbrojownia na Zamku w Liwie, które prezentuje kolekcję broni białej, palnej i drzewcowej z XV–XX w. oraz duże zbiory malarstwa i grafiki o tematyce batalistycznej. Na przyległych terenach od 2001 r. odbywa się turniej rycerski.

NOWA SUCHA

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, nad rz. Kostrzyń, ok. 15 km na płd. od Węgrowa.

Pierwsza wzmianka z 1425 r. Od XVI w. własność Suskich herbu Jasierczyk, a od 2. poł. XVII w. w posiadaniu Cieszkowskich. W 1787 r. majątek odwiedził król Stanisław August Poniatowski. W 1814 r. urodził się tu August Cieszkowski, ekonomista, działacz i myśliciel społeczny i polityczny, filozof mesjanistyczny.

Muzeum Architektury Drewnianej Regionu Siedleckiego – placówka założona w 1988 r. przez Marię i Marka Kwiatkowskich w drewnianym dworze z lat 1743–1745, zbudowanym dla Ignacego Cieszkowskiego. Dwór wyposażony w meble z XIX w., bibeloty oraz obrazy Piotra Franciszka Marczewskiego i Marka Kwiatkowskiego. Od północy budynek dawnej oficyny z XIX w., który pełnił funkcję leśniczówki. Na obszernym terenie okalającym dwór skansen zażytkowego budownictwa drewnianego z regionu

Muzeum Architektury Drewnianej Regionu Siedleckiego, fot. Dorota Zając i Stanisław Hofman

siedleckiego. Można obejrzeć m.in. dwory, karcznię, kuźnię, chałupy chłopskie (w jednej z nich ponoć ukrywał się ks. Stanisław Brzóska). Skansen stanowił tło filmowe dla różnych produkcji filmowych, m.in. *Szatana z 7 klasy*, *Pornografii*, *Anny Kareniny*, *Pana Tadeusza*, *Bitwy Warszawskiej*, i seriali, m.in. *Przeprowadzki* i *Boża podszewka*.

PAPLIN

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, na prawym brzegu rz. Liwiec. Położona przy DK62, 14 km na półn. zach. od Węgrowa.

Do 1760 r. własność Glinków, potem Garczyńskich, a od 1838 r. w rękach Cieleckich.

Dwór – późnobarokowy drewniany (modrzewiowy), o konstrukcji zrębowej, pokryty czterospadowym dachem. Wybudowany w poł. XVIII w. W 1877 r. przebudowany wg projektu Mieczysława

Dwór, fot. Tadeusz Stańczuk

Mierzonowskiego (od ogrodu murowany portyk z kartuszem herbowym) i otoczony parkiem. W 1764 r. gościł tu późniejszy król Stanisław August Poniatowski. Po II wojnie światowej szkoła rolnicza. Od 1995 r. własność prywatna. W dworku kręcono sceny do filmów *Boża podszewka* i *Nowa opowieść o prawdziwym człowieku*.

REZERWAT JEGIEL

Rezerwat leśny na tarasie zalewowym Bugu, na terenie Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego.

Utworzony w 1981 r., obejmuje powierzchnię 18,5 ha. Nazwa pochodzi od słowa „jegiel”, „jeglija”, co po kurpiowsku znaczy świerk. Przedmiotem szczególnej ochrony jest unikatowy na Mazowszu rosnący na torfach bór świerkowy z domieszką osiki, brzozy, sosny i dębu. Zbiorowisko to przypomina krajobraz tajgi. W północnej i środkowej podmokłej części rezerwatu rosną 120-letnie olszyny z 200-letnim świerkiem. W podszycie czeremcha, czarna porzecznica, kruszyna, paproć i turzyce. Stwierdzono mysikróliki i strzyżki (najmniejsze krajowe ptaki), gęsi, kaczkę, myszołowy. Czasem można spotkać tokujące bataliony. Osiedliła się tu także wydra. Z wysokiego brzegu Bugu rozciąga się panorama rozległych łąk z rzadkimi kępami drzew, co przypomina krajobraz sawanny. Południowym skrajem rezerwatu prowadzi niebieski pieszy szlak turystyczny.

STARAWIEŚ

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, nad rz. Liwiec. Położona przy DK62, 8 km na ptn. zach. od Węgrowa.

Wzmiankowana jako Jakimowice w 1473 r. Własność Kossowskich i Kiszaków. Od 1593 r. w rękach Radziwiłłów. W 1664 r. nabyta przez Krasieńskich, następnie należała do Ossolińskich i Jezierskich. W 1840 r. właścicielem zostaje książę Sergiusz Golicyn, a na pocz. XX w. ponownie Radziwiłłowie. We wrześniu 1939 r. lotnisko polowe XV Dywizjonu Bombowego, z którego w dniach 4–7 września samoloty PZL-37 Łoś dokonały największego w czasie wojny obronnej nalotu bombowego na niemieckie kolumny pancerne w rejonie Piotrkowa Trybunalskiego i Różana. Neogotycki kościół św. Michała Archanioła zbudowany w latach 1866–1871 wg projektu Bolesława Podczaszyńskiego, z XVIII-wiecznym obrazem patrona (prawdopodobnie autorstwa Szymona Czechowicza) w ołtarzu głównym.

Zespół pałacowo-parkowy – pałac fundacji Bogusława Radziwiłła wzniesiony w latach 1655–1661 w stylu palazzo in fortezza. W 1843 r. gruntownie przebudowany w stylu neogotyku angielskiego dla księcia Sergiusza Golicyna (m.in. herby właścicieli na elewacji frontowej). W latach 1859–1862 modernizacja wnętrz wg projektu Bolesława Podczaszyńskiego. Od 1966 r. własność Narodowego Banku Polskiego. Obecnie ośrodek wypoczynkowo-szkoleniowy.

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Tadeusz Stańczuk

WĘGRÓW

Miasto powiatowe w Obniżeniu Węgrowskim, na prawym brzegu rzeki Liwiec, u ujścia Czerwonki; 13

tys. mieszk. Węzeł dróg: DK62, DW637 i DW696.

Wzmiankowane w 1414 r. jako osada targowa Vangrov. Prawa miejskie w 1441 r. Od 1441 r. miasto prywatne Uhrowskich i Kostewiczów, a od 1593 r. – Radziwiłłów. W 1558 r. Anna z Radziwiłłów Kiszkowa sprowadziła osadników protestanckich i założyła zbór kalwiński. Powstały wówczas drukarnia i szkoła ewangelicka. Do 2. poł. XVIII w. miasto jest ważnym ośrodkiem protestanckim dla Mazowsza i Podlasia (Bracia Polscy). W XVI w. osiedlają się Żydzi. W 1637 r. Bogusław Radziwiłł sprowadza kolonistów szkockich (manufaktury włókiennicze). W 1664 r. miasto przejmuje Krasieńscy, którzy wprowadzają zasady kontrreformacji. Utrata znaczenia z powodu zniszczeń dokonanych przez potop szwedzki i wojnę północną. 3 lutego 1863 r. bitwa (zwana czasem polskimi Termopilami), w czasie której szarża kosynierów Władysława Jabłonowskiego powstrzymuje oddziały rosyjskie, co pozwala powstańcom wyjść z miasta (mogiła i pomnik z 1917 r. przy wjeździe do miasta od strony Siedlec). Od poł. XIX w. ludwisarnia (od 1920 r. prowadzona przez rodzinę Kruszewskich) – dziś jeden z najbardziej znanych tego typu zakładów w kraju. W czasie II wojny światowej eksterminacja ludności żydowskiej w getcie Mała Treblinka. Pozostałością protestanckiego okresu historii miasta są: klasycystyczny kościół Świętej Trójcy z cennymi organami; tzw. Dom Gdański – dawny zajazd o charakterystycznym falistym szczytem, obecnie miejska biblioteka publiczna; dom Lipki – dawna drukarnia ariańska, zrekonstruowany w 1987 r. w stylu późnorenansowym, obecnie Urząd Stanu Cywilnego; drewniana kaplica cmentarna powstała w 1679 r. w ciągu jednej doby na mocy przywileju bpa łuckiego Stanisława Witwickiego (w latach 1679–1776 luterancki kościół parafialny); cmentarz z licznymi, ciekawie rzeźbionymi grobami.

Bazylika Mniejsza Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny oraz św. Piotra, św. Pawła, św. Andrzeja i św. Katarzyny – barokowa świątynia wzniesiona w latach 1703–1707 przez Carla Ceroniego i Jana Reisnera wg projektu Tylmana z Gameren, z fundacji wojewody płockiego Jana Dobrogosta Krasieńskiego. Budowla trójnawowa ze sklepieniem kolebkowo-krzyżowym, trójkątna fasada zwieńczona figurkami

świętych Piotra i Pawła. Od 1996 r. sanktuarium diecezjalne Matki Boskiej Fatimskiej. W 1997 r. podniesiona do rangi bazyliki mniejszej przez Jana Pawła II. Wewnątrz portret fundatora oraz pochodząca z okresu budowy świątyni polichromia autorstwa Michała Anioła Palloniego, a także liczne obrazy. W zakrystii wisi srebrne lustro Twardowskiego o wadze ok. 18 kg. Według legendy czarnoksiężnik za pomocą lustra wywoływał Zygmunta Augustowi ducha Barbary Radziwiłłówny, a Napoleon Bonaparte zobaczył w nim tragiczny odwrót spod Moskwy i własną śmierć. W 1969 r. brał tu ślub późniejszy prezydent Lech Wałęsa.

Bazylika Mniejsza Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny oraz św. Piotra, św. Pawła, św. Andrzeja i św. Katarzyny, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

Kościół i klasztor Franciszkanów Reformatorów św. Antoniego z Padwy i św. Piotra z Alkantary – wzniesiony w latach 1693–1706 przez Carla Ceroniego i Jana Reisnera wg projektu Tylmana z Gameren dla sprowadzonych

Kościół i klasztor Franciszkanów Reformatorów św. Antoniego z Padwy i św. Piotra z Alkantary, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

przez Krasieńskich zakonników. Nad wejściem do kaplicy barokowe epitafium fundatora Jana Dobrogosta Krasieńskiego. Wnętrze o wystroju barokowym, polichromie i freski Palloniego z lat 1706–1711. Drewniany ołtarz główny z ok. 1690 r., prawdopodobnie dzieło Andreasa Schlütera z uznawanym za jeden z piękniejszych w Polsce krucyfiksem.

WYSZKÓW

Wieś w Obniżeniu Węgrowskim, nad rz. Kostrzyń, 12 km na ptd. od Węgrowa.

Wzmiankowana w XIV w., parafia erygowana w 1518 r. Własność Ossolińskich, którzy w 2. poł. XVIII w. ufundowali barokowe założenie architektoniczne z miejscowością, pałacem i kościołem. Barokowe kapliczki z rzeźbami św. św. Nepomucena, Floriana i Notburgi oraz kopiec Tadeusza Kościuszki usypany przez miejscowych włościan w 1917 r.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego – zbudowany w 1788 r. przez Jana Stanisława Ossolińskiego i jego syna Aleksandra Macieja, w stylu barokowym, jednonawowy, orientowany. Trzyczęściowa fasada z pilastrami i figurami świętych. Nad portalem tablica erekcyjna z herbem Toporów i monogramami fundatora. Po bokach kościoła dwie wieże-dzwonnice. Wyposażenie barokowo-klasycystyczne, polichromia z ok. 1790. W ołtarzu głównym *Ukrzyżowanie Chrystusa* i *Oko Opatrzności* przypisywane Franciszkowi Smuglewiczowi. Ponadto obrazy Szymona Czechowicza i Józefa Łukaszewicza.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, fot. Tadeusz Stańczuk

powiat wołomiński

powierzchnia: 954 km²
 ludność: 238 478 osoby
 gęstość zaludnienia: 250 os./km²

Położony w środkowej części województwa w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy. Obejmuje tereny Równiny Wołomińskiej, jedynie północne krańce znajdują się w Kotlinie Warszawskiej i Dolinie Dolnego Bugu. Od północy graniczy z powiatem wyszkowskim, od wschodu – węgrowskim, od południa – mińskim, a od zachodu z miastem stołecznym Warszawą i powiatem legionowskim. Składa się z czterech gmin miejskich, trzech miejsko-wiejskich i pięciu wiejskich. Na terenie powiatu znajduje się aż siedem miast (Kobyłka, Marki, Radzymin, Tłuszcz, Wołomin, Żąbki i Zielonka). Krajobraz w większości równinny, urozmaicony dolinami niewielkich rzek (m.in. Cienka, Czarna, Długa, Osownica, Rządza). Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 8 (S8, E67) Kudowa-Zdrój – Budzisko i nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka, drogi wojewódzkie nr 631 Nowy Dwór Mazowiecki – Warszawa, nr 632 Marki – Płońsk, nr 634 Warszawa – Wólka Kozłowska, nr 635 Radzymin – Wołomin i nr 636 Wola Raszewska – Zawiszyn, a także linie kolejowe nr 6 Zielonka – Kuźnica Białostocka, nr 10 Tłuszcz – Legionowo, nr 13 Pilawa – Krusze oraz nr 29 Tłuszcz – Ostrołęka. W miastach prężnie rozwija się przemysł i usługi, w pozostałej części dominuje rolnictwo. Lasy zajmują blisko 30% powierzchni regionu. Najcenniejsze przyrodniczo tereny są objęte ochroną w ramach Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu i 9 obszarów Natura 2000 oraz 7 rezerwatów przyrody, 5

użytków ekologicznych i aż 129 pomników przyrody. Gęsta sieć znakowanych pieszych i rowerowych szlaków turystycznych ułatwia poznawanie walorów krajoznawczych powiatu.

CHRZĘSNE

Wieś na Równinie Wołomińskiej, 23 km na ptn. wsch. od Wołomina.

W 1525 r. własność księdza Jana Wojsławskiego. Na pocz. XVII w. zakupiona przez Grzybowskich. Później wielokrotne zmiany właścicieli. Od poł. XIX w. w rękach Koskowskich. Wincenty Koskowski stworzył w miejscowym pałacu salon artystyczny, chętnie odwiedzany przez malarzy (m.in. Władysława Podkowińskiego, który namalował tu np. *Poranek – sad w Chrzęsnem* czy *Szał uniesień*).

Pałac – późnorenansowy, wybudowany ok. 1635 r. dla Stefana Dobrogosta Grzybowskiego,

Pałac, fot. Mieczysław Żochowski

kasztelana lubelskiego, starosty warszawskiego i kamienieckiego. Po II wojnie światowej zajęty na szkołę, internat, a potem zakład wychowawczy. W 2002 r. przejęty przez władze samorządowe, wyremontowany w latach 2009–2014 i przekształcony w ośrodek kultury. Piętrowy z mieszkalnym poddaszem, na planie prostokąta, przykryty dachem naczółkowym. We wnętrzu zachowane stropy belkowe, dwie oryginalne klatki schodowe (trzecia przekształcona), kominki i szereg elementów dekoracyjnych. Otoczony zrewitalizowanym parkiem krajobrazowym.

KOBYŁKA

Miasto gminne na Równinie Wołomińskiej, nad rz. Długą; 22,7 tys. mieszk. Położone bezpośrednio na zach. od Wołomina.

Wieś wzmiankowana w 1415 r. jako Targowa Wola lub Kobetka. W 2. poł. XVI w. własność Stanisława Mińskiego, wojewody łęczyckiego i podkanclerzego koronnego. W XVII w. w rękach Opackich, a następnie Załuskich. W 1731 r. nieudana próba lokacji miejskiej przez Marcina Załuskiego, bpa surfagana płockiego. 26 października 1794 r. przedostatnia bitwa insurrekcji kościuszkowskiej, przegrana przez wojska polskie pod dowództwem gen. Stanisława Mokronowskiego. Zniszczona w czasie bitwy warszawskiej w 1920 r.

Bazylika mniejsza Świętej Trójcy – późnobarokowa, zbudowana w latach 1736–1740 wg projektu Guido Antonio Longhiego z fundacji bpa Marcina Załuskiego, który świątynię konsekrował w 1741 r. W latach 1755–1763

Kościół św. Trójcy, fot. Mieczysław Zochowski

od płd. dobudowano kaplicę Ogrójca. Uszkodzona podczas bitwy w 1794 r., w latach 1811–1812 oraz w 1944 r. odrestaurowana staraniem miejscowych proboszczów (ks. Franciszka Marmo w XIX w. i ks. Kazimierza Konowrockiego w XX w.). Wyposażenie uległo zniszczeniu w czasie pożaru wywołanego w 1971 r. przez złodzieja. Kościół trójnawowy typu bazylikowego, na planie prostokąta, z ujętą dwiema wieżami fasadą frontową o faliście wygiętej linii z cofniętą częścią środkową. Nawy boczne dłuższe od głównej, pierwotnie mieściły cele gościnne. W nawie głównej bogata polichromia wysokiej klasy, której program ideowy przypisuje się bp. Marcinowi Załuskiemu. Dekoracja freskami również w kaplicy Ogrójca i nawach bocznych. W ołtarzu głównym tabernakulum z namalowaną sceną Ostatniej Wieczerzy wzorowanej na obrazie Rubensa oraz liczne relikwie. Chrzcielnica ukryta w jednej z ambon. Żyrandol z brązu w stylu Ludwika XVI o 60 promieniach. W 2011 r. świątyni nadano tytuł bazyliki mniejszej.

KULIGÓW

Wieś w Dolinie Dolnego Bugu, nad rz. Bug, 22 km na półn. od Wołomina.

Pierwsza wzmianka z 1380 r. Folwark wspomniany w 1883 r. Parafia erygowana w 2003 r.

Park Kultury Ludowej i Ziemiańskiej – prywatny skansen założony w 2006 r. przez Wojciecha Urmanowskiego. Prezentowane są w nim m.in. kuźnia z bogatym wyposażeniem z Bobrowej k. Białegostoku z lat 80. XIX w., chłopska chata z pocz. XIX w. i stodoła z Widowa

Park Kultury Ludowej i Ziemiańskiej, fot. Mieczysław Zochowski

na Podlasiu, wozownia oraz dworek drobnoszlachecki z pocz. XX w. W ramach ratowania ginących zawodów odtworzono warsztaty rymarski, tkacki, powroźniczy i kołodzieja-stolarza, a także dworską pralnię z magłem. Ekspozycję dopełniają drobne sprzęty, narzędzia rolnicze i rzemieślnicze, garnki i rzeźby ludowe. Skansen organizuje liczne przedsięwzięcia edukacyjne i kulturalne, a także działania na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

MARKI

Miasto gminne na Równinie Wołomińskiej, nad rzekami Długą i Czarną; 32,1 tys. mieszk. Położone przy półn. wsch. granicy Warszawy. Węzeł dróg DK8 (S8; obwodnica miasta), DW629, DW631 i DW632, 11 km na zach. od Wołomina.

W poł. XVI w. własność Markowiczów, którzy na rzece Długiej posiadali młyny. Zniszczona w wyniku wojen szwedzkich i podczas powstania kościuszkowskiego. Ożywienie gospodarcze w XIX w., wraz z rozwojem rzemiosła i cegielnictwa. W 1884 r. spółka braci Briggs uruchomiła tu przędzalnię wełny, jedną z najnowocześniejszych w Europie Środkowej, przy której wzniosła osiedle fabryczne ze szkołą. Miejsce pierwszego na Mazowszu zastosowania oświetlenia elektrycznego. W 1897 r. połączenie wąskotorowe z Warszawą (początkowo konne, od 1901 r. parowe), w 1907 r. przedłużone do Radzyna. Prawa miejskie w 1967 r. W 1974 r. likwidacja kolei wąskotorowej. W granicach miasta znajduje się utworzony w 1988 r. rezerwat przyrody Horowe Bagno

Pałac – wzniesiony w latach 1883–1885 w angielskim stylu kolonialnym przez Antoniego Beilla jako rezydencja dla braci Briggs, właścicieli miejscowej przędzalni. Po II wojnie światowej przeznaczony na obiekty szkolne (m.in. w latach 1949–1977 funkcjonowała tu jedyna w kraju szkoła kinooperatorów). Obok pałacu dobrze zachowane budynki dawnej osady fabrycznej i część budynków fabrycznych. Budynek piętrowy, na planie kwadratu. Od frontu przeszklona weranda z żeliwnymi ramami (pełniąca funkcję oranżerii). W holu dobrze zachowane dębowe schody oraz stolarka wykonana w ciemnym drewnie.

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny – wzniesiony w latach 1899–1903 wg projektu Jana Hinza i Józefa Piusa Dziekońskiego w stylu neogotyckim. Trójnawowy z transeptem, typu bazylikowego, z umieszczoną centralnie wysoką wieżą wbudowaną w fasadę. W wyposażeniu obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i św. Sebastianem Józefa Adama Meyera z 1741 r. W 1967 r. w oknach umieszczono witraże zaprojektowane przez Halinę Cieślińską-Brzeską.

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, fot. Mieczysław Zochowski

OSSÓW

Wieś na Równinie Wołomińskiej, nad rz. Długą, 5 km na płd. od Wołomina.

Na pocz. XVI w. wzmiankowana jako współwłasność Czerniakowskich i Kiszków. Zniszczona w czasie wojen szwedzkich. W 1920 r. na linii frontu w bitwie warszawskiej, 13–15 sierpnia nieudana próba przełamania pozycji polskich przez Armię Czerwoną, podczas której zginął kapelan ks. Ignacy Skorupka (pomnik we wsi, krzyż w miejscu śmierci). Przy miejscowej szkole w 2014 r. utworzono pawilon informacyjno-edukacyjny przedstawiający bitwę.

Cmentarz Poległych w Bitwie Warszawskiej 1920 r. – nekropolia nad rz. Długą z ośmioma zbiorowymi mogiłami, w których

pochowano ok. 100 poległych. Na cmentarzu kaplica Matki Boskiej Zwycięskiej wzniesiona w 1928 r. wg projektu Brunona Zborowskiego. Wewnątrz kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej oraz obrazu Jerzego Kossaka *Cud nad Wisłą*. Przy wejściu głaz-pomnik gen. Józefa Hallera, dowódcy frontu w 1920 r. W głębi cmentarza w 2010 r. posadzono 96 dębów pamięci upamiętniających ofiary katastrofy smoleńskiej, a w następnych latach odsłonięto popiersia m.in. Lecha Kaczyńskiego.

Kaplica i Cmentarz Poległych w Bitwie Warszawskiej 1920 r., fot. Paweł Zań

RADZYMIN

Miasto gminne na Równinie Wołomińskiej; 12,2 tys. mieszk. Węzeł dróg DK8 (S8; obwodnica miasta) i DW635, 11 km na ptn. od Wołomina.

Pierwsza wzmianka na przełomie XII i XIII w. jako własność księcia Konrada Mazowieckiego. Parafia erygowana w 1473 r. Pod koniec XV w. w rękach Radziwińskich. Prawa miejskie w 1475 r. Wielokrotne zmiany właścicieli: Leszczyńscy, Bielińscy, Czartoryscy i Raczyńscy. 25 kwietnia 1809 r. zwycięska bitwa wojsk polskich pod dowództwem gen. Michała Sokolnickiego z armią austriacką. Budowa kolei warszawsko-petersburskiej (1862 r.) i umieszczenie siedziby powiatu (1867 r.) spowodowały rozwój miasta oraz napływ dużej liczby Żydów (ważny ośrodek chasydyzmu). W dniach 12–15 sierpnia 1920 r. zacięte i krwawe walki polsko-bolszewickie w ramach bitwy warszawskiej. Na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. jedna z największych bitew pancernych na ziemiach polskich. Silne zniszczenia wojenne spowodowały utratę znaczenia na rzecz Wołomina. Kłasykistyczny kościół Przemienienia Pańskiego

zbudowany w latach 1779–1780 wg projektu Jana Chrystiana Kamsetzera, rozbudowany w latach 1897–1919 wg projektu Konstantego Wojciechowskiego. Budynek obecnego liceum ogólnokształcącego wzniesiony w 1845 r. wg projektu Antonio Corazziego dla przeniesionego z Łowicza Instytutu Nauczycieli Elementarnych. W latach 1907–1908 mieszkał tu Isaac Bashevis Singer, przysły laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury.

Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 r. – nekropolia wojenna na cmentarzu miejskim z 1912 r., na której w czterech zbiorowych mogiłach pochowani są żołnierze 28. i 29. Pułku Strzelców Kaniowskich i innych oddziałów biorących udział w walkach o Radzymin. W 1927 r. zbudowano kaplicę cmentarną-pomnik. Na bramie wejściowej tablice upamiętniające czyn bojowy poległych żołnierzy 81. Pułku Strzelców Grodzieńskich, 46. Pułku Strzelców Kresowych i 85. Pułku Strzelców Wileńskich. Po II wojnie światowej dodano tablice upamiętniające poległych we wrześniu 1939 r. Od cmentarza do centrum miasta wiedzie aleja spacerowa nazwana

Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 r., fot. Mieczysław Zochowski

„Golgotą Narodu Polskiego” z ustawionymi przy niej krzyżami przypominającymi Krzyż Walecznych z napisami poświęconymi bohaterom walk w sierpniu 1920 r.

TŁUSZCZ

Miasto gminne na Równinie Wołomińskiej, nad rz. Cienką; 8,1 tys. mieszk. Położone przy DW634, 19 km na ptn. wsch. od Wołomina. Jeden z ważniejszych węzłów kolejowych w kraju (linie kolejowe nr 6, 10 i 29).

Wieś książęca założona w 1447 r. Po inkorporacji Mazowsza do Korony własność królewska. W 1862 r. połączenie w ramach kolei warszawsko-petersburskiej powoduje rozwój gospodarczy oparty na obsłudze ruchu kolejowego. Parafia erygowana w 1936 r. Prawa miejskie w 1967 r.

Spółeczne Muzeum Ziemi Tłuszczańskiej – założona w 1983 r. placówka muzealna prowadzona przez Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Tłuszczańskiej. W zbiorach ekspozyty związane z dziejami Tłuszcza i okolic prezentowane w działach ikonografii, militariów, numizmatów, zabytków techniki oraz kultury ludowej.

Spółeczne Muzeum Ziemi Tłuszczańskiej, fot. Mieczysław Zochowski

WOŁOMIN

Miasto powiatowe na Równinie Wołomińskiej; 37,3 tys. mieszk. Węzeł dróg DW634 i DW635. Położone na trasie linii kolejowej nr 6.

Wspominane jako Zacięciwa w XV w. Obecna nazwa pochodzi od XVI-wiecznego właściciela

Jana de Volumne (Wołuńskiego). Rozwój po wybudowaniu linii kolei warszawsko-petersburskiej (1862 r.). Pod koniec XIX w. w wyniku napływu osadników z miejscowości o charakterze letniskowym staje się ośrodkiem przemysłowym (huta szkła, wytwórnia łóżek i cegielnia). Prawa miejskie w 1919 r. W 1920 r. ciężkie walki z Armią Czerwoną oddziałów polskich wspartych dwoma pociągami pancernymi. W sierpniu 1944 r. w okolicach wielka bitwa pancerna radziecko-niemiecka, wygrana przez Niemców. Po wojnie szybka odbudowa i dalszy rozwój przemysłu.

Muzeum Zofii i Wacława Nałkowskich – muzeum biograficzne utworzone w 1992 r. w domu rodzinnym Nałkowskich. Budynek zwany „Domem nad łąkami” wzniesiono w 1895 r. na terenie osiedla Górki. W domu tym mieszkali Wacław Nałkowski (1851–1911), geograf, pedagog, publicysta i krytyk literacki, z żoną Anną Nałkowską (1862–1942), nauczycielką, autorką podręczników do geografii, oraz dwiema córkami: starszą Zofią Nałkowską (1884–1954), pisarką, publicystką i dramatopisarką, autorką powieści (m.in. *Granica*, *Dom nad łąkami*), dramatów, nowel, opowiadań (*Medaliony*), i młodszą Hanę (1888–1970), rzeźbiarką. Oprócz zapoznawania z życiem i twórczością pisarki i jej rodziny muzeum prowadzi odczyty, spotkania z literatami i lekcje muzealne dla młodzieży szkolnej.

Muzeum Zofii i Wacława Nałkowskich, fot. Paweł Zań

powiat wyszkowski

powierzchnia: 876 km²
 ludność: 73 994 osoby
 gęstość zaludnienia: 84 os./km²

Położony w centralnej części województwa, między Narwią i Bugiem. Północno-zachodnia część powiatu znajduje się na terenie Doliny Dolnej Narwi, środkowa obejmuje Międzyrzecze Łomżyńskie i Dolinę Dolnego Bugu, a południowy kraniec położony jest na Równinie Wołomińskiej. Od północy graniczy z powiatami makowskim i ostrołęckim, od wschodu – ostrowskim i węgrowskim, od południa z powiatem wołomińskim, a od zachodu z powiatami legionowskim i pułuskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz pięciu wiejskich. W granicach powiatu znajduje się jedno miasto (Wyszków). Przez powiat przebiegają drogi krajowe nr 8 (S8) Kudowa-Zdrój – Budzisko i nr 62 Strzelno – Siemiatycze oraz wojewódzka nr 618 Gołymień-Ośrodek – Wyszków, a także linia kolejowa nr 29 Tłuszcz – Ostrołęka. Lasy zajmują ponad 33% powierzchni powiatu. Walory przyrodnicze podlegają ochronie na terenie Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu i 8 obszarów Natura 2000 oraz w postaci 31 pomników przyrody i 72 użytków ekologicznych. Powiat posiada rozwiniętą sieć szlaków turystycznych z węzłami w Wyszkowie, Kamieńczuku, Brańszczyku i Długosiodle. Udostępniają one tereny puszczy Kamienieckiej i Białej.

Pierwsza wzmianka z 1185 r., kiedy to wieś nadano plockim norbertankom. W ich władaniu pozostawała aż do rozbiorów. Parafia erygowana w 1379 r.

Kościół św. Stanisława Biskupa – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, wzmocniony lisicami. Wzniesiony w 1758 r. staraniem Mateusza Kamińskiego, proboszcza klasztoru Norbertanek Płockich. Korpus na planie prostokąta, prezbiterium o szerokości równej nawie, zamknięte trójbocznie. Nawa główna i prezbiterium przykryte wspólnym dachem dwuspadowym, nad nawami bocznymi dachy pulpitowe. Nad fasadą trzy czworokątne wieżyczki: środkowa nad trójkątnym szczytem z oculusem, boczne z daszkami namiotowymi. Wnętrze rozdzielone

Kościół św. Stanisława Biskupa, fot. Mieczysław Zochowski

BARCICE

Wieś w Dolinie Dolnego Bugu, nad rz. Bug, 14 km na pld. zach. od Wyszkowa.

trzenia parami słupów. Sklepienie nawy głównej w kształcie pozornej kolebki o łuku koszowym, a nad nawami bocznymi, w zakrystii i kruchtach stropy. Barokowy ołtarz główny z lat 1795–1797, dwa boczne z ok. 1640 r. Na belce tęczowej barokowy krucyfik z XVII w.

BRAŃSZCZYK

Wieś gminna w Dolinie Dolnego Bugu, nad rz. Bug, 10 km na ptn. wsch. od Wyszkowa.

Wymieniana pod nazwą Bransk (Brańsk). W XIII w. były tu komora celna i kasztelania. Ważny ośrodek bartnictwa i siedziba sądu bartnego. Później rola zmalała na rzecz Kamieńca (dziś Kamieńczyk), Wyszkowa i Broku. W XIX i na pocz. XX w. flisactwo było jednym z najważniejszych źródeł dochodu mieszkańców, a tradycje orylskie zachowały się do dziś. Miejsce urodzenia i pracy Marii Żywirskiej (1904–1980), badaczki dziejów oraz kultury Puszczy Białej. W pld. części wsi klasycystyczny dworek z 1. poł. XIX w. zbudowany dla Rudzkich. Na cmentarzu drewniana kaplica z 1861 r., fundacji Bonifacego Ostrzykowskiego, konstrukcji zrębowej.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – zbudowany w 1833 r. w stylu

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Mieczysław Żochowski

klasycystycznym staraniem ks. Piotra Rejchela. Kilkakrotnie przebudowywany (m.in. wg projektu Stefana Szyllera). W 1944 r. znacznie uszkodzony, odrestaurowany w latach 1948–1951. Wyposażenie wnętrza głównie klasycystyczne i neobarokowe. Barokowo-klasycystyczny ołtarz główny z 1849 r. z obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej pędzla Franciszka Wyleżańskiego.

DŁUGOSIODŁO

Wieś gminna na terenie Międzyrzecza Łomżyńskiego, nad rz. Wymakracz, 22 km na ptn. wsch. od Wyszkowa.

Pierwsza wzmianka w dokumencie księcia Konrada Mazowieckiego potwierdzającym uposażenie biskupstwa płockiego. W 1262 r. przegrana bitwa rycerstwa mazowieckiego z wojskami litewsko-ruskimi. Od poł. XV w. w uposażeniu kapituły kolegiaty w Pułtusk. W 1556 r. nieudana lokacja miasta. Spadek znaczenia w wyniku wojen szwedzkich w XVII–XVIII w. Pod koniec XVIII w. pojawili się osadnicy żydowscy. Z kolei na przełomie XVIII i XIX w. teren intensywnej kolonizacji niemieckiej. 29 lutego 1944 r. pacyfikacja wsi przez Niemców (kamień przy szkole). Dwa pomniki Tadeusza Kościuszki (z 1917 i 1977 r.).

Niewielki skansen-park z izbą kurpiowską krytą strzechą. Przy kościele dąb szypułkowy „Jan”, posadzony w 1481 r. podczas erygowania parafii, ok. 650 cm pierśnicy, najstarszy na Mazowszu.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – neogotycki, wzniesiony w latach 1908–1912 wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego. Fasada objęta dwiema wysokimi wieżami. We wnętrzu kilka późnogotyckich i barokowych rzeźb z poprzedniego kościoła. W ołtarzu głównym obraz Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z 1875 r. Antoniego Murzynowskiego. Obok kościoła drewniana kostnica z końca XIX w. z gotyckim skrzydłem drzwiowym, okuciami żelaznymi i uchwytem łańcuchowym, zapewne z końca XVI w. z poprzedniego kościoła.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Mieczysław Żochowski

GŁUCHY

Wieś na Równinie Wołomińskiej. Położona przy DK8 (S8), 15 km na pld. zach. od Wyszkowa.

Miejsce urodzenia Cypriana Kamila Norwida (1821–1883), poety i pisarza, jednego z XIX-wiecznych wieszczów narodowych.

Zespół dworski – modrzewiowy dwór wzniesiony dla Zdzieborskich w końcu XVIII w. Później własność Norwidów i Jeziorańskich. W 1964 r. obiekt zakupili Andrzej Wajda z Beatą Tyszkiewicz. Obecnie jego właścicielką jest ich córka Karolina. Budowla na planie prostokąta, konstrukcji zrębowej, na podmurowaniu, przykryta dachem czterospadowym gontowym. Od frontu i ogrodu ganki wsparte na drewnianych słupach, zwieńczone trójkątnymi szczytami. W szczycie od strony ogrodu gipsowe popiersie Adama Mickiewicza wykonane przez Bolesława Jeziorańskiego. Na ścianie frontowej tablica poświęcona Norwidowi odstonięta w 1958 r. W pobliżu zabudowania gospodarcze z końca XIX w. Park krajobrazowy założony w XIX w. z aleją lipową wiodącą do dworu.

Dwór, fot. Mieczysław Żochowski

KAMIEŃCZYK

Wieś w Dolinie Dolnego Bugu, w widłach rz. Bug i Liwiec, 6 km na zach. od Wyszkowa.

Gród Kamieniec wzniesiono zapewne na pocz. XIII w. Kasztelan kamieniecki wymieniony w 1342 r. Od ok. 1380 r. siedziba starostwa i powiatu w ziemi nurskiej. Prawa miejskie przed 1428 r., utracone w 1870 r. W XVI w. istotny port rzeczny oraz komora celna. Oprócz zamku istniały tu wówczas 3 kościoły, 8 młynów, ponad 300 domów (w tym większość murowanych). Od XVII w. zaczął się upadek miasta spowodowany kryzysem handlu oraz zniszczeniami wojen szwedzkich. Od XIX w. głównym zajęciem ludności było rolnictwo, ale ważne znaczenie

w sezonie letnim utrzymało flisactwo, a w zimie – szewstwo. Podczas II wojny światowej niemal całkowicie spalony. Zachowany układ urbanistyczny z prostokątnym wydłużonym równoleżnikowo rynkiem. Neogotycki kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny wzniesiony wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego w latach 1896–1900. Pomnik flisaka w łodzi autorstwa Elżbiety Pietras z 2002 r.

Muzeum etnograficzno-historyczne – prywatna placówka muzealna Henryka Słowikowskiego prezentująca dawne narzędzia z dziedziny rolnictwa, rzemiosła, flisactwa, rybołówstwa, sprzęty gospodarstwa domowego, starą broń i elementy wyposażenia żołnierskiego, sporą kolekcję siodła łańskich, stare motocykle i rowery oraz medale i odznaczenia, sztandary i proporce, dokumenty i pamiątki różnego rodzaju związane z regionem.

Prywatne Muzeum Etnograficzno-Historyczne, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

NOWY LUBIEL

Wieś w Dolinie Dolnej Narwi, nad rz. Narew, 20 km na pñ. od Wyszkowa.

Wspominana w 1481 r. Parafię erygowano w 1547 r. z inicjatywy Anny Nowodworskiej, właścicielki wsi.

Kościół św. Anny – jeden z pięciu zachowanych na Mazowszu drewnianych kościołów transeptowych (wzniesionych na planie krzyża łacińskiego). Należy do największych tego typu świątyń w województwie. Wzniesiony w latach 1888–1890 z inicjatywy proboszcza Józefa

Dmochowskiego. Konstrukcji zrębowej, oszalowany, zwrócony prezbiterium na zachód. Prezbiterium węższe od nawy głównej, zamknięte trójbocznie. Dachu blaszane, nad nawą i prezbiterium oddzielne, dwuspadowe, nad ramionami transeptu – trzyspadowe. Nad kościołem góruje wieża zwieńczona ośmioboczną ażurową wieżyczką na sygnaturkę. Wnętrze jednoprzestrzenne ze stropem płaskim, wspólnym dla nawy i prezbiterium. Skrzydła transeptu oddziela od nawy para kolumn. Chór muzyczny wsparty na dwóch słupach. W wyposażeniu szereg elementów z poprzednich kościołów (m.in. barokowa chrzcielnica z przełomu XVII i XVIII w., krzyż ołtarzowy z poł. XVII w.). Rokokowy prospekt organowy z 2. poł. XVIII w. z organami z przełomu XIX i XX w. Neobarokowe ołtarz główny i dwa boczne oraz ambona. W pobliżu świątyni drewniana dzwonnica z końca XIX w. o konstrukcji słupowej z ryglami i zastrzałami oraz plebania z 1. poł. XX w. o konstrukcji zrębowej łączącej na „rybi ogon”.

Kościół św. Anny, fot. Mieczysław Żochowski

POPOWO KOŚCIELNE

Wieś w Dolinie Dolnego Bugu, nad rozlewiskami rz. Bug, 20 km na pñd. zach. od Wyszkowa.

Wzmiankowana na pocz. XIII w. jako własność biskupów płockich. W latach 1380–1768 w rękach Popowskich herbu Pobóg, a następnie Michała Kozłowskiego, który wystawił tu dwór (po przebudowach zachowany do dziś). Na pocz. XIX w. majątek przejmuje Skarzyński, za których

wieś wyrasta na spory lokalny ośrodek gospodarczy (m.in. przystań wodna z liczącą ponad sto osób kolonią flisaków). Wieś wielokrotnie niszczona przez wylewanie Bugu. Na cmentarzu kaplica grobowa Skarzyńskich z 1848 r.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny – neogotycki, zbudowany w latach 1900–1906 wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego z fundacji Stanisława Skarzyńskiego i jego żony Marii z Orsetich oraz Joachima i Scholastyki Krzyżewskich. W neogotyckim ołtarzu głównym kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej w sukience z blachy srebrnej w stylu regencji. Na zasuwie obraz chrztu Chrystusa Jana Kuśmidrowicza z 1908 r. Barokowe ołtarze boczne z ok. 1740 r. oraz feretrony z obrazami z XVIII w. W podziemiach krypta rodu Skarzyńskich.

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny, fot. Mieczysław Żochowski

PORĘBA

Wieś na granicy Międzyrzecza Łomżyńskiego i Doliny Dolnego Bugu, na wsch. skraju Puszczy Białej. Położona przy DW694, 20 km na pñ. wsch. od Wyszkowa.

Założona jako wieś czynszowa w dobrach biskupów płockich. Parafia erygowana w 1639 r.

W czasie zaborów miejscowość rządowa. W 2014 r. przy parafii otwarto Izbę Pamięci mjr. H. Dobrzańskiego „Hubala”, który zatrzymał się tu z oddziałem 26 września 1939 r.

Kościół Matki Boskiej Szkaplerznej – wzniesiony w 1780 r. z fundacji bpa Michała Poniatowskiego, konsekrowany w 1788 r. Rozbudowany w 1880 r. i rekonsekrowany w 1883 r. Spalony przez Niemców w 1944 r. (ocalał tylko ołtarz główny). Po wojnie odbudowany ze składek parafian. Wewnątrz drewniana gotycka figura Matki Boskiej Tronującej z Dzieciątkiem z końca XIV w., późno-gotycki krucyfik z XVI w., drewniany tron biskupi z XVII w., manierystyczna ambona z 1652 r., przywieziona zapewne z Mazur po II wojnie światowej oraz figura św. Barbary wykonana w węglu. Ośiem kolorowych witraży z 1968 r. Przy ogrodzeniu kapliczka z mogiłą płk. Karola Frycze, dowódcy oddziału w powstaniu styczniowym.

Kaplica grobowa płk. Karola Frycze, fot. Mieczysław Żochowski

PORZĄDZIE

Wieś na pograniczu Doliny Dolnej Narwi oraz Międzyrzecza Łomżyńskiego, na skraju bagienno-obszaru Pulw, 12 km na pñ. od Wyszkowa.

Lokowana zapewne w 2. poł. XVI w. przez biskupów płockich. Po zniszczeniach w okresie wojen ze Szwedami ponownie zasiedlona osadnikami kurpiowskimi. W okresie zaborów własność rządowa (stąd prawdopodobnie nazwa). W dniach 14–15 lipca 1863 r. przegrana bitwa zgrupowania powstańczego pod dowództwem

Kościół św. Teresy od Dzieciątka Jezus, fot. Mieczysław Żochowski

mjr. Jana Jasińskiego i Konstantego Ramotowskiego ps. „Wawer” z oddziałami rosyjskimi gen. mjr. Krawcewa, gen. mjr. Ralla i gen. mjr. Tolla. We wsi uprawiane jest jeszcze tradycyjne rzemiosło kurpiowskie. Zachowała się też część dawnych obyczajów świątecznych i strojów ludowych. Nieliczne już chałupy kurpiowskie z bogatym zdobnictwem.

Kościół św. Teresy od Dzieciątka Jezus – drewniany, wzniesiony w latach 1928–1930 z inicjatywy ks. Jana Trzaskomy pod nadzorem Stefana Szyllera w stylu nawiązującym do budowli podhalańskich. W konstrukcji wykorzystano materiał ze świątyni w Dzierżeniu nad Narwią z 1715 r. Przerobiony i powiększony w 1954 r. przez Wojciecha Jastrzębowski. Trójnawowy, z mniejszym od nawy prezbiterium zamkniętym trójbocznie, z dwiema bocznymi zakrystiami. Frontowa wieża z gankiem, zwieńczona podwójnym blaszanym strzelistym hełmem namiotowym z piękną galerijką. Nawy rozdzielone dwoma rzędami słupów. W nawie głównej strop trapezoidalny przechodzący w płaski w nawach bocznych. W prezbiterium sklepienie kolebkowe. Ołtarz główny drewniany autorstwa Wojciecha Jastrzębowski z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Od 2004 r. kościół

jest sanktuarium św. Teresy od Dzieciątka Jezus. W pobliżu świątyni: pomnik pamięci Tadeusza Zawadzkiego ps. „Zośki”, poległego 20/21 sierpnia 1943 r. w ataku na strażnicę niemiecką w Sieczkach, oraz drewniana plebania z lat 1927–1930.

WYSZKÓW

Miasto powiatowe w Dolinie Dolnego Bugu, nad rz. Bug; 27,3 tys. mieszk. Węzeł dróg DK8 (S8, E67 – obwodnica miasta), DK 62 i DW618. Położona na trasie linii kolejowej nr 29.

Wzmiankowany w XIII w. Do rozbiorów należał do biskupów płockich. Prawa miejskie w 1502 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1919 r. W czasie wojny polsko-bolszewickiej w sierpniu 1920 r. ostatnie miejsce postoju Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski, który miał być przyszłym rządem Polskiej Republiki Rad. We wrześniu 1939 r. zacięte walki 1. Dywizji Piechoty Legionów z Niemcami, w wyniku których miasto zostało niemal całkowicie zniszczone. Obecnie ośrodek przemysłowo-usługowo-administracyjny. Miejsce urodzenia Mordechaja Anielewicza (1919–1943), przywódcy powstania w getcie warszawskim. Klasycystyczny kościół

Obelisk Wazów, fot. Mieczysław Żochowski

św. Idziego wzniesiony w latach 1793–1795, od 2014 r. sanktuarium. Obok również klasycystyczna plebania. W części miasta Rybienko Leśne wyraźny układ urbanistyczny miasta ogrodu z licznymi willami z okresu międzywojennego oraz stylizowany na góralski szafas kościół Matki Bożej Królowej Polski z lat 1933–1936.

Willa w Rybieniu Leśnym, fot. Mieczysław Żochowski

Obelisk Wazów – monument wzniesiony z marmuru po 1655 r. przez Jana Baptystę Gisleniego na polecenie króla Jana Kazimierza dla upamiętnienia jego brata Karola Ferdynanda Wazy, który zmarł w Wyszku. Jedno z najstarszych upamiętnień osoby świeckiej w tej formie na Mazowszu. Na czterech ścianach cokołu snopek pod koroną – herb Wazów. Obelisk wieńczy podwójny krzyż (tzw. karawaka).

Pałac – klasycystyczna rezydencja wzniesiona w latach 1780–1785 dla bpa żmudzkiego Jana Stefana Giedroycia wg projektu Szymona Bogumiła Zuga lub Jana Christiana Kamsetzera. W latach 1835–1879 własność Mrozowskich, a później Skarżyńskich. W okresie międzywojennym pensjonat, a po wojnie sanatorium dziecięce. Obecnie własność prywatna. Budowla na planie wydłużonego prostokąta, piętrowa, z użytkowym poddaszem. Przykryta czterospadowym dachem. Elewacja frontowa trzynastoosiowa z dwoma, trójosiowymi ryzalitami skrajnymi oraz również trójosiowym czterokolumnowym portykiem z trójkątnym szczytem. We wnętrzu polichromie ścienne i plafonowe Jana Bogumiła Plerscha, dekoracje stiukowe, kominki piaskowcowe, piec z kafli herbowych z manufaktury nieborowskiej. Po bokach dwie oficyny. Obiekt niedostępny dla zwiedzających.

powiat zwoleński

powierzchnia: 573 km²
 ludność: 36 693 osoby
 gęstość zaludnienia: 64 os./km²

Znajduje się w południowej części województwa. Zajmuje wschodnią część Równiny Kozienickiej oraz Równiny Radomskiej. Od północy graniczy z powiatem kozienickim, od wschodu z powiatami opolskim i puławskim z województwa lubelskiego, od południa z powiatem lipskim, a od zachodu z powiatem radomskim. Składa się z jednej gminy miejsko-wiejskiej oraz czterech wiejskich. Na terenie powiatu jest tylko jedno miasto (Zwoleń). W południowo-zachodniej części regionu przebiegają drogi krajowe nr 12 Łęknica – Dorohusk oraz nr 79 Warszawa – Bytom. Grunty rolne zajmują niemal 70% powierzchni powiatu. Jest to teren typowo rolniczy, bez rozwiniętego przemysłu. Lasy stanowią jedynie ok. 15% obszaru, a największym kompleksem jest południowy kraniec Puszczy Kozienickiej. Północna część powiatu znajduje się w granicach Kozienickiego Parku Krajobrazowego. Poza tym utworzono tu obszar chronionego krajobrazu Dolina rzeki Zwoleńki, 4 rezerваты przyrody, 41 pomników przyrody, 9 użytków ekologicznych oraz 1 zespół przyrodniczo-krajobrazowy. Region obejmuje swym zasięgiem także 5 obszarów Natura 2000. Węzłami pieszych i rowerowych szlaków turystycznych są Zwoleń i Czarnolas.

CZARNOLAS

Wieś na Równinie Radomskiej, 14 km na ptn.wsch. od Zwolenia. Nazwa pochodzi od

występujących tu dawniej grądów jodłowych zwanych czarnym lasem.

Najstarsze wzmianki z XV w. W XVI w. własność Kochanowskich. W 1574 r. osiadł tu Jan Kochanowski (1530–1584) – uznawany za jednego z najwybitniejszych twórców renesansu, szczególnie zasłużony dla języka polskiego. W Czarnolesie powstały m.in. *Odprawa posłów greckich*, *Treny*, *Pieśń świętojańska o Sobótce*. Od 1761 r. własność Jabłonowskich. W XIX w. majątek należał do Raczyńskich, a potem Lubomirskich i ponownie Jabłonowskich. W miejscu dworu Kochanowskiego neogotycka kaplica z grobowcami Jabłonowskich i Lubomirskich.

Muzeum Jana Kochanowskiego – muzeum biograficzne założone w 1961 r. Od 1975 r. oddział Muzeum Jacka Malczewskiego w Radomiu. Prezentuje nieliczne pamiątki po poecie: żelazne, ozdobne drzwi renesansowe oraz kryty złotym kurdybanem, zwieńczony herbem Kochanowskich – Korwinem – fotel. Bogaty zbiór rękopisów, starodruków i fotokopii pierwodruków utworów poety uzupełniają kolekcja militariów z XVI w. oraz obrazy i rzeźby z XIX i XX w. Muzeum mieści się w neoklasycystycznym dworku wybudowanym ok. 1870 r. przez Jabłonowskich, którzy zainicjowali zbieranie eksponatów. Wokół dworku park urządzony przez czeskiego ogrodnika Józefa Stichego. W miejscu słynnej

Muzeum Jana Kochanowskiego, fot. Marcin Tysler

lipy kamienny obelisk z symbolicznym sarkofagiem ukochanej córki poety – Urszuli, oraz popiersie jego bratanka – Piotra Kochanowskiego. Przed dworem pomnik poety dłuta Mieczysława Weltera z 1980 r.

GRÓDEK

Wieś na Równinie Radomskiej, 15 km na ptn. wsch. od Zwolenia.

We wczesnym średniowieczu warownia (dziś miejsce zwane grodziskiem). Osada istniała już w XI w. W okresie I wojny światowej w 1914 r. w okolicach Gródka toczyły się walki pomiędzy armiami rosyjską i austro-węgierską. Na cmentarzu znajdują się mogiły żołnierskie z tamtego okresu.

Kościół Świętej Trójcy – ufundowany w latach 1593–1598 przez Annę i Andrzeja (stryjeczny brat poety) Kochanowskich. Gotycki, jednonawowy, z kamienia. Zewnętrzne ściany wsparte są szkarpami. Wieża przy drzwiach

Kościół św. Trójcy, fot. Mirosław Mazur

wejściowych z 1643 r. Rozbudowany na pocz. XX w. Wewnątrz sklepienie kolebkowo-krzyżowe z dekoracyjnymi żebrami. Na ścianie nawy fragment późnorenesansowej polichromii z końca XVI w. Drewniane epitafium przedstawiające leżącego rycerza w zbroi. Wokół postaci umieszczone są łacińskie sentencje, poświęcone życiu rycerza. U dołu epitafium, w tzw. uszaku widnieje herb Kochanowskich – Korwin. Obok kościoła drewniana dzwonnica z 1896 r.

POLICZNA

Wieś gminna na Równinie Radomskiej, 12 km na ptn. od Zwolenia.

Najstarsza wzmianka z 1191 r. Przez długi czas własność Kochanowskich. Od 1884 r. w rękach Przeździeckich, którzy doprowadzili do rozkwitu życia gospodarczego i społecznego. Na cmentarzu wojennym pochowano 1350 żołnierzy armii austriackiej, w tym 150 Polaków poległych w czasie I wojny światowej. Neogotycki kościół św. Stefana z lat 1889–1894, wzniesiony wg projektu Jerzego Wernera, fundacji Marii z Tyzenhauzów Przeździeckiej. W kościele w 1892 r. odbył się ślub Stefana Żeromskiego z Oktawią Radkiewiczową.

Zespół pałacowo-parkowy – pałac w kostiumie późnego renesansu francuskiego wzniesiony przez Jerzego Wernera po 1884 r. dla Przeździeckich. W czasie II wojny światowej w podziemiach pałacu znajdowało się hitlerowskie więzienie. W czerwcu 1944 r. atak oddziałów AK na pałac. Po 1945 r. szkoła podstawowa i specjalny ośrodek szkolno-wychowawczy. Od

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Dorota Zając i Stanisław Hofman

1997 r. w rękach dawnych właścicieli. Główny gmach dwukondygnacyjny, oblicowany czerwoną cegłą, dekoracje obejmują gzymsy, pilastry, obramienia okien i płycizny podokienne. W rozległym parku aleja żywotników oraz XIX-wieczne gorzelnia, murowany spichlerz i sześcioraki.

ZWOLEŃ

Miasto powiatowe na Równinie Radomskiej, nad rz. Zwolenką; 8 tys. mieszk. Węzeł dróg: DK12 i DK79.

Założone przez króla Władysława Jagiełłę. Prawa miejskie w 1425 r., utracone w 1870 r. i odzyskane w 1925 r. Rozwój handlu i rzemiosła dzięki położeniu na szlaku wołowym, łączącym ziemie ruskie z Zachodem. W 2. poł. XVII w. upadek w wyniku potopu szwedzkiego i licznych pożarów. Ponowny rozkwit dopiero na przełomie XIX i XX w. Znaczne zniszczenia w wyniku hitlerowskich nalotów we wrześniu 1939 r. W zrujnowanym mieście getto, w którym zgromadzono ok. 10 tys. Żydów (zlikwidowane we wrześniu 1942 r.). Po wojnie ośrodek przemysłu rolno-spożywczego. W latach 1970–1972 miasto zdobyło tytuł „Mistrza gospodarności”.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego – wybudowany w latach 1564–1595 w stylu gotyckim. W 1610 r. Adam Kochanowski (bratanek poety) dobudował z ptn. strony renesansową

kaplicę św. Franciszka, a w latach 1620–1630 od ptd. powstała z fundacji Zuzanny Owadowskiej (wnuczki poety) bliźniacza kaplica św. Stanisława. W latach 1920–1934 remont po zniszczeniach wojennych i dostawienie wieży. W podziemiach kaplicy św. Franciszka groby Kochanowskich, w tym mistrza Jana (zm. 1584 r.). Na ścianach pięć kamiennych epitafiów, w tym poety (wczesnobarokowe), przedstawiające Jana Kochanowskiego w narzuconym płaszczu, z rękawiczkami w dłoni. Od 2012 r. przy parafii działa Centrum Regionalne przy Nekropolii Jana Kochanowskiego w Zwoleniu – placówka muzealna prezentująca zbiory sakralne oraz historyczne i regionalne, przekazane przez Fundację Rodziny Kochanowskich oraz prywatnych kolekcjonerów i parafian.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, fot. Mirosław Mazur

powiat żuromiński

powierzchnia:	807 km ²
ludność:	39 586 osoby
gęstość zaludnienia:	49 os./km ²

Położony w północno-zachodniej części województwa, głównie na Równinie Raciąskiej oraz Równinie Urszulewskiej. Od północy graniczy z powiatem działdowskim z województwa warmińsko-mazurskiego, od wschodu z powiatem mławskim, od południa z powiatami płońskim i sierpeckim, a od zachodu z powiatami rypińskim i brodnickim z województwa kujawsko-pomorskiego. Składa się z dwóch gmin miejsko-wiejskich oraz czterech wiejskich. Na terenie powiatu znajdują się dwa miasta (Biezuń i Żuromin). Dominuje krajobraz młodoglacjalny z wyraźnymi formami rzeźby terenu. Z północy na południe powiatu przepływa rzeka Wkra. Głównym ciągiem komunikacyjnym jest droga wojewódzka nr 563 Mława – Rypin. Obszar o charakterze rolniczo-przemysłowym. Wysoka stopa bezrobocia (17%, co stanowi ponad dwukrotność wartości wskaźnika dla województwa). 75% powierzchni powiatu podlega różnego rodzaju formom ochrony przyrody. W północno-zachodnim krańcu fragment Górznieńsko-Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego, ponadto znajduje się tu: rezerwat przyrody Gołuska Kępa i 26 pomników przyrody oraz fragmenty 8 obszarów chronionego krajobrazu i 4 obszarów Natura 2000, 2 użytki ekologiczne i 1 zespół przyrodniczo-krajobrazowy.

BIEZUŃ

Miasto gminne na Równinie Raciąskiej, nad rz. Wkrą; 1,9 tys. mieszk. Węzeł dróg DW541 i DW561, 13 km na płd. od Żuromina.

Osada powstała w miejscu, gdzie trakt z Pomorza na Ruś przekraczał zabagnioną dolinę Wkry. Mieszkańcy zajmowali się głównie rybołówstwem, o czym świadczy porzekadło: „Gdyby nie ryby i raki, zginęłyby biezuńiaki”. Prawa miejskie w 1406 r., utracone w 1870 r., odzyskane w 1994 r. W końcu XIV w. kasztelan płocki Andrzej z Gulczewa wznosi zamek stanowiący ważne ogniwo w systemie obronnym Mazowsza. Miasto stanowiło potem własność Sierpskich, Kretkowskich, Działyńskich i Zamojskich. W 2. poł. XVIII w. Andrzej Hieronim Zamojski przebudowuje wcześniejszy dwór obronny na barokowo-klasycystyczną rezydencję (obecnie w ruinie). Dziś miejscowość głównie rolnicza (hodowla drobiu, szklarnie). Zachowany układ urbanistyczny z rynkiem i drewnianą parterową zabudową; barokowy kościół Świętej Trójcy fundacji Andrzeja Hieronima Zamojskiego, zespół synagogałny (obecnie dom kultury), cmentarze katolicki i żydowski z zabytkowymi nagrobkami.

Muzeum Małego Miasta – jedyne tego typu muzeum w Polsce, oddział Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu. Powstało jako Muzeum Regionalne w 1974 r. staraniem regionalistów Stefana Gołębiowskiego i Mariana Przedpełskiego.

Muzeum Małego Miasta, fot. Stanisław Łuć

Od 1993 r. funkcjonuje w budynku szpitala z XVIII w. wyglądem przypominającym dworek miejski. Ekspozycje przedstawiają: wnętrza mieszczańskiej siedziby, kompletny gabinet doktora Piotra Głuszkiewicza, wzbogacony o narzędzia położnicze i sprzęty medyczne doktora Antoniego Wolskiego, życie Bieżunia i jego mieszkańców w XIX i XX w.

LUBOWIDZ

Wieś gminna na pograniczu Równiny Urszulewskiej i Wzniesień Mławskich, nad rz. Wkrą. Położona przy DW541, 10 km na pñn. od Żuromina.

Wzmiankowana w 1349 r., kiedy Bolesław III nadał ją braciom Nagórkom z Zawidza. Prawa miejskie w 1521 r., utracone po potopie szwedzkim. Własność Lubowidzkich i Sierakowskich. Komora celna na granicy z Prusami. W 1968 r. zniszczona przez ogromny pożar, po którym odbudowano ją bez zachowania dawnego układu miejskiego.

Kościół św. Andrzeja – drewniany, zrębowy, oszalowany, z szeroką kruchtą pod półkoliстым oknem w szczycie. Wzniesiony w 1802 r. z fundacji Sierakowskich. Wnętrze trójnawowe

z trójbocznym prezbiterium, sklepione pozorną kolebką. W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Żuromińskiej z poł. XIX w. Chór z prospektem

Ołtarz główny w kościele Świętej Trójcy w Żurominie, fot. Stanisław Łuć

Kościół św. Andrzeja, fot. Stanisław Łuć

organowym z przełomu XVIII i XIX w., ozdobionym figurkami aniołków z instrumentami muzycznymi. Polichromia z 1966 r. autorstwa Henryka Domurata. Świątynia otoczona lipami – pomnikami przyrody. W kościele ochrzczono bł. Ludwikę Szczęsną, współzałożycielkę Zgromadzenia Służebnic Najświętszego Serca Jezusowego (sercanek). Na cmentarzu kaplica grobowa Sierakowskich z 1848 r. i mogiła powstańców styczniowych.

ŻUROMIN

Miasto powiatowe na Równinie Raciąskiej, nad rz. Przylepnicą; ok. 9 tys. mieszk. Węzeł dróg: DW541 i DW563. Nazwa (wcześniej Żeromino) nawiązuje do polowań na zwierzęta futerkowe.

Pierwsze wzmianki z końca XIII w. Własność Szczyglów, Działyńskich, a potem Zamoyskich. Prawa miejskie w 1767 r., utracone w 1870 r. i przywrócone w 1925 r. Na pocz. XX w. ważny ośrodek meblarski i handlowy, a obecnie mleczarski. Zachowany układ urbanistyczny. W Żurominie urodził się Piotr Małachowski, dwukrotny srebrny medalista olimpijski w rzucie dyskiem.

Kościół Świętej Trójcy – trójnawowa późnobarokowa budowla w układzie halowym, wzniesiona w latach 1760–1784 z fundacji

Zamoyskich przez sprowadzonych przez nich z Pułtusza jezuitów, a po kasacji zakonu przez reformatów. W ołtarzu głównym znajduje się będący obiektem lokalnego kultu obraz MB Żuromińskiej, Ducha Świętego pod postacią gołębic i św. Antoniego z Dzieciątkiem na ręku, datowany na 1690 r., koronowany koronami papieskimi w 2000 r. przez prymasa Józefa Glempa. Sanktuarium diecezjalne. Obok świątyni trójskrzydłowy piętrowy budynek klasztorny wzniesiony przez reformatów w 1797 r. po pożarze miasta.

Kościół Świętej Trójcy, fot. Stanisław Łuć

powiat żyrardowski

powierzchnia: 533 km²
 ludność: 76 164 osoby
 gęstość zaludnienia: 143 os./km²

Położony w zachodniej części województwa. Północna część powiatu znajduje się na Równinie Łowicko-Błońskiej, a południowa – na Wysoczyźnie Rawskiej. Od północy graniczy z powiatem sochaczewskim, od wschodu – z grodzkim, od południa – z powiatem grójeckim i powiatem rawskim województwa łódzkiego, a od zachodu z powiatem skierniewickim województwa łódzkiego. Składa się z jednej gminy miejskiej, jednej miejsko-wiejskiej oraz trzech wiejskich. Na terenie powiatu są dwa miasta: Żyrardów i Mszczonów. Krajobraz równinny, przecięty południkowo płynącymi rzekami: Pisią Gągoliną i Suchą. Przez powiat przebiegają: autostrada A2, drogi krajowe nr 8 (S8, E67) Kudowa-Zdrój – Budzisko, nr 50 Ciechanów – Góra Kalwaria – Ostrów Mazowiecka i nr 70 Łowicz – Huta Zawadzka oraz droga wojewódzka nr 719 Warszawa – Kamion, a także trzy linie kolejowe: nr 1 Warszawa – Katowice, nr 4 Centralna Magistrala Kolejowa oraz nr 12 Skierniewice – Łuków. W zachodniej części powiatu znajduje się fragment Bolimowskiego Parku Krajobrazowego. Ponadto cenne przyrodniczo walory chronione są w postaci 5 rezerwatów przyrody, 140 pomników przyrody i 80 użytków ekologicznych oraz na terenie 6 obszarów chronionego krajobrazu i 4 obszarów Natura 2000. Dostęp do atrakcji krajoznawczych zapewnia bogata sieć pieszych i rowerowych znakowanych szlaków turystycznych. Do ciekawostek należą baseny termalne w Mszczonowie.

GUZÓW

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej. Położona przy DK50, 12 km na półn. zach. od Żyrardowa.

Wzmiankowana w XVI w. jako starostwo niegrodowe. Należała do Opalińskich i Potockich. W 2. poł. XVIII w. własność Ogińskich, która na pocz. XIX w. przeszła w ręce Feliksa Łubieńskiego, ministra sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego. W 1829 r. Henryk Łubieński rozpoczął budowę cukrowni wraz z osadą fabryczną. Od 1856 r. własność Sobańskich. Miejsce urodzenia Michała Kleofasa Ogińskiego (1765–1833) – kompozytora (m.in. polonez *Pożegnanie ojczyzny*), polityka i dyplomaty. W okolicach po raz pierwszy na ziemiach polskich podjęto się uprawy ziemniaków.

Pałac – neorenesansowa rezydencja Sobańskich, uznawana za jedną z najciekawszych na Mazowszu. Powstał w wyniku przebudowy dworu Ogińskich, jaką w 2. poł. XIX w. dla Feliksa Sobańskiego wykonał Władysław Hirszel. Wybudowany w tzw. kostiumie francuskim. Parterowy z mieszkalnym poddaszem, przykryty wysokim dachem. Po bokach dwie trzykondygnacyjne wieże. Od zach. piętrowa galeria łącząca budynek z przypałacową kaplicą konsekrowaną w 1895 r. Korpus dziesięcioosiowy, z dwoma ryzalitami. Układ wnętrza dwutraktowy. Pałac otoczony parkiem krajobrazowym zaprojektowanym przez Waleriana Kronenberga i Franciszka

Pałac w Guzowie przed trwającym obecnie remontem, fot. Dorota Zajęc i Stanisław Hofman

Szaniora. Na jednym ze stawów wyspa ze sztuczną grotą z kamieni polnych. Przy bramie od ptn. kordegarda z wieżyczką, na której herby Pogoń, Junosza (Sobańskich) i Pomian (Łubieńskich). Po II wojnie światowej zajęty na pomieszczenia biurowe i mieszkania dla pracowników cukrowni. W 1992 r. powrócił w ręce Sobańskich. Obecnie w remoncie.

LUTKÓWKA

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej, 18 km na ptd. wsch. od Żyrardowa.

Wzmiankowana w 1445 r. Na pocz. XVII w. należała do Osuchowskich. W 1905 r. cała miejscowa parafia przeszła na mariawityzm.

Kościół Świętej Trójcy – drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Wzniesiony

Kościół Świętej Trójcy, fot. Monika Pszczółkowska

w 1744 r. staraniem kasztelana ciechanowskiego Władysława Grzegorzewskiego. Wielokrotnie remontowany. Nawa na planie prostokąta, prezbiterium zaś węższe, zamknięte prosto. Po obu stronach dobudówki z pocz. XX w., obecnie oszalowane: zakrystia i kaplica. Neobarokowy marmurowy ołtarz główny z 1857 r., barokowe ołtarze boczne z 1. poł. XVIII w. i prospekt organowy z 2. poł. XVIII w. Obok świątyni wolnostojąca czworoboczna drewniana dzwonnica konstrukcji słupowej, oszalowana, z dachem namiotowym.

KUKLÓWKA ZARZECZNA

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rz. Pisią Tuczną, 13 km na wsch. od Żyrardowa.

Wzmiankowana w 1453 r. jako osada młyńska Stanisława Thuczny. Pomnik z płytą ku czci Józefa Chełmońskiego wystawiony w 1969 r.

Dworek – drewniany, wzniesiony w 2. poł. XIX w. Parterowy z użytkowym poddaszem, nakryty dwuspadowym dachem. Zdobiony werandą i gankiem wspartym na dwóch słupach. W 1889 r. zakupiony przez malarza Józefa Chełmońskiego (1849–1914), który mieszkał w nim do śmierci. Artysta namalował tu wiele swoich znanych obrazów (m.in. *Odłot ptactwa* i *Bociany*). Obecnie obiekt w rękach potomków Chełmońskiego, którzy pielęgnują pamiętki po artyście, ale nie udostępniają domu do zwiedzania.

MIEDNIEWICE

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, położona przy autostradzie A2, 13 km na ptn. zach. od Żyrardowa.

Wzmiankowana już w 1359 r. jako wieś księżęca, potem własność królewska. W 2. poł. XVII w. w posiadaniu Mikołaja Wiktoryna Grudzińskiego, starosty guzowskiego, który sprowadził tu w 1686 r. reformatów. Kolejnymi właścicielami wsi byli Duninowie i Sanguszkowie. Od poł. XVIII w. do II wojny światowej w rękach Cieleckich. Zrównana z ziemią w czasie bitwy nad Rawką w latach 1914–1915. Miejsce urodzenia Zbigniewa Religi (1938–2009) – kardiochirurga i polityka.

Sanktuarium Matki Boskiej Świętrodziennej, fot. Marcin Tysler

Sanktuarium Matki Boskiej Świętrodziennej – ośrodek kultu maryjnego znajdujący się w barokowym kościele wzniesionym w latach 1737–1748 według projektu Józefa Fontany i Tomasza Bellottiego z fundacji marszałkowej Wielkiego Księstwa Litewskiego Barbary Urszuli z Duninów Sanguszkowej. W nawie sklepienie kolebkowe z lunetami, w prezbiterium zaś kolebkowo-krzyżowe. Wystrój barokowy. W ołtarzu głównym uznany za cudowny drzeworyt przedstawiający Świętą Rodzinę przy posiłku (poł. XVII w.), koronowany przez bpa Ignacego Kraśńskiego w 1767 r. Obok świątyni zabudowania dawnego klasztoru Reformatów wzniesionego w latach 1692–1705, użytkowanego obecnie przez klaryski.

OSUCHÓW

Wieś na Wysoczyźnie Rawskiej, 19 km na ptd. wsch. od Żyrardowa.

Wzmiankowana już w kronikach Długosza. Własność Radziejowskich, a następnie Sobolewskich, Wołowskich i Tyszkiewiczów. Od końca XIX w. należała do Broël-Platerów. Neogotycki kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika wzniesiony w latach 1881–1894 według projektu Bronisława Muklanowicza. Na ptd. od wsi rezerwat przyrody Grądu Osuchowskie.

Zespół pałacowo-parkowy – otoczony parkiem klasycystyczno-neorenesansowy pałac wybudowany około poł. XIX w. przez hrabiego Feliksa Wołowskiego. Posadowiony na planie prostokąta, złożony z dziewięcioosiowej części piętrowej oraz dwóch trójosiowych parterowych skrzydeł bocznych. Na froncie podpierający taras czterokolumnowy portyk toskański. Ryzalit od strony ogrodowej z tarasem i schodami prowadzącymi do parku. Podpiwniczony, z mieszkalnym poddaszem, przykryty dachem czterospadowym. Układ wnętrz dwutraktowy. Po II wojnie światowej szkoła podstawowa, urząd pocztowy

Kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Osuchowie, fot. Monika Pszczółkowska

i mieszkania prywatne. W 1982 r. przekazany do użytkownika Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych. Obecnie Centralny Ośrodek Szkoleniowy ZUS. Pałac otacza rozległy park z pomnikowymi okazami dębów, lip i modrzewi.

RADZIEJOWICE

Wieś gminna na pograniczu Równiny Łowicko-Btońskiej i Wysoczyzny Rawskiej, nad rz. Pisią Gągoliną. Położona przy DK8 (S8), 10 km na pld. wsch. od Żyrardowa.

Założona przez Andrzeja Radziejewskiego, podkomorzego sochaczewskiego. Do 1705 r. własność Radziejewskich, potem Prażmowskich i Ossolińskich. Od 1782 r. do II wojny światowej należała do Krasińskich. Klasycystyczny kościół św. Kazimierza z lat 1820–1822, wzniesiony według projektu Jakuba Kubickiego z fundacji Kazimierza Krasińskiego. Na ptn. od wsi rezerwat przyrody Dąbrowa Radziejowska.

Zespół pałacowo-parkowy – barokowo-klasycystyczny pałac wzniesiony pierwotnie przez prymasa Michała Radziejewskiego w 2. poł. XVII w., a przebudowany na przełomie XVIII i XIX w. według projektu Jakuba Kubickiego na zlecenie Kazimierza Krasińskiego. W latach 1956–1964 gruntownie restaurowany pod nadzorem Jacka Cydzika. Piętrowy z mieszkalnym poddaszem, nakryty dachem mansardowym. Korpus jednastoosiowy z trójosiowym pozornym ryzalitem środkowym zwieńczonym trójkątnym szczytem, w którym umieszczono herb Krasińskich Ślepowron. Wejście poprzedzone czterokolumnowym portykiem toskańskim. Układ pomieszczeń na

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

obu piętrach dwutraktowy. Pomieszczenia dekorowane sztukaterią i polichromią motywami groteskowymi, zoomorficznymi i roślinnymi. Od 1965 r. dom pracy dla twórców kultury. Obecnie znajduje się tu największa w Polsce stała ekspozycja prac Józefa Chełmońskiego. Pałac otoczony parkiem założonym dla Józefa Wawrzyńca Krasińskiego w 1817 r. według projektu Aleksandra d'Alfonse'a de Saint Omera. W skład zespołu wchodzi także neogotycki romantyczny zameczek z cegły i kamienia polnego z wysmukłą czworoboczną wieżą oraz drewniany klasycystyczny dworek administratora, który stanowił plener dla wielu filmów (m.in. *Pana Tadeusza* Ryszarda Ordyńskiego z 1928 r.)

ŻYRARDÓW

Miasto powiatowe na Równinie Łowicko-Btońskiej nad rz. Pisią Gągoliną; 40,2 tys. mieszk. Węzeł dróg DK50 i DW719. Położone na linii kolejowej nr 1.

Założone w 1830 r. przez Łubieńskich jako osada fabryczna przy zakładach przędzalniczych, przeniesionych tu z warszawskiego Marymontu. Nazwę otrzymało na cześć Filipa de Girarda, pierwszego dyrektora technicznego fabryki, wynalazcy m.in. przędzarki i turbiny wodnej. W 2. poł. XIX w. rozwój i rozbudowa miasta związane z uzyskaniem połączenia kolejowego (Kolej Warszawsko-Wiedeńska) oraz przejęciem zakładów przez niemieckich przemysłowców Karola Hiellego i Karola Augusta Dittricha. Prawa miejskie w 1916 r. Obecnie ośrodek przemysłu elektrotechnicznego (montownia telewizorów

Układ urbanistyczny osady fabrycznej, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

LCD) i spożywczego (produkcja luksusowej wodyki Belvedere).

Układ urbanistyczny osady fabrycznej – jedyny w Europie zachowany niemal w całości zespół budynków fabrycznych, mieszkalnych i użyteczności publicznej miasta przemysłowego z 2. poł. XIX w. i z pocz. XX w. W 2012 r. uznany przez prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za pomnik historii.

Neogotycki kościół Matki Boskiej Pocieszenia zaprojektowany przez Józefa Piusa Dziekońskiego i wybudowany w latach 1900–1903 z funduszy Karola Dittricha. Wewnątrz witraże przypisywane Józefowi Mehofferowi.

Neogotycki kościół św. Karola Boromeusza ufundowany przez Karola Dittricha w 1891 r.

Budynek Nowej Przędzalni z 1913 r., jeden z pierwszych na świecie budynków konstrukcji żelbetowej. Największy obiekt w fabryce. Na jego dachu znajdował się zbiornik przeciwpożarowy i ogród. Obecnie przebudowywany na lofty.

Muzeum Mazowsza Zachodniego, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

Dzielnica domów robotniczych Nowy Świat wzniesiona etapami w latach 1867–1910. W jednym z domów Gabinet Pisarza Pawła Hulki-Laskowskiego.

Magistrat wzniesiony ok. 1910 r. dla władz miasta, mieścił także sklep firmowy i urząd pocztowy. Obecnie użytkowany przez samorząd.

Resursa zbudowana w latach 80. XIX w., placówka kulturalna dla lokalnej elity. Przez wiele lat najbardziej reprezentacyjny budynek w mieście. Wnętrze z dekoracjami neorenesansowymi. Obok budynek dawnej kregielni.

Muzeum Mazowsza Zachodniego, znajdujące się w neorenesansowej rezydencji Karola Dittricha wzniesionej w latach 1885–1890, prezentuje historię, etnografię i ikonografię miasta i regionu.

Park im. Karola Augusta Dittricha zaaranżowany w stylu angielskim pod koniec XIX w. przez Karola Sparmana nad Pisią Gągoliną.

powiat grodzki Ostrołęka

powierzchnia: 29 km²

ludność: 52 337 osoby

gęstość zaludnienia: 1828 os./km²

Miasto na prawach powiatu grodzkiego, siedziba powiatu ziemskiego. Położone w Dolinie Dolnej Narwi przy ujściu Omulwi do Narwi. Węzeł dróg: krajowych nr 53 Ostrołęka – Olsztyn i nr 61 Warszawa – Augustów oraz wojewódzkich nr 544 Brodnica – Ostrołęka i nr 627 Ostrołęka – Sokołów Podlaski. Stacja kolejowa na linii nr 29 Tłuszcz – Ostrołęka.

Jeden z najstarszych ośrodków osadniczych na północnym Mazowszu. Pierwszy gródek obronny na wyspie na Narwi powstał na przełomie XI i XII w. Przy nim powstały rzemieślnicze podgrodzie i osada handlowa. Nadanie wójtostwa w 1373 r. przez księcia mazowieckiego Siemowita III. Odtąd siedziba powiatu sądowego. Prawa miejskie w 1427 r. od Janusza I Starszego, który w 1399 r. ufundował mury kościoła parafialny. W XV i XVI w. ważny ośrodek handlowy z portem rzeczny, przez który spławiano do Gdańska głównie drewno i zboże. Po włączeniu Mazowsza do Korony miasto przekazane w dożywotnie władanie królowej Bonie, a po jej wyjeździe pod zarządem Mikołaja Wilgi. W 1563 r. pożar, który zniszczył większość drewnianej zabudowy, oraz zaraza, która zdiesiątkowała ludność. Kolejne pożary miały miejsce w latach 1596, 1602 i 1704, a zarazy w latach 1571–1573 i w 1710 r. Znaczne zniszczenia i straty ludnościowe spowodowały także wojny szwedzkie oraz przemarsz wojsk rosyjskich w 1734 r. Doprowadziło to do ruiny i upadku

miasta. Niewielkie ożywienie gospodarcze dopiero w 2. poł. XVIII w. W 1794 r. stąd wyruszyła brygada kawalerii Antoniego Madalińskiego, by przyłączyć się do powstania kościuszkowskiego. Po rozbiorach pod zaborem pruskim i do 1807 r. siedziba powiatu w prowincji Prusy Nowoschodnie. 16 lutego 1807 r. zwycięska bitwa wojsk napoleońskich z rosyjskimi (stąd napis „Ostrolenka” na Łuku Triumfalnym w Paryżu). Po 1815 r. miasto w Królestwie Kongresowym. Zbudowano nowy ratusz (1824), pocztę (1828), założono osadę rękodzielniczą Nowe Miasto i fabrykę wyrobów z bursztynu, ogród spacerowy i bulwary na prawym brzegu Narwi, uporządkowano i wybrukowano centrum miasta. 26 maja 1831 r. przegrana bitwa oddziałów gen. Jana Skrzyneckiego z korpusem feldmarszałka Iwana Dybicza. Ożywienie gospodarcze pod koniec XIX w. związane z budową linii kolejowych łączących miasto z Drogą Żelazną Warszawsko-Petersburską przez Małkinie i Łapy (1893) oraz Tłuszcz (1897). Zniszczenia wojenne w latach 1915, 1920 i 1944. Po II wojnie światowej szybki rozwój związany z budową elektrowni, dużych zakładów przemysłu celulozowo-papierniczego i spożywczego. W latach 1975–1998 stolica województwa ostrołęckiego.

Obecnie spory ośrodek gospodarczy. Siedzibę mają tu m.in. StoraEnso Poland, jeden z największych producentów papieru i celulozy w kraju, Zakłady Mięsne „Pekpol Ostrołęka”,

Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska „Piątница” oraz Xella Polska (dawniej Ytong) – producent betonów komórkowych.

Ostrołęka znajduje się na terenie obszaru Natura 2000 Dolina Dolnej Narwi. W samym mieście ustanowiono 8 pomników przyrody.

Kościół św. Antoniego Padewskiego z zespołem klasztornym Bernardynów – ufundowane przez Tomasza Gocłowskiego, sędziego ziemi nurskiej, zbudowane w latach 1666–1696 w stylu barokowym. Wielokrotnie restaurowane, m.in. przez Henryka Marconiego w latach 1848–1855. Kościół jednonawowy, na rzucie krzyża łacińskiego, z krótkim transeptem. Fasada dwukondygnacyjna zwieńczona trójkątnym szczytem, górą ujęta po bokach wolutowymi spływami. Przed fasadą czworoboczny dziedziniec okolony wysokim murem, zwieńczonym dwiema wieżyczkami w narożach i jedną nad bramą, sprawia wrażenie fortecy. Od wewnątrz wzdłuż ścian krużganki zwane kalwarią (przed 1752 r.). W nawie i prezbiterium sklepienia kolebkowe z lunetami, na parach gurtów, w ramionach transeptu, kaplicach i przejściach między nimi kolebki na gurtach. Ołtarz główny rokokowy, rozpoczęty przez Jana Dubanowskiego, ukończony w 1764 r. przez Mikołaja Tomaszewskiego. Obrazy przeważnie z XVIII w. Prospekt organowy barokowy z końca XVII w. sprowadzony w 1709 r. z kościoła bernardyńskiego w Czerniakowie. Organy wykonane w latach 1728–1733 przez Klemensa Łapińskiego, organmistrza bernardyńskiego. Polichromia barokowo-rokokowa autorstwa bernardyna Walentego Żebrowskiego z lat 1762–1765. W nawie epitafium sędziego pokoju obwodu ostrołęckiego, zmarłego w 1739 r.,

Kościół św. Antoniego Padewskiego z zespołem klasztornym Bernardynów, fot. Mieczysław Żochowski

ufundowane przez żonę. W podziemiach krypty grobowe. Wnętrze restaurowane po pożarze w 1989 r. Zabudowania klasztorne pozbawione cech stylowych. Po kasacie zakonu w 1864 r. w pomieszczeniach klasztornych mieściły się różne instytucje, m.in. niemiecki szpital polowy w latach 1915–1917. W pobliżu klasztoru stał dom, w którym urodził się Wiktor Gomulicki (1848–1919), literat, dziennikarz, tłumacz.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja Biskupa – wzniesiony w latach 1641–1658, pierwotnie z drewnianą nawą. Około 1740 r. wykonano murowany jednonawowy barokowy korpus główny. Prezbiterium z widocznymi cechami późnogotyckimi (skarpy uskokowe). Spłonął podczas bitwy w 1831 r., ponownie poważnie uszkodzony w 1944 r., po wojnie odrestaurowany. Wyposażenie przeważnie barokowo-rokokowe z XVIII w. (ołtarz główny, ambona). Obrazy głównie z XIX w. Z boku przed kościołem figura Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, wykonana w 1863 r. w Warszawie, ustawiona tu w 1872 r. Obok kościoła dzwonnica z 2. poł. XVIII w.

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja Biskupa, fot. Mieczysław Żochowski

Pomnik-mauzoleum żołnierzy poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 r. – wzniesiony wg projektu Borysa von Zinserlinga i Romualda Zerycha wewnątrz ziemnego fortu carskiego z XIX w. z okazji 100. rocznicy bitwy. Po konserwacji i rewitalizacji udostępniony w 2012 r. W mauzoleum znajduje się sarkofag z prochami powstańców. W dolnej kondygnacji budowli multimedialna wystawa ukazująca przebieg bitwy, budowę carskiej fortyfikacji oraz dzieje samego obiektu. Prezentowana jest też

miniaturowa armia ołowianych żołnierzyków z kolekcji Marka Axentowicza. Wewnątrz fortu skansen artylerii Królestwa Polskiego, zawierający repliki armat i jednorogów wg wzoru z 1805 r., a także kopię wyrzutni raketowej Bema. Z tarasu widok na fort i pole bitwy, a także panorama miasta. W głębi pomnik upamiętniający ostatni epizod bitwy – brawurą szarżę 4. baterii artylerii lekkokonnej pod dowództwem ppłk. Józefa Bema.

Pomnik Mauzoleum żołnierzy poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku, fot. Mieczysław Żochowski

Muzeum Kultury Kurpiowskiej – założone w 1975 r., pod obecną nazwą od 1998 r., mieści się w klasycystycznym budynku dawnej poczty wzniesionym w 1828 r. W zbiorach ponad 14 tys. eksponatów i ok. 7 tys. książek w bibliotece. Wśród muzealiów m.in. bogata kolekcja wyrobów i ozdób

Muzeum Kultury Kurpiowskiej, fot. Mieczysław Żochowski

z bursztynu, przedmiotów sztuki ludowej, strojów i wycinanek kurpiowskich. Obecna wystawa stała to „Ostrołęka i Kurpie. Między wątkiem historii a osnową życia”. Muzeum organizuje wystawy czasowe o charakterze rocznicowym i biograficznym, prowadzi lekcje muzealne dla młodzieży szkolnej. Naprzeciwko muzeum, na rynku miejskim, pomnik Józefa Bema.

Kościół św. Wojciecha Biskupa i Męczennika – wybudowany w 1890 r. jako cerkiew prawosławna dla stacjonujących w mieście oddziałów carskich. Po 1918 r. świątynię zaadaptowano na katolicki kościół garnizonowy dla 5. Pułku Ułanów Zaslawskich. Po remoncie i przebudowie w latach 1958–1961 kościół parafialny, prowadzony od 1975 r. przez pallotyńców. W pobliżu obszerny cmentarz żołnierzy radzieckich poległych w walkach z Niemcami w latach 1944–1945, na którym pochowanych jest blisko 11 tys. osób.

Kościół św. Wojciecha Biskupa i Męczennika, fot. Mieczysław Żochowski

powiat grodzki Płock

powierzchnia: 88 km²

ludność: 121 2950 osoby

gęstość zaludnienia: 1378 os./km²

Miasto na prawach powiatu, położone w zachodniej części województwa, nad Wisłą, na terenie Kotliny Płockiej i Pojezierza Dobrzyńskiego. Historyczna stolica Mazowsza oraz stolica Polski w latach 1079–1138. Według statutu miejskiego z 2008 r. Stołeczne Książęce Miasto Płock. Węzeł dróg krajowych nr 60 (Łęczycza – Ostrów Mazowiecka) i 62 (Strzelno – Siemiatycze) oraz wojewódzkich nr 559 do Lipna, 562 do Szpetala Górnego, 567 do Góry i 575 do Kazunia Nowego. Przez Płock przechodzi linia kolejowa nr 33 Kutno – Brodnica.

W czasach przedpiastowskich ośrodek kultu pogańskiego. Miejscowość założona w X w. W XI–XII w. na Wzgórzu Tumskim warowny gród otoczony palisadą (płotem – stąd nazwa miasta). Od 1075 r. siedziba jednego z najstarszych biskupstw w Polsce. Za Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego faktyczna stolica Polski. Na mocy testamentu Krzywoustego stolica dzielnicy mazowieckiej. Lokacja na prawie polskim w 1237 r. i ponowna ok. 1300 r. po najazdach litewskich. W czasach Kazimierza Wielkiego miasto otoczono murami i wybudowano zamek. Włączony z podległymi ziemiami do Korony Polskiej, w 1495 r. pełnił funkcję stolicy województwa. Rozwój gospodarczy dzięki handlowi wiślanemu oraz kulturalny dzięki mecenatowi m.in. królowej Bony. W 1. poł. XVI w. wybudowano wodociągi miejskie. W XVII w. upadek znaczenia w wyniku wojen szwedzkich, pożarów, epidemii i konkurencji

Warszawy. W okresie Księstwa Warszawskiego stolica departamentu. Powstały drukarnia, teatr i Towarzystwo Naukowe Płockie (1820). W czasie powstania listopadowego w ratuszu odbywa się ostatnie posiedzenie Sejmu. Intensywne walki w czasie powstania styczniowego (Zygmunt Padlewski). W 1906 r. założono tu Kościół Starokatolicki Mariawitów. 18–19 sierpnia 1920 r. bohaterska obrona przed bolszewikami. W czasie II wojny światowej włączone do Rzeszy. Gwałtowny rozwój nastąpił wraz z budową kombinatu petrochemicznego w 1960 r.

Obecnie ważny ośrodek administracji (siedziba władz powiatu grodzkiego i ziemskiego oraz delegatury urzędu marszałkowskiego i wojewódzkiego), kultury (Teatr Dramatyczny im. Jerzego Szaniawskiego, Płocka Orkiestra Symfoniczna, festiwale Audioriver i ReggaeLand) i nauki (filia Politechniki Warszawskiej, Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa). Jest również ważnym centrum przemysłowym (Polski Koncern Naftowy ORLEN, Stocznia Rzeczna, Fabryka Maszyn Żniwnych „New Holland”). Wybudowany w 2007 r. most Solidarności ma najdłuższe na świecie przęsło (375 m) konstrukcji wentowej. Konstrukcja ta jest największym mostem podwieszonym w kraju.

Teren miasta znajduje się w granicach 2 obszarów chronionego krajobrazu i 3 obszarów Natura 2000. Walory przyrodnicze chronione są także w postaci 9 pomników przyrody

i 2 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Dogodny punkt wypadowy na szlaki Gostynińsko-Włocławskiego i Brudzeńskiego Parku Krajobrazowego.

Bazylika katedralna Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – świątynia na Wzgórzu Tumskim, wystawiona za sprawą bpa Aleksandra z Malonne w latach 1130–1144. Trójnawowa bazylika z transeptem i prezbiterium zamkniętym absydą oraz dwiema wieżami. Wzniesiona z granitowej kostki, łączonej wapienną zaprawą. Po najazdach litewskich z lat 1288–1289 dobudowano gotyckie wieże. W latach 1531–1534 przebudowana po pożarze niemal całkowicie, uzyskuje kształt renesansowy z okazałą kopułą (Zanobi de Gianotis, a później Jan Baptysta z Wenecji). W XVIII w. dobudowano klasycystyczną fasadę – dzieło Dominika Merliniego. Na pocz. XX w. gruntownie przebudowana przez Stefana Szyllera. Wyposażenie wnętrza głównie z 1. poł. XX w. W transepcie ołtarze Ukrzyżowania z 1600 r. i Matki Bożej Mazowieckiej z 1634 r. z otoczoną kulm marmurową figurką patronki. Polichromie Władysława Drapiewskiego z pocz. XX w. W głównym wejściu z kruchty do nawy wykonana w 1981 r. kopia jednego

z najcenniejszych zabytków romańskich w Polsce – Drzwi Płockich, ufundowanych przez bpa Aleksandra z Malonne i wykonanych w brązie przez ludwisarnię w Magdeburgu w latach 1152–1156 (obecnie w Nowogrodzie Wielkim). Pod lewą wieżą Kaplica Królewska, gdzie w sarkofagu z czarnego marmuru spoczywają książęta: Władysław Herman i Bolesław Krzywousty. W krypcie pod kaplicą szczątki piętnastu książąt mazowieckich. W kaplicy świeca – dar ojca świętego Jana Pawła II przekazany podczas wizyty 7 czerwca 1991 r. Od 1910 r. bazylika mniejsza. W 2018 r. uzyskała status pomnika historii nadany przez prezydenta RP.

Zamek – opactwo benedyktyńskie – zabudowania dawnego zamku książąt mazowieckich oraz późniejszego klasztoru Benedyktynów, obecnie Muzeum Diecezjalne. W XI w. palladium księcia Władysława Hermana (pozostałości muru w płn. części dzisiejszych budynków) z kaplicą grodową. W XIII w. wzniesiono wieżę obronną (donżon), a w czasach Kazimierza Wielkiego – zamek o dwóch wieżach, dwóch bramach, podwójnej linii murów kurtynowych i z budynkiem mieszkalnym – rezydencją płockiej linii książąt mazowieckich. W 1532 r. przekazane benedyktynom, którzy wzniesli tu

Zamek – opactwo benedyktyńskie., fot. Bernard Milewski

murowany klasztor, przebudowany w duchu baroku na pocz. XVII w. przez opata Stanisława Starczewskiego. Od 1705 r. własność zakonu misjonarzy św. Wincentego a'Paula. W 1866 r. przejęty przez władze rosyjskie i zamieniony na gimnazjum żeńskie. Po II wojnie światowej przeznaczony na siedzibę Muzeum Mazowieckiego. Od 2005 r. własność diecezji płockiej, która ulokowała tu część zbiorów Muzeum Diecezjalnego (m.in. skarbiec z herma św. Zygmunta, kielich z pateną Konrada

Mazowieckiego, XII-wieczną Biblię płocką, gotyckie i barokowe monstrancje).

Stary Rynek – średniowieczny plac handlowy (ok. 130 × 50 m) ukształtowany w czasach Bolesława II. Targowy charakter stracił w XIX w. Otoczony kamienicami z XVIII i XIX w. W płn.-zach. pierzei klasycystyczny ratusz wzniesiony w latach 1824–1827 wg projektu Jakuba Kubickiego. Nad wejściem balkon i wsparty na kolumnach jońskich tympanon z herbem miasta. Z wieży ratusza grany jest hejnał,

Bazylika katedralna Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, fot. Bernard Milewski

Stary Rynek (ratusz), fot. Bernard Milewski

Małachowianka, fot. Bernard Milewski

a w południe pokazywana jest przez figury scena pasowania Bolesława Krzywoustego na rycerza. Kamienice w pld. narożniku stanowiły zespół Zakładu Dobroczynnego Anioła Stróża, gdzie pracowała siostra Faustyna Kowalska i doznała tu w 1931 r. pierwszych objawień Jezusa Miłosiernego (obecnie Sanktuarium Miłosierdzia Bożego). Pośrodku rynku podświetlana kolorowo fontanna zwana Afrodytą.

Małachowianka – najstarsza szkoła w Polsce. Obecnie Liceum Ogólnokształcące im.

Marszałka Stanisława Małachowskiego, które kontynuuje tradycje edukacyjne zapoczątkowane ok. 1180 r. przez benedyktyńską szkołę typu trivium, ufundowaną przez Bolesława Kędzierzawego. Placówka obejmuje fragmenty XV-wiecznej wieży, część budynku kolegium jezuickiego z 1611 r., przeszkolone skrzydło z lat 60. XX w. oraz gmach z XXI w. W podziemiach, gdzie zlokalizowano muzeum szkolne, fragmenty XIII-wiecznej romańskiej kolegiaty (absyda), gotyckie fundamenty prezbiterium

Świątynia Miłosierdzia i Miłości (katedra mariawicka), fot. Bernard Milewski

Muzeum Mazowieckie, fot. Bernard Milewski

i ścian z XIV w. oraz mury barokowego kościoła z XVIII w. W dawnej kaplicy urządzono aulę szkolną, w której odstonięto polichromie Władysława Drapiewskiego. Na szczycie wieży znajdują się obserwatorium astronomiczne i punkt widokowy. Nauczycielami w Małachowiance byli m.in. Andrzej Boboła, Kajetan Morykoni, Jan Baptysta Albetrandi, a wśród wychowanków znajdują się Paweł Włodkowiec, Ignacy Mościcki, Tadeusz Mazowiecki, Tony Halik.

Świątynia Miłosierdzia i Miłości – najważniejsza świątynia, jedyna katedra mariawitów (powstały w 1906 r. odłam Kościoła rzymskokatolickiego), wzniesiona z inicjatywy Mateczki Marii Franciszki Kozłowskiej w latach 1911-1914. Trójnawowa bazylika z trzema wieżami w fasadzie i kopułą. Z zewnątrz pokryta szarym tynkiem, we wnętrzu dominuje kolor biały. Nawy boczne przedzielone balkonami. W prezbiterium ołtarz ze złożonymi detalami. W podziemiach groby założycielki kościoła i biskupów. Obok świątyni klasztor będący siedzibą władz Kościoła Starokatolickiego Mariawitów. Budynek wzniesiono w stylu gotyku angielskiego na planie liter E (jak Eucharystia) i F (jak Franciszka). Klasztor jest Domem Generalnym Zgromadzenia Sióstr Mariawitek i Zgromadzenia Kapłanów Mariawitów. Mieści się tu

również Wyższe Seminarium Duchowne oraz „celka” – izba pamięci Mateczki Kozłowskiej.

Muzeum Mazowieckie – placówka muzealna, której korzenie sięgają 1821 r., kiedy Towarzystwo Naukowe Płockie zainicjowało powstanie Muzeum Publicznego i Szkolnego Województwa Płockiego – pierwszego muzeum publicznego w kraju. Obecna siedziba znajduje się przy ul. Tumskiej w secesyjnej kamienicy i budynku z 2010 r. W 1967 r. zorganizowano pierwszą w Polsce muzealną prezentację sztuki secesyjnej. Sukces tej wystawy sprawił, że Muzeum posiada największą kolekcję tego typu eksponatów w Polsce. Zbiory secesyjne prezentowane są dziś jako wnętrza mieszkalne z przełomu XIX i XX w. Poza tym eksponowane są zbiory sztuki młodopolskiej (malarstwo, rzeźba) oraz bogata kolekcja art déco. Ekspozycja historyczna „Dziesięć wieków Płocka” z makietą XVIII-wiecznego Płocka. Muzeum posiada oddziały: etnograficzny w spichlerzu, Muzeum Żydów Mazowieckich w dawnej synagodze, Skansen Osadnictwa Nadwiślańskiego w Wiączemieniu Polskim oraz Muzeum Środkowej Wisły i Ziemi Wyszogrodzkiej. Placówka wydaje czasopismo „Nasze Korzenie”.

powiat grodzki Radom

powierzchnia: 112 km²

ludność: 215 020 osoby

gęstość zaludnienia: 1923 os./km²

Miasto na prawach powiatu i siedziba powiatu ziemskiego w południowej części województwa. Położone w centralnej części Równiny Radomskiej i południowym krańcu Równiny Kozienickiej, nad rz. Mleczną. Drugie pod względem wielkości miasto w województwie mazowieckim. Węzeł drogowy dróg krajowych nr 7 (E77) Gdańsk – Chyżne i nr 9 (E371) Radom – Barwinek i nr 12 Łęknica – Dorohusk oraz dróg wojewódzkich nr 737 Radom – Kozienice, nr 740 Radom – Potworów i nr 744 Radom – Starchowice. Węzeł kolejowy linii nr 8 Warszawa – Kraków, nr 22 Tomaszów Mazowiecki – Radom oraz nr 26 Łuków – Radom. W Radomiu znajduje się cywilny port lotniczy Radom-Sadków, na którym co dwa lata odbywają się największe w kraju międzynarodowe pokazy lotnicze Radom Air Show.

Początek osadnictwa sięga VIII–IX w., kiedy na terenie obecnego miasta istniały trzy osady. W 2. poł. X w. obronny gród drewniano-ziemny, z podwójnym obwałowaniem i fosą oraz drogą wymoszczoną balami, który stał się siedzibą kasztelanii. Pierwsza wzmianka z 1155 r. w bulli papieża Hadriana IV. Nazwa przypuszczalnie od imienia Radomierz/Radomir lub plemienia Radomierzan/Radomian. W XII w. stolica archidiaconatu w diecezji krakowskiej. Siedziba m.in. książąt: Henryka Sandomierskiego, Kazimierza Sprawiedliwego, Leszka Białego. W poł. XIII w. prawo miejskie średnie dla osady podgrodowej z kościołem św. Wacława (Stary Radom). W 1350 r. Kazimierz Wielki lokuje nowe miasto, które w 1364 r. otrzymuje magdeburskie prawa

miejskie. Od 1376 r. siedziba starostwa i miejsce sejmów. W 1383 r. dokonano tu elekcji Jądwygi Andegaweńskiej na króla Polski. Czasy Jagiellonów to złoty wiek Radomia, który stał się wówczas jednym z ważniejszych ośrodków politycznych w kraju i otrzymał wiele przywilejów. W 1401 r. zawarcie unii wileńsko-radomskiej, a w 1489 r. hołd lenny wielkiego mistrza Jana von Tieffena. W 1505 r. Sejm Wielki ogłosił akt konstytucji Nihil novi i Statut Jana Łaskiego. W latach 1613–1763 siedziba Koronnego Trybunału Skarbowego. W latach 1655–1660 miasto okupowały wojska szwedzkie – dwukrotna wizyta króla Karola X Gustawa. Początek upadku miasta, przyspieszonego przez wojny, pożary i liczne epidemie w XVII i XVIII w. W 1682 r. przybywają pijarzy, którzy zaczynają rozwijać szkolnictwo. W 1. poł. XVIII w. miasto otrzymuje przywilej De non tolerandis Judaeis. W 1767 r. Karol Radziwiłł zawiązał konfederację radomską, która oddała władzę w Polsce carycy Katarzynie. Po upadku Rzeczypospolitej – w zaborze austriackim, a potem w Księstwie Warszawskim. Od 1815 r. w Królestwie Polskim, a od 1816 r. siedziba Komisji Województwa Sandomierskiego. Od 1844 r. stolica guberni radomskiej. Pod koniec XIX w. miasto skanalizowano. Rozwój urbanistyczny i gospodarczy, który intensyfikuje oddanie w 1885 r. kolei Dęblin – Dąbrowa Górnicza. W okresie międzywojennym powiat grodzki w województwie kieleckim. Rozwój przemysłu m.in. zbrojeniowego, skórzanego, drzewnego,

tytoniowego, przetwórstwa spożywczego w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego. Rozwój szkolnictwa i handlu (wystawy rolniczo-przemysłowe). Podczas II wojny światowej stolica dystryktu w Generalnej Guberni, eksterminacja ludności żydowskiej, masowe egzekucje Polaków (teren dzisiejszego cmentarza Firlej). W okresie PRL upaństwowienie gospodarki (m.in. Zakłady Metalowe „Łucznicz”, RZPS „Radokór”, Radomska Wytwórnia Telefonów, Zakłady Przemysłu Tytoniowego, PDDTIS „Techmatrans”, Wytwórnia Części Zamiennych, ZREMB, FWM „Polmetal”, Fabryka Łączników). W latach 1975–1998 stolica województwa radomskiego. 25 czerwca 1976 r. arena burzliwych protestów robotniczych związanych z zapowiadany podwyżkami cen żywności, tzw. radomski czerwiec. Koniec XX w. to okres wysokiego bezrobocia z powodu upadku przemysłu. Obecnie ważny ośrodek administracyjny, kulturalny, gospodarczy i usługowy południowego Mazowsza. Największy ośrodek przemysłowy między Wisłą a Pilicą (Polska Grupa Zbrojeniowa, Fabryka Broni „Łucznicz”). W mieście funkcjonuje 18 wyższych uczelni, a największą pozostaje Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny im. Kazimierza Pułaskiego. Działa tu ponadto kilka instytutów naukowych, m.in. Instytut Technologii Eksploatacji.

Walory przyrodnicze są chronione w postaci 28 pomników przyrody i 1 użytku ekologicznego. Teren miasta znajduje się w granicach 2 obszarów chronionego krajobrazu i 2 obszarów Natura 2000. Przez Radom przechodzi zielony szlak pieszy Pionki – Pruszków. Na terenie miasta poprowadzono pieszy szlak turystyczny „Zabytki Radomia”, który ukazuje rozwój miasta od czasów średniowiecznych.

Grodzisko Piotrówka – gród obronny wzniesiony w 2. poł. X w. w dolinie rzeki Mlecznej. Siedziba kasztelana. Przed 1222 r. wzniesiono tu, nieistniejący już, kościół św. Piotra, od którego wzięła się nazwa grodu. Wraz z lokacją nowego miasta przez Kazimierza Wielkiego upadek znaczenia. W latach 1790–1812 cmentarz. W 2002 r. ustawiono pomnik – kamień memoriałowy, rzeźbę Stanisława Romańczuka wg projektu Tadeusza Derlatki, nawiązujący do

powstania państwa polskiego i grodu kasztelańskiego. Drewniany krzyż odwołuje się do pierwszego radomskiego kościoła.

Grodzisko Piotrówka, fot. Iwona Nabzdyk

Kościół św. Wacława – wzniesiony w 1216 r. z fundacji Leszka Białego, uposażony przez Bolesława Wstydlwego. Najstarszy obiekt murywany w Radomiu. Oryginalne gotyckie mury zachowane do 8 m, w prezbiterium pięć otworów okiennych ostrołukowych i trzy przypory. Rozbudowany w 1440 r., w XVI w. szczyt przebudowano w stylu renesansowym. W latach 1688–1747 szkółka parafialna. Od 1802 r. zamieniony przez władze austriackie na magazyn, potem pełnił funkcje więzienia, szpitala oraz siedziby ekspedycji wykopaliskowej PAN (1965–1978). W latach 1978–1985 renowacja pod kierownictwem prof. Wiktora Zina. Wystrój wnętrza nawiązuje do 1000 lat historii Polski.

Kościół św. Wacława, fot. Iwona Nabzdyk

Kościół farny św. Jana Chrzciciela – wzniesiony w latach 1360–1370 z fundacji Kazimierza Wielkiego jako świątynia parafialna Nowego Radomia. Z pierwotnej świątyni zachowały się

mury w prezbiterium, ściana nawy oraz kaplica różańcowa. Świątynia rozbudowywana w XV w. (trzy kaplice i wieża pełniąca funkcję strażnicy miejskiej) i w XVI–XVII w. (kolejne kaplice). Przebudowana gruntownie w latach 1908–1909 przez Józefa Piusa Dziekońskiego w stylu neogotyckim. W wyposażeniu późnogotyckie: chrzcielnica, portal z piaskowca i żelazne drzwi do zakrystii, okute w skośną kratę z rozetami z orłem polskim, herbem Odrowąż i monogramem Chrystusa oraz renesansowa kaplica Kochanowskich zwieńczona kopułą z latarnią, z późnorenesansowym ołtarzem i sklepieniem kalisko-lubelskim, z herbami m.in. Korwin – jedyny zachowany renesansowy zabytek w Radomiu. W 1972 r. Wacław Taranczewski zaprojektował i wykonał polichromię, nawiązującą do gotyckiego charakteru świątyni. Od 1862 r. plebania kościoła farnego mieści się w Domu Dużym zamku królewskiego. Budowla gotycka powstała za panowania Kazimierza Wielkiego, rozbudowana i przebudowana w stylu renesansowym przez kasztelana radomskiego Mikołaja Szydłowieckiego w latach 1510–1515. Na bocznej ścianie i murze współczesne tablice nawiązujące do wydarzeń historycznych z 1401 i 1505 r.

Kościół farny św. Jana Chrzciciela, fot. Marcin Tysler

Klasztor Bernardynów wraz z kościołem św. Katarzyny Aleksandryjskiej – późnogotycki zespół sakralny wybudowany w latach 1468–1516 z fundacji króla Kazimierza Jagiellończyka i starosty radomskiego Dominika Kazanowskiego, jeden z najlepiej zachowanych średniowiecznych zespołów bernardyńskich w Polsce. Założenie

tworzą gotycki jednonawowy kościół z wieżą oraz klasztor o trzech skrzydłach otaczających wirydarz z krążankami i budynek gospodarczy, pełniący przez wieki wielorakie funkcje: piekarnika, woskowni, olejarni, browaru, a nawet stajni. Po kasacie zakonu w 1864 r. zabudowania klasztorne przejęte przez władze gubernialne oraz wojsko i policję. W latach 1911–1914 rozbudowa i renowacja kościoła wg projektu Stefana Szyllera (dwie neogotyckie kruchty). W 1936 r. powrót bernardynów. W kościele szczyt gotyckie, w nawie sklepienie gwiazdiste, a w prezbiterium – krzyżowe, osadzone na wspornikach z maskami. Zachowana wnęka okienna z polichromią przedstawiającą modlącego się mnicha. W ołtarzu głównym późnogotycka grupa rzeźb z kręgu Wita Stwosza: Matka Boża Bolesna i Jan Ewangelista. Rokokowe ołtarze boczne z obrazami św. Antoniego Padewskiego z XVIII w. i Matki Boskiej z Dzieciątkiem z pocz. XVII w. W kaplicy Matki Bożej wizerunek Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej, kopia z 2. poł. XVIII w. obrazu Murilla sygnowana przez P.A. Dattiego. Liczne wczesnobarokowe i klasycystyczne epitafia, w tym nagrobek Wszesława Tymirskiego z początku XVII w. przedstawionego jako rycerz w zbroi. Stalle z ok. 1500 r. – najstarszy zabytek sztuki meblarskiej w Radomiu. W kaplicy adoracyjnej sarkofag płk. Dionizego Czachowskiego, dowódcy wojsk z województwa sandomierskiego w czasie powstania styczniowego.

Klasztor Bernardynów wraz z kościołem św. Katarzyny Aleksandryjskiej, fot. Iwona Nabzdyk

Kościół Świętej Trójcy – wzniesiony w latach 1678–1691 z fundacji Jerzego Lubomirskiego, wg projektu Tylmana z Gameren, dla klasztoru Benedyktynów sprowadzonych na pocz. XVII w. przez Barbarę z Dulskich Tarłową. Zniszczony

Kościół Świętej Trójcy, fot. Iwona Nabzdyk

przez pożar w 1774 r., zamieniony na szpital wojskowy, a potem więzienie. W latach 1837–1887 pełnił funkcję cerkwi prawosławnej. Odrestaurowany w stylu neobarokowym w latach 1924–1927. Trzynawowy, bazylikowy z emporami nad niskimi nawami bocznymi. Ściany nawy i prezbiterium rozczłonkowane pilastrami toskańskimi. Sklepienie w prezbiterium, nawach bocznych i emporach kolebkowo-krzyżowe, w nawie głównej kolebkowe z lunetami na gurtach. W prezbiterium barokowy obraz Trójcy Świętej. Od 2002 r. w budynkach klasztornych siedziba kurii biskupiej.

Katedra Opieki Najświętszej Marii Panny – wzniesiona w latach 1898–1918 wg projektu Józefa Piusa Dziekońskiego jako trójnawowa bazylika z transeptem o bogato rozczłonkowanej fasadzie z dominującą rozetą i trzema portalami.

Katedra Opieki Najświętszej Marii Panny, fot. Iwona Nabzdyk

Budowla neogotycka nawiązująca do gotyku francuskiego. Dwie 72-metrowe wieże z koronami. Wystrój wnętrza neogotycki. Ołtarz główny bogato rzeźbiony w kształcie tryptyku z rzeźbą Matki Bożej z Dzieciątkiem z białego marmuru kararyjskiego, w zastanie obraz *Przemienienie Pańskie* na blasze miedzianej Jana Strzałckiego. W częściach bocznych pod baldachami polichromowane rzeźby św. Wojciecha i św. Stanisława Biskupa. W transepcie ołtarze Krzyża Świętego i św. Kazimierza królewicza – patrona Radomia i diecezji radomskiej, z relikwiarzem wykonanym przez Bronisława Chromego.

Gmach Komisji Województwa Sandomierskiego – klasycystyczny budynek wzniesiony w latach 1825–1827 przez Stefana Balińskiego wg projektu Antoniego Corazziego. Dwupiętrowy, na rzucie wydłużonego prostokąta, elewacja frontowa piętnastoosiowa, z trzema ryzalitami. Czterokolumnowy portyk toskański z balkonem, zwieńczony tympanonem. Parter boniowany, kondygnacje oddzielone gzymsami. W latach 1938–1942 dobudowano tylne skrzydło. Siedziba władz administracji terytorialnej województwa sandomierskiego (do 1837 r.), guberni sandomierskiej (1837–1844) oraz radomskiej (1844–1915), powiatu radomskiego (1918–1939 i 1945–1975), dystryktu radomskiego (II wojna światowa) i województwa radomskiego (1975–1998). Obecnie siedziba władz Delegatury Mazowieckiego Urzędu Wojewódzkiego i Urzędu Miasta. Znajduje się tu sala koncertowa i jednocześnie siedziba Radomskiej Orkiestry Symfonicznej.

Gmach Komisji Województwa Sandomierskiego, fot. Iwona Nabzdyk

Nowy ratusz – wzniesiony w latach 1845–1848 w stylu neorenesansowym wg

projektu Henryka Marconiego. Dziewięćosiowy, w kształcie litery L, z wieżą, boniowany z trójprzęstowym odwachem arkadowym. Na zewnętrznej elewacji wieży znajduje się herb miasta i zegar wygrywający kompozycję Mikołaja z Radomia, najwybitniejszego polskiego kompozytora późnego średniowiecza. W latach 1958–2013 siedziba Archiwum Państwowego.

Nowy ratusz, fot. Iwona Nabzdyk

Muzeum im. Jacka Malczewskiego – utworzona w 1923 r. instytucja kultury województwa mazowieckiego. Zaczętkiem zbiorów była prywatna kolekcja ks. Jana Wiśniewskiego, który przekazał ją na rzecz Muzeum Pamiątek Krajoznawczych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Placówka gromadzi, zabezpiecza oraz prezentuje dobra kultury polskiej w zakresie archeologii, historii, literatury, przyrody i sztuki. Do najcenniejszych eksponatów należą obrazy Jacka Malczewskiego i dokumenty związane z urodzonym w Radomiu artystą. Muzeum ma swoją siedzibę w budynku dawnego kolegium pijarów, który wzniesiono w latach 1734–1756 wg projektu Antonio Solariego i rozbudowano w latach 1818–1820 o skrzydło od strony rynku, z charakterystycznym portykiem z czterema kolumnami toskańskimi. Od poł. XIX w. funkcjonowała tu szkoła rządowa, a w 1. poł. XX w. budynek należał do okręgowej dyrekcji Kolei Państwowych. W znajdujących się obok barokowych kamienicach (Domu Gąski i Domu Esterki) mieści się Muzeum Sztuki Współczesnej, oddział Muzeum im. Jacka Malczewskiego. Prezentuje XX-wieczne malarstwo (m.in. prace Wojciecha Fangora), rysunki, fotografie i rzeźbę. Od 2014 r. większa część zbiorów udostępniana jest przez Mazowieckie Centrum Sztuki Współczesnej

„Elektrownia”, które ma siedzibę w neogotyckim budynku dawnej elektrowni miejskiej.

Muzeum im. Jacka Malczewskiego, fot. Marcin Tysler

Muzeum Wsi Radomskiej – skansen zlokalizowany w pld.-zach. części miasta, funkcjonujący od 1977 r. Powstał wg koncepcji i projektu Józefa Gajka, Stefana Rosińskiego i Tadeusza Derlatki. Na powierzchni 32 ha występują bogate formy polodowcowe, które stanowią o atrakcyjności i urokliwości terenu charakterystycznego dla krajobrazu ziemi radomskiej. W skansenie prezentowane jest 60 obiektów dawnego budownictwa wiejskiego, m.in. chałupy, dwory z Brzeziec i Pieczysk, kościół z Wolanowa i dzwonnica z Wielgiego, budynki gospodarcze, kuźnie, wiatraki oraz stodoła wieloboczna z Grójca. Muzeum posiada również 16 000 eksponatów ruchomych, wśród których na szczególną uwagę zasługują kolekcje: pojazdów, maszyn rolniczych, naczyń miedzianych, 200 uli oraz narzędzi pszczelarskich, tkanin i sztuki ludowej. Skansen prowadzi działalność naukową, wydawniczą, edukacyjną. Imprezy organizowane corocznie, np. Niedziela Palmowa, Sobótki Świętojańskie, Dożynki – Święto Chleba, nawiązują do tradycji i kultury mieszkańców regionu. Na terenie Muzeum znajduje się ścieżka przyrodnicza ukazująca bogaty świat roślin i zwierząt.

Muzeum Wsi Radomskiej, fot. Iwona Nabzdyk

powiat grodzki Siedlce

powierzchnia: 32 km²

ludność: 77 020 osoby

gęstość zaludnienia: 2417 os./km²

Miasto na prawach powiatu grodzkiego, siedziba powiatu ziemskiego i gminy wiejskiej. Położone na Wysoczyźnie Siedleckiej między dolinami Muchówki (od zach.), Liwca (od półn.) i Helenki (od wsch.). Węzeł dróg europejskiej E30 z Berlin – Moskwa (DK2 Świecko – Terespol), krajowej nr 63 Węgorzewo – Stawiatycze oraz wojewódzkich nr 696 Węgrów – Chodów, nr 698 Siedlce – Terespol i nr 803 Siedlce – Stoczek Łukowski. Stacja kolejowa na liniach nr 2 Warszawa – Terespol, nr 31 Siedlce – Siemianówka i towarowej nr 55 Siedlce – Sokół Podlaski.

Pierwsze wzmianki pochodzą z 1448 r., choć ślady osadnictwa sięgają IX–X w. Własność Gniewoszków herbu Rawicz. Prawa miejskie w 1547 r. W XVII w. miasto upadło w wyniku zniszczeń spowodowanych przez Szwedów i pożar w 1692 r. Odbudowę miasta przeprowadzili Kazimierz Czartoryski i Aleksandra z Czartoryskich hetmanowa Ogińska. Zakres ich inwestycji zmienił prawie całkowicie układ urbanistyczny miasta. W 1807 r. ostatni właściciel Siedlec Adam Jerzy Czartoryski wymienił z rządem austriackim miasto na dobra w okolicy Puław. W Księstwie Warszawskim stolica departamentu, w Królestwie Polskim – województwa, a potem guberni. Do rozwoju miasta przyczyniło się przeprowadzenie przez nie traktu bitego Warszawsko-Brzeskiego (1820) i wybudowanie linii kolejowych łączących Siedlce z Warszawą (1866), Brześciem (1867), Małkinią (1887) i Czeremchą (1906). W 2. poł. XIX w. prężny ośrodek kultury i szkolnictwa

średniego (kształcili się tu m.in. Bolesław Prus i Aleksander Świętochowski), a także handlu i drobnego przemysłu, który często koncentrował się w rękach ludności żydowskiej (ok. 50% mieszkańców). W okresie międzywojennym silny garnizon wojskowy. Po zniszczeniach II wojny światowej Siedlce rozwijały się jako lokalny ośrodek administracyjny i edukacyjny. W 1967 r. powstała Wyższa Szkoła Nauczycielska (obecnie Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny). Obecnie duży ośrodek gospodarczy. Siedzibę mają tu Stadler Polska, producent elektrycznych zespołów trakcyjnych, Polimex-Mostostal, producent lekkich konstrukcji stalowych i przedsiębiorstwo z branży budowlanej, zakłady drobiarskie Drosed SA oraz Polmos Siedlce.

Bezpośrednio przy granicy Siedlec znajduje się rezerwat przyrody Stawy Siedleckie, a na terenie miasta ustanowiono użytki ekologiczne Dolina Muchawki i Jeziorko Żytnia oraz 45 pomników przyrody. Swoimi granicami miasto obejmują także Siedlecko-Węgorzowski Obszar Chronionego Krajobrazu oraz Obszary Natura 2000: Ostoja Nadliwiecka i Dolina Liwca. 11 stycznia 1940 r. odnotowano tu najniższą w historii temperaturę powietrza na ziemiach polskich (-41,0°C).

Zespół pałacowo-parkowy – rezydencja Aleksandry Ogińskiej, przebudowana w latach 1779–1781 wg projektu Stanisława Zawadzkiego w stylu klasycystycznym z dawnego barokowego pałacu Czartoryskich. W czasie tej przebudowy dodano boczne skrzydła, kaplice

Zespół pałacowo-parkowy, fot. Sławomir Kordaczuk

Świętego Krzyża i oficynę. Dwukrotnie gościł tu król Stanisław August Poniatowski. Aleksandrę odwiedził także Julian Ursyn Niemcewicz oraz Tadeusz Kościuszko, który starał się wówczas zorganizować w Siedlcach oddział dla gen. Karola Sierakowskiego. Ze zniszczeń wojennych odbudowany w 1950 r. z charakterystycznym dla klasycyzmu portykiem kolumnowym i salonem na osi. Od 2010 r. mieszczą się tu rektorat i administracja Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, który założono w 1969 r. jako Wyższą Szkołę Nauczycielską. Pałac otoczony był parkiem w stylu ogrodu sentymentalnego (obecnie park miejski Aleksandria). W 1781 r. wystawiono kaplicę Świętego Krzyża wg projektu Zygmunta Vogla. Ozdobiony kolumnami tokańskimi, nakryty kopułą z ażurową latarnią ośmiobok stał się miejscem spoczynku Aleksandry Ogińskiej.

Ratusz – późnobarokowy budynek wzniesiony z fundacji Aleksandry Ogińskiej w latach 1763–1766 wg projektu Jana Zygmunta Deybla. Posadowiony na planie krzyża. Nad długim korpusem umieszczona jest masywna ośmioboczna wieża, w górnej części drewniana, zwieńczona figurą

Ratusz, fot. Sławomir Kordaczuk

Atlasa („Jacka”) dźwigającego glob ziemski. Kolumny na wieży wygrywają poloneza *Pożegnanie Ojczyzny* Michała Kleofasa Ogińskiego. Obecnie siedziba Muzeum Regionalnego, którego ekspozycje prezentują historię i kulturę Podlasia.

Kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika – barokowa świątynia wzniesiona w latach 1740–1749 przez Stanisława Zawadzkiego z fundacji Kazimierza i Izabelli Czartoryskich. Dwukondygnacyjną fasadę poprzedza dobudowany w 1793 r. klasycystyczny czterokolumnowy portyk tokański, z balkonem ozdobionym żeliwną balustradą. W ołtarzu głównym wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem przestaniany obrazem *Przedstawienie Trójcy Świętej*. W ołtarzach bocznych obrazy Szymona Smuglewicza z poł. XVIII w. Plebania wzniesiona w latach 1768–1774 w stylu późnobarokowym przez Jana Zygmunta Deybla, na zlecenie Aleksandry Ogińskiej. Fundatorka zamieszkiwała w budynku w czasie remontów pałacu. W okresie Księstwa Warszawskiego w budynku miał siedzibę Trybunał, a w czasie II wojny światowej działała tu niemiecka centrala telefoniczna.

Kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika, fot. Sławomir Kordaczuk

Budynek poczty, fot. Sławomir Kordaczuk, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

Katedra Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny – neogotycka, o układzie halowym, zbudowana z czerwonej cegły w latach 1906–1912, wg projektu Zygmunta Zdańskiego. Bogactwo zdobień architektonicznych: fronton z rozetą, schodkowe szczyty, maswerkowe okna z 33 witrażami przedstawiającymi patronów diecezji św. Szymona i św. Judę Tadeusza, a także chrzest Polski, Matkę Boską Kodeńską oraz sceny z życia Chrystusa i Matki Bożej. Nad całością górują wysokie na 75 m wieże nakryte iglicowymi hełmami. W 1924 r. świątynię wyniesiono do rangi katedry.

Muzeum Diecezjalne – powstało w 1918 r. dzięki staraniom ks. bpa Henryka Przeździeckiego jako muzeum diecezji podlaskiej z siedzibą w Janowie Podlaskim. W 1924 r. przeniesione wraz z diecezją do Siedlec. Najcenniejszym eksponatem

Muzeum Diecezjalne, fot. Sławomir Kordaczuk

Obraz El Greco Ekstaza św. Franciszka, fot. Sławomir Kordaczuk

jest pochodzący z ok. 1580 r. obraz El Greco *Ekstaza św. Franciszka*, znaleziony w 1964 r. na plebanii w Kosowie Lackim. Jest to jedyny obraz tego artysty w polskich muzeach. Poza tym zbiory obejmują zabytki sztuki sakralnej (również unickiej) z terenów wschodniej Polski. Wśród obiektów są starodruki, bulle papieskie, pisma królewskie, portrety, zabytkowe meble i naczynia liturgiczne oraz przedmioty należące do Jana Pawła II.

Zespół klasycystycznych budynków publicznych obejmujący m.in. wzniesiony w 2. poł. XVIII w. odwach, siedzibę węg. i straży miejskiej (obecnie Miejska Biblioteka Publiczna) oraz zaprojektowane przez Antonio Corazziego: pocztę wzniesioną w latach 1827–1828 i teatr miejski z pocz. XIX w. (dziś Urząd Stanu Cywilnego).

Miasto Stołeczne Warszawa

powierzchnia: 517 km²

ludność: 1 753 977 osoby

gęstość zaludnienia: 3391 os./km²

Stolica województwa i kraju. Miasto w środkowym biegu Wisły położone w południowo-wschodniej części Kotliny Warszawskiej, obejmuje także fragmenty Równiny Warszawskiej, Równiny Wołomińskiej oraz Doliny Środkowej Wisły. Największy w Polsce węzeł komunikacyjny drogowy (3 drogi ekspresowe, 6 dróg krajowych oraz 14 dróg wojewódzkich), kolejowy (8 tras dalekobieżnych) i lotniczy (Lotnisko im. Fryderyka Chopina). Jedyne w kraju miasto z transportem miejskim w postaci metra (2 linie).

Początki trwałego osadnictwa związane z grodami Stare Bródno (IX–XI w.) i Jazdów (XII–XIII w.) oraz osadami Kamion, Goćław i Solec. Prawa miejskie dla Starej Warszawy ok. 1300 r. jako ośrodka władzy książąt mazowieckich. W 2. poł. XIV w. otoczenie miasta dwiema liniami murów. W 1408 r. lokacja Nowej Warszawy. Rozwój obu ośrodków wraz z licznie powstającymi wokół jurydykami (prywatnymi miastami). W 1526 r. miasto wraz z Mazowszem włączone do Królestwa Polskiego. W 1569 r. w ramach Unii Lubelskiej wyznaczone na siedzibę sejmów walnych, a od 1573 r. miejsce elekcji królewskich. W 1596 r. Zygmunt III Waza przeniósł do Warszawy rezydencję królewską i miasto zaczęło odgrywać rolę stolicy państwa. W 1648 r. prawa miejskie dla Pragi. Znaczne zniszczenia i grabież miasta w czasie potopu szwedzkiego. Za kolejnych władców Polski rozwój i modernizacja Warszawy. W 1791 r. połączenie Starej Warszawy, Nowej Warszawy, Pragi i jurydyk w jeden

organizm miejski. W 1848 r. połączenie kolejowe z Wiedniem, a w 1862 r. z Petersburgiem, które spowodowały dynamiczny rozwój przemysłu i handlu oraz budownictwa mieszkaniowego. Po odzyskaniu niepodległości i ugruntowaniu państwowości w latach 1918–1920 budowa nowoczesnej stolicy. W czasie II wojny światowej ogromne zniszczenia, szczególnie w wyniku powstania w getcie (1943) i powstania warszawskiego (1944). W latach 1945–1953 intensywna odbudowa miasta, która przebiegała pod hasłem „Cały naród buduje swoją stolicę”. W 1951 r. przyłączono przedmieścia i okoliczne miejscowości, tworząc tzw. Wielką Warszawę. W 2002 r. przyjęto ustawę, która określa dzisiejszy ustrój administracyjny miasta (18 dzielnic). Powojenna odbudowa Warszawy została doceniona przez UNESCO – w 1980 r. Stare Miasto wpisano na Listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Z kolei decyzjami prezydentów RP ustanowiono trzy pomniki historii na terenie Warszawy: historyczny zespół miasta Warszawy z traktem królewskim i Wilanowem (1994), zespół stacji filtrów Williama Lindleya (2012) oraz zespół sześciu cmentarzy wyznaniowych na Powązkach (2014).

Warszawa jest największym i najważniejszym ośrodkiem polityczno-administracyjnym, naukowym, kulturalnym oraz gospodarczym kraju. Znajdują się tu siedziby m.in. Prezydenta, Sejmu i Senatu, Rady Ministrów, Narodowego Banku Polskiego oraz agencji Frontex, odpowiedzialnej

Rynek Starego Miasta, fot. Andrzej Kowalski

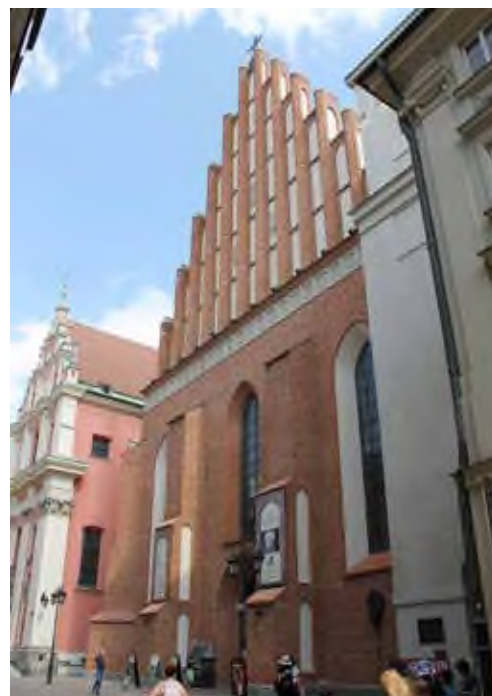
za bezpieczeństwo granic zewnętrznych Unii Europejskiej i wielu przedstawicielstw dyplomatycznych. W mieście działa 66 uczelni wyższych, w tym 15 publicznych. Mieści się tu blisko 100 muzeów, ok. 30 teatrów, filharmonia, ok. 30 kin, w tym 10 multiplexów.

Na terenie Warszawy znajduje się 12 rezerwatów przyrody, 5 użytków ekologicznych, 5 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych oraz fragmenty Mazowieckiego Parku Krajobrazowego i blisko 500 pomników przyrody. Wokół miasta biegnie szlak turystyczny Warszawska Obwodnica Turystyczna.

Rynek Starego Miasta – prostokątny plac o wymiarach 90 × 73 m, stanowiący główne miejsce targów, jarmarków i najważniejszych wydarzeń w życiu Starej Warszawy, Księstwa Mazowieckiego, a następnie I Rzeczypospolitej. Po pożarze w 1607 r. zniszczona gotycka zabudowa rynku otrzymała renesansowy wygląd. Do 1817 r. pośrodku stał ratusz, na którego miejscu rozwinął się targ. W 1915 r. pierzeje rynku otrzymały imiona mężów stanu doby oświecenia: półn. – Jana Dekerta, wsch. – Franciszka Barsa, zach. – Hugona Kołłątaja, a płd. – Ignacego Zakrzewskiego. Starówkę, zniszczoną w czasie powstania warszawskiego w 90%, odbudowano w latach 1948–1953 pod kierunkiem prof. Jana Zachwatowicza z zachowaniem średniowiecznego układu przestrzennego. W kamienicach po stronie Dekerta mieści się Muzeum Warszawy, a po stronie Barssa – Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza oraz Staromiejski Dom Kultury. W połowie XIX w. na środku rynku postawiono pomnik Syrenki, symbolu Warszawy, który

powrócił w to miejsce w 1999 r. W jezdni wychodzącej z rynku ul. Zapiecek umieszczono tablicę informującą o wpisaniu warszawskiej Starówki na Listę UNESCO.

Bazylika archikatedralna Męczeństwa św. Jana Chrzciciela – jeden z najstarszych zabytków sakralnych stolicy; wzniesiona w 1390 r. z fundacji księcia Janusza I Starszego w stylu gotyckim jako trójnawowa budowla halowa z dwiema wieżami, od 1406 r. kolegiata i siedziba archidiakonatu mazowieckiego diecezji poznańskiej, od 1798 r. katedra, a od 1818 r.

Bazylika archikatedralna Męczeństwa św. Jana Chrzciciela, fot. Andrzej Kowalski

– archikatedra. Wielokrotnie przebudowywana i rozbudowywana (m.in. w stylu neogotyku angielskiego w poł. XIX w.). Zniszczona niemal całkowicie w czasie powstania warszawskiego, odbudowana w stylu gotyku mazowieckiego. Obecne wnętrze świątyni surowe, wyeksponowano zachowane fragmenty gotyckie i zrekonstruowano renesansową płytę nagrobka ostatnich książąt mazowieckich, barokowe stalle fundacji Jana III Sobieskiego, klasycystyczny pomnik Stanisława Małachowskiego, kaplicę Bractwa Literackiego z XVII w. i barokową kaplicę Baryczków z uratowanym z pożogi wojennej gotyckim krucyfiksem. Witraże projektu prof. Władysława Taranczewskiego. Ołtarz główny z obrazem MB Częstochowskiej. Na drzwiach wejściowych z blachy miedzianej przedstawiono sceny z życia św. Jana oraz historię Kościoła. Świątynia była miejscem czterech ślubów królewskich, koronacji Stanisława Leszczyńskiego i Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz zaprzysiężenia Konstytucji 3 maja. W kryptach pochowano m.in. Stanisława Augusta Poniatowskiego, Janusza I Starszego, prezydentów Gabriela Narutowicza i Ignacego Mościckiego, pięciu prymasów, arcybiskupów warszawskich, Henryka Sienkiewicza i Marcello Bacciarellego.

Zamek Królewski – pięcioskrzydłowa budowla z wieżą ozdobioną w 1622 r. zegarem, dawna rezydencja książąt mazowieckich, królów polskich oraz siedziba parlamentu i prezydenta Rzeczypospolitej, obecnie pełni funkcje

muzealne i reprezentacyjne. Początki założenia związane ze strażnicą książęcą przy Warszawie. Na pocz. XV w. budowa gotyckiego zamku z fundacji Janusza I Starszego. Kolejne rozbudowy i przebudowy związane ze wzrostem znaczenia i nowymi funkcjami Warszawy. W latach 1598–1619 Zygmunt III Waza przebudowuje zamek w stylu baroku włoskiego na rezydencję królewską i siedzibę głównych urzędów w kraju. Poważne zniszczenia i grabież w czasie potopu szwedzkiego. Kolejne rozbudowy i przebudowy za panowania Augusta III (rokokowa fasada od strony Wisły) i Stanisława Augusta Poniatowskiego. Miejsce uchwalenia Konstytucji 3 maja. W okresie zaborów ograbiony i zdegradowany. Po I wojnie światowej siedziba prezydenta RP. Zbombardowany we wrześniu 1939 r. i wysadzony przez hitlerowców po powstaniu warszawskim. Odbudowany w latach 1971–1984 przy znacznym udziale środków społecznych i wykorzystaniu ocalałych elementów konstrukcyjnych oraz wyposażenia. Na placu Zamkowym znajduje się Kolumna Zygmunta – najstarszy świecki pomnik Warszawy (1644), wzniesiony przez Władysława IV.

Zabudowa ul. Krakowskie Przedmieście – zabudowa jednej z najbardziej reprezentacyjnych ulic stolicy, tworzącej tzw. Trakt Królewski, wiodący z Zamku Królewskiego do łaźni i Wilanowa. Przy ulicy znajdują się m.in. siedziba prezydenta RP (dawny pałac Koniecpolskich i Radziwiłłów, siedziba namiestnika Królestwa

Zamek Królewski, fot. Andrzej Kowalski

Polskiego, a po odzyskaniu niepodległości Rady Ministrów) z pomnikiem ks. Józefa Poniatowskiego na dziedzińcu, główny kampus Uniwersytetu Warszawskiego z rektorem w dawnym pałacu Kazimierzowskim, siedziba Akademii Sztuk Pięknych w pałacu Czapskich i Krasińskich oraz Polskiej Akademii Nauk w pałacu Staszica, naprzeciw którego stoi pomnik Mikołaja Kopernika, barokowy kościół Świętego Krzyża z sercami Fryderyka Chopina i Władysława Reymonta, późnobarokowy kościół Wizytek oraz mający gotyckie elementy akademicki kościół św. Anny z klasycystyczną fasadą. W pałacu Czartoryskich (Denhoffa) mieści się Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a w budynku odwachu Centralna Biblioteka Rolnicza. Naprzeciwko siebie stoją hotele Europejski i Bristol, projektowane odpowiednio przez ojca Henryka Marconiego i syna Władysława Marconiego. Przy ulicy znajdują się także pomniki Adama Mickiewicza i Bolesława Prusa, prymasa Wyszyńskiego oraz barokowa figura Matki Boskiej Passawskiej.

Rynek Nowego Miasta – główny plac lokowanej w 1408 r. Nowej Warszawy, pierwotnie prostokąt o wymiarach 140 × 120 m, obecnie w formie mocno przekształconej w wyniku przebudowy w 2. poł. XIX w. Na skarpie wiślanej (dawniej znajdujący się przy samym rynku) gotycki kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny fundacji Janusza I Starszego i jego żony Danuty Anny z lat 1409–1411. We wschodniej pierzei ufundowany przez królową Marysienkę (Marię Kazimierę) barokowy zespół klasztorny Sióstr Benedyktynek Sakramentek z kościołem św. Kazimierza projektu Tylmana z Gameren.

Rynek Nowego Miasta, fot. Andrzej Kowalski

W 1944 r. znajdował się tu zniszczony przez Niemców szpital powstańczy, w którym zginęło ok. 1000 osób.

Cytadela Warszawska – centralny element twierdzy warszawskiej wybudowany w latach 1832–1934 na wysokim brzegu Wisły wg projektu gen. Iwana Dehna jako zespół umocnień, składający się z trzech bastionów, dwóch półbastionów z suchą fosą, dodatkowej kaponierzy (kojca) od strony Wisły oraz budynków koszarowych. W 1835 r. na prawym brzegu wzniesiono Fort Śliwickiego, pełniący funkcję bardzo silnego przedmościa. W latach 1846–1855 otoczona pierścieniem fortów. Cytadela była punktem kontrolującym całą Warszawę, więzieniem śledczym (X Pawilon) oraz miejscem straceń polskich działaczy narodowych i rewolucjonistów. Wśród więźniów byli Romuald Traugutt, Józef Piłsudski, Roman Dmowski, ks. Piotr Ściegieny, Stefan Okrzeja. Symboliczne groby zgładzonych znalazły się na cmentarzu przy Bramie Straceń. W 1918 r. przejęta przez wojsko polskie. W 1963 r. utworzono Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej – jedno z najważniejszych muzeów martyrologicznych na ziemiach polskich. W kaponierze Muzeum Katyńskie. Obecnie na terenie Cytadeli trwa budowa kompleksu muzealnego, na który będą się składać Muzeum Historii Polski i Muzeum Wojska Polskiego.

Cytadela Warszawska, fot. Andrzej Kowalski

Muzeum Łazienki Królewskie – zespół pałacowo-parkowy położony w centralnej części miasta. Pod koniec XVIII w. znajdowała się tu wybudowana przez Tylmana z Gameren łaźnia Lubomirskich, którą nabył na swoją rezydencję

Muzeum Łazienki Królewskiej, fot. Andrzej Kowalski

Stanisław August Poniatowski. Na ponad 75 ha założono park w stylu angielskim, który otworzono dla publiczności w 1865 r. Większość budowli wzniesiono w stylu klasycystycznym, w tym m.in. Pałac na Wyspie, będący letnią rezydencją królewską oraz miejscem obiadów czwartkowych, Starą Oranżerię – siedzibę Teatru Królewskiego, Wielką Oficynę, w której w czasie Królestwa Polskiego znajdowała się Szkoła Podchorążych, gdzie pod wodzą Piotra Wysockiego wybuchło w 1830 r. powstanie listopadowe (obecnie znajduje się tu Salon Pamiątek Ignacego Jana Paderewskiego) czy Koszary Kantonistów, które od 1985 r. mieszczą Muzeum Łowiectwa i Jeździectwa. W parku znajduje się także amfiteatr ze sceną na wyspie oraz liczne pomniki i popiersia sławnych Polaków. W zachodniej części parku, na skarpie warszawskiej, pomnik Fryderyka Chopina, przy którym w sezonie letnim co niedziela odbywają się koncerty fortepianowe.

Zespół pałacowo-ogrodowy w Wilanowie – założenie krajobrazowe obejmujące okazały barokowy pałac, dawną wiejską rezydencję królewską, wraz z otaczającym go parkiem położone w dzielnicy Wilanów. Wybudowane pod koniec XVII w. dla króla Jana III Sobieskiego i jego żony Marii Kazimiery (Marysienki) było potem własnością Sieniawskich, Lubomirskich i Potockich. W 1805 r. Stanisław Kostka Potocki otworzył tu jedno z pierwszych polskich publicznych muzeów. Posiadłość została zdewastowana i rozgrabiona w czasie

II wojny światowej. W latach 1955–1966 dokonano rekonstrukcji pałacu i ogrodu, a zbiory rewindykowano. Do najcenniejszych obiektów należą Łazienka Izabelli Lubomirskiej z zachowanymi malowidłami al fresco oraz neogotyckie mauzoleum Stanisława Kostki i Aleksandry Potockich. Obecnie znajduje się tu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, prezentujące galerię portretu szlacheckiego, wnętrza rezydencji królewskiej oraz pozostałości kolekcji Potockiego. W budynku dawnej ujeżdżalni od 1968 r. funkcjonuje Muzeum Plakatu.

Grób Nieznanego Żołnierza – założony w 1925 r. w arkadach Pałacu Saskiego wg projektu Stanisława Ostrowskiego, zniszczony podczas II wojny światowej, odbudowany w 1946 r. Stanowi trójarkadowy fragment ocalałej kolumnady Pałacu Saskiego. W urnach złożone są prochy żołnierzy z wielu frontów. Na filarach tablice z nazwami pól bitewnych z lat: 972–1683, 1768–1921 i 1939–1945. W 1989 r. złożono ziemię z Katynia. Na tyłach Ogród Saski, pierwotnie francuski, przekształcony w pocz. XIX w. na angielski park krajobrazowy, gdzie znajduje się klasycystyczny wodozbiór w kształcie rotundy – element pierwszej sieci wodociągów miejskich.

Grób Nieznanego Żołnierza, fot. Paweł Zari

Kościół św. Antoniego Padewskiego i klasztor Bernardynów – świątynia i zabudowania klasztorne wzniesione na Czerniakowie z fundacji Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w latach 1689–1691 wg projektu Tylmana z Gameren. Kościół na planie krzyża greckiego

z centralną kopułą i ośmiobocznym prezbiterium. Oryginalny XVII-wieczny wystrój wnętrza z freskami przedstawiającymi sceny z życia patrona świątyni oraz historię jej budowy. Pod ołtarzem głównym relikwie św. Bonifacego z Tarsu. W ołtarzu bocznym renesansowy, namalowany na szkłe tryptyk *Optakiwanie Chrystusa*. W korytarzu łączącym kościół z klasztorem XIX-wieczny obraz *Taniec śmierci*. Obok kaplica bł. Władysława z Gielniowa, patrona Warszawy.

Kościół św. Antoniego Padewskiego i klasztor Bernardynów, fot. Andrzej Kowalski

Sobór metropolitalny Świętej Równiej Apostołów Marii Magdaleny – świątynia prawosławna w dzielnicy Praga, wybudowana w latach 1867–1869 w stylu bizantyjsko-rosyjskim na planie krzyża greckiego, przykryta pięcioma kopułami. Wewnątrz bogate dekoracje malarzkie, ikonostasy z licznymi ikonami, w tym kopią ikony Matki Boskiej Począjowskiej. Pierwotnie przeznaczona dla rosyjskiej ludności i carskiego garnizonu Warszawy. Obecnie główna cerkiew Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego i siedziba metropolity. W 1928 r. w podziemiach urządzono kaplicę Męki Pańskiej, która dziś odgrywa rolę osobnej cerkwi. W ikonostasie kopia iwerskiej ikony Matki Bożej. Na wyposażeniu znajdują się także elementy mozaik ze zburzonego w międzywojniu soboru Aleksandra Newskiego. Miejsce ślubu Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego i Natalii Awałów, który odbył się 1 czerwca 1930 r.

Świątynia Opatrzności Bożej – kościół w dzielnicy Wilanów, stanowiący ostateczną realizację koncepcji Stanisława Augusta Poniatowskiego świątyni-wotum wdzięczności narodu polskiego za Konstytucję 3 maja.

Wzniesiony w latach 2003–2016 wg projektu Wojciecha i Lecha Szymborskich na planie krzyża greckiego, którego jednoprzestrzenne rotundowe wnętrze o średnicy 46 m nakryto wysoką na 75 m kopułą z krzyżem. Część parterowa wypełniona ołtarzami i kaplicami, które upamiętniają najważniejsze wydarzenia dla polskiej historii i tradycji religijnej. Nad nawą boczną multimedialne Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Tysiąclecia Stefana Wyszyńskiego. W dolnym kościele umiejscowiony jest Panteon Wielkich Polaków – miejsce pochówku i upamiętnienia najbardziej zasłużonych polskich patriotów oraz ludzi kultury i nauki (m.in. Ryszard Kaczorowski, Krzysztof Skubiszewski, ks. Jan Twardowski).

Świątynia Opatrzności Bożej, fot. Andrzej Kowalski

Pałac Kultury i Nauki – najwyższy budynek w Polsce (234 m wraz z iglicą), zbudowany w latach 1952–1955 wg projektu Lwa Rudniewa jako „dar narodu radzieckiego dla narodu polskiego”. Siedziba Polskiej Akademii Nauk, Narodowego Muzeum Techniki, Muzeum Ewolucji, Muzeum Domków dla Lalek oraz wielu innych instytucji

Pałac Kultury i Nauki, fot. Andrzej Kowalski

kultury (kina, teatru) i nauki. Znajduje się tu także placówka wychowawczo-edukacyjna Pałac Młodzieży z licznymi pracowniami i pływalnią oraz widowiskowa Sala Kongresowa. Z tarasu 30. piętra można obejrzeć rozległą panoramę Warszawy. W 2000 r. na 42. kondygnacji odsłonięto Zegar Milenijny – trzeci najwyżej położony zegar wieżowy na świecie. Na 43. piętrze gniazduje rodzina sokoła wędrownego, a na dachu Teatru Studio w 2015 r. powstała miejska pasieka.

Centrum Nauki Kopernik – powstała w 2005 r. instytucja edukacyjno-kulturalna, której celem jest popularyzacja nauki i wiedzy. Ekspozycja składa się z kilkuset interaktywnych stanowisk umieszczonych w sześciu galeriach stałych dotyczących zagadnień fizycznych (ruch, światło), człowieka i otaczającego go środowiska oraz najważniejszych wynalazków cywilizacyjnych. Dostępne jest również planetarium oraz park odkrywców, w którym można przeprowadzać plenerowe eksperymenty naukowe.

Centrum Nauki Kopernik, fot. Andrzej Kowalski

Stadion PGE Narodowy – wybudowany w latach 2008–2011 w niecce dawnego Stadionu Dziesięciolecia wielofunkcyjny obiekt sportowo-rozrywkowy. Powstał na Mistrzostwa Europy w piłce nożnej UEFA Euro 2012. Na dwukondygnacyjnych trybunach znajduje się 58 500 miejsc siedzących oraz 69 łóż dla 800 osób. Częściowo przezroczysty, zamykany dach z włókna szklanego pokrytego warstwą teflonu. Na obiekcie odbywają się przede wszystkim zawody sportowe (mecze piłkarskiej reprezentacji Polski), a także liczne koncerty. W 2015 r. odsłonięto pomnik Kazimierza Górskiego, najwybitniejszego polskiego trenera piłkarskiego.

W 2018 r. na promenadzie wokół stadionu powstała Aleja Gwiazd Piłki Nożnej.

Stadion PGE Narodowy, fot. Andrzej Kowalski

Muzeum Warszawy – placówka założona w 1936 r. jako Muzeum Dawnej Warszawy, po II wojnie światowej funkcjonowała jako Muzeum Historyczne m. st. Warszawy. Obecną nazwę otrzymała w 2014 r. Muzeum zajmuje ciąg kamienic po stronie Dekerta, Rynku Starego Miasta, a wyremontowane piwnice stanowią element Szlaku Kulturalnych Piwnic Starego Miasta. Zbiory obejmują warszawianę z zakresu archeologii, malarstwa, grafiki, ikonografii, rzeźby, rzemiosła artystycznego, numizmatyki i rysunków architektonicznych. Ekspozycja składa się z 21 gabinetów tematycznych, prezentujących ponad 7 tysięcy obiektów. Muzeum ma 8 oddziałów oraz wystawy czasowe w Barbakanie.

Muzeum Warszawy, fot. Andrzej Kowalski

Muzeum Narodowe w Warszawie – największe warszawskie muzeum, założone w 1862 r. jako Muzeum Sztuk Pięknych. Zajmuje modernistyczny gmach projektu Tadeusza Tołwińskiego i Antoniego Dygata wybudowany w latach 1927–1938. W czasie II wojny światowej zbiory wywiezione do III Rzeszy. W większości odzyskane dzięki staraniom m.in. prof. Stanisława Lorentza. Muzeum gromadzi i prezentuje zbiory sztuki starożytnej (egipskiej, greckiej, rzymskiej), malarstwa polskiego (od średniowiecza) oraz obcego (włoskiego, francuskiego, niderlandzkiego, niemieckiego i rosyjskiego), numizmatykę i przedmioty rzemiosła artystycznego.

Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. Andrzej Kowalski

Muzeum Wojska Polskiego – założone w 1920 r., od 1933 r. zajmuje wsch. skrzydło kompleksu budynków Muzeum Narodowego. Placówka dokumentuje historię polskiej wojskowości i prezentuje elementy uzbrojenia historycznego i współczesnego, pamiątki po powstaniach narodowych, walkach Polaków poza granicami kraju oraz batalistyczne malarstwo, rzeźbę, dzieła sztuki, książki, dokumenty, fotografie i grafikę. W przyległym do budynku muzeum parku oraz

Muzeum Wojska Polskiego, fot. Andrzej Kowalski

w filii w Forcie Czerniaków plenerowa wystawa ciężkiego sprzętu bojowego. Od 2020 r. całość ekspozycji ma być prezentowana w nowej siedzibie na terenie Cytadeli.

Muzeum Powstania Warszawskiego – utworzone w 1983 r., otwarte w 2004 r. Zlokalizowane w zabytkowej elektrowni tramwajowej na Woli. Muzeum dokumentuje dzieje powstania warszawskiego, prowadzi działalność naukowo-badawczą oraz edukacyjną poświęconą walkom i codzienności w czasie powstania, a także działalności Polskiego Państwa Podziemnego. Uznawane za prekursora wielu innowacyjnych sposobów prowadzenia narracji muzealnej w Polsce.

Muzeum Powstania Warszawskiego, fot. Andrzej Kowalski

Muzeum Warszawskiej Pragi – utworzone w 2007 r., otwarte w 2015 r. jako oddział Muzeum Warszawy prezentuje dzieje i dziedzictwo prawobrzeżnej części Warszawy. Mieści się w zespole trzech zabytkowych kamienic obok Bazaru Różyckiego. W oficynie najstarszej (dom Rothblitha) odkryto w 1996 r. fragmenty unikatowych polichromii ściennych zdobiących przedwojenny żydowski dom modlitwy. Są to prawdopodobnie jedyne tego rodzaju malowidła zachowane na Mazowszu.

Muzeum Fryderyka Chopina – utworzone w 1955 r. muzeum biograficzne poświęcone Fryderykowi Chopinowi znajdujące się w zamku Ostrogskich. Zbiory obejmują ok. 7000 chopinianów, wśród których znajdują się autografy i pierwodruki dzieł Chopina, jego korespondencja, pamiątki, dokumenty, ważne edycje dzieł kompozytora i jemu współczesnych oraz obrazy, grafiki i rzeźby. W 1999 r. część tej kolekcji została wpisana na listę UNESCO Pamięć Świata.

W 2010 r. otwarto nową ekspozycję multimedialną realizującą koncepcję muzeum otwartego.

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN – założone w 2005 r., a otwarte w 2014 r. Nazwa „Polin” nawiązuje do hebrajskiego określenia Polski. Znajduje się na Muranowie, na terenie przedwojennej dzielnicy żydowskiej. Mieści się w nowoczesnym gmachu zaprojektowanym przez fińską pracownię Lahdelma & Mahlamäki. Muzeum dokumentuje i prezentuje dzieje Żydów w Polsce i w Warszawie od średniowiecza do czasów współczesnych. Placówka prowadzi także działalność edukacyjno-kulturalną. Naprzeciw muzeum Pomnik Bohaterów Getta, ławeczka Jana Karłowicza i pomnik Willy'ego Brandta.

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, fot. Andrzej Kowalski

Muzeum Sportu i Turystyki – instytucja zajmująca się dokumentacją i popularyzacją historii polskiego sportu i turystyki. Założone w 1952 r. jest jedną z najstarszych tego typu placówek w Europie. W obecnej lokalizacji (Centrum Olimpijskie) od 2005 r. Wśród eksponatów: medale, puchary, odznaki sportowe i turystyczne, sztandary, flagi, proporce i emblematy, stroje i sprzęt

Muzeum Sportu i Turystyki, fot. Andrzej Kowalski

sportowy, akcesoria podróżne, plakaty sportowe i turystyczne, dzieła sztuki o tematyce sportowej, a także zbiory filatelistyczne i numizmatyczne.

Muzeum Nurkowania – utworzone w 2006 r., jedyna tego typu placówka w Polsce. Mieści się w piwnicy przedwojennej budynku Laboratorium Chemiczno-Farmaceutycznego „Asmidar”. Muzeum gromadzi zbiory związane z historią i techniką nurkowania oraz archeologią podwodną.

Narodowe Muzeum Techniki – największa placówka muzealnictwa technicznego w Polsce. Funkcjonuje od 1955 r., pod obecną nazwą od 2017 r. Siedziba w Pałacu Kultury i Nauki. Prezentuje zbiory z zakresu historii polskiej techniki i przemysłu: kolekcję motocykli, odbiorników radiowych, instrumentów geodezyjnych, przyrządów techniki biurowej, komputerów oraz mechanizmów grających. W 1972 r. w Muzeum otwarto pierwsze w stolicy planetarium.

Narodowe Muzeum Techniki, fot. Andrzej Kowalski

Zespół zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach – kompleks zabytkowych wyznaniowych i komunalnych cmentarzy, który rozwinął się na gruntach dawnej wsi Powązki. W jego skład wchodzi Cmentarz Powązkowski, Cmentarz Ewangelicko-Augsburski, Cmentarz Ewangelicko-Reformowany, Cmentarz Żydowski, Cmentarz Muzułmański Kaukaski i Cmentarz Muzułmański Tatarski. Jedna z najstarszych nekropolii w Polsce, użytkowana od 1790 r. W 2014 r. uznana za pomnik historii.

Cmentarz Powązkowski (tzw. Stare Powązki) – założony w 1790 r., obecnie zajmuje 43,3 ha. Miejsce pochówku ok. 1 mln osób, wśród których jest wiele znanych i zasłużonych osób, w tym żołnierze powstań narodowych, działacze

niepodległościowi, wybitni pisarze, poeci, uczeni, artyści, myśliciele, lekarze, prawnicy, duchowni. W 1925 r. założono Aleję Zasłużonych, w której spoczywają m.in. Władysław Stanisław Reymont, Maria Dąbrowska, Leopold Staff, Mieczysław Orłowicz. Ponadto pochowani są tu także: Hugo Kołłątaj, Stanisław Moniuszko, Bolesław Prus, Jan Kiepura, Czesław Niemen, Gustaw Holoubek, Wojciech Młynarski. Na terenie cmentarza znajduje się kościół św. Karola Boromeusza z 1792 r. projektu Dominika Merliniego. W 1990 r. w ścianę wmurowano relikwiarz z czaszką jednego z polskich oficerów zamordowanych w Katyniu. Restauracja zabytków Powązek prowadzona jest przez społeczny komitet powołany z inicjatywy Jerzego Waldorffa.

Cmentarz Powązkowski (tzw. Stare Powązki), fot. Andrzej Kowalski

Cmentarz Wojskowy na Powązkach (tzw. Powązki Wojskowe) – założony w 1912 r. jako cmentarz dla garnizonu rosyjskiego. Od 1921 r. spoczywają tu powstańcy styczniowi, żołnierze I i II wojny światowej, obrońcy Warszawy z 1920 r. i 1939 r., żołnierze AK (m.in. Jan Bytnar „Rudy”) oraz liczni przedstawiciele świata

Cmentarz Wojskowy na Powązkach, fot. Zbigniew Lewandowski

polityki (Jacek Kuroń, Władysław Bartoszewski, Wojciech Jaruzelski), kultury (Julian Tuwim, Władysław Broniewski, Xawery Dunikowski, Grzegorz Ciecchowski) oraz sportu (Leopold Telega, Kazimierz Górski, Kamila Skolimowska). Znajdują się tu także groby symboliczne ofiar hitlerowskich obozów koncentracyjnych oraz zamordowanych w Katyniu. W latach 50. XX w. utworzono Aleję Zasłużonych. Wyodrębniono także kwatery: Na Łączce, Dolinka Katyńska, Dolina Smoleńska i Harcerskiego Batalionu Armii Krajowej „Zośka”.

Cmentarz Wojskowy na Powązkach, fot. Zbigniew Lewandowski

Cmentarz Żydowski – założony w 1806 r., zajmuje ok. 36 ha. Znajduje się tu ok. 200 tysięcy nagrobków (macew i oheli), w tym wiele niezwyklej wartości architektonicznej. Na cmentarzu pochowano m.in. Ludwiga Zamenhofa – twórcę języka esperanto, Ester Rachel Kamińską – wybitną aktorkę, Samuela Orgelbranda – drukarza i wydawcę, Marka Edelmana – ostatniego przywódcę powstania w getcie warszawskim czy Bera Sonnenberga – finansistę i filantropa. Znajdują się tu także zbiorowe mogiły zamordowanych przez hitlerowców w czasie II wojny światowej.

Pomnik Korczaka na Cmentarzu Żydowskim, fot. Andrzej Kowalski

Cmentarze ewangelickie – założone w 1792 r. nekropolie: ewangelicko-augsburska (luterńska) i ewangelicko-reformowana (kalwińska). Cmentarz luterński powstał wg projektu Szymona Bogumiła Zuga. Spoczywają na nim m.in. malarze (Zygmunt Vogel, Wojciech Gerson), architektki (Jan Christian Kamsetzer), przemysłowcy (Emil Wedel, Kazimierz Granzow), duchowni ewangelicy (Juliusz Bursche) i naukowcy (Samuel Bogumił Linde, Michalina Wisłocka). Za dom pogrzebowy służy kaplica ufundowana w 1834 r. przez Halpertów. Na cmentarzu kalwińskim groby m.in. Stefana Żeromskiego, Anny German, Leopolda Kronenberga, Władysława Marconiego, Jeremiego Przybory. Miejsce zaciętych walk w czasie powstania warszawskiego.

Cmentarze ewangelickie, fot. Andrzej Kowalski

Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego – założona w 1818 r. placówka naukowo-edukacyjna, położona w centrum miasta, przy Łazienkach Królewskich. Na niecałych 5 ha zgromadzono i wyeksponowano blisko 5 tys. gatunków roślin. Klasycystyczny budynek uniwersyteckiego Obserwatorium Astronomicznego wzniesiony w latach 1818–1825. Na terenie ogrodu, w miejscu planowanej pierwotnej lokalizacji Świątyni Opatrzności Bożej, znajduje się kamień węgielny wmurowany 3 maja 1792 r. przez Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Ogród zoologiczny – założony na Pradze-Północ w 1928 r. miejski ogród zoologiczny. Przed II wojną światową największa i najnowocześniejsza taka instytucja w Europie. Obecnie zajmuje 42

ha i prezentuje ponad 550 gatunków zwierząt. Na terenie modernistyczna willa Pod Zwariowaną Gwiazdą, w której mieszkali Antonina i Jan Żabiński, udzielający w czasie II wojny światowej pomocy Żydom, o czym informuje wystawa w budynku.

Rezerwat Las Kabacki im. Stefana Starzyńskiego – park leśny na południu Warszawy zakupiony przez miasto od Branickich w 1938 r. Największy (903 ha) rezerwat przyrody na Mazowszu. Utworzony w 1980 r. w celu ochrony fragmentu skarpy warszawskiej wraz z leśnym zespołem grądowym. Obejmuje tereny porośnięte 120–160-letnim starodrzewem z licznymi pomnikowymi dębami, sosnami i bukami. W bogatym runie bardzo rzadkie i objęte ochroną gatunkową: lilia złotogłów, widłak goździsty, turzyca drżączkowata oraz konwalia majowa. W pld.-wsch. części Park Kultury w Powsinie, z którym graniczy ogród botaniczny Polskiej Akademii Nauk. Popularne miejsce rekreacji i wypoczynku. Na skraju leśniczówka wybudowana w 1890 r. Na terenie Lasu Kabackiego znajdują się miejsca straceń i mogiły partyzantki z ostatniej wojny.

Rezerwat Las Kabacki im. Stefana Starzyńskiego, fot. Andrzej Kowalski

charakterystyka parku narodowego i parków krajobrazowych

Kampinoski Park Narodowy

Położony na północny zachód od Warszawy, na terenie powiatów nowodworskiego, warszawskiego zachodniego i sochaczewskiego. Obejmuje tereny dawnej Puszczy Kampinoskiej leżące w pradolinie Wisły w zachodniej części Kotliny Warszawskiej. Zajmuje powierzchnię 38 544 ha, w tym 72,4 ha przypada na Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach (województwo łódzkie). Jest drugim co do wielkości parkiem narodowym w Polsce. Otoczony otuliną o powierzchni 37 756 ha. Utworzony w 1959 r. W 1999 r. uznany przez Parlament Europejski za ostoję ptaków rangi europejskiej. Od 2000 r. rezerwat biosfery UNESCO, a od 2004 r. obszar Natura 2000 (kod PLC 140001), zarówno ze względu na bogactwo gatunków ptaków (Dyrektywa Ptasia), jak i na różnorodność zbiorowisk roślinnych (Dyrektywa Siedliskowa). Symbolem parku jest łoś.

Lasy zajmują około 73% powierzchni parku. Znaczący udział w składzie gatunkowym drzewostanów mają sosna zwyczajna, olsza czarna, brzoza (brodawkowata i omszona) oraz dęby (szypułkowy i bezszypułkowy). Charakterystycznym elementem kampinoskiego krajobrazu są pasy wydm śródlądowych (uważane za jedne z najlepiej zachowanych kompleksów wydm śródlądowych w Europie) i sąsiadujące z nimi pasy bagien. Na wydmach rosną głównie bory sosnowe, na bagniskach zaś olsy i tęgci. Na

terenach niezalesionych występują turzycowiska. Najcenniejszymi roślinami są m.in. brzoza ciemna (czarna), chamedafne północna (relikt epoki polodowcowej) i kruszczyk rdzawoczerwony. Na terenie parku stwierdzono występowanie prawie czterech tysięcy gatunków bezkręgowców, blisko 30 gatunków ryb, 13 gatunków płazów, sześć rodzimych gatunków gadów, ponad 200 gatunków ptaków (w tym blisko 150 lęgowych) i ponad 50 gatunków ssaków. Licznie występują łosie, sarny, lisy, jelenie, dziki oraz bobry. Zamieszkują na tym terenie także bociany czarne, wilki oraz nieliczne rysie. Spotkać można też bielika i orlika krzykliwego.

Ochroną ścisłą objęto 22 obszary o łącznej powierzchni 4636 ha (12% powierzchni parku): Biela (45,65 ha; utworzony w 1977 r.) chroni międzywydmową dolinę z torfowiskiem niskim i fragmentami torfowiska przejściowego; Cyganka (99,34 ha; utworzony w 1977 r.) obejmuje fragment bagiennej kotliny Niepustu i wydm Boru Niepustowego z mozaikowym kompleksem puszczańskich zespołów leśnych i łąkowych; Czaplinię (13,31 ha; utworzony w 1936 r.) założony dla ochrony gniazd czapli siwej; Czarna Woda im. prof. Aleksandra Tuszki (84,42 ha; utworzony w 1977 r.) chroni zbiorowiska występujące na granicy tarasu zalewowego i pasa wydm; Czerwińskie Góry (20,38 ha (I) i 19,58 ha (II); utworzone w 1977 r.) obejmują fragmenty boru mieszanego i świeżego z płacami dąbrowy świetlistej z obfitymi stanowiskami

i łągi, a także bogactwo rzadkich i chronionych gatunków grzybów, roślin i zwierząt.

Lasy zajmują ok. 50% powierzchni parku. W dolinie Skrwy dominują lasy grądowe z pięknym starodrzewem. Wczesną wiosną zakwita bogate runo leśne z zawilcem gajowym i śnieżyczką przebiśniegiem. W wąwozach i na stromych skarpach południowych występują murawy kserotermiczne. Do roślin chronionych w parku należą m.in. wawrzynek wilczełyko, konwalia majowa oraz lilia złotogłów. Wśród zwierząt występują bardzo cenne gatunki ptaków: derkacz (zagrożony w skali światowej), bączek, bocian czarny, zimorodek, trzmiełojad i jarzębatka. Brak większych kompleksów

leśnych powoduje, że w parku w zasadzie nie występują duże ssaki. Spotykane są gatunki żyjące na pograniczu lasów i pól, czyli sarny, zające i dziki.

Na terenie parku znajdują się trzy rezerwaty przyrody: Brudzeńskie Jary (ochrona skarpy Skrwy Prawej wraz z dopływami oraz zbiorowisk grądowych), Brwilno (ochrona fragmentu pradolina Wisły o urozmaiconej rzeźbie terenu) i Sikórz (ochrona malowniczego odcinka Skrwy oraz nadbrzeżnych zbiorowisk łągowych i grądowych).

Z walorami parku można zapoznać się na czerwonym szlaku pieszym im. Bolesława Krzywoustego oraz na trzech ścieżkach dydaktycznych, w tym jednej ornitologicznej.

Bolimowski Park Krajobrazowy

Położony na terenie powiatów skierniewickiego i łowickiego w województwie łódzkim oraz w powiecie żyrardowskim. Leży w głównej mierze na Równinie Łowicko-Błońskiej. Zajmuje powierzchnię 20 512 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 3171 ha. Utworzony w 1986 r. Symbolem parku jest konwalia majowa.

Zadaniem parku jest ochrona pozostałości dawnych puszczy: Bolimowskiej, Miechowieckiej

i Mariańskiej. Osią parku jest malownicza, meandrująca wśród łąk i lasów rzeka Rawka (od 1983 r. rezerwat przyrody). W krajobrazie dominuje lekko falista równina polodowcowa. Rzeźbę terenu urozmaicają terasy wcięte kilkanaście metrów w doliny Rawki i jej większych dopływów oraz nieliczne wydmy piaszczyste.

Lasy zajmują ok. 70% powierzchni parku. Przeważają bory mieszane, a w dolinie Rawki łągi. Występuje ponad 900 gatunków roślin naczyniowych, w tym 134 to gatunki rzadkie

Bolimowski Park Krajobrazowy, fot. Elżbieta Olędzka

i chronione (m.in. wawrzynek wilczełyko czy lilia złotogłów). Największym zwierzęciem jest łось, żyjący tu od lat 80. XX w. Występują również sarny, daniela (sprowadzone jeszcze w XVII w.), zające, dzikie króliki, piżmaki amerykańskie, borsuki, jenoty oraz rzesorek rzeczek – jedyny w Polsce jadowity ssak. W dolinie Rawki liczne są siedliska bobrów. Stwierdzono ponad 130 gatunków ptaków, w tym m.in. łabędzia niemego, żurawia czy zimorodka. Na uwagę zasługuje także niezbyt liczny w naszym kraju bocian czarny.

Na obszarze parku znajduje się pięć rezerwatów przyrody: Rawka (ochrona typowej rzeki nizinnej średniej wielkości wraz z krajobrazem jej doliny); Kopanicha (ochrona zespołów leśnych

olsu, łągu olszowego, boru bagiennego i grądu); Ruda-Chlebacz (ochrona łągu olszowego ze stanowiskiem widłaka wrońca); Puszcza Mariańska (ochrona fragmentu lasu grądowego z chronionymi i rzadkimi gatunkami roślin zielnych w runie) oraz Polana Siwica (ochronie podlega polana śródleśna z półnaturalną roślinnością łąkową oraz naturalnymi zbiorowiskami torfowiskowymi, ostoja wielu gatunków roślin i zwierząt).

Dla turystów dostępnych jest 21 znakowanych szlaków pieszych i rowerowych, w tym mierzący 43 km żółty szlak po Puszczy Bolimowskiej Łowicz – Stara Rawa oraz 15 ścieżek edukacyjnych.

Chojnowski Park Krajobrazowy

Położony na terenie powiatu piaseczyńskiego. Zajmuje powierzchnię 6796 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 4727 ha. Utworzony w 1993 r. Symbolem parku jest borsuk.

Powstał dla ochrony cennego kompleksu Lasów Chojnowskich z występującymi tam chronionymi i rzadkimi gatunkami roślin, zwierząt i grzybów oraz cennymi siedliskami przyrodniczymi,

a także dla zachowania doliny rzeki Jeziorki z naturalnym meandrującym korytem oraz ciągnącym się wzdłuż niej pasmem łąk, pastwisk, zadrzewień i lasów łągowych, jak również dla zachowania fragmentu doliny Wisły z malowniczą skarpią.

Lasy zajmują 75% powierzchni parku, a 15% stanowią łąki. Większość lasów to bory i lasy mieszane. Podstawowymi gatunkami lasotwórczymi są sosna, dąb, brzoza i olsza. Park to ostoja wielu

Chojnowski Park Krajobrazowy, fot. Zbigniew Lewandowski

gatunków zwierząt. Żyje tam blisko 100 gatunków ptaków, 20 gatunków ryb oraz kilkadziesiąt gatunków gadów, płazów i ssaków. Zamieszkuje na tym terenie m.in. dziki, łosie, sarny, kuny, lisy, łasice, tchórze i jenoty.

Na obszarze parku znajduje się 11 rezerwatów przyrody: Chojnów (zbiorowiska grądowe), Las Pęcherski (grąd z 120–150-letnią sosną), Łęgi Oborskie (zbiorowiska łęgowe, bobry europejskie), Łoś (grąd z bogatym podszytem), Łyczynskie Olszyny (łęgi), Obory (grądy i dąbrowy), Pilawski Grąd (grądy z 200-letnimi sosnami), Uroczysko Stephana (starodrzew sosnowy z bogatym runem) oraz Skarpa Jeziorki i Skarpa Oborska (powołane dla ochrony krajobrazu skarp dolin rzecznych) oraz Biele Chojnowskie (rezerwat florystyczny, utworzony w celu ochrony stanowiska wiciokrzewu pomorskiego oraz fragmentu naturalnego lasu łęgowego, który rośnie poniżej skarpy Jeziorki). W parku znajduje się blisko 50 pomników przyrody (najczęściej dęby szypułkowe). Park położony jest w granicach

dwóch obszarów Natura 2000: Łąki Soleckie (obszar ma charakter łąk, stawów i mokradel, jest siedliskiem rzadkich gatunków motyli, m.in. czerwoczyka nieparka, oraz ślimaków – poczwarówek) i Stawy w Żabieńcu (występują tam płazy, m.in. kumak nizinny i traszka grzebieniasta, ale można zaobserwować też liczne gatunki ptaków wodnych, w tym cyraneczkę – najmniejszą kaczkę w Europie).

Park założono także w celu upowszechniania wartości historycznych Lasów Chojnowskich jako terenu ważnych wydarzeń, w szczególności w okresach powstań narodowych oraz obu wojen światowych. Tereny leżące obecnie w obrębie parku były miejscem licznych potyczek i bitew, o czym świadczą mogiły i miejsca pamięci. Podczas II wojny światowej były schronieniem oddziałów partyzanckich.

Na terenie parku wytyczono liczne piesze i rowerowe szlaki turystyczne oraz 11 ścieżek dydaktycznych. Głównym centrum turystyczno-rekreacyjnym są Zimne Doły k. Zalesia Górnego.

Gostynińsko-Włocławski Park Krajobrazowy

Położony w Kotlinie Płockiej pomiędzy Włocławkiem, Płockiem i Gostyninem na terenie powiatów włocławskiego w województwie kujawsko-pomorskim oraz płockiego i gostynińskiego. Park jest istotnym elementem ekologicznego korytarza między Borami Tucholskimi, Puszcza Bydgoską i Kampinoskim Parkiem Narodowym. Zajmuje powierzchnię 38 950 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 14 195 ha. Utworzony w 1979 r.

Ochronie przede wszystkim podlega część obszaru Pojezierza Gostynińskiego ze względu na występujące rzadkie i chronione gatunki grzybów, roślin i zwierząt oraz ich siedliska bytowania. Krajobraz polodowcowy ciągnie się szeroką na kilkanaście kilometrów wstęgą wzdłuż lewego brzegu Wisły. Teren parku wyróżnia się także unikalną rzeźbą wydmowo-głacjalną oraz licznymi jeziorami i stawami. W parku znajduje się ponad 40 jezior (największe Jezioro Lucieńskie ma 203 ha). Wśród nich jest unikatowe w skali

światowej jezioro Gościąg, z charakterystycznym uwarstwieniem osadów dennych.

Lasy zajmują blisko 63% powierzchni parku. Przeważają bory sosnowe. W granicach parku występuje około 800 gatunków roślin naczyniowych, spośród których około 50 objętych jest ochroną prawną (m.in. widłak goździsty, lilia złotogłów, sasanka łąkowa). Fauna jest licznie reprezentowana przez ptactwo wodne i błotne, m.in. bociana czarnego, bąka, żurawia, błotniaka łąkowego, derkacza. Dobre warunki bytowe mają ssaki (57 gatunków), w tym owadożerne: jeź, ryjówka, rzesorek rzeczny i 11 gatunków nietoperzy.

W granicach parku i jego otuliny znajduje się 14 rezerwatów przyrody, z czego na terenie województwa mazowieckiego są to: Jastrząbek (ochronie podlegają ekosystemy leśne, bagienne i jeziorne), Komory (chroni grąd z pomnikowymi dębami), Kresy (chroni różne zbiorowiska borów oraz torfowisko przejściowe), Lubaty (ochronie podlegają jezioro i otaczające je bagna oraz lasy), Lucień (ochroną objęto bór mieszany

Gostynińsko-Włocławski Park Krajobrazowy, fot. Bernard Milewski

oraz ols jesionowy) i Łąck (ochronie podlega starodrzew sosnowy i stanowisko łęgowe czapli siwej), a także Jezioro Drzeźno (chroni ekosystemy jeziorne), Dąbrowa Łącka (ochronie podlega starodrzew dębowy) i Korzeń (ochroną objęto drzewostan grabowo-dębowy). Teren parku znajduje się także w obrębie pięciu obszarów Natura

2000: Obszary Specjalne Ochrony Ptaków Błota Rakutowskie i Żwirownia Skoki oraz Specjalne Obszary Ochrony Siedlisk Uroczyska Łąckie, Błota Kłócieńskie i Dolina Skrwy Lewej.

Do dyspozycji odwiedzających są liczne szlaki piesze i rowerowe oraz 9 ścieżek przyrodniczo-dydaktycznych (w tym jedna ornitologiczna).

Górznińsko-Lidzbarski Park Krajobrazowy

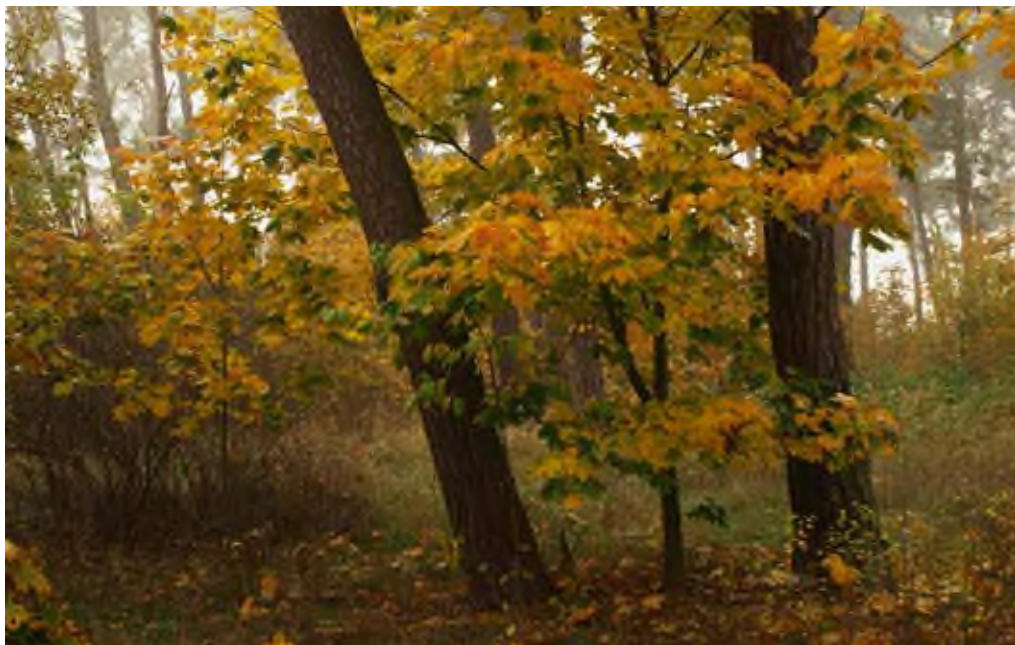

Położony na terenie powiatów: brodnickiego w województwie kujawsko-pomorskim oraz działdowskiego w województwie warmińsko-mazurskim i niewielkiego fragmentu powiatu żuromińskiego w województwie mazowieckim. Zajmuje powierzchnię 27 764 ha. Utworzony w 1990 r. Symbolem parku jest żuraw.

Park został powołany w celu ochrony naturalnej przyrody, krajobrazu i wartości kulturowych terenu położonego na styku Garbu Lubawskiego, Pojezierza Dobrzyńskiego, Równiny Urszulewskiej. Cały obszar parku znajduje się w granicach „zielonych płuc Polski”, czyli najczystszej i najbogatszej przyrodniczo części kraju. Jest to

teren polodowcowy z pagórkami i wysoczyznami morenowymi, kemami, drumlinami i rynnami, a także z równinami sandrowymi. Teren przypomina miejscami krajobraz podgórski ze względu na duże różnice wysokości, stromizny i głęboko wcięte doliny z bystrymi strumieniami.

Lasy zajmują około 70% powierzchni parku. Występują tu przede wszystkim duże, zwarte kompleksy leśne, które w wielu fragmentach mają charakter puszczański. Między przeważającymi borami znajdują się fragmenty rzadkich grądów zboczowych rosnących na ścianach jarów oraz zboczach nisz źródłiskowych. Występują tu liczne rośliny chronione, takie jak czosnek niedźwiedzi, lilia złotogłów, konietlica syberyjska, wawrzynek wilczczyko. Pojawiają się też rośliny typowe dla terenów górskich (np. widłak

Górznieńsko-Lidzbarski Park Krajobrazowy, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

wroniec). Zwierzęta zamieszkujące teren parku to m.in. bobry, dziki, jelenie, sarny i łosie. W lasach żyje również niewielka populacja wilków. Spośród ssaków około 25% stanowią nietoperze. Szczególnie bogaty jest świat ptaków. Spotkać można m.in. bielika, sokoła wędrownego i włośniczkę zwyczajną. Nad jeziorami i zabagnionymi

fragmentami doliny Brynicy, Jezior Bryńskich i Mełna gniazdują gatunki chronione, jak gęś gęgawa, gągoł, kokoszka, derkacz.

W granicach parku znajduje się łącznie 7 rezerwatów przyrody, z czego żaden na obszarze województwa mazowieckiego, oraz 36 obiektów uznanych za pomniki przyrody (głównie drzewa).

Kozienicki Park Krajobrazowy im. prof. Ryszarda Zaręby

Położony na południowych krańcach Niziny Środkowomazowieckiej, na terenie powiatów kozienickiego, zwoleńskiego i radomskiego. Zajmuje powierzchnię 26 233 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 36 009 ha. Utworzony w 1983 r. Symbolem jest jeleń.

Powstał w celu zachowania charakterystycznego krajobrazu Puszczy Kozienickiej (będącej od XVII w. puszcza królewską), z bogatymi drzewostanami (m.in. sosnowymi, dębowo-sosnowymi oraz jodłowo-dębowymi), mającymi w dużej części charakter zbliżony do naturalnego, tworzonymi m.in. przez występujące na granicy zasięgu jodłę, buk i jawor. Równiny krajobraz

południowy urozmaicają malownicze pradolina rzek Radomki i Zagożdżonki oraz wzniesienia wydmy z charakterystycznymi zabagnieniami.

Lasy zajmują ponad 91% powierzchni parku. Na jego terenie występuje duża różnorodność zbiorowisk leśnych, od borów suchych i świeżych począwszy, przez bory i lasy mieszane, lasy liściaste, do podmokłych olsów i łąk. Obecnie drzewostany zdominowane są przez sosnę zwyczajną. W lasach można też napotkać bagna, torfowiska oraz małe jeziora. Waleń krajobrazowym towarzyszy bogactwo świata roślin i zwierząt. Występuje 295 gatunków grzybów wielkoowocnikowych, 267 porostów i 94 mszaków oraz około 628 gatunków roślin naczyniowych. Do najcenniejszych gatunków roślin zaliczyć można bluszcz pospolity, buławnik czerwony,

Kozienicki Park Krajobrazowy, fot. Mirosław Mazur

widlicz cyprysowy, grzybień północny, storczyk plamisty. Park jest ostoją dla 59 gatunków ssaków. Występują też liczne gatunki ptaków (m.in. lelek, bocian czarny, jarzębka, dzięcioł średni, dudek), w tym spotykany nieczęsto bączek, bielik, orlik krzykliwy. Swoje siedlisko ma tam 16 gatunków nietoperzy, a także zagrożony wyginięciem żółw błotny.

Na terenie parku znajduje się 15 rezerwatów przyrody: leśne (Zagożdżon, Ponty im. T. Zielińskiego, Ponty Deby, Brzeźniczka, Załamek, Pionki, Ciszek, Jedlnia, Źródło Królewskie

i Miodne), torfowiskowe (Ługi Helenowskie i Okólny Ług) i krajobrazowo-leśne (Guśc, Leniwa i Krępiec). Ochroną pomnikową objęto 261 obiektów (drzewa rosnące pojedynczo i w grupach, aleja lipowo-kasztanowa, krzewy, gład narzutowy oraz trzy stanowiska bluszczu zwyczajnego).

Dla turystów przygotowano blisko 120 km znakowanych szlaków pieszych, 15 szlaków rowerowych i 3 ścieżki dydaktyczne. Z walorami parku można zapoznać się w ośrodku edukacyjno-muzealnym w Augustowie.

Mazowiecki Park Krajobrazowy im. Czesława Łaszka

Położony na obszarze miasta stołecznego Warszawy i powiatu otwockiego. Obejmuje przede wszystkim tereny Równiny Wołomińskiej i Kotliny Warszawskiej. Zajmuje powierzchnię 15 710 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 7992 ha. Utworzony w 1987 r. Symbolem parku jest bocian czarny.

Powstał w celu zachowania pozostałości pasma lesistego, ciągnącego się równoległe do doliny Wisły po jej wschodniej stronie, położonego

w Kotlinie Warszawskiej oraz w części południowo-wschodniej Wysoczyzny Siedleckiej. Znajdujące się tam kompleksy leśne (Lasy Wawerskie, Lasy Otwockie, Lasy Celestynowskie) są pozostałością rozległej niegdyś Puszczy Osieckiej z bagnem Całowanie (jedno z największych torfowisk Mazowsza). Powierzchnia parku została ukształtowana przez lodowiec i wody Prawisły. Na bogactwo form krajobrazowych składają się łańcuchy wydmy, których względna wysokość dochodzi nawet do 20 m, zagłębienia śródwymowe, często zabagnione, przetomowe

Mazowiecki Park Krajobrazowy, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

odcinki rzek Świdra i Mieni oraz liczne dolinki strumieni zasilających bagno Całowanie. Rozległe, ciągnące się od rezerwatu Na Torfach aż do Pogorzeli Osieckiej i Sobienek, częściowo zamienione na łąki i pastwiska, bagno dopełnia obrazu charakterystycznego dla dawnego południowo-wschodniego Mazowsza. Terenom parku dodaje uroku wiele małych torfowych jezior.

Lasy (w większości iglaste) zajmują około 70% powierzchni parku. Można tu spotkać prawie wszystkie typy borów. Najciekawsze są bory bagienne z parasolowatą sosną karłowatą, porastające zatorfione obniżenia śródwydmowe. Z ciekawszych roślin można tutaj spotkać m.in. bagno zwyczajne, żurawinę błotną, rosiczkę okrągłolistną i modrzewnicę. Stosunkowo najmniejszą część parku zajmują lasy liściaste, z występującymi zbiorowiskami grądów, i bagienne olszyny. Zbiorowiska lasów grądowych można spotkać w okolicach Celestynowa oraz w północnej części parku. Bogate runo tworzą m.in. pszeniec, zawilec gajowy, lilia złotogłów, turówka wonna, pierwiosnki, przylaszczki.

Wśród bogatej roślinności występują: brzoza niska, wawrzynek wilczelyko, bluszcz pospolity, barwinek pospolity, a także pióropusznik strusi, widłak jałowcowaty, zawilec wielkokwiatowy, rosiczka okrągłolistna, gnidosz królewski, lilia złotogłów, kosaciec syberyjski. Spośród zwierząt zamieszkujących tereny parku do cenniejszych gatunków należą: łoś, kuna leśna, wydra, borsuk, łabędź niemy, bocian czarny, żuraw, kruk, zimorodek, żmija zygzakowata. Poza tym występują: jaszczurki, padalce, żmije zygzakowate, a także traszka zwyczajna czy kumak nizinny. Tereny bagna Całowanie są ostoją wielu gatunków ptaków. Spotkać tam można m.in. rycyki, srokosze, dziwonie, dudki, wilgi, myszołowy.

Na terenie parku znajduje się dziewięć rezerwatów przyrody: Rezerwat im. Króla Jana Sobieskiego (leśny), Świdra (krajobrazowy), Pogorzelski Mszar (torfowiskowy), Na Torfach (faunistyczny), Celestynowski Grąd (leśny), Bocianowskie Bagno (leśno-torfowiskowy), Żurawinowe Bagno (torfowiskowy), Czarci Dół (torfowiskowy) oraz Szerokie Bagno (torfowiskowy). Ponadto ustanowiono blisko 60 pomników przyrody.

Poznanie walorów krajoznawczych parku umożliwia gęsta sieć znakowanych szlaków turystycznych oraz 9 ścieżek dydaktycznych,

a także czynny cały rok ośrodek edukacyjny Baza Torfy.

Nadbużański Park Krajobrazowy

Położony na terenie powiatów sokołowskiego, węgrowskiego, wołomińskiego, ostrowskiego, siedleckiego i pułtuskiego. Zajmuje powierzchnię 74 136 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 39 535 ha. To jeden z największych parków krajobrazowych w Polsce. Utworzony w 1993 r. Symbolem parku jest dąb.

Powołany w celu ochrony i zachowania wartości przyrodniczych meandrującej nizinnej rzeki Bug i jego doliny wraz z licznymi starorzeczami, piaszczystymi łaciami i wyspami.

Tereny leśne to pozostałości dawnych mazowieckich puszczy. Zajmują około 40% powierzchni parku (dominują bory sosnowe). Z kolei tereny nadrzeczne to kontrast suchych, piaszczystych wydm graniczących z torfowiskami, a także podmokłych lasów łęgowych z borami sosnowymi. Niewielkie powierzchnie na żyzniejszych glebach zajmują grądy, a większe obszary parku pokrywają łąki zalewowe. Na terenie parku

stwierdzono występowanie około 161 zbiorowisk roślinnych. Wśród rzadkich gatunków roślin leśnych są: wawrzynek wilczelyko, lilia złotogłów czy sasanka Tekli. Z kolei na torfowiskach i łąkach rosną m.in. bagno zwyczajne, rosiczka okrągłolistna czy kosaciec syberyjski. Nad wodą możemy zaobserwować grzybienię białe i okrężnicę bagienną.

Park stanowi jedną z najważniejszych ostoi zwierząt na niżu polskim. Duże zróżnicowanie siedlisk, od suchych wydm po bagna i torfowiska, stwarza im możliwości bytowania. Największą grupę cennych gatunków stanowią ptaki (ponad 191 gatunków). Do najrzadszych należą: kulik wielki, kszczyk, samotnik, błotniak stawowy. W norach na stromych nadrzecznych skarpach gnieźdzą się zimorodek i kolonijnie jaskółka brzegówka. Nad wodami można zobaczyć czaplę siwą. Pozostała liczna fauna obejmuje 49 gatunków ssaków (w tym: łoś, jelen, dzik, sarna, borsuk i lis), 12 gatunków płazów i 6 gatunków gadów.

Nadbużański Park Krajobrazowy, fot. Anna i Włodzimierz Rudziński

Park Krajobrazowy Podlaski Przełom Bugu, fot. Elżbieta Olędzka

W parku istnieje 14 rezerwatów przyrody: leśne (Czaplowizna, Debniak, Jegiel, Kaliniak, Mokry Jegiel, Przekop, Sterdyń), florystyczne (Biele, Bojarski Grąd, Podjabłońskie), faunistyczne (Dzierżeńska Kępa, Moczydło),

krajobrazowy (Wilcze Błota) czy torfowiskowy (Śliże).

Na terenie parku wyznaczono 5 dalekocieżnych szlaków turystycznych oraz wyznaczono 8 ścieżek dydaktycznych.

Park Krajobrazowy Podlaski Przełom Bugu

Położony na terenie powiatów bialskiego w województwie lubelskim i łosickiego. Obejmuje tereny Niziny Południowopodlaskiej i Polesia Lubelskiego. Zajmuje powierzchnię 30 906 ha. Otoczony otuliną o powierzchni 9222 ha. Utworzony w 1994 r.

Powstał w celu zachowania w stanie naturalnym najcenniejszych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym fragmentów lewobrzeżnej doliny Bugu.

Lasy zajmują około 33% powierzchni parku. Istotnym elementem ekosystemu parku w dolinie Bugu są łąki. Na obszarze parku stwierdzono ponad 765 gatunków roślin naczyniowych. Do

najcenniejszej roślinności należą: lilia złotogłów, zimoziół północny, tajeża jednostronna, storczyk kukuczka kapturkowata – gatunek zagrożony wyginięciem. Liczny jest świat zwierząt, przede wszystkim ptaków (141 gatunków lęgowych i 62 gatunki przelotne). Faunę parku reprezentują też gatunki pospolite, takie jak łosie, sarny, jelenie i dziki.

Na terenie parku założono siedem rezerwatów przyrody: ornitologiczne (Kóзки, Czapli Stóg), leśne (Łęg Dębowy, Stary Las i Zabuże), leśno-krajobrazowy (Szwajcaria Podlaska) i florystyczny (Mierzvice).

Przez park przebiega znakowany na czerwono Nadbużański Szlak Pieszy. W celu poznania walorów przyrodniczych i historycznych terenu przygotowano 3 ścieżki dydaktyczne.

Mazowiecki Park Krajobrazowy, fot. Włodzimierz Rudziński

Koziński Park Krajobrazowy, fot. Dorota Zajac i Stanisław Hofman

mazowieckie odznaki krajoznawcze

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza *Miłośnik Puszczy Kampinoskiej*

Odznakę ustanowił w 1968 r. Zarząd Okręgu Mazowieckiego PTTK w celu popularyzacji jednego z najbardziej interesujących pod względem przyrodniczym i krajoznawczym regionu Mazowsza – Puszczy Kampinoskiej – oraz pogłębiania wiadomości o tym rejonie. W 2015 r. Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa znowelizowało regulamin. Odznaka

jest jednostopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 7. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest odbycie 8 wycieczek, o długości minimum 10 km każda, po terenie Puszczy (4 w części zachodniej i 4 we wschodniej) we wszystkich porach roku oraz odwiedzenie 4 miejsc z 18 wskazanych w regulaminie. Odznaka ma kształt zbliżony do trójkąta, którego wymiary wynoszą 18 × 21 mm. Motywem odznaki jest łeb łosia z charakterystycznym porożem. Odznakę weryfikuje i przyznaje Regionalna Pracownia Krajoznawcza PTTK przy Stołecznym Oddziale Wojskowym PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://warszawa.rpk.pttk.pl/materials/mpk.pdf>

Warszawska Odznaka Krajoznawcza

Odznakę ustanowił w 1972 r. Zarząd Okręgu Warszawskiego PTTK; w marcu 2015 r.

Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa zaktualizowało regulamin i wykaz obiektów. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy o Warszawie. Odznaka jest czterostopniowa. Stopień popularny mogą zdobywać osoby po ukończeniu 6 lat, a stopnie wyższe – 8 lat. Warunkiem przyznania odznaki w stopniu popularnym jest przejście jednej z tras turystycznych po mieście i zwiedzenie podczas tej wędrowki minimum 10 obiektów krajoznawczych. Na stopnie wyższe

należy zwiedzić określoną w regulaminie liczbę obiektów: zabytkowych (10 na stopień brązowy, 15 na stopień srebrny, 20 na stopień złoty ze 159 wskazanych regulaminem), współczesnych (odpowiednio 10, 15, 20 z 64 wskazanych), miejsc związanych z walką i męczeństwem (odpowiednio 5, 10, 15 z 55 wskazanych), pomników (odpowiednio 5, 10, 15 z 77 wskazanych), muzeów (odpowiednio 2, 4, 6 z 74 wskazanych), lasów, parków i ogrodów (odpowiednio 2, 4, 6 z 35 wskazanych) oraz cmentarzy (odpowiednio 1, 2, 3 z 25 wskazanych). Motywem odznaki jest stylizowany element herbu Warszawy – Syrenka. Stopień popularny kształtem zbliżony jest do

prostokąta i ma wymiary 29 × 31 mm, natomiast stopnie wyższe mają kształt owalny o wymiarach 24 × 31 mm. Autorem wzoru graficznego odznaki jest Leszek Białkowski, a modyfikacji regulaminu: Grażyna Orłowska-Rybicka, Mieszko Janiszek, Artur Ponikiewski, Mieczysław Żochowski i Szymon Bijak. Odznakę w stopniu popularnym, brązowym i srebrnym weryfikują i przyznają zespoły weryfikacyjne odznak krajoznawczych przy oddziałach PTTK z terenu Warszawy, a odznakę wszystkich stopni – Regionalna Pracownia Krajoznawcza PTTK w Warszawie przy Stołecznym Oddziale Wojskowym PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://warszawa.rpk.pttk.pl/materials/wok.pdf>

Odznaka Regionalna PTTK *Kurpie*

Odznakę ustanowił w 1976 r. Zarząd Wojewódzki PTTK w Ostrołęce. W 2005 r., po kilku latach stagnacji, odznakę przejęło Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa. Celem odznaki jest popularyzacja wartości turystyczno-krajoznawczych regionu kurpiowskiego. Odznaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 8. roku życia na terenie miasta Ostrołęki oraz powiatów: ostrołęckiego, przasnyskiego, makowskiego, wyszkowskiego i ostrowskiego. Warunkiem przyznania odznaki jest udział w określonej dla

danego stopnia liczbie wycieczek (2 dla stopnia brązowego, 5 dla srebrnego i 7 dla złotego) oraz zwiedzenie określonej liczby obiektów krajoznawczych (5 dla stopnia brązowego, 15 dla srebrnego i 30 dla złotego) podczas każdej z tych wycieczek. Dodatkowo dla stopnia srebrnego należy zwiedzić skansen w Nowogrodzie, a dla stopnia złotego opracować samodzielnie trasę wycieczki po zwiędzanym terenie lub wykonać pracę dokumentacyjną związaną tematycznie z terenem zdobywania odznaki. Odznaka jest okrągła o średnicy 30 mm, a jej motywem jest wycinanka kurpiowska i znak organizacyjny PTTK w części centralnej. Odznakę weryfikuje i przyznaje Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa – Regionalna Pracownia Krajoznawcza PTTK w Warszawie przy Stołecznym Oddziale Wojskowym PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://warszawa.rpk.pttk.pl/materials/kurpie.pdf>

Odznaka Regionalna PTTK *Przyjaciel Ziemi Chełmońskiego*

Odznakę ustanowił w 1978 r. Zarząd Oddziału PTTK w Grodzisku Mazowieckim na wniosek Klubu PTTK Miłośników Ziemi Chełmońskiego w Brwinowie. W 2000 r. odznakę przejął Oddział PTTK w Żyrardowie. Celem odznaki jest popularyzacja regionu, w którym żył i tworzył Józef Chełmoński – wybitny polski malarz. Odznaka jest

jednostopniowa, a warunkiem jej przyznania jest odbycie 3 wycieczek (np. pieszych, kolarskich lub motorowo-samochodowych) przebiegających w okolicach miejsc, w których żył i tworzył Józef Chełmoński (wskazano 5 przykładowych tras), oraz poznanie twórczości Chełmońskiego

przez odwiedzenie 3 z 5 wskazanych muzeów. Odznaka ma kształt nieregularny o wymiarach 30 × 35 mm, a jej motywem jest dąb z okolic Kuklówki. Autorem znaku graficznego jest inż. Jan Grudziński.

Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Żyrardowie.

Regionalna Odznaka Krajoznawczo-Turystyczna PTTK Sympatyk Otwocka

srebrny, złoty, duży brązowy, duży srebrny, duży złoty i jubileuszowy). Odznakę w stopniu popularnym i jubileuszowym można zdobywać od 8., a pozostałe – od 10. roku życia. Warunkiem przyznania odznaki w stopniu popularnym jest przejście trasy obowiązkowej po Otwocku; na stopnie wyższe – odbycie odpowiedniej liczby wycieczek organizowanych przez Oddział PTTK w Otwocku bądź odbytych samodzielnie i zwiedzenie odpowiedniej liczby obiektów z listy stanowiącej załącznik do regulaminu. Odznakę w stopniu jubileuszowym można też zdobyć, uczestnicząc w Zlocie Sympatyków Otwocka. Motywem odznaki (poza jubileuszową) jest stylizowany rysunek charakterystycznego dla okolic Otwocka lasu sosnowego oraz herb miasta – pół białego orła na czerwonym tle w lewej części tarczy i pół kielicha aptekarskiego ze stojącym w nim wężem Eskulapa na żółtym tle w prawej części tarczy; całość zwieńczona koroną. Odznaka w stopniu popularnym jest typu buton o średnicy 39 mm, stopnie małe mają wymiary 24 × 14 mm z wystającą z lewej strony tarczą herbową Otwocka, a stopnie duże – wymiar 27 × 31 mm z wystającą z lewej strony tarczą herbową Otwocka. Stopień jubileuszowy jest projektowany odrębnie dla każdego wydania z zaznaczeniem liczby lat od nadania praw miejskich (80, 85, ...). Autorem regulaminu i znaku graficznego odznaki jest Zbigniew Wiliński. Znak stopnia jubileuszowego z 1996 r. zaprojektował Włodzimierz Majdewicz, a z 2001 r. – Paweł Ajdacki. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Otwocku.

Odznaka została wprowadzona w życie w 1980 r. przez Zarząd Oddziału PTTK im. Michała Elwiro Andriollego w Otwocku, a jej celem jest popularyzacja walorów krajoznawczych Otwocka i okolic oraz atrakcji przyrodniczych Mazowieckiego Parku Krajobrazowego. Odznakę ustanowiono jako trzystopniową (stopnie brązowy, srebrny i złoty). W 1984 r. dodano stopnie duże (brązowy, srebrny i złoty), a w 1989 r. w sposób formalny wprowadzono stopień popularny, który nieoficjalnie funkcjonował od 1983 r. jako plastikowe powtórzenie stopni wykonanych z metalu. W lipcu 1995 r., z okazji 80. rocznicy uzyskania przez Otwock praw miejskich, wprowadzono stopień jubileuszowy. W 2000 r. stopień ten na stałe wprowadzono do regulaminu odznaki, przyznawany jest co pięć lat. Obecnie odznaka jest ośmiostopniowa (stopnie: popularny, brązowy,

Turystyczna Odznaka Zawkrza

Odznakę ustanowił w 1981 r. Zarząd Oddziału PTTK w Mławie. W 2005 r. odznakę przejęło Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy oraz walorów turystyczno-krajoznawczych ziemi zawkrzeńskiej. Odznaka jest dwustopniowa. Warunkiem jej przyznania jest odbycie odpowiedniej liczby wycieczek (5 na stopień srebrny i 10 na stopień złoty), zwiedzenie odpowiedniej liczby miejscowości oraz innych

obiektów krajoznawczych (po 5 na każdy stopień z 16 wskazanych regulaminem), a także przebycie pieszo bądź na nartach czerwonego szlaku walk wrześniowych. Dodatkowo na stopień srebrny należy zwiedzić Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie, a na stopień złoty inne muzeum lub izbę regionalną z terenu zdobywania odznaki. Odznaka ma kształt owalny o wymiarach 30 × 25 mm, a jej motywem jest Lelewełówka – drewniany budynek dawnego spichrza z XVIII w., obecnie obiekt mieszkalny – zwany tak od nazwiska właścicieli, rodziny Lelewełów. Odznakę weryfikuje i przyznaje Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa – Regionalna Pracownia Krajoznawcza PTTK w Warszawie przy Stołecznym Oddziale Wojskowym PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://warszawa.rpk.pttk.pl/materials/zawkrze.pdf>

Odznaka Krajoznawcza Ziemi Radomskiej

Odznakę ustanowił w 1982 r. Zarząd Wojewódzki PTTK w Radomiu jako Krajoznawczą Odznakę Województwa Radomskiego. Celem odznaki jest popularyzacja walorów krajoznawczych ziemi radomskiej, jej zabytków, pomników przyrody, śladów przeszłości i dnia dzisiejszego. Odznaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać

po ukończeniu 10. roku życia podczas wycieczek pieszych, rowerowych, narciarskich lub motorowych. Warunkiem jej zdobycia jest udokumentowane zwiedzenie odpowiedniej liczby ze 113 miejscowości i obiektów wyszczególnionych w załączniku. Na stopień brązowy należy zwiedzić 15 miejsc, na srebrny – kolejne 25, a na złoty – następne 40. Odznaka jest prostokątem o wymiatach 27 × 36 mm i przedstawia, a jej motywem jest kontur dawnego województwa radomskiego z wpisaną igłą kompasu na linii północ-południe. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział Miejski PTTK w Radomiu.

regulamin: <http://www.radom.pttk.pl/index.php/okzr>

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza PTTK Młodzi Silni Weseli

Odznakę ustanowiło w 1984 r. Koło PTTK nr 24 „Młodzi Silni Weseli”, dawniej przy 108. Grunwaldzkiej Drużynie Harcerskiej „Dreptaki” im. prof. Romana Kobendzy w Warszawie, w celu zachęcenia społeczeństwa do uprawiania turystyki kwalifikowanej, poznawania kraju ojczystego, jego historii, kultury, współczesnego

dorobku oraz piękna krajobrazu i przyrody. Regulamin odznaki znówelizowano w grudniu 2004 r. i jego nowe zasady obowiązują od 1 stycznia 2005 r. Odznaka jest czterostopniowa i można zdobywać ją po ukończeniu 10. roku życia na wycieczkach różnych dyscyplin turystyki kwalifikowanej. Warunkiem uzyskania odznaki jest zdobycie odpowiedniej liczby punktów za zwiedzanie obiektów krajoznawczych (na stopień popularny – 200 punktów i 34 obiekty, na brązowy – 300 punktów i 64 obiekty, na srebrny – 500 punktów i 117 obiektów, a na złoty – 750 punktów i 169 obiektów). Do uzyskania odznaki w każdym ze stopni wymagane jest również

spełnienie warunków dodatkowych w postaci zdobycia odznak turystyki kwalifikowanej i odznak regionalnych nowych lub w wyższych niż już posiadane stopniach. Odznaka jest okrągła o średnicy 31 mm. Jej motywem jest stylizowany turysta w turystycznym obuwie z kogucim ogonem i charakterystycznym grzebieniem na głowie, który zniósł właśnie złote jajo. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Kapituła Odznaki „Młodzi Silni Weseli” działająca w Oddziale Wolskim PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_omsw.html

Kolarska Regionalna Odznaka Turystyczna Rowerem przez Lasy Otwockie

Odznakę ustanowił w 1985 r. Zarząd Klubu Turystyki Kolarskiej „Wędrówek”, działającego przy Oddziale PTTK im. Michała Elwiro Andriollego w Otwocku. Celem odznaki jest poznanie piękna regionu otwockiego oraz walorów przyrodniczych i krajoznawczych Borów Nadwiślańskich. Odznaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać od 10. roku życia podczas wycieczek kolarskich. Warunkiem przyznania odznaki jest

zdobycie odpowiedniej ilości punktów na wycieczkach, rajdach i innych imprezach, podczas których dzienny przejazd na rowerze wyniósł ponad 15 km, oraz zwiedzenie określonej liczby miejscowości z 30 wyszczególnionych w regulaminie odznaki. Na stopień brązowy odznaki należy zdobyć 100 punktów i zwiedzić 5 miejscowości, na srebrny – 300 punktów i 10 miejscowości, a złoty – 500 punktów i 15 miejscowości. Odznaka ma wymiary 37 × 20 mm, a jej motywem jest duże rowerowe koło zębate z łańcuchem z nazwą odznaki w tle i symbolicznie odwzorowanymi sosnami w lewej części odznaki. Autorem regulaminu i wzoru graficznego odznaki jest Zbigniew Wiliński. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Otwocku.

Odznaka PTTK Indywidualny Rajd Pieszy Dokoła Polski

Odznakę ustanowił w 1986 r. Zarząd Oddziału PTTK im. Michała Elwiro Andriollego w Otwocku.

Regulamin odznaki został zmieniony w 1998 r. Celem odznaki jest zmobilizowanie turystów do nie lada wyczynu turystycznego, jakim jest pokonanie trasy wzdłuż granic Polski. Odznaka ma cztery równoważne stopnie, które odpowiadają kolejnym odcinkom granicy kraju: odcinek I – południowy, odcinek II – zachodni, odcinek III – północny i odcinek IV – wschodni. Odznakę na terenach nizinnych może zdobywać każdy, kto ukończył 10., a na obszarach górskich – 12. rok

życia. Podstawą przyznania odznaki jest przejście wyznaczonych odcinków, które można dzielić na 6 etapów. Przejście etapu musi być nieprzerwaną wędrówką. Każdy odcinek musi się zaczynać i kończyć w punktach wyznaczonych regulaminem odznaki. Odznaka ma kształt konturu Polski o wymiarach 32 × 31 mm z logo PTTK w lewym

górnym rogu. Motywem odznaki jest jej tytuł na odpowiednim tle: zielonym (odcinek południowy), czarnym (odcinek zachodni), niebieskim (odcinek północny) i czerwonym (odcinek wschodni). Autorem regulaminu i znaku graficznego odznaki jest Zbigniew Wiliński. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Otwocku.

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza Szlakami 19. Pułku Ułanów Wołyńskich

Odznakę ustanowił w 1994 r. Klub Przodowników Turystyki Pieszkiej im. Anieli Michalskiej z inicjatywy Sekcji Miłośników Kawalerii. Celem odznaki jest upamiętnienie działań i miejsc związanych z historią 19. Pułku Ułanów Wołyńskich im. gen. Edmunda Różyckiego, Jazdy Ochotniczej mjr. Feliksa Jaworskiego oraz wszystkich jednostek jazdy wołyńskiej, której tradycje 19. Pułk kontynuował i uosabiał. Odznaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać podczas wycieczek pieszych, rowerowych, konnych, autokarowych i motorowych po

ukończeniu 10. roku życia. Odznakę można zdobywać na terenach związanych historycznie z dziejami Pułku i jego poprzedników, zarówno na terenie Polski, jak i poza jej obecnymi granicami. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie minimum 10 miejscowości spośród 129 wymienionych w wykazie i odbycie 3 wycieczek. Odznaka jest kształtu owalnego o wymiarach 28 × 35 mm. Jej motywem jest orzełek z czapki ułana na tle podkowy oraz proporczyk 19. Pułku Ułanów Wołyńskich – w barwie granatowej z białym klinem. Autorami regulaminu są Włodzimierz Majdewicz, Antoni Fedorowicz i Franciszek Rataj. Znak graficzny odznaki zaprojektował Włodzimierz Majdewicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Klub Przodowników Turystyki Pieszkiej im. A. Michalskiej przy Oddziale Stołecznym PTTK w Warszawie.

regulamin: http://ktpz.pttk.pl/regulaminy/reg_ulanow.php

Odznaka Krajoznawcza Miłośnik Ziemi Wareckiej

Odznakę ustanowił w 1995 r. Zarząd Oddziału PTTK w Warce dla uczczenia 50. rocznicy powstania Oddziału. Celem odznaki jest popularyzacja walorów turystyczno-krajoznawczych Warki i jej okolic. Odznaka jest jednostopniowa i można zdobywać ją podczas wycieczek w dowolnej

dyscyplinie turystyki kwalifikowanej po ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest odbycie jednodniowej wycieczki pieszej po jednym ze znakowanych szlaków turystycznych biegnących przez Warcę, wzięcie udziału w 2 imprezach turystyki kwalifikowanej organizowanych na ziemi wareckiej, zwiedzenie Warki i 10 miejscowości wybranych z 23 wymienionych w spisie załączonym do regulaminu. Odznaka ma kształt zaokrąglonego prostokąta o wymiarach 15 × 30 mm, a jej motywem jest kapliczka na ul. Franciszkańskiej w Warce. Autorem znaku graficznego jest Włodzimierz Majdewicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Warce.

Odnaka Turystyczno-Krajoznawcza PTTK *Bitwa Warszawska 1920 r.*

Odnakę ustanowił w 1998 r. Oddział PTTK Praga Południe im. Zygmunta Glogera i jest kontynuacją Regionalnej Odznaki Pieszej i Kolarskiej Bitwa Warszawska 1920, zdobywanej w latach 1990–1997. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy o jednej z największych bitew w dziejach świata, która rozegrała się na przedpolach Warszawy w dniach 13–25 sierpnia 1920 r. i miała ogromne znaczenie w obronie niepodległości Polski. Odnaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 8. roku życia podczas wycieczek turystycznych i krajoznawczych. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie

minimum 10 obiektów – miejsc pamięci narodowej związanych z bitwą i działaniami przyfrontowymi (głównie na terenie województw mazowieckiego, podlaskiego i lubelskiego). Równoważne z zaliczeniem jednego obiektu jest odwiedzenie muzeum (działu muzeum) poświęconego Bitwie Warszawskiej 1920 r., udział w imprezie związanej z bitwą, pokonanie trasy o długości minimum 5 km po terenach związanych z przebiegiem bitwy lub zorganizowanie imprezy turystycznej, wystawy czy opracowanie publikacji związanej z bitwą. Odnaka o wymiarach 25×37 mm ma kształt tarczy i przedstawia i przedstawia godło państwowe – Orła Białego – nad Syreną (herb Warszawy) i liściem dębu. Odnaka przyznawana honorowo ma biało-czerwoną podkładkę. Autorem regulaminu jest Andrzej Kowalski, a znaku graficznego – Włodzimierz Majdewicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK Warszawa Praga.

regulamin: http://www.treplub.waw.pl/historia/Odz_BW1920r.htm

Odnaka Turystyczno-Krajoznawcza *Śladami Fryderyka Chopina*

Odnakę ustanowił w 1999 r., w roku uroczystych obchodów 150. rocznicy śmierci Fryderyka Chopina, Klub Przewodników Turystyki Pieszej im. A. Michalskiej przy Oddziale Śródmieście im. Aleksandra Janowskiego w Warszawie oraz Towarzystwo im. Fryderyka Chopina w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja miejsc związanych bezpośrednio i pośrednio z kompozytorem. W 2010 r., z okazji 200. rocznicy urodzin Fryderyka Chopina, ustanowiono II stopień odznaki. Pierwszy stopień można zdobywać podczas dowolnych wycieczek po ukończeniu 7. roku życia.

Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie minimum 10 obiektów z 34 podanych w załączniku do regulaminu. Ze względu na szczególny charakter odznaki warunkiem dodatkowym jest wysłuchanie koncertu, na którego repertuar składają się kompozycje Chopina. Warunkiem zdobycia II stopnia jest posiadanie odznaki I stopnia oraz zwiedzenie trzech miejsc, wybranych z 25 wyszczególnionych w załączniku do regulaminu II stopnia. Miejsca te położone są na terenie Europy i związane z bytnością Chopina. Odnaka I stopnia ma kształt dwóch przenikających się kół i wymiary 26 × 35 mm. W górny okrąg wpisano głowę Fryderyka Chopina, a w dolny – nazwę odznaki. Odnaka II stopnia ma wymiary 24 × 34 mm, a jej motywem jest głowa Chopina oparta na tarczy z podpisem kompozytora. Autorami regulaminu są Monika Pszczółkowska, Włodzimierz Majdewicz i Maciej Wdowicki, a znak graficzny zaprojektował Włodzimierz

Majdewicz. Odnakę I stopnia przyznają Referaty Weryfikacyjne OTP PTTK na terenie całej Polski. Drugi stopień odznaki, „Śladami Fryderyka Chopina”, weryfikuje i przyznaje Referat

Weryfikacyjny OTP przy Komisji Turystyki Pieszej Oddziału Stołecznego PTTK w Warszawie. regulamin: <http://www.stolecznypttk.pl/pl/galeria/?str=podstrona5-1207397016&szpalt=1>

Odnaka Krajoznawcza *Miłośnik Ziemi Węgrowskiej*

Odnakę ustanowił w 2002 r. Zarząd Oddziału PTTK w Węgrowie dla uczczenia 35. rocznicy powstania Oddziału. Celem odznaki jest promowanie i popularyzacja miasta Węgrowa i okolic, jego tradycji historycznych, walorów krajoznawczych i turystycznych. Odnaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać w dowolnej dyscyplinie turystyki po ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem przyznania odznaki jest odbycie jednodniowej wycieczki po jednym ze znakowanych szlaków

turystycznych biegnących przez ziemię węgrowską, wzięcie udziału w dwóch imprezach turystyki kwalifikowanej organizowanych na terenie ziemi węgrowskiej, zwiedzenie Węgrowa i 10 miejscowości wybranych z 20 wyszczególnionych w załączonym do regulaminu wykazie. Odnaka ma kształt tarczy z logo PTTK z wkomponowanym w lewym górnym rogu herbem Węgrowa: w żółtej tarczy niedźwiedź brunatny z uniesioną prawą przednią łapą, nad niedźwiedziem trzy czarne rogi myśliwskie w srebrnych okuciach w układzie w rozstrój. Odnaka ma wymiary 21 × 31 mm. Autorami regulaminu są Danuta Grodzka, Barbara Grzeszek i Wojciech Grej. Twórcą znaku graficznego jest Andrzej Giers. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Węgrowie.

regulamin: <http://www.pttkwegrow.nlot.nazwa.pl/pl/site/pttkwegrow-70.html>

Odnaka Turystyczna *Poznajemy Diecezję Radomską*

Odnakę ustanowił w 2002 r. Oddział Miejski PTTK w Radomiu z inicjatywy Komisji Turystyki Motorowej „Wicher”. Celem odznaki jest poznanie sanktuariów diecezji radomskiej, posiadających ukoronowane obrazy, przybliżenie postaci ks. Jana Wiśniewskiego – patrona

Oddziału, poznanie zespołu budownictwa sakralnego znajdującego się na terenie Muzeum Wsi Radomskiej. Odnaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać podczas dowolnych wycieczek. Warunkiem przyznania jest zwiedzenie 16 miejscowości wskazanych regulaminem. Odnaka jest prostokątna o wymiarach 28 × 38 mm. Motywem odznaki jest widok neogotyckiej katedry Opieki Najświętszej Marii Panny w Radomiu. Odnakę weryfikuje i przyznaje Komisja Turystyki Motorowej „Wicher” przy Oddziale Miejskim PTTK w Radomiu.

regulamin: <http://www.radom.pttk.pl/index.php/diecezja>

Odnaka Krajoznawcza Szlakiem Miejsc Kultu Religijnego na Mazowszu

Odnakę ustanowił w 2004 r. Klub Przewodników Turystyki Pieszej im. A. Michalskiej przy Oddziale Śródmieście PTTK im. A. Janowskiego w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja miejsc kultu religijnego na Mazowszu. Odnaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać podczas dowolnych wycieczek po ukończeniu 10.

roku życia. Warunkiem przyznania odznaki jest odwiedzenie minimum 10 miejsc kultu religijnego z 55 wymienionych w załączniku do regulaminu. Odnaka ma kształt owalny o wymiarach 32 × 42 mm. Motyw przedstawia krzyż łaciński z czterema zbiegającymi się w skrzyżowaniu jego ramion strzałkami kierunkowymi szlaku pieszego w kolorze: czerwonym, żółtym, zielonym i niebieskim. Autorem regulaminu jest Bernard Edward Malinowski, a znak graficzny zaprojektował Włodzimierz Majdewicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział Stołeczny PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://www.stolecznypttk.pl/pl/galeria/?str=podstrona5-1207397016&szpalt=1>

Odnaka Krajoznawcza Szlakiem Cmentarzy Wojennych

Odnakę ustanowił w 2004 r. Oddział PTTK im. Michała Elwiro Andriollego w Otwocku. Celem odznaki jest zachęcenie szerokich kręgów młodzieży, dzieci i dorosłych do uprawiania różnych form turystyki, zainteresowania ich historią regionu i Polski, poznanie cmentarzy wojennych jako swoistej pamiętki po minionych wydarzeniach historycznych. Odnaka jest pięciostopniowa. Warunkiem zdobycia odznaki jest zwiedzenie odpowiedniej dla danego stopnia liczby cmentarzy wojennych, za które uznawane są

cmentarze wojenne, kwatery wojenne bądź pojedyncze mogiły na cmentarzach wyznaniowych, komunalnych lub poza nimi, w których spoczywają żołnierze armii regularnej (bez względu na to, w szeregach jakiej walczyli armii) lub żołnierze z działających czynnie oddziałów partyzantycznych (bez względu na przynależność organizacyjną). Odnaka jest typu buton o średnicy 20 mm. Motywem odznaki jest order Virtuti Militari. Stopień popularny ma białe tło i obwódkę. Stopnie brązowy, srebrny i złoty mają tło biało-czerwone (w poziomie), a na obwodzie w części górnej i dolnej barwę brązową dla stopnia brązowego, szarą – srebrnego i żółtą – złotego. W stopniu dużym złotym tłem jest niebieska wstążka orderowa z czarnymi paskami, a obwódka jest biała. Regulamin i znak graficzny odznaki opracował Paweł Ajdacki. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK w Otwocku.

Odnaka Krajoznawcza Ziemi Piaseczyńskiej

Odnakę ustanowił w 2004 r. Oddział PTTK w Piasecznie. Celem odznaki jest pogłębienie znajomości historii, zabytków kultury i przyrody oraz walorów krajoznawczych ziemi piaseczyńskiej (powiatu piaseczyńskiego). Odnaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać po

ukończeniu 7. roku życia. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie minimum 46 obiektów krajoznawczych ze 102 ujętych w kanonie krajoznawczym, w tym 20 z 46 zabytków architektury, 10 z 22 muzeów i miejsc pamięci narodowej, 10 z 21 obiektów przyrodniczych oraz 6 z 13 innych obiektów krajoznawczych. Obowiązkowo należy zwiedzić zamek w Czersku. Odnaka jest okrągła o średnicy 35 mm. Motywem odznaki jest wieża bramna zamku w Czersku. Autorem regulaminu i znaku graficznego odznaki jest Stanisław Hofman. Po likwidacji Oddziału PTTK w Piasecznie odznakę przejął i weryfikuje Oddział PTTK w Otwocku.

Odnaka Krajoznawcza Ziemi Płockiej

Odnakę ustanowiła w 2004 r. Komisja Krajoznawcza Oddziału Miejskiego PTTK w Płocku. Jej celem jest popularyzacja walorów turystyczno-krajoznawczych ziemi płockiej przez poznanie zabytków, przyrody, ciekawych miejsc i obiektów krajoznawczych. Odnaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby obiektów krajoznawczych i przejście tras turystycznych. Na stopień brązowy należy odwiedzić 8 miejsc i przejść 10 km dowolnego szlaku, srebrny – zwiedzić 12 obiektów i przejść niebieski szlak

Płock – Gostynin, a złoty – odwiedzić 14 obiektów i przejść jeden ze szlaków: żółty Dobrzyków – Duninów lub zielony Gąbin – Jezioro Skrzynki. Odnaka ma średnicę 50 mm i przedstawia widok Płocka na wysokim brzegu Wisły. Stopień srebrny ma umieszczony w prawym górnym polu odznaki herb Płocka (na czerwonej tarczy herbowej widnieje w części dolnej mur obronny z otwartą bramą, a w górnej – zwieńczony złotym krzyżem fronton katedry z czarną rozetą i dwiema wieżami ze stożkowymi niebieskimi dachami ozdobionymi złotymi kulami). Stopień złoty ma herb powiatu płockiego (dwudzielny orzeł mazowiecko-płocki ze złotą literą P na piersi nawiązujący do herbu książęcego Mazowsza Płockiego – półorzeł srebrny, czyli biały, oraz do herbu województwa płockiego – półorzeł czarny). Autorem regulaminu jest Tadeusz Zombirt, a znaku graficznego – Marek Kamiński. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddziałowa Komisja Krajoznawcza Oddziału Miejskiego PTTK w Płocku.

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza *Miłośnik Puszczy Kozienickiej*

Odznakę ustanowiły w 2005 r. Zarząd Oddziału Miejskiego PTTK im. ks. J. Wiśniewskiego w Radomiu i Mazowiecki Zespół Parków Krajoznawczych z siedzibą w Otwocku. Odznaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać na terenie Puszczy Kozienickiej i jej najbliższego otoczenia, podczas wycieczek pieszych i rowerowych. Warunkiem uzyskania odznaki jest przejście lub przejechanie na rowerze 30 lub 50 km (stopień brązowy), 50 lub 70 km (srebrny) i 70 lub 100 km (złoty) z 440,5 km (piesze) lub 355,3

km (rowerowe) wskazanych znakowanych szlaków turystycznych. Dodatkowo należy zwiedzić 7+12+18 pomników przyrody, 3+5+7 miejsc martyrologii, 3+5+7 miejscowości z 15 wskazanymi, 1+2+2 muzeów z 5 wskazanymi oraz 3+5+7 rezerwatów przyrody z 15 wskazanymi w regulaminie odznaki. Odznaka jest okrągła o średnicy 35 mm. Motywem znaku są, obok logo Kozienickiego Parku Krajoznawczego, zwierzęta charakterystyczne dla Puszczy Kozienickiej: bóbr (stopień brązowy), bocian biały (srebrny) i żółw błotny (złoty). Autorami regulaminu są Andrzej Rokiciński i Zdzisław Galas, a znaku graficznego – dr inż. Marek Krzemiński i Andrzej Rokiciński. Odznakę weryfikuje Zespół ds. Kozienickiego Parku Krajoznawczego w Pionkach i Oddział Miejski PTTK w Radomiu.

regulamin: <http://radom.pttk.pl/index.php/milosnik-puszczy-kozienickiej>

Odznaka Krajoznawcza im. *Józefa Mikulskiego*

Odznakę ustanowił w 2005 r. Zarząd Oddziału PTTK „Podlasie” w Siedlcach. Odznaka jest wyróżnieniem turysty za znajomość powiatu siedleckiego i okolicznych powiatów: garwolińskiego, łosickiego, łukowskiego, mińskiego, sokolowskiego i węgrowskiego oraz za znajomość historii, tradycji, zabytków, kultury, osiągnięć i perspektyw rozwoju, przyrody, walorów turystycznych i krajoznawczych, zwłaszcza obiektów związanych z działalnością profesora Józefa Mikulskiego – pierwszego Prezesa Oddziału PTTK w Siedlcach. Odznaka jest dwustopniowa.

Odznakę można zdobywać po ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem jej przyznania jest zwiedzenie 20 (srebrny) i 40 (złoty) obiektów krajoznawczych. Odznaka jest okręgiem o średnicy 26 mm z tarczą herbową w lewym górnym polu odznaki. Motywem odznaki jest kwiat grzybienia białego na niebieskiej wstędze rzeki. W przypadku stopnia srebrnego przedstawiono herb Siedlec (na czerwonym polu zbrojny rycerz na srebrnym rumaku, trzymający w prawej ręce uniesiony miecz, a w lewej – błękitną tarczę z podwójnym złotym krzyżem; pod przednimi kopytami rumaka widnieje biały mur forteczny z trzema basztami, z których środkowa jest wyższa), a złotego – herb województwa mazowieckiego (na czerwonym polu biały orzeł o złotych szponach i dziobie). Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK „Podlasie” w Siedlcach.

regulamin: <http://www.pttkiedlce.pl/index.php?id=112>

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza *Szlakiem Henryka Sienkiewicza*

Odznakę ustanowił w 2005 r. Klub Przewodników Turystyki Pieszej im. A. Michalskiej przy Oddziale Stołecznym im. A. Janowskiego w Warszawie. Celem odznaki jest zapoznanie z życiem Henryka Sienkiewicza (1846–1916), pisarza noblisty, ale także inicjatora wielu akcji społecznych. Odznaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać podczas dowolnych wycieczek po

ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem przyznania odznaki jest odwiedzenie 6 z 17 miejsc rodzinnych, 1 z 3 muzeów, 1 z 5 uzdrowisk, 4 z 16 miejscowości związanych z Kasą Literacką „Powodzianom” oraz 6 z 18 miejscowości związanych z peregrynacjami literackimi Henryka Sienkiewicza po Polsce. Odznaka jest okrągła o średnicy 40 mm, a jej motywem jest odwzorowanie Ameryki Północnej, Afryki i Europy – kontynentów, po których podróżował Henryk Sienkiewicz. Autorem regulaminu i znaku graficznego odznaki jest Kazimierz Lach. Odznakę weryfikuje i przyznaje Referat Weryfikacyjny KTP Oddziału Stołecznego PTTK w Warszawie.

regulamin: http://ktpzg.pttk.pl/regulaminy/reg_sienkiewicz.php

Pielgrzymia Odznaka Krajoznawcza *Śladami Jana Pawła II*

Odznakę ustanowił w 2005 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z inicjatywy młodzieży Koła PTTK nr 24 „Młodzi Siłni Weseli”, dawniej przy 108. Grunwaldzkiej Drużynie Harcerskiej „Dreptaki” im. prof. Romana Kobendzy w Warszawie. Celem odznaki jest zachęcanie społeczeństwa do uprawiania turystyki kwalifikowanej podczas wędrówek do miejsc związanych z osobą Karola Wojtyły (1920–2005), poznawania kraju ojczystego,

jego przyrody, historii, kultury i tradycji, współczesnego dorobku. Z dniem 16 października 2006 r. odznakę rozszerzono, ustanawiając stopień honorowy przyznawany według odrębnego regulaminu. Odznaka jest obecnie dziewięciostopniowa (stopnie: popularny, mały brązowy, mały srebrny, mały duży, duży srebrny, duży złoty, wielki, za wytrwałość i honorowy). O odznakę może się ubiegać każdy, kto ukończył 7 lat. Warunkiem uzyskania odznaki jest odwiedzenie miejsc i obiektów związanych z osobą Karola Wojtyły (Jana Pawła II) w liczbie określonej regulaminem. Wyznaczono trzy kategorie: 1. – miejsca związane z patronem odznaki (związane z życiem Karola Wojtyły, w tym upamiętnione pomnikiem lub tablicą; odwiedzane przez Jana Pawła II podczas pielgrzymek do ojczyzny; odwiedzane przez Jana Pawła II poza granicami Polski), 2. – obiekty związane z patronem odznaki (sanktuaria – miejsca szczególnego kultu Jezusa Chrystusa, Matki Bożej lub świętych; zabytkowe obiekty sakralne; obiekty sakralne wybudowane po II wojnie światowej; kapliczki i krzyże przydrożne, których wybudowanie wiąże się ze szczególnym wydarzeniem; muzea sakralne; pomniki przyrody, jaskinie,

kopalnie, wywierzyska itp.; miejsca pamięci narodowej; cmentarze) i 3. inne obiekty (pomniki Jana Pawła II; Dęby Papieskie; parki, skwery, ulice i place, wystawy oraz inne obiekty poświęcone Janowi Pawłowi II; szkoły i inne obiekty im. Jana Pawła II, obiekty sakralne innych wyznań). Warunkiem dodatkowym zdobycia odznaki jest uzyskanie odpowiedniej liczby punktów według regulaminu dowolnej odznaki turystyki kwalifikowanej. Odznaka popularna i mała mają średnicę 30 mm. Motywem stopnia popularnego jest herb papieski, a małych – popiersie Jana Pawła II w infule na głowie i pastorałem w ręce na tle liter PTTK. Odznaka duża ma średnicę 30 mm, a odznaka wielka jest prostokątna o wymiarach 30 x 28 mm. Motywem tych odznak jest głowa

Jana Pawła II w piusce na tle liter PTTK, przy czym w odznace wielkiej w literę K wkomponowana jest róża wiatrów, której środek stanowi kryształek cyrkonii. Odznaki za wytrwałość i honorowa mają kształt elipsy o wymiarach 37 x 23 mm, a ich motywem również jest głowa Jana Pawła II w piusce, ale tym razem na tle mapy świata. W stopniu za wytrwałość w miejscu Polski wkomponowany jest mały rubin, a w stopniu honorowym w miejscu Chin i Rosji wkomponowany jest wielki rubin. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział Wolski PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/pokjp2/reg_pokjp2.html

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza im. księdza Jerzego Popiełuszki Zło Dobrem Zwyciężaj

Odznakę ustanowił w 2006 r. Zarząd Oddziału Żoliborskiego PTTK w Warszawie z inicjatywy Oddziałowej Komisji Turystyki Pieszej. Celem odznaki jest nie tylko zapoznanie turystów z miejscami, w których przebywał ksiądz Jerzy Popiełuszko, ale również odnajdywanie nowych, poświęconych mu miejsc, ich utrwalanie i dokumentowanie. Odznaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 8. roku

życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest uzyskanie 50 punktów za zwiedzenie miejsc urodzenia, męczeństwa i wiecznego spoczynku, muzeów, izb pamięci, parafii, w których pracował, oraz kościołów, w których odprawiał msze za ojczyznę, oraz za pomniki, tablice pamiątkowe, obrazy, ulice, place, instytucje noszące imię Księdza Jerzego. Odznaka ma kształt Polski z wpisanym w jej kontur tytułem odznaki, portretem księdza Jerzego oraz logo Oddziału Żoliborskiego PTTK w Warszawie. Odznaka ma wymiary 39 x 35 mm. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK Marymont w Warszawie.

regulamin: https://www.pttk.pl/pttk/przepisy/index.php?co=ro_popielu

Odznaka Krajoznawcza PTTK Znam Parki Narodowe

Odznakę ustanowił w 2006 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w celu zachęcenia społeczeństwa do uprawiania turystyki pieszej i rowerowej podczas zwiedzania polskich parków narodowych. Odznaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. By zdobyć odznakę, należy

zwiedzić określoną regulaminem liczbę obiektów (20 – stopień popularny, 30 – brązowy, 45 – srebrny, 65 – złoty). Warunkiem dodatkowym jest uzyskanie za przejścia piesze lub podczas wycieczek kolarskich 50 punktów podczas 5 wycieczek (stopień popularny), 100 punktów i 10 wycieczek (brązowy), 200 punktów i 15 wycieczek (srebrny) i 300 punktów i 20 wycieczek (złoty). Odznaka jest okrągła o średnicy 25 mm.

Emblemat przedstawia jelenia stojącego na tle dwóch świerków. W odznace popularnej motyw jest monochromatyczny. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział Wolski PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_otkzpn.html

Odznaka Krajoznawcza PTTK Śladami gen. Józefa Sowińskiego

Odznakę ustanowił w 2006 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy i miejsc związanych z życiem i działalnością gen. Józefa Longina Sowińskiego (1777–1831) – wielkiego patrioty, uczestnika powstań narodowych, bohaterskiego obrońcy Reduty Wolskiej w Warszawie. Odznaka jest jednostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 10 lat. Warunkiem

przyznania odznaki jest przejście trasy obowiązkowej na warszawskiej Woli oraz zwiedzenie minimum 10 obiektów i miejscowości z 19 (w tym dwie na terenie Rosji) wymienionych w wykazie stanowiącym załącznik do regulaminu. Odznaka ma kształt tarczy herbowej o wymiarach 40 x 44 mm, która przedstawia popiersie gen. Sowińskiego na tle armaty. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK Śladami gen. J. Sowińskiego działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_oksgenjs.html

Odznaka Turystyki Jaskiniowej

Odznakę ustanowił w 2006 r. Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest zachęcenie szerokiego grona turystów do poznawania jaskiń oraz regionów ich występowania, a także pogłębianie wiedzy o jaskiniach i konieczności ich ochrony oraz propagowanie zasad bezpiecznej turystyki jaskiniowej. Odznaka jest czterostopniowa i zdobywać ją mogą osoby

pełnoletnie; osoby niepełnoletnie muszą zwiedzać jaskinie wraz z osobą pełnoletnią. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej na dany stopień liczby jaskiń i obiektów jaskiniowych położonych na terenie Polski oraz jaskiń udostępnionych turystycznie z przewodnikiem także poza obszarem kraju. Ze względu na występowanie w jaskiniach zimowych kolonii nietoperzy odznakę można zdobywać wyłącznie od początku kwietnia do końca października. Na stopień popularny należy zwiedzić 5 obiektów, brązowy – 10, srebrny – 20, złoty – 30. Odznaka, o wymiarach 55 x 35 mm, wykonana jest z odblaskowego, samoprzylepnego materiału, co umożliwia umieszczenie jej na kasku grotolaza.

Motywem odznaki jest nietoperz w locie. W stopniu popularnym tło jest zielone, brązowym – żółte, srebrnym – białe, a złotym – czerwone. Autorami regulaminu są Agnieszka i Artur Ponikiewscy,

a znak graficzny opracował Paweł Dudzik. Odznakę przyznaje Referat Weryfikacyjny Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://ktj.om.pttk.pl>

Odnaka Turystyczno-Krajoznawcza PTTK *Warszawska Obwodnica Turystyczna*

Odnakę ustanowił w 2007 r. Zarząd Oddziału PTTK Warszawa Praga Południe im. Zygmunta Glogera, w Roku Szlaków Turystycznych PTTK. Celem odznaki jest promowanie turystyki pieszej i kolarskiej na szlakach Warszawskiej Obwodnicy Turystycznej o łącznej długości 236 km. Odnaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 8 lat. Warunkiem przyznania odznaki w stopniu brązowym jest przejście 50 km po Warszawskiej Obwodnicy Turystycznej i zwiedzenie jednej miejscowości z 7 wskazanych. Stopień srebrny otrzymuje się za przejście dalszych 80 km i zwiedzenie 2 kolejnych

miejscowości, a złoty – za przejście pozostałych fragmentów Warszawskiej Obwodnicy Turystycznej i zwiedzenie pozostałych miejscowości. Odnaka jest okrągła o średnicy 35 mm. Jej motyw przedstawia granice Warszawy z zaznaczeniem granicy dzielnicy Praga Południe według podziału administracyjnego miasta z 1994 r., na które nałożone są: biało-czerwona strzałka kompasu i stylizowany herb Warszawy – Syrena. W prawej części odznaki umieszczony jest wychodzący poza obręb odznaki znak czerwonego szlaku pieszego Warszawskiej Obwodnicy Turystycznej. Stopień brązowy ma tło zielone, srebrny – niebieskie, a złoty – białe. Autorem regulaminu jest Andrzej Kowalski, a autorem znaku graficznego – Leszek Białkowski. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddziałowa Komisja Turystyki Pieszej Oddziału PTTK Warszawa Praga Południe.

regulamin: http://www.treplub.waw.pl/Praga/odznaka_WOT_r.htm

Regionalna Odnaka Krajoznawcza PTTK *Szlakiem Zamków, Pałaców i Dworów Mazowsza*

Odnakę ustanowił w 2007 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w celu popularyzacji walorów krajoznawczych, turystycznych i historycznych Mazowsza oraz ocalenie od zapomnienia przynajmniej niektórych zabytkowych obiektów architektury obronnej i rezydencjonalnej w regionie. Odnaka jest

czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Warunkiem zdobycia odznaki jest zwiedzenie odpowiedniej liczby obiektów zaliczonych do pięciu grup tematycznych ujętych w kanonie krajoznawczym odznaki. Grupa I „TOP 10” obejmuje 10 obiektów, II – zamki i ich ruiny (13 obiektów), III – pałace i dwory Mazowsza (180 obiektów), IV – pałace Warszawy (25 obiektów) oraz V – inne obiekty (10 obiektów). Obiektem obowiązkowym do zdobycia stopnia złotego odznaki (o ile nie został zwiedzony wcześniej) jest Muzeum Dworu Polskiego w Pilaszkuwie. Do zdobycia stopnia popularnego należy zwiedzić łącznie 30 obiektów, brązowego – 40, srebrnego – 55,

a złotego – 80. Odnaka o wymiarach 45 × 42 mm ma kształt nieregularny, przedstawiający granice Mazowsza w XVIII w. Motywem jest rycerz w zbroi z tarczą i halabardą, stojący na tle zamku. W górnej części odznaki po lewej stronie

umieszczone jest logo PTTK. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział Wolski PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_rokszzpidm.html

Regionalna Odnaka Krajoznawcza PTTK *Miłośnik Parków Krajobrazowych Mazowsza*

Odnakę ustanowił w 2007 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w celu zachęcenia społeczeństwa do uprawiania różnych dyscyplin turystyki podczas zwiedzania mazowieckich parków krajobrazowych, poznawania Mazowsza, jego historii, kultury i tradycji, współczesnego dorobku oraz piękna krajobrazu i przyrody. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Warunkiem zdobycia odznaki jest poznanie 1 (stopień popularny), 3 (brązowy), 4 (srebrny) i 5 (złoty) z listy 13 parków krajobrazowych. Należy również poznać rezerваты przyrody, pomniki przyrody, ścieżki dydaktyczne i przyrodnicze oraz obiekty krajoznawcze zlokalizowane w tych parkach

krajobrazowych w łącznej liczbie 19 (stopień popularny), 27 (brązowy), 46 (srebrny) i 70 (złoty) obiektów. Poza tym należy uzyskać odpowiednią liczbę punktów według regulaminów odznak turystyki kwalifikowanej, w czasie określonej liczby wycieczek: 50 punktów w czasie 5 wycieczek (stopień popularny), 100 punktów w czasie 10 wycieczek (brązowy), 200 punktów w czasie 15 wycieczek (srebrny) oraz 300 punktów w czasie 20 wycieczek (złoty). Odnaka ma kształt okrągły o średnicy 28 mm. U dołu okrąg oparty jest na prostokącie, w którym umieszczono tytuł odznaki, a z prawej strony – wychodzące poza obręb odznaki logo PTTK. Motywem odznaki są osoblności przyrody. W stopniu popularnym jest to bocian biały na tle granic Mazowieckiego Parku Krajoznawczego, brązowym – jeleń, srebrnym – bóbr, a złotym – konwalia majowa. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Oddział Wolski PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_rokmpkm.html

Mazowiecka Odnaka Krajoznawcza

Odnakę ustanowił w 2007 r. Zarząd Oddziału PTTK Mazowsze w Warszawie. Jej celem jest popularyzacja walorów krajoznawczych Mazowsza i zachęcenie do ich systematycznego poznawania. Odnaka jest pięciostopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu 8. roku życia.

Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie wskazanej liczby obiektów krajoznawczych z Kanonu Krajoznawczego Polski, w części dotyczącej historycznego Mazowsza (łącznie 48 obiektów i Kampinoski Park Narodowy), oraz z listy mazowieckich obiektów krajoznawczych, na której ujęto 110 obiektów sakralnych, 47 zamków, pałaców i dworów, 42 muzea, 48 cmentarzy i miejsc martyrologii, 22 obiekty przyrodnicze, 44 zabytkowe zespoły miejskie i 35 innych obiektów krajoznawczych. Aby zdobyć odznakę w stopniu popularnym, należy zwiedzić 2 obiekty z listy Kanonu Krajoznawczego Polski oraz 15 obiektów

z listy mazowieckich obiektów krajoznawczych; w stopniu brązowym: 3 i 25 obiektów; w stopniu srebrnym: 6 i 50 obiektów; w stopniu złotym: 12 i 70 obiektów; w stopniu złotym z wawrzynem: pozostałe obiekty z listy Kanonu Krajoznawczego Polski i Kampinoski Park Narodowy oraz 100 obiektów z listy mazowieckich obiektów krajoznawczych. Odznaka ma kształt kropli o wymiarach 30 × 35 mm. Motywem odznaki jest mazowiecka rosochata wierzba; u dołu odznaki umieszczony jest napis „PTTK” i poniżej herb Mazowsza – orzeł na czerwonym polu. Stopień popularny jest w metalu złotym z zielonym napisem „PTTK”, brązowy jest w metalu brązowym z fioletowymi literami PTTK, a stopień srebrny – w metalu srebrnym z zielonymi literami PTTK.

Stopnie złoty i złoty z wawrzynem nie zostały jeszcze wybite. Autorem znaku graficznego jest Włodzimirz Majdewicz. Odznakę w stopniach popularnym, brązowym i srebrnym weryfikują i przyznają wszystkie zespoły i referaty weryfikacyjne PTTK na terenie Mazowsza posiadające uprawnienia do weryfikacji Odznaki Krajoznawczej PTTK i Odznaki Turystyki Pieszej. Odznakę w stopniach złotym oraz złotym z wawrzynem weryfikują i przyznają Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa oraz Zespół Weryfikacyjny OK PTTK i Referat Weryfikacyjny OTP przy Oddziale PTTK Mazowsze w Warszawie.

regulamin: http://www.pttk.pl/pttk/odznaki/regulamin_mazowieckiej_odznaki_krajoznawczej.pdf

Odznaka Krajoznawcza Szlakiem zabytków architektury drewnianej w Warszawie

Odznakę ustanowił w 2007 r. Zarząd Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja turystyki i krajoznawstwa oraz systemu odznak PTTK, a w szczególności wiedzy o drewnianych zabytkach architektonicznych w Warszawie. Odznaka jest jednostopniowa i można ją zdobywać niezależnie

od wieku. Warunkiem otrzymania odznaki jest poznanie 10 zabytkowych obiektów architektury drewnianej z 32 ujętych w załączniku do regulaminu. Odznaka jest okrągła o średnicy 40 mm i przedstawia obszar Warszawy w barwach flagi miejskiej (czerwony – część wschodnia, żółty – część zachodnia) z zaznaczonym biegiem Wisły. W części wschodniej Warszawy odwzorowany jest herb miasta – Syrena, a zachodniej – bryła drewnianego kościoła św. Wincentego a'Paulo na cmentarzu Bródnowskim. Regulamin i znak graficzny przygotował Artur Ponikiewski. Odznakę przyznaje Referat Weryfikacyjny Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://kkionz.om.pttk.pl/mati/drewniak.pdf>

Odznaka Krajoznawcza PTTK Serce Serc – Śladami Bolesława Prusa

Odznakę ustanowił w 2007 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z okazji 160. rocznicy urodzin Bolesława Prusa (wł. Aleksander Głowacki, 1847–1912) oraz 120. rocznicy wydrukowania w „Kurierze Codziennym” pierwszego odcinka *Lalki*. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy i miejsc związanych z życiem i działalnością Bolesława Prusa – wybitnego prozaika, nowelisty i publicysty okresu

pozytywizmu, współtwórcy polskiego realizmu, kronikarza Warszawy, myśliciela i popularyzatora wiedzy, społecznika, a także propagatora turystyki pieszej i rowerowej oraz wielkiego przyjaciela dzieci. Odznaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie ustalonej w regulaminie liczby miejscowości, w tym obowiązkowo Hrubieszowa, Nałęczowa i Warszawy (po jednej na każdy stopień) oraz zdobycie wymaganej liczby punktów za poznanie obiektów i zwiedzenie wskazanej liczby miejscowości. Na stopień brązowy należy zwiedzić 3 miejscowości oraz zdobyć 60 punktów, srebrny – 5 miejscowości i 100 punktów, a złoty – 8 miejscowości i 160 punktów. Punktowane jest m.in. przebycie czerwonego Szlaku im. Bolesława Prusa Lublin – Kazimierz Dolny, przebycie Ścieżki Literackiej *Lalki* w Warszawie, zwiedzenie Muzeum Bolesława Prusa

w Nałęczowie, zwiedzenie w Polsce i za granicą miejscowości związanej z życiem i działalnością pisarza, zobaczenie jego pomników oraz obiektów jego imienia, w tym szkół, placów czy ulic. Odznaka ma kształt serca o wymiarach 45 × 40 mm na przywieszce, na której umieszczono nazwy miast najsilniej związanych z postacią Bolesława Prusa: Hrubieszów (stopień brązowy), Nałęczów (srebrny) i Warszawa (złoty). Motywem odznaki jest portret Bolesława Prusa umieszczony między datą narodzin (1847) i śmierci (1912). W lewej części serca umieszczono logo PTTK. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Serce serc – Śladami Bolesława Prusa* powołana przez Oddział Wolski PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okss-sbp.html

Odznaka Krajoznawcza PTTK Śladami Króla Jana III Sobieskiego

jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 10. rok życia. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie ustalonej liczby miejscowości i obiektów oraz zdobycie punktów za ich poznanie. Na stopień popularny należy zwiedzić 5 miast i 15 obiektów, zdobywając 100 punktów, brązowy – 10 miast i 25 obiektów, zdobywając 200 punktów, srebrny – 20 miast i 30 obiektów, zdobywając 300 punktów, a złoty – 30 miast i 50 obiektów, zdobywając 500 punktów. Wymagane miasta i obiekty, zarówno z Polski, jak i spoza jej granic, wyszczególniono w kanonie krajoznawczym. Odznaka ma kształt tarczy rycerskiej zwieńczonej koroną królewską i wymiary 30 × 45 mm. W stopniach brązowym, srebrnym i złotym uwidoczniłoby popiersie Jana III Sobieskiego, stopień popularny zaś jest bez wizerunku króla. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Śladami Króla Jana III Sobieskiego* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_oksks.html

Odnaka Turystyczno-Krajoznawcza Żołnierzy Armii Krajowej Powstańcze Oddziały Specjalne „Jerzyki”

Odnakę ustanowił w 2008 r. Zarząd Oddziału Żoliborskiego PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest zapoznanie turystów z historią żołnierzy Powstańczych Oddziałów Specjalnych „Jerzyki”. Odnaka jest dwustopniowa i może ją zdobywać

każdy, kto ukończył 10 lat. Warunkiem przyznania odznaki I stopnia jest uzyskanie 250, a II stopnia – 500 punktów. Punktacja obejmuje m.in. uczestnictwo w uroczystościach organizowanych przez Stowarzyszenie Żołnierzy AK POS „Jerzyki” oraz poznanie miejsc i obiektów związanych z działalnością formacji. Odnaka I stopnia ma wymiary 36 × 23 mm i kształtem przypomina niemiecki hełm opasany biało-czerwoną opaską powstańczą z napisem „AK JERZYKI”. Odnaka II stopnia jest okrągła o średnicy 40 mm, a jej motywem jest Krzyż Powstańczych Oddziałów Specjalnych „Jerzyki”. Autorem regulaminu i znaku graficznego jest Andrzej Sadowy. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział PTTK Warszawa Praga im. Z. Glogera.

regulamin: https://www.pttk.pl/pttk/odznaki/odznaka_turystyczno_krajoznawcza_zolnierzy_ak_powstancze_oddzialy_specjalne_jerzyki.pdf

Odnaka Krajoznawcza PTTK Miłośnik Ogrodów Zoologicznych

Odnakę ustanowił w 2008 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Jej celem jest zachęcenie społeczeństwa do zwiedzania polskich ogrodów zoologicznych oraz popularyzacja wśród turystów wiedzy i budzenie zainteresowań przyrodniczych. Odnaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki

jest zwiedzenie 4 (stopień brązowy), 6 (srebrny) i 8 (złoty) z listy 19 ogrodów zoologicznych w Polsce. Odnaka ma kształt prostokąta zaokrąglonego na górze i ma wymiary 35 × 40 mm. Motywem odznaki są zwierzęta egzotyczne: żyrafa (stopień brązowy), słoń (srebrny) i lew (złoty). W dolnej partii umieszczono logo PTTK. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Miłośnik Ogrodów Zoologicznych* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okmzoo.html

Odnaka Krajoznawcza Szlakiem Zabytków Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce

Odnakę ustanowił w 2008 r. Oddział Międzuczelniany PTTK w Warszawie z okazji 30. rocznicy wpisania na Listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO pierwszych polskich obiektów. Celem odznaki jest popularyzacja turystyki i krajoznawstwa oraz systemu odznak PTTK, a w szczególności polskich obiektów wpisanych na Listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO. W 2013 r., w związku z wpisaniem na Listę kolejnych polskich obiektów, zaktualizowano regulamin i wprowadzono stopień duży odznaki. Odnaka jest aktualnie pięciostopniowa. Odnakę można zdobywać niezależnie

od wieku. Warunkiem zdobycia odznaki jest poznanie wskazanej liczby polskich obiektów umieszczonych na Liście światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO. Na stopień popularny należy zwiedzić 1 obiekt, brązowy – 3, srebrny – 5, złoty – 7, a na stopień duży – 7 obiektów. Odnaka w stopniach od popularnego do złotego jest okrągła o średnicy 35 mm i opatrzona symbolem UNESCO. Odnaki są w kolorach metalu z wyjątkiem odznaki popularnej, która jest biała z jasnoniebieskim znakiem UNESCO. W stopniu dużym odwzorowany jest kontur Polski z wpisanym wewnątrz znakiem UNESCO. Odnaka w stopniu dużym ma wymiary 34 × 35 mm i wykonana jest z brązowego metalu. Autorami regulaminu oraz wzoru graficznego odznaki są Daniel Kuligowski i Szymon Bijak. Odnakę weryfikują i przyznają zatwierdzone przez Komisję Krajoznawczą ZG PTTK zespoły weryfikacyjne mające prawo nadawania Regionalnej Odznaki Krajoznawczej PTTK.

regulamin: <http://kkionz.om.pttk.pl/files/unesco.pdf>

Odnaka Krajoznawcza PTTK Miłośnik Ogrodów Botanicznych, Arboretów i Palmiarni

Odnakę ustanowił w 2008 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Celem odznaki jest zachęcenie społeczeństwa do zwiedzania polskich ogrodów botanicznych, dendrologicznych, arboretów i palmiarni oraz popularyzacja wiedzy i budzenie zainteresowań przyrodniczych wśród turystów. Odnaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie 10 ogrodów i arboretów oraz 2

palmiarni (stopień brązowy), 15 ogrodów i arboretów oraz 3 palmiarni (srebrny) i 25 ogrodów i arboretów oraz 4 palmiarni (złoty) z listy 29 ogrodów botanicznych, 26 arboretów i ogrodów dendrologicznych oraz 10 palmiarni stanowiącej załącznik do regulaminu. Odnaka ma kształt prostokąta zaokrąglonego na górze i wymiary 33 × 41 mm. Motywem odznaki są rośliny egzotyczne: kaktus (stopień brązowy), drzewko bonsai (srebrny) i palma (złoty). Na dole umieszczono logo PTTK. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Miłośnik Ogrodów Botanicznych, Arboretów i Palmiarni* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okmobaip.html

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza PTTK *Polskie „NAJ”*

Odznakę ustanowił w 2008 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. W 2017 r. dodano dwa najwyższe stopnie. Celem odznaki jest spopularyzowanie walorów krajoznawczych, turystycznych, historycznych oraz współczesnego dorobku Polski, a także ocalenie od zapomnienia polskich „rekordzistów”. Odznaka jest dziesięciostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat, podczas wycieczek dowolnej dyscypliny turystyki kwalifikowanej. Na stopień popularny należy zwiedzić 20, mały brązowy – 25, mały srebrny – 30, mały złoty – 35, duży brązowy – 40, duży srebrny – 45, duży złoty – 50, Wielką Koronę – 55, Specjalną – 60, i Honorową – 65 obiektów, przy czym dla każdego ze stopni należy zaliczyć obiekty co najmniej z trzech grup. Wielką Koronę zdobywa się po odwiedzeniu wszystkich 300 obiektów wymienionych w kanonie krajoznawczym odznaki. Kanon został podzielony na następujące grupy obiektów: najstarsze (91 obiektów), największe (89), najmniejsze (24), najwyższe (28), najdłuższe (25), najgłębsze i najgłębiej położone (7), najwyżej położone (14), inne „naj” (22) – łącznie 300 obiektów. Aby umożliwić zdobycie wszystkich stopni odznaki przez osoby, które

z różnych powodów nie mogły lub obecnie nie są w stanie zaliczyć niektórych obiektów wymienionych w zamkniętym kanonie krajoznawczym odznaki, w 2017 r. wprowadzono dodatkową listę (otwartą) zawierającą 155 obiektów. Odznaka ma kształt konturu Polski z wpisanymi wśród najbardziej charakterystycznymi obiektami „naj” w Polsce: stopień popularny – dąb „Bartek”, mały brązowy – zamek w Malborku, mały srebrny – żaglowiec „Dar Pomorza”, mały złoty – Pałac Kultury i Nauki w Warszawie, duży brązowy ze szmaragdem – maszt radiostacji w Gliwicach, duży srebrny z rubinem – Hala Stulecia we Wrocławiu, duży złoty z perłą – rezerwat archeologiczny w Biskupinie, Wielka Korona z jantarem – bazylika Matki Bożej Bolesnej w Licheniu Starym, specjalna z diamentem – szczyt Śnieżki w Sudetach, honorowa z wawrzynem – róża wiatrów wpisana w centralną część mapy Polski z zaznaczeniem najdalszych krańców Polski (Jastrzębia Góra na północy, Opołonek na południu, Osinów Dolny na zachodzie, Zosin na wschodzie). Odznaki mają wymiar 41 × 42 mm i są umieszczone na zawieszce. Każda odznaka ma logo PTTK w lewej górnej części. Tylko Wielka Korona i Honorowa mają je w prawej górnej części. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Turystyczno-Krajoznawczej PTTK *Polskie „NAJ”* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_otkpln.html

Odznaka Krajoznawcza PTTK *Powstanie Listopadowe 1830–1831*

Odznakę ustanowił w 2008 r. Zarząd Oddziału PTTK Warszawa Praga Południe im. Zygmunta Glogera. Jej celem jest popularyzacja miejsc związanych z powstaniem listopadowym i wiedzy o tym wydarzeniu. Odznaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 8 lat, w czasie wycieczek na terenach związanych z powstaniem listopadowym. Warunkiem przyznania

odznaki w stopniu brązowym jest zwiedzenie 10, srebrnym – kolejnych 30, a złotym – kolejnych 50 miejsc upamiętniających powstanie. Ponadto warunkiem dodatkowym dla każdego stopnia jest zwiedzenie jednej z 5 miejscowości wskazanej regulaminem. Odznaka ma kształt tarczy herbowej o wymiarach 40 × 50 mm, której motywem

jest herb Królestwa Polskiego z 1831 r. Autorem znaku graficznego jest Włodzimierz Majdewicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Komisja Turystyki Pieszej Oddziału PTTK Warszawa Praga.

regulamin: http://www.trepklub.waw.pl/Praga/odznaka_PL_r.htm

Odznaka Krajoznawcza PTTK *Śladami Janusza Korczaka – Starego Doktora*

Odznakę ustanowił w 2008 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z okazji 130. rocznicy urodzin Janusza Korczaka (wł. Henryka Goldszmita, ps. Stary Doktor, 1878–1942). Celem odznaki jest popularyzacja miejsc związanych z życiem, działalnością i twórczością Janusza Korczaka – lekarza, pedagoga i prekursora walki o prawa dziecka, pisarza i publicysty, społecznika, wielkiego autorytetu moralnego oraz wielkiego przyjaciela dzieci. Odznaka ustanowiona jest w dwóch kategoriach: Odznaka Dziecięca (bez stopni) i Odznaka Kwalifikowana (stopnie srebrny i złoty). Odznakę może zdobywać każdy, kto ukończył 7 (Dziecięca) lub 10

(Kwalifikowana) lat. Podstawą przyznania odznaki jest odwiedzenie określonych miejsc i obiektów, zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami, związanych z osobą patrona. By zdobyć Odznakę Dziecięcą, należy poznać 5 obiektów, otrzymując 50 punktów, a Odznakę Kwalifikowaną w stopniu srebrnym – 10 obiektów, otrzymując 100 punktów, a złotym – 20 obiektów, otrzymując 150 punktów. Odznaka ma kształt nieregularny, zamykający się w prostokącie, o wymiarach 45 × 36 mm, z logo PTTK w prawej górnej części. Motywem odznaki są stylizowana postać Króla Maciusia (Odznaka Dziecięca) oraz postać Starego Doktora prowadzącego grupę dzieci (Odznaka Kwalifikowana). Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Śladami Janusza Korczaka – Starego Doktora* działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_oksjk-sd.html

Odznaka Krajoznawcza PTTK *Znam Polskie Muzea*

Odznakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w celu popularyzacji walorów krajoznawczych,

turystycznych, historycznych i współczesnych Polski. Odznaka jest siedmiostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Odznakę przyznaje się za zwiedzenie określonej liczby placówek z wykazu 1088 muzeów w Polsce. Na stopień popularny należy zwiedzić łącznie 25 muzeów, mały brązowy – dalszych 50, mały srebrny – 80, mały złoty – 120, duży srebrny – 150, duży złoty – 200 placówek. Stopień „za wytrwałość” zdobywa się po trzykrotnym spełnieniu wymagań na stopień mały złoty. Dodatkowo należy raz na

stopień duży srebrny, a na duży złoty dwa razy wziąć udział w tzw. Nocy Muzeów. Odznaka ma kształt drogowskazu o wymiarach 65 × 19 mm. Motywem odznaki jest międzynarodowy symbol muzeum, tytuł odznaki i logo PTTK. W stopniu

złotym umieszczony jest „diament”. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Oddział Wolski PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okzpm.html

Odznaka Krajoznawcza Śladami Powstania Warszawskiego

Odznakę ustanowił Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie w 2009 r. Celem odznaki jest popularyzacja turystyki i krajoznawstwa oraz systemu odznak PTTK, a w szczególności miejsc związanych z powstaniem warszawskim. Odznaka jest sześciostopniowa. Odznakę można zdobywać po ukończeniu 6 lat. Odznakę Mały Powstaniec mogą zdobywać wyłącznie dzieci do 12. roku życia, a warunkiem przyznania tego stopnia jest zwiedzenie 5 miejsc (z 10) związanych z najmłodszymi uczestnikami powstania warszawskiego. Warunkiem zdobycia odznaki w stopniu popularnym jest zwiedzenie 10 miejsc (z 20). Warunkiem przyznania pozostałych stopni jest zwiedzenie określonej liczby miejsc we wskazanej liczbie obwodów Armii Krajowej, według podziału z dnia 1 sierpnia 1944 r. Na stopień brązowy należy zwiedzić miejsca w jednym obwodzie, srebrny – w kolejnych

dwóch, a złoty – w kolejnych trzech. Na stopień Gloria Victis należy zwiedzić obiekty we wszystkich 8 obwodach. W obwodzie I Śródmieście należy zwiedzić minimum 79 miejsc (ze 157), II Żoliborz – 14 (z 27), III Wola – 17 (z 34), IV Ochota – 7 (z 13), V Mokotów – 19 (z 38), VI Praga – 11 (z 22), VII Obroża – 47 (z 94), VIII Samodzielny Rejon Okęcie – 4 (z 7). Odznaka jest kwadratowa o wymiarach: 35 × 35 mm. Motywem przewodnim jest czerwony mur ceglany z zaznaczonym na szaro obszarem Warszawy i podziałem na obwody AK oraz wybitnym symbolem Polski Walczącej tworzącym pierwsze litery słów „Powstanie Warszawskie”. Stopień popularny i Gloria Victis obwiedziony jest białą-czerwoną ramką. Stopień Gloria Victis ma w prawym górnym rogu nad obszarem Warszawy połówkę wieńca laurowego. Stopień Mały Powstaniec ma taki sam rysunek jak stopień popularny, ale wymiary 20 × 20 mm. Autorem regulaminu i kanonu miejsc jest Radosław Smyk. Odznakę weryfikuje i przyznaje Referat Weryfikacyjny Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://kkionz.om.pttk.pl/mat/powstaniec.pdf>

kanon: <http://kkionz.om.pttk.pl/mat/powstaniec-kanon.pdf>

Odznaka Krajoznawcza PTTK Na Tropie Wiatraków w Polsce

Odznakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w celu spopularyzowania walorów krajoznawczych, turystycznych i historycznych młynów wietrznych, a także ocalenia od zapomnienia przynajmniej niektórych z nich. Odznaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby młynów wietrznych. Na stopień popularny należy poznać 25, brązowy – 30,

srebrny – 40, a złoty – 60 wiatraków z wykazu obejmującego 502 obiekty. Odznaka nie została jeszcze zaprojektowana i wybita. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Na Tropie Wiatraków* działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okntwpp.html

Odznaka Krajoznawcza PTTK Śladami prof. Romana Kobendzy

Odznakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja miejsc związanych z życiem i działalnością prof. Romana Kobendzy (1895–1989) – przyrodnika, botanika, dendrologa, leśnika, wybitnego znawcy flory, naukowca, pedagoga, geografa i krajoznawcy oraz organizatora i działacza społecznego. Odznaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie ustalonej liczby miejscowości

i obiektów oraz zdobycie wymaganej liczby punktów za ich poznanie. Na odznakę w stopniu brązowym należy zdobyć 100 punktów podczas zwiedzania 3 miejscowości i 5 obiektów, srebrnym – 150 punktów podczas zwiedzania 5 miejscowości i 10 obiektów, a złotym – 200 punktów podczas zwiedzania 8 miejscowości i 15 obiektów. Odznaka ma kształt owalny o wymiarach 46 × 35 mm. Motywem odznaki jest popiersie profesora Romana Kobendzy na tle schematycznych granic Kampinoskiego Parku Narodowego. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Śladami prof. Romana Kobendzy* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_oksprk.html

Odznaka Krajoznawcza PTTK Poznaj Polskie Pomniki

Odznakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Celem odznaki jest spopularyzowanie pomników wzniesionych dla upamiętnienia wybitnych osób lub wydarzeń historycznych, wolnostojących posągów i rzeźb figuralnych oraz ocalenia od zapomnienia przynajmniej niektórych z nich. Odznaka jest ośmiostopniowa. Odznakę może zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Warunkiem przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby pomników. Na stopień popularny należy odwiedzić 25 pomników (w tym 10 obowiązkowych), mały brązowy – 35 (15), mały srebrny – 50 (20), mały złoty – 70 (30),

duży brązowy – 90 (40), duży srebrny – 115 (50), duży złoty – 150 (70), wielki – 190 (90). W kanonie odznaki ujęto wykaz 350 pomników. Odznaka ma kształt trójkątny o wymiarach 51 × 43 mm z logo PTTK w prawym rogu odznaki. Motywem odznak są znane pomniki; Małego Powstańca w Warszawie (popularny), Fryderyka Chopina w Warszawie (mały brązowy), Kolumna Zygmunta III Wazy w Warszawie (mały srebrny), Pomnik Grunwaldzki w Krakowie (mały złoty), Pomnik Powstańców Śląskich w Katowicach (duży brązowy), Pomnik Obrońców Wybrzeża na Westerplatte (duży srebrny), Króla Jana III Sobieskiego w Gdańsku (duży złoty), Homagium, czyli pomnik Jana Pawła II i Stefana Wyszyńskiego w Lublinie (wielki). Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Poznaj Polskie Pomniki* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okppp.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK Szlakami Szarych Szeregów

Odnakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w ramach ogólnopolskiej akcji imprez „PTTK w 70. rocznicę Września 1939” z okazji 70. rocznicy powstania konspiracyjnej Organizacji Harcerzy Związku Harcerstwa Polskiego (1939–1945). Celem odznaki jest popularyzacja miejsc i osób związanych z Szarymi Szeregami oraz wiedzy o tej formacji. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby miejscowości i obiektów związanych z Szarymi Szeregami oraz zdobycie pewnej liczby punktów za ich poznanie. Na odznakę

w stopniu popularnym należy zdobyć 50 punktów, zwiedzając 3 miejscowości i 15 obiektów, brązowym – 100 punktów (5 miejscowości i 40 obiektów), srebrnym – 150 punktów (8 miejscowości i 40 obiektów), a złotym – 200 punktów (10 miejscowości i 50 obiektów). Odnaka nie została jeszcze wyłoczona. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Szlakami Szarych Szeregów* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okszszs.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK Szlakiem Akademii, Politechnik i Uniwersytetów

Odnakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie w „Roku Dzieci i Młodzieży w PTTK” z okazji 90-lecia zorganizowanej działalności krajoznawczo-turystycznej w szkolnictwie polskim. Celem odznaki jest popularyzacja walorów naukowych, krajoznawczych i historycznych oraz współczesnego dorobku wyższych uczelni w Polsce. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 15 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby uczelni (akademii: sztuk pięknych, medycznych, muzycznych, pedagogicznych, wojskowych, wychowania

fizycznego i innych, politechnik oraz uniwersytetów). Na stopień popularny należy zwiedzić 5 uczelni, brązowy – 10, srebrny – 20, a złoty – 30, z listy 91 uczelni wymienionych w załączniku do regulaminu odznaki. Odnaka ma kształt prostokątnej o wymiarach 45 × 31 mm. Motywem przewodnim jest otwarta książka, gdzie na prawej karcie widnieje logo PTTK i tytuł odznaki, a na lewej znajdują się godła Wojskowej Akademii Technicznej im. Jarosława Dąbrowskiego w Warszawie (stopień popularny), Politechniki Gdańskiej (brązowy), Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (srebrny) i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie (złoty). Autorami regulaminu są Roman Henryk Orlicz i Dariusz Maciejak. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Szlakiem Akademii, Politechnik i Uniwersytetów* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okszapiu.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK Śladami Bohaterów Polskich Powstań Narodowych

Odnakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z okazji 90. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy i miejsc związanych z życiem i działalnością bohaterów polskich powstań narodowych. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy po ukończeniu 10. roku życia. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby miejscowości i obiektów (tak w Polsce, jak i poza jej granicami) oraz zdobycie wymaganej liczby

punktów za ich poznanie. Na stopień popularny należy zdobyć 50, brązowy – dalsze 100, srebrny – 150, a złoty – 200 punktów. Odnaka ma kształt prostokąta o wymiarach 45 × 45 mm z logo PTTK w prawym dolnym rogu odznaki. Motywem przewodnim są charakterystyczne znaki powstań narodowych: sztandar „Żywią y bronią” z powstania kościuszkowskiego (stopień popularny), herb Królestwa Polskiego z 1831 r. (brązowy), herb powstańczy z 1863 r. (srebrny) oraz orzełek z czapki żołnierza z 1939 r. ze znakiem Polski Walczącej na tarczy Amazonek (złoty). Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Śladami Bohaterów Polskich Powstań Narodowych* działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_oksbppn.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK Szlakami Polskich Noblistów

Odnakę ustanowił w 2009 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z okazji 115. rocznicy ustanowienia przez Alfreda Nobla (1833–1896) nagrody w dziedzinie fizyki, chemii, fizjologii lub medycyny, literatury oraz pokoju. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy i miejsc związanych z życiem i działalnością polskich laureatów Nagrody Nobla. Odnaka jest siedmiostopniowa (stopnie: popularny im. Wisławy Szymborskiej, mały brązowy im. Czesława Miłosza, mały srebrny im. Władysława Stanisława Reymonta, mały złoty im. Henryka Sienkiewicza, duży brązowy im. Józefa Rotblata, duży srebrny im. Lecha Wałęsy, duży złoty im. Marii Skłodowskiej-Curie oraz wielki z wawrzynem im. Alfreda Nobla) i może ją zdobywać

każdy, kto ukończył 10 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby miejscowości i obiektów (tak w Polsce, jak i poza jej granicami) oraz zdobycie wymaganej liczby punktów za ich poznanie. Na stopień popularny należy zdobyć 100, mały brązowy – dalsze 125, mały srebrny – 150, mały złoty – 175, duży brązowy – 200, duży srebrny – 225, duży złoty – 250, a wielki z wawrzynem – 275 punktów. Odnaka jest okrągła o średnicy 40 mm. W stopień wielki z wawrzynem pod odznakę wkomponowane jest logo PTTK (o średnicy 15 mm) z odchodzącymi od niego elementami wieńca laurowego oplatającymi z zewnątrz odznakę do połowy jej wysokości. Motywem poszczególnych stopni są portrety ich patronów. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Szlakami Polskich Noblistów* przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okspn.html

Odnaka Turystyczno-Krajoznawcza *Chwała Polskich Skrzydeł*

Odnakę ustanowił w 2009 r. Oddział Żoliborski PTTK w Warszawie w celu upamiętnienia oraz popularyzacji cywilnych i wojskowych lotników polskich, ich wkładu w obronę Polski, a także wkładu w rozwój lotnictwa światowego. Odnaka jest trzystopniowa i można ją zdobywać bez ograniczenia wieku. Warunkiem zdobycia odznaki jest zgromadzenie odpowiedniej liczby

punktów za obiekty związane z lotnictwem, zgodnie z punktacją zawartą w regulaminie odznaki. Aby zdobyć odznakę w stopniu brązowym, należy zgromadzić 50 punktów, w stopniu srebrnym – 200 punktów, a w stopniu złotym – 500 punktów. Odnaka ma kształt nieregularny o wymiarach 45 × 22 mm i jej głównym motywem są liście z wieńca laurowego, w które wkomponowana jest nazwa odznaki, a na nich oparte są symbole: PLL LOT (stylizowana sylwetka żurawia), Aeroklubu Polskiego oraz Polskich Sił Zbrojnych (szachownica lotnicza wg wzoru z lat 1921–1993). Regulamin opracował Stanisław Łuć, a znak graficzny zaprojektował Włodzimierz Majdewicz. Odnakę przyznaje Oddział PTTK Marymont w Warszawie.

Odnaka Krajoznawcza PTTK *Śladami Ireny Sendlerowej – Matki Dzieci Holocaustu*

Odnakę ustanowił w 2010 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z okazji 100. rocznicy urodzin Ireny Sendler. Celem odznaki jest popularyzacja postaci oraz miejsc związanych z życiem i działalnością Ireny Sendler (ps. „Jolanta”, 1910–2008) – bohaterki kobiety, legendarnej działaczki społecznej, nauczycielki i pielęgniarki, szefowej Referatu Dziecięcego Rady Pomocy Żydom „Żegota”, Sprawiedliwej wśród Narodów Świata, nominowanej do Pokojowej Nagrody Nobla, Kawalera

Orderu Uśmiechu oraz wielkiego przyjaciela dzieci. Odnaka jest jednostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie minimum 20 obiektów w 5 miejscowościach (tak w Polsce, jak i poza jej granicami) związanych z życiem i działalnością Ireny Sendler oraz zdobycie 100 punktów według zasad zawartych w regulaminie odznaki. Odnaka ma kształt sześciokąta o wymiarach 50 × 50 mm z logo PTTK w lewym boku i gwiazdą Dawida w prawym. Motywem głównym odznaki jest popiersie Ireny Sendler. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Śladami Ireny Sendlerowej – Matki Dzieci Holocaustu* działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_oksis-mdh.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK „*Ku Gwiazdom*” – *Śladami Mikołaja Kopernika*

Odnakę ustanowił w 2010 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie z okazji 480. rocznicy zakończenia prac nad

dziełem *O obrotach sfer niebieskich*. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy i miejsc związanych z życiem i działalnością Mikołaja Kopernika

(1473–1543) – wybitnego astronoma i autora teorii heliocentrycznej, matematyka, ekonomisty, prawnika, lekarza, poety, tłumacza, kartografa, stratega wojskowego oraz dostojnika kościelnego. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby miejscowości i obiektów (tak w Polsce, jak i poza jej granicami) oraz zdobycie wymaganej liczby punktów (według punktacji określonej w regulaminie odznaki za obiekty i miejsca związane z Mikołajem Kopernikiem) za ich poznanie. Na stopień popularny należy zdobyć 100 punktów

i zwiedzić 3 miejscowości, brązowy – dalsze 150 punktów i 5 miejscowości, srebrny – 200 punktów i 10 miejscowości, a złoty – 300 punktów i 15 miejscowości z 61 w Polsce i 5 poza jej granicami. Odnaka nie została jeszcze wyłoczona. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK „*Ku Gwiazdom*” – *Śladami Mikołaja Kopernika* działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okkgsmk.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK *Śladami Polskich Wieszczów Narodowych*

Odnakę ustanowił w 2011 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy i miejsc związanych z życiem i działalnością polskich wieszczów narodowych. Odnaka jest pięciostopniowa (stopnie: popularny, mały brązowy im. Zygmunta Krasińskiego, mały srebrny im. Juliusza Słowackiego, mały złoty im. Adama Mickiewicza, wielki z gęsim piórem im. Trójcy Wieszczów) i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 10 lat. Podstawą przyznania odznaki jest zwiedzenie określonej liczby miejscowości, obiektów i terenów wymienionych w kanonie krajoznawczym odznaki (tak w Polsce, jak i poza jej granicami) oraz zdobycie wymaganej liczby

punktów (według punktacji określonej w regulaminie odznaki za obiekty i miejsca związane z polskimi wieszczami narodowymi) za ich poznanie. Na stopień popularny należy zdobyć 100 punktów, mały brązowy – dalsze 150 punktów, mały srebrny – 200 punktów, mały złoty – 250 punktów, wielki z gęsim piórem – 300 punktów. Odnaka nie została jeszcze wyłoczona. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Śladami Polskich Wieszczów Narodowych* działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okspwn.html

Odnaka Krajoznawcza PTTK *Na Tropie Zegarów Słonecznych w Polsce*

Odnakę ustanowił w 2012 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie według pomysłu Andrzeja Sadowego w celu popularyzacji walorów krajoznawczych, turystycznych i historycznych zegarów słonecznych, a także ocalenia od zapomnienia przynajmniej niektórych z nich. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest poznanie określonej liczby zegarów słonecznych. Na stopień popularny należy poznać 25, brązowy – dalsze 50, srebrny – 75,

a złoty – 100 zegarów słonecznych. By otrzymać odznakę w stopniu złotym, obowiązkowo należy zwiedzić Państwowe Muzeum im. Przypkowskich w Jędrzejowie. Odnaka nie została jeszcze wykonana. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Komisja Weryfikacyjna Odznaki Krajoznawczej PTTK *Na Tropie Zegarów Słonecznych w Polsce* działająca przy Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_okntzswp.html

Regionalna Odznaka Krajoznawcza PTTK Szlakiem Tablic Karola Tchorka

Odznakę ustanowił w 2012 r. Oddział Wolski PTTK im. gen. J. Sowińskiego w Warszawie. Celem odznaki jest spopularyzowanie oraz ocalenie od zapomnienia przynajmniej niektórych ze stworzonych na podstawie projektu Karola Tchorka (z 1949 r.) tablic pamiątkowych o wspólnym wzorze upamiętniających znajdujące się w Warszawie miejsca walk i męczeństwa z czasów II wojny światowej. Odznaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 7 lat. Podstawą przyznania odznaki jest obejrzenie określonej liczby tablic: 20 dla

stopnia popularnego, 25 dla stopnia brązowego, 30 dla stopnia srebrnego, 35 dla stopnia złotego z ogólnej liczby 165 tablic z wykazu stanowiącego integralną część regulaminu. Odznaki jeszcze nie wytłoczono. Autorem regulaminu jest Roman Henryk Orlicz. Odznakę przyznaje Komisja Weryfikacyjna Regionalnej Odznaki Krajoznawczej PTTK Szlakiem Tablic Karola Tchorka działająca w Oddziale Wolskim PTTK w Warszawie.

regulamin: http://www.msw-pttk.org.pl/odznaki/reg_odznak/reg_rokzstkt.html

Odznaka Krajoznawcza Grodziska Mazowska

Odznakę ustanowił w 2013 r. Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest zachęcenie do poznawania grodzisk na terenie Mazowsza jako mało znanych, a wyjątkowo ciekawych, świadków historii tego regionu, jak również popularyzacja turystyki i krajoznawstwa oraz systemu odznak PTTK. Odznaka jest jedno-stopniowa i można ją zdobywać po ukończeniu

6. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest odwiedzenie 10 grodzisk z terenu historycznego Mazowsza, w tym co najmniej 6 z listy 71 obiektów stanowiącej załącznik do regulaminu. Motywem odznaki jest puchar z lewej strony odznaki i charakterystyczny drewniano-ziemny wał obronny z bramą prowadzącą do grodziska. Odznaka jest kształtu owalnego o wymiarach 30 x 23 mm. Regulamin opracował Sergiusz Borecki, a znak graficzny – Piotr Wilczyński. Odznakę weryfikuje i przyznaje Terenowy Referat Weryfikacyjny Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://kkionz.om.pttk.pl/mat/OKGM-regulamin.pdf>

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza PTTK Warszawa – Wrzesień 1939

Odznakę ustanowił w 2013 r., z inicjatywy Klubu Turystyczno-Krajoznawczego PTTK „Varsovia”, Oddział Stołeczny PTTK im. A. Janowskiego w Warszawie w związku ze zbliżającą się 75.

rocznicą wybuchu II wojny światowej. Celem odznaki jest zachęcenie najszerzych rzesz turystów, a zwłaszcza młodzieży, do zdobywania wiedzy o ważnym fragmencie naszej historii oraz popularyzacja miejsc związanych z Wrześniem 1939 r. na terenie Warszawy. Odznaka jest trzystopniowa i zdobywać ją można po ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest poznanie określonej liczby obiektów ze 150 wskazanych w regulaminie odznaki na terenie 13 dzielnic Warszawy oraz po 2 obiekty obowiązkowe. Na stopień brązowy należy zwiedzić minimum 30 obiektów

na terenie co najmniej 3 dzielnic oraz obowiązkowo Fort Mokotów (dzielnica Mokotów) i barykadę na ul. Grójeckiej, róg ul. Opaczewskiej (dzielnica Ochota), srebrny – minimum 35 obiektów na terenie minimum 4 dzielnic oraz obowiązkowo Fort Czerniaków (dzielnica Mokotów) i barykadę na ul. Wolskiej (dzielnica Wola), a złoty – minimum 40 obiektów na terenie minimum 5 dzielnic oraz obowiązkowo Fort Bema (dzielnica Bemowo) i barykadę w al. Waszyngtona, róg ul. Międzyborskiej (dzielnica Praga Południe). Odznaka ma wymiary

30 x 35 mm, a jej motywem jest herb Warszawy – Syrena, na tle orła z czapki żołnierza z 1939 r. z przestrzelinami po kulach karabinowych w tarczy Amazonek. Regulamin odznaki opracował Jan Piwnik, a projekt znaku graficznego przygotował Włodzimierz Majdewicz. Odznakę weryfikuje i przyznaje Referat Weryfikacji Komisji Turystyki Pieszej Oddziału Stołecznego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://www.stolecznypttk.pl/pl/>

galeria/?str=podstrona5-1207397016&szpalt=1

Odznaka Organizatorów Turystycznych Imprez na Orientację „Lampion”

Odznakę ustanowił w 2014 r. Klub Imprez na Orientację „Stowarzysze” Koło nr 44 przy Oddziale Międzyuczelnianym PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest zachęcenie uczestników i kadry imprez na orientację do organizacji imprez i budowy tras, co przyczyni się do rozwoju tej dyscypliny turystyki kwalifikowanej. Odznaka jest pięciostopniowa. Aby otrzymać odznakę w stopniu Mały Lampion, należy zbudować 5 tras na imprezach na orientację. Na stopnie wyższe należy uzyskać stosowną liczbę punktów (20 – brązowy,

50 – srebrny, 100 – złoty, 500 – diamentowy) zgodnie z punktacją zależną od rangi imprezy (od lokalnych do ogólnopolskich). Podstawą nadania odznaki jest adnotacja w książeczce Odznaki Imprez na Orientację o zbudowaniu trasy bez przyznania punktów do tej odznaki. Motywem odznaki jest lampion, czyli oznaczenie punktu kontrolnego, który uwidacznia się po złożeniu czterech „ćwiartek” stanowiących Mały (otok zielony), Brązowy, Srebrny i Złoty Lampion. Odznaka po złożeniu ma średnicę 60 mm, a każda z „ćwiartek” ma promień połowy złożonego koła – 30 mm. Inicjatorem odznaki jest Tamas Dombi, a autorem znaku graficznego – Dariusz Walczyna. Odznakę weryfikuje i przyznaje Terenowy Referat Weryfikacyjny Odznak Imprez na Orientację Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: http://stowarzysze.om.pttk.pl/?page_id=2804

Odznaka Turystyczno-Rekreacyjnych Imprez na Orientację

Odznakę ustanowiły Mazowiecka Komisja Imprez na Orientację PTTK oraz Klub Imprez na Orientację „Stowarzysze” Koło nr 44 przy Oddziale

Międzyuczelnianym PTTK w Warszawie w 2014 r. Odznakę ustanowiono w ramach projektu Turystyczno-Rekreacyjnych Imprez na Orientację oraz 60. rocznicy pierwszej mazowieckiej imprezy na orientację. W 2015 r. regulamin rozszerzono o nowe stopnie. Celem odznaki jest zachęcenie społeczeństwa do rekreacyjnego spędzania czasu w różnych formach turystyki kwalifikowanej, w szczególności imprezach na orientację, prezentacja aspektów turystyczno-krajoznawczych miejscowości oraz upowszechnianie turystycznych

impres na orientację. Odznaka jest siedmiostopniowa. Odznakę może zdobywać każdy bez względu na wiek. Warunkiem zdobycia odznaki jest udokumentowany udział w określonej liczbie imprez na orientację o charakterze krajoznawczym, turystyczno-krajoznawczym czy turystyczno-rekreacyjnym, które spełniają warunki stałości i dostępności trasy, w tym również budowa (opracowanie) takich tras, które spełniają warunki stałości i dostępności w następującej liczbie: na stopień popularny 5 tras, brązowy – 20, srebrny – 30, złoty – 50, duży brązowy – 70, duży srebrny – 100, a duży złoty – 150 tras. Podstawą nadania odznaki są potwierdzenia w książeczce Odznaki Impres na Orientację i (lub zgłoszenie) dokumentacji przebycia tras zgodnie z opisem na stronie internetowej trino.pttk.pl. Motywem

odznaki jest odwzorowana na czerwono panorama Warszawy na tle białego nieba z rozstajem białych dróg i drogowskazem na pierwszym planie (stopień popularny jest w kolorze brązowego metalu bez farby). Odznaka ma kształt owalnego wieloboku o wymiarach 32 × 30 mm. Stopnie duże są kształtu owalnego i mają wymiary 33 × 35 mm, a ich motywem jest kolorowe odwzorowanie małomiasteczkowego rynku z turystą w trakcie przechodzenia trasy na TRInO; w prawym dolnym rogu znajduje się logo PTTK o średnicy 13 mm wychodzące poza kontur odznaki. Autorem odznaki jest Dariusz Walczyna. Odznakę weryfikuje i przyznaje Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://trino.pttk.pl/regulamin>

Odznaka Krajoznawcza Ziemi Kozienickiej

Odznakę ustanowił w 2014 r. Zarząd Oddziału PTTK w Kozienicach na wniosek Oddziałowej Komisji Krajoznawczej. Celem odznaki jest zachęcenie do poznawania walorów turystycznych, krajoznawczych, historycznych i przyrodniczych oraz popularyzacja ziemi kozienickiej poprzez aktywne spędzanie czasu wolnego. Odznaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy turysta, który ukończył 6 lat. Warunkiem zdobycia odznaki

jest zwiedzenie na terenie 7 gmin powiatu kozienickiego i Puszczy Kozienickiej określonej liczby obiektów z 94 wymienionych w kanonie krajoznawczym odznaki. Na stopień brązowy należy zwiedzić 15 obiektów na terenie co najmniej dwóch gmin (lub jednej i Puszczy Kozienickiej), srebrny – 25 obiektów na terenie co najmniej czterech gmin (lub trzech i Puszczy Kozienickiej), a złoty – 40 obiektów zlokalizowanych na terenie wszystkich 7 gmin powiatu kozienickiego, włączając gminy już odwiedzone, i Puszczy Kozienickiej. Odznaka jest okrągła o średnicy 40 mm, a jej motywem jest Kolumna Zygmunta I Starożytnego z terenu zespołu pałacowo-parkowego w Kozienicach. Odznakę przyznaje Oddział PTTK w Kozienicach.

regulamin: <http://www.kozienice.pttk.pl/index.php/odznaki-turystyczne/odznaka-krajoznawcza>

Odznaka Turystyczno-Krajoznawcza PTTK Śladami Żołnierzy Wyklętych 1945–1963

Odznakę ustanowił w 2015 r. Oddział Stołeczny PTTK im. A. Janowskiego w Warszawie wspólnie z Oddziałem PTTK Ziemi Jaworskiej w Jaworze z inicjatywy Klubu Turystyczno-Krajoznawczego PTTK „Varsovia” w Warszawie. Celem odznaki jest zachęcenie najszerzych rzesz turystów, a zwłaszcza młodzieży, do zdobywania i poszerzania wiedzy o polskim podziemiu niepodległościowym z lat 1945–1963. Odznaka jest jednostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto

ukończył 10 lat. Warunkiem zdobycia odznaki jest zwiedzenie minimum 15 obiektów z 223 na terenie 12 regionów, w tym Kresów Wschodnich (5 obiektów), Podlasia (17), Warmii i Mazur (7), Pomorza (17), Wielkopolski (18), Lubelszczyzny (17), Małopolski (30), Śląska (25), ziemi łódzkiej (14), ziemi świętokrzyskiej (12), Mazowsza (35) i Warszawy (26). Zwiedzenie jednego obiektu na Kresach II RP jest równoznaczne ze zwiedzeniem trzech obiektów na terenie kraju. Motywem odznaki jest orzeł wojskowy z 1939 r. na ryngrafie i dwa liście dębu. Autorem regulaminu jest Jan Piwnik, a znak graficzny zaprojektował Włodzimierz Majdewicz. Odznakę weryfikują i przyznają Referaty Weryfikacyjne OTP na terenie całej Polski.

regulamin: http://ktpzg.pttk.pl/regulamin/śladami_zolnierzy_wykletych.pdf

Odznaka PTTK Cichociemni – Spadochroniarze Armii Krajowej

Odznakę ustanowiło w 2015 r. Prezydium ZG PTTK na wniosek Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest przybliżenie sylwetek 316 bohaterów Polskiego Państwa Podziemnego, ich dokonań oraz powojennych losów, jak również zachęcenie turystów do zapoznawania się z historią formacji. Odznaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy po ukończeniu 10. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest uzyskanie na stopień brązowy 100, srebrny – 200, a złoty – 316 punktów. Warunkiem dodatkowym do zdobycia stopnia

srebrnego jest zwiedzenie jednego, a złotego dwóch kolejnych muzeów z listy obejmującej Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Powstania Warszawskiego w Warszawie, Muzeum Spadochroniarstwa i Wojsk Specjalnych w Wiśle, Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie, Muzeum Armii Krajowej w Krakowie oraz Muzeum Historyczno-Wojskowe w Toruniu. Motywem odznaki jest znak Spadochroniarzy Armii Krajowej – orzeł spadający do walki, z dodanym poślacowanym wieńcem laurowym przymocowanym od spodu do szponów orła ze srebrną „kotwicą” Polski Walczącej oraz liczbą 316 symbolizującą liczbę cichociemnych. Autorem regulaminu i znaku graficznego odznaki jest Dariusz Mazurek. Odznakę weryfikuje i przyznaje Terenowy Referat Weryfikacyjny Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://kkionz.om.pttk.pl/files/cichociemni.pdf>

Odnaka Krajoznawcza Szlakiem Protestantyzmu w Polsce

Odnakę ustanowiło w 2015 r. Prezydium ZG PTTK na wniosek Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie. Celem odznaki jest popularyzacja turystyki i krajoznawstwa, a w szczególności miejsc i obiektów związanych z historią i współczesnością kościołów protestanckich w Polsce oraz ich wkładu w historię i kulturę narodową. Odnaka jest czterostopniowa i może ją zdobywać każdy po ukończeniu 6. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki w stopniu popularnym jest zwiedzenie przynajmniej 4 obiektów krajoznawczych związanych z wyznaniem i ludnością

protestancką. Warunkiem zdobycia odznaki w pozostałych stopniach jest zwiedzenie stosownej liczby kościołów, cmentarzy i innych obiektów w liczbie wskazanej regulaminem odznaki; dla stopnia brązowego jest to: 8 kościołów, 4 cmentarze i 4 inne obiekty, dla srebrnego – odpowiednio: 16, 8 i 8, a złotego – odpowiednio: 24, 12 i 12, przy czym połowa ze zwiedzanych obiektów musi pochodzić z listy stanowiącej załącznik do regulaminu odznaki (90 kościołów, 46 cmentarzy i 46 innych obiektów). Motywem odznaki jest jej nazwa pisana gotykiem wpisana w charakterystyczny ornament z epoki. Odnaka ma wymiar 25 × 38 mm. Autorami regulaminu i wykazu obiektów są Marcin Tysler i Szymon Bijak. Odnakę zaprojektowała Katarzyna Kara. Odnakę weryfikuje i przyznaje zespół weryfikacyjny Komisji Krajoznawczej i Opieki nad Zabytkami Oddziału Międzyuczelnianego PTTK w Warszawie.

regulamin: <http://kkionz.om.pttk.pl/files/protestanci.pdf>

Odnaka Turystyczna 966 Narodziny Państwa Polskiego

Odnakę ustanowił w 2016 r. Klub Turystyki Kolarskiej „Beneqteam” działający przy Oddziale Zakładowym PTTK przy PKN ORLEN SA w Płocku. Celem odznaki jest przybliżenie najstarszej historii Polski. Odnaka jest trzystopniowa i może ją zdobyć osoba, która ukończyła 10 lat. Warunkiem zdobycia odznaki jest zwiedzenie – dla stopnia brązowego – 20 obiektów, dla stopnia srebrnego – 50 obiektów, dla stopnia złotego – 100 obiektów z listy zawierającej 293 obiekty, stanowiącej załącznik do regulaminu. Motywem odznaki są wizerunki pierwszych monet piastowskich;

po lewej stronie – we wszystkich stopniach – przedstawiono wizerunek awersu monety Denar PRINCES POLONIE Bolesława Chrobrego z wizerunkiem ptaka (wg jednych – orła, wg innych – pawia). Natomiast po prawej stronie przedstawiono: w stopniu brązowym – awers najstarszej polskiej monety wybitej między rokiem 970 a 992 z uproszczonym wizerunkiem świątyni; w stopniu srebrnym – rewers monety Denar PRINCES POLONIE Bolesława Chrobrego; w stopniu złotym – awers Denara Bolesława z legendą GNEZDVN CIVITAS przedstawiający w lewym profilu twarz władcy (w myśl mało popularnych hipotez wizerunek Chrobrego). Regulamin odznaki opracował Bernard Milewski, a wzór – Waldemar Korytkowski. Odnakę weryfikuje Oddział Zakładowy PTTK przy PKN ORLEN SA.

regulamin: <http://www.mm.pl/~beneqteam/R966.pdf>

kanon: <http://www.mm.pl/~beneqteam/ob966.pdf>

Odnaka Krajoznawcza Śladami Polskiego Traktora

Odnakę ustanowiło w 2017 r. Prezydium ZG PTTK na wniosek Oddziału PTTK „Ursus” w Warszawie. Celem odznaki jest poznanie miejsc, gdzie rodził się i rozwijał przemysł ciągnikowy oraz w których można spotkać polskie traktory. Odnaka jest jednostopniowa i może ją zdobywać każdy po ukończeniu 6. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki jest obowiązkowe

zwiedzenie 2 wskazanych miejsc w Warszawie – Ursusie oraz dodatkowo 4 dowolnych obiektów (z 8 wskazanych w regulaminie), w których odnaleźć należy ciągnik Ursus C-45. Odnaka ma średnicę 40 mm, a jej motywem jest rodzina traktorów Ursus (6 ciągników) z logo Oddziału PTTK „Ursus” w centralnej części odznaki. Inicjatorem powstania odznaki jest Ewa Kosicka, a autorami regulaminu – Zbigniew Lewandowski, Janusz Ptasieński oraz Andrzej Mikołajczyk. Autorem znaku graficznego odznaki jest Janusz Ptasieński. Odnakę weryfikuje i przyznaje Referat Weryfikacyjny Odznaki Krajoznawczej PTTK przy Oddziale PTTK „Ursus” w Warszawie.

regulamin: <http://www.kkraj.pttk.pl/news/traktor.pdf>

Odnaka Krajoznawcza PTTK Ziemi Wołomińskiej

Odnakę ustanowił w 2017 r. Oddział Warszawski PTTK. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy o powiecie wołomińskim oraz o jego walorach turystyczno-krajoznawczych. Odnaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy po ukończeniu 8. roku życia. Warunkiem zdobycia odznaki w stopniu pierwszym jest poznanie 15, a drugim – 25 obiektów krajoznawczych z 87 wymienionych w kanonie. Warunkiem zdobycia

odznaki w stopniu trzecim jest przygotowanie pracy monograficznej poświęconej jednemu z obiektów wymienionych w kanonie. Odnaka jest kształtu kwadratowego z rombem dolnym zakończeniem o wymiarach 25 × 33 mm, a jej motywem jest widziana z góry czapka rogatywka oficera polskiego; z prawej strony u góry odwzorowany jest biało-czerwony proporzec kawalerski oraz na dole gwiazdki w zależności od stopnia odznaki: jedna, dwie lub trzy. Pomyślnymi autorami regulaminu i kanonu krajoznawczego odznaki są: Elżbieta Rydel-Piskorska i Jacek Trzoch. Autorem znaku graficznego odznaki jest Krzysztof Jerominek. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział Warszawski PTTK w Warszawie.

Odnaka Turystyczna Szlaku Polski Walczącej na terenie powiatu legionowskiego

Odnakę ustanowił w 2017 r. Powiat Legionowski, w którego imieniu działał starosta legionowski, przy współdziałaniu Oddziału PTTK Mazowsze w Warszawie oraz Chorągwi Stołecznej ZHP Hufca Legionowo im. Szarych Szeregów „Rój-Tom”. Celem odznaki jest rozbudzenie wśród turystów zainteresowania bogatą historią zmagania Polaków o niepodległość na ziemiach obecnego powiatu legionowskiego oraz zapoznanie mieszkańców i turystów z miejscami pamięci, jak również zachęcenie dzieci, młodzieży i dorosłych do uprawiania turystyki pieszej nizinnej na terenie powiatu legionowskiego. Odnaka jest trzystopniowa i może ją zdobywać każdy, kto

ukończył 6. rok życia. Warunkiem zdobycia odznaki w stopniu brązowym jest zwiedzenie przynajmniej 5 miejsc pamięci w Legionowie oraz przynajmniej 15 na terenach pozostałych gmin powiatu legionowskiego. Aby zdobyć stopień srebrny odznaki, należy zwiedzić odpowiednio 9 i 25 miejsc pamięci, a dla stopnia złotego – 14 i 35 miejsc. W wykazie, stanowiącym integralną część regulaminu odznaki, wskazano 33 miejsca pamięci w Legionowie i 78 miejsc w pozostałych gminach powiatu legionowskiego. Odnaka ma średnicę 35 mm; z lewej strony odznaki odwzorowany jest znak Polski Walczącej na fragmencie ceglanoego muru, wychodzący poza obręb odznaki; w centrum odznaki umieszczona jest flaga powiatu legionowskiego. Odnakę weryfikują: Starostwo Powiatowe w Legionowie, Oddział PTTK Mazowsze w Warszawie oraz Hufiec Legionowo im. Szarych Szeregów „Rój-Tom” Chorągwi Stołecznej ZHP. Odnakę wydaje Starostwo Powiatowe w Legionowie.

Odnaka 100-lecie Odzyskania Niepodległości

Odnakę ustanowił w 2017 r. Oddział Zakładowy PTTK przy PKN ORLEN SA w Płocku na wniosek Klubu Turystyki Kolarskiej „Beneqteam”. Celem odznaki jest przybliżenie historii i miejsc związanych z odzyskaniem niepodległości po 123 latach niewoli. Odnaka jest

jednostopniowa i może ją zdobyć osoba, która ukończyła 10 lat. Warunkiem zdobycia odznaki jest zwiedzenie 30 miejsc z listy zawierającej 130 miejsc (80 związanych z legionami i wojną 1920 roku; 3 – z powstaniem sejneńskim; 19 – z powstaniami śląskimi; 28 – z powstaniem wielkopolskim) stanowiącej załącznik do regulaminu odznaki. Motywem odznaki są na biało-czerwonym tle czapka maciejówka oraz odwzorowane granice państwa polskiego z 1939 roku i obecne. Regulamin odznaki opracował Bernard Milewski, a wzór – Waldemar Korytkowski. Odnakę weryfikuje Oddział Zakładowy PTTK przy PKN ORLEN SA.

Odnaka Turystyczno-Krajoznawcza Warszawskie Ślady Marszałka Józefa Piłsudskiego

Odnakę ustanowił w 2018 r. Zarząd Oddziału Stołecznego PTTK z inicjatywy Klubu Turystyczno-Krajoznawczego PTTK „Varsovia” dla upamiętnienia 100. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości. Celem odznaki jest popularyzacja wśród turystów, a zwłaszcza młodzieży szkolnej, wiedzy o miejscach związanych z życiem i działalnością marszałka Józefa Piłsudskiego (1867–1935) – wielkiego patrioty i ważnej postaci w historii Polski, który odegrał znaczącą rolę w odzyskaniu przez Polskę niepodległości

w 1918 r. Odnaka jest jednostopniowa i może ją zdobywać każdy, kto ukończył 10 lat. Warunkiem zdobycia odznaki jest zwiedzenie minimum 15 miejsc lub obiektów z 60 wskazanych w załączniku będącym integralną częścią regulaminu odznaki. Odnaka jest owalna o średnicy 40 mm, a jej motywem jest profil marszałka Józefa Piłsudskiego w charakterystycznej maciejówce, zwrócony w prawą stronę – umieszczony z lewej strony odznaki; po prawej stronie odwzorowano herb Warszawy – Syrenkę, a w 1/3 wysokości odznaki wprowadzono element biało-czerwonej flagi państwowej. Weryfikacji odznaki dokonuje Referat Weryfikacji Komisji Turystyki Pieszej Oddziału Stołecznego PTTK w Warszawie. Autorem regulaminu jest Jan Piwnik, a projektu graficznego – Włodzimierz Majdewicz.

regulamin: <http://ktpzg.pttk.pl/>

Odnaka Krajoznawcza Ziemi Serockiej

Odnakę ustanowił w 2018 r. Oddział Warszawski PTTK. Celem odznaki jest popularyzacja wiedzy o mieście i gminie Serock oraz ich walorach turystyczno-krajoznawczych. Odnaka jest jednostopniowa i może ją zdobywać każdy po ukończeniu 8. roku życia. Warunkiem zdobycia

odznaki jest poznanie 10 obiektów z 65 wymienionych w załączniku do regulaminu odznaki. Odnaka ma średnicę 40 mm, a jej motywem jest herb Serocka – święty Wojciech w ubiorze biskupim, z pastorałem w prawej ręce, na błękitnym polu; po prawej stronie świętego widnieje duża litera S jako skrót słowa *sanctus* (święty), a po stronie lewej duża złota litera A jako skrót słowa *Adalbertus* (Wojciech). Pomysłodawcą odznaki i autorem kanonu krajoznawczego jest Andrzej Dybek, a autorem znaku graficznego – Włodzimierz Majdewicz. Odnakę weryfikuje i przyznaje Oddział Warszawski PTTK w Warszawie.

Mazowieckie Forum Oddziałów Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego

Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK powołano do życia 28 listopada 1998 r. z inicjatywy Warszawskiej Rady Prezesów Oddziałów PTTK. Jest to struktura wojewódzka Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, do której przynależność Oddziałów PTTK, działających na terenie województwa mazowieckiego, jest dobrowolna. Pierwszym prezesem zarządu MFO PTTK wybrany został Wojciech Koprowski.

Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK jest organizacją pozarządową, która realizuje w szczególności następujące cele:

1. Reprezentuje PTTK wobec wojewódzkich władz rządowych i samorządowych, urzędów, instytucji i organizacji w granicach udzielanych pełnomocnictw.
2. Inspiruje, inicjuje i wspomaga działalność programową i gospodarczą oddziałów oraz realizuje wspólne przedsięwzięcia.
3. Integruje i koordynuje działania oddziałów PTTK w województwie mazowieckim.
4. Udziela pomocy oddziałom PTTK w realizacji zadań statutowych.

5. Podejmuje inne zadania zlecone przez Zarząd Główny PTTK.

Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK od chwili powołania organizowało wojewódzki konkurs młodzieżowy pod patronatem Mazowieckiego Kuratora Oświaty i Marszałka Województwa Mazowieckiego na najlepszy szkolny klub turystyczno-krajoznawczy. Od 2015 r., z inicjatywy Wojciecha Koprowskiego – prezesa Zarządu MFO PTTK, przekształcony został we wspólnie z Urzędem Marszałkowskim przedsięwzięcie o nazwie „Mazowiecka Szkoła Aktywna Turystycznie”. W każdej z dwóch przeprowadzonych już edycji konkursu uczestniczyło ok. 30 szkół z województwa mazowieckiego.

Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK organizuje i przeprowadza eliminacje wojewódzkie konkursów ogólnopolskich dla dzieci i młodzieży: Ogólnopolskiego Konkursu Krasomówczego dla Dzieci i Młodzieży, Ogólnopolskiego Młodzieżowego Konkursu Krajoznawczego „Poznajemy Ojcowiznę” oraz Ogólnopolskiego Młodzieżowego Turnieju Turystyczno-Krajoznawczego PTTK. W przedsięwzięciach tych uczestniczy licznie młodzież szkół podstawowych, gimnazjów i szkół

ponadgimnazjalnych. Eliminacje wojewódzkie kończą się złotami młodzieżowymi. Laureaci eliminacji wojewódzkich reprezentują województwo mazowieckie w etapach centralnych konkursów i uzyskują w nich czołowe lokaty. Konkursy powyższe obejmują swym patronatem Mazowiecki Kurator Oświaty oraz Marszałek Województwa Mazowieckiego.

Ponadto MFO PTTK organizuje w ramach obchodów Światowego Dnia Turystyki coroczne Złoty Turystów Województwa Mazowieckiego w celach integracji działaczy oraz turystów województwa mazowieckiego. Liczba uczestników Złotów oscyluje w granicach 120–350.

Zaznaczyć należy, że Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK powołało działające prężnie komisje wojewódzkie:

1. Mazowiecką Komisję Imprez na Orientację,
2. Mazowiecką Komisję Turystyki Kolarskiej PTTK,
3. Zespół ds. Szlaków Turystycznych w Województwie Mazowieckim,
4. Mazowieckie Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa PTTK.

Mazowiecka Komisja Przewodnicka PTTK, również powołana przez MFO PTTK, zakończyła działalność w 2010 r. Działający od tego czasu Samorząd Przewodników Turystycznych Województwa Mazowieckiego wspierany jest w swych inicjatywach przez MFO PTTK.

W 2010 r. Zarząd MFO PTTK ustanowił wyróżnienie „Przyjaciel Oddziałów PTTK Województwa Mazowieckiego”. Wyróżnienie to otrzymali dotychczas:

1. Adam Struzik – Marszałek Województwa Mazowieckiego,
2. Izabela Stelmańska – zastępca dyrektora Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego,
3. Jerzy Misiak – Dyrektor Kampinoskiego Parku Narodowego,
4. Andrzej Novak-Zempliński – właściciel dworu i ekspozycji powozów w Tułowicach,
5. Włodzimierz Śniecikowski – burmistrz miasta Gostynina, Tomasz Śmietanka – burmistrz gminy Kozienice,

6. Teresa Knyzio – zastępca burmistrza miasta Warki,
7. Maria Samsel – dyrektor Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce.

Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK skupia 19 z 36, tj. 52,8%, Oddziałów PTTK działających w województwie mazowieckim (wg stanu na 31.12.2017 r.):

- Oddział PTTK w Gostyninie,
- Oddział PTTK w Kozienicach,
- Oddział PTTK w Lipsku,
- Harcerski Oddział PTTK w Mińsku Mazowieckim,
- Oddział Zakładowy PTTK „Celuloza” w Ostrołęce,
- Oddział Miejski PTTK w Płocku,
- Oddział Zakładowy PTTK przy Polskim Koncernie Naftowym ORLEN Spółka Akcyjna Płock,
- Oddział PTTK „Podlasie” w Siedlcach,
- Oddział PTTK im. Wiktora Krawczyka w Warce,
- Oddział Stołeczny PTTK im. Aleksandra Janowskiego w Warszawie,
- Oddział PTTK Praga im. Zygmunta Glogera w Warszawie,
- Oddział PTTK „Ochota” w Warszawie,
- Oddział Warszawski PTTK,
- Stołeczny Oddział Wojskowy PTTK im. gen. Mariusza Zaruskiego w Warszawie,
- Oddział PTTK „Mazowsze” w Warszawie,
- Warszawski Oddział Przewodników PTTK,
- Oddział PTTK „Ursus” w Warszawie,
- Oddział PTTK przy Arcelor Mittal Warszawa,
- Oddział PTTK w Żyrardowie.

Wymienione wyżej oddziały PTTK, wg danych statystycznych za 2017 r., skupiają 4968 członków, co stanowi 76,6% wszystkich członków zwyczajnych PTTK w województwie.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że Mazowieckie Forum Oddziałów PTTK opiera działalność wyłącznie na społecznej pracy swoich działaczy oraz wolontariuszy.

informacja o autorach

Paweł AJDACKI, ur. 1970 r., Oddział PTTK im. Michała Elwiro Andriollego w Otwocku
mgr resocjalizacji, nauczyciel akademicki, bibliotekarz, krajoznawca;
wieloletni prezes Zarządu Oddziału PTTK w Otwocku; Instruktor Krajoznawstwa Polski, Przewodnik Turystyki Pieszej. Autor artykułów i książek o tematyce krajoznawczej i historycznej. Współautor przewodnika *Otwock i okolice*.

Szymon BIJAK, ur. 1980 r., Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie
dr nauk leśnych, adiunkt na Wydziale Leśnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie;
przewodniczący Komisji Krajoznawczej ZG PTTK, przewodniczący oddziałowej Komisji Krajoznawczej i Opieki nad Zabytkami; Instruktor Krajoznawstwa Polski, Instruktor Przewodnictwa, przewodnik terenowy, górski i miejski po m.st. Warszawie, przewodnik po Kampinoskim Parku Narodowym. Redaktor i autor artykułów w czasopiśmie „Mazowsze. Zeszyty Krajoznawcze” oraz w „Studiach i materiałach z dziejów krajoznawstwa polskiego”, współtwórca kilku odznak turystyczno-krajoznawczych.

Andrzej DYBEK, ur. 1955 r., Oddział Warszawski PTTK w Warszawie
konstruktor mechanik, pracownik w zakładzie związanym z obronnością kraju;
członek Zarządu Oddziału Warszawskiego PTTK, Przewodnik Turystyki Pieszej, przewodnik terenowy i miejski po m.st. Warszawie, pilot wycieczek, autor odznaki krajoznawczej.

Stanisław HOFMAN, ur. 1949 r., Oddział PTTK im. Michała Elwiro Andriollego w Otwocku
technik mechanik, obecnie na emeryturze;
wieloletni prezes KTR „Pędziwiatr” w Piasecznie, członek Mazowieckiego Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa, Zasłużony Instruktor Krajoznawstwa, przewodnik terenowy (staż 44 lata), wykładowca i egzaminator kursów Przewodników Turystyki Kolarskiej. Autor Odznaki Krajoznawczej Ziemi Piaseczyńskiej, współautor przewodnika turystycznego *Kalejdoskop Konstancina-Jeziorny* oraz publikacji *Powiat piaseczyński. Przewodnik subiektywny* oraz *Nazwy miejscowe powiatu piaseczyńskiego*.

Andrzej KOWALSKI, ur. 1946 r., Oddział PTTK Warszawa Praga im. Zygmunta Glogera
mgr inż. mechanik, zajmował się robotyką i automatyzacją przemysłu, obecnie na emeryturze;
wieloletni wiceprezes Zarządu Oddziału, członek Mazowieckiego Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa, Honorowy Przewodnik Turystyki Pieszej, Zasłużony Instruktor Krajoznawstwa, współautor *Kanonu krajoznawczego Polski*. Współredaktor i autor artykułów w biuletynie oddziałowym „Rogatka Grochowska” i „Informatorze Krajoznawczym Dzielnicy Warszawa Praga Południe”.

Ewa KUTYŁA, ur. 1965 r., Oddział Miejski PTTK im. ks. Jana Wiśniewskiego w Radomiu
pedagog z tytułem Nauczyciela Kraju Ojczyńskiego, odznaczona Medalem Komisji Edukacji Narodowej;

przewodnik terenowy, krajoznawca, Instruktor Przewodnictwa, Instruktor Krajoznawstwa Regionu oraz Instruktor Fotografii Krajoznawczej. Autorka tematycznych przewodników turystycznych po Radomiu i ziemi radomskiej, ilustracji fotograficznych oraz wielu wystaw indywidualnych.

Remigiusz KUTYŁA, ur. 1963 r., Oddział Miejski PTTK im. ks. Jana Wiśniewskiego w Radomiu
fotograf dyplomowany, bibliotekarz i nauczyciel fotografii;
Instruktor Fotografii Krajoznawczej; autor wielu wystaw indywidualnych, ilustracji fotograficznych oraz okładek w wydawnictwach regionalnych, m.in. wydawanych przez Radomskie Towarzystwo Naukowe (którego jest członkiem) oraz Urząd Miejski w Radomiu. Animator wielu form aktywności dla społeczności lokalnej. Członek wielu stowarzyszeń o charakterze społecznym oraz artystycznym. Odznaczony odznaką Zasłużony dla Kultury Polskiej i Medalem Komisji Edukacji Narodowej.

Zbigniew LEWANDOWSKI, ur. 1951 r., Oddział PTTK „Ursus” w Warszawie
mgr ochrony środowiska, obecnie na emeryturze;
sekretarz Zarządu Oddziału, wiceprzewodniczący Komisji Historii i Tradycji ZG PTTK, stały współpracownik Komisji Krajoznawczej ZG PTTK, przewodniczący Centralnego Zespołu Weryfikacyjnego Odznaki Krajoznawczej Polski, przewodniczący Mazowieckiego Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa PTTK, Zasłużony Instruktor Krajoznawstwa, Honorowy Przewodnik Turystyki Pieszej, Przewodnik Turystyki Motorowej. Autor książek *Odznaki krajoznawcze i regionalne Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego* oraz *Odznaki krajoznawcze PTTK na Mazowszu*, autor artykułów w rocznikach „Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa polskiego”. Pasjonat regionalnych odznak krajoznawczych PTTK, posiadacz kolekcji liczącej ponad 800 odznak.

Karolina LINEK, ur. 1986 r., Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie
mgr logistyki i zarządzania, pracownik firmy z branży IT;
prezes Oddziałowego Sądu Koleżeńskiego, członek oddziałowej Komisji Krajoznawczej i Opieki nad Zabytkami.

Kamil LINEK, ur. 1987 r., Oddział Międzyuczelniany PTTK w Warszawie
mgr chemii, pracownik branży farmaceutycznej; członek oddziałowej Komisji Krajoznawczej i Opieki nad Zabytkami.

Anna MIECZYŃSKA-JEROMINEK, ur. 1954 r., Oddział Warszawski PTTK
mgr matematyki, od 1978 r. pracownik teatrów i galerii, obecnie zastępczyni dyrektora Domu Kultury Śródmieście w Warszawie;
członkini i współzałożycielka Klubu Turystycznego PTTK „Datajana”, prezes Oddziałowej Komisji Rewizyjnej; Przewodnik Turystyki Pieszej, Instruktor Krajoznawstwa Polski, instruktorka harcerska, od 1987 r. w stopniu harcmistrzyni, współzałożycielka Stowarzyszenia Harcerskiego i jego pierwsza naczelniczka, propagatorka turystyki kwalifikowanej (przede wszystkim pieszej) wśród zuchów i harcerzy.

Stanisław ŁUĆ, ur. 1958 r., Oddział PTTK „Marymont” w Warszawie
mechanik, od trzydziestu lat zajmuje się zawodem przewodnictwem turystycznym;
honorowy przewodniczący Komisji Turystyki Pieszej ZG PTTK, Przewodnik Turystyki Pieszej, Przewodnik Imprez na Orientację, Instruktor Krajoznawstwa Regionu, przewodnik terenowy oraz miejski po m.st. Warszawie, pilot wycieczek. Redaktor czasopism „Piechur” i „Azymut Warszawski”. Autor *Przewodnika po Mazowszu śladami Jana Pawła II* oraz artykułów krajoznawczych w prasie lokalnej. Współautor portalu internetowego „Szlaki turystyczne Mazowsza”.

Radosław POTRAC, ur. 1976 r., Oddział Stołeczny PTTK im. Aleksandra Janowskiego w Warszawie pedagog specjalny – terapeuta, archeolog podwodny, historyk; prezes SKKT PTTK DREPTAKI, sekretarz Zarządu Oddziału Stołecznego PTTK, Przewodnik Turystyki Pieszej, Instruktor Krajoznawstwa Regionu, przewodnik miejski po m.st. Warszawie. Autor rodzinnych tras turystycznych związanych z wydarzeniami historycznymi regionu. Redaktor artykułów historycznych i poświęconych turystyce osób z niepełnosprawnością. Prezes Stowarzyszenia Gwara Warszawska. Redaktor naczelny „Śrubowkręta” – miesięcznika dzieci i młodzieży na Pradze-Północ, instruktor ZHP – autor wielu cykli sprawnościowych oraz publikacji w „Zuchowych Wieściach” i „Poradnikach Drużynowych”.

Katarzyna PRĘDOTA, ur. 1980 r., Warszawski Oddział Przewodników PTTK pracownik administracji publicznej; przewodnik miejski po m.st. Warszawie i po Kampinoskim Parku Narodowym.

Monika PSZCZÓŁKOWSKA, 1952–2012, Oddział Stołeczny PTTK im. Aleksandra Janowskiego w Warszawie mgr inż. geodezji i kartografii, kartograf; aktywny działacz Klubu Przewodników Turystyki Pieszej im. Anieli Michalskiej, współpracownik Komisji Turystyki Pieszej ZG PTTK, wieloletnia przewodnicząca Oddziałowej Komisji Turystyki Pieszej; Honorowy Przewodnik Turystyki Pieszej, Instruktor Krajoznawstwa Polski.

Elżbieta RYDEL-PISKORSKA, ur. 1953 r., Oddział Warszawski PTTK w Warszawie mgr pedagogiki z tytułem Nauczyciela Kraju Ojczystego, księgarz, bibliotekarz, obecnie na emeryturze; członek Głównego Sądu Koleżeńskiego PTTK, członek Komisji Rewizyjnej Oddziału Warszawskiego, członek Mazowieckiego Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa; Instruktor Krajoznawstwa Regionu, Przewodnik Turystyki Pieszej. Redaktor i współautor przewodnika turystycznego *Kalejdoskop Konstancina-Jeziorny*, autorka artykułów w jednodniówkach „Dni Konstancina”, w czasopiśmie „Mazowsze.

Zeszyty krajoznawcze”, współautorka odznaki krajoznawczej.

Irena WIERNICKA, ur. 1946 r., Oddział Miejski PTTK im. ks. Jana Wiśniewskiego w Radomiu technik specjalista ds. sportu, rekreacji i turystyki, kierownik Regionalnej Pracowni Krajoznawczej PTTK w Radomiu, obecnie na emeryturze; Organizator Turystyki, Przewodnik Turystyki Pieszej, przewodnik terenowy, przewodnik górski PTT, Instruktor Przewodnictwa, Instruktor Krajoznawstwa Regionu. Autorka licznych artykułów prasowych i w czasopismach, m.in. „Barbakan” oraz „Gościnniec”.

Dorota ZAJĄC, ur. 1967 r., Oddział PTTK im. Miłchała Elwiro Andriollego w Otwocku bibliotekoznawca i historyk, nauczyciel; członek Zarządu KTR „Pędziwiatr” w Piaseczynie; Instruktor Krajoznawstwa Regionu i Przewodnik Turystyki Kolarskiej, przewodnik miejski. Autorka wyróżnionego opracowania *V Rejon „Gątyń” VII Obwodu Obroza*, współautorka przewodnika turystycznego *Kalejdoskop Konstancina-Jeziorny* oraz publikacji *Powiat piaseczyński. Przewodnik subiektywny* oraz *Nazwy miejscowe powiatu piaseczyńskiego*.

Mieczysław ŻOCHOWSKI, ur. 1949 r., Oddział PTTK „Mazowsze” w Warszawie dr nauk humanistycznych, historyk, były wykładowca w Akademii Humanistycznej im. A. Gięsztorza w Pułtusku, tłumacz języków włoskiego i rosyjskiego, obecnie na emeryturze; członek Zarządu Głównego PTTK, sekretarz Komisji Turystyki Pieszej ZG PTTK, prezes Zarządu Oddziału PTTK „Mazowsze”, członek Zarządu Mazowieckiego Forum Oddziałów; Instruktor Krajoznawstwa Polski, Instruktor Ochrony Przyrody, Przewodnik Turystyki Pieszej, przewodnik terenowy i miejski po m.st. Warszawie, pilot wycieczek. Autor i współautor szeregu publikacji naukowych i popularnonaukowych dotyczących historii Mazowsza i Włoch oraz licznych materiałów na strony internetowe poświęcone turystyce i krajoznawstwu.